

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

ЗБОРНИК РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA / UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE / FACULTY OF PHILOSOPHY

RECUEIL DE TRAVAUX

DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE
DE L'UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA

COLLECTION OF PAPERS

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
OF THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA

LI (2)/2021

KOSOVSKA MITROVICA

2021

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

LI (2)/2021

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2021.

ЗБОРНИК РАДОВА

Филозофског факултета Универзитета у Приштини

Број LI (2), 2021. година

ISSN 0354-3293

eISSN 2217-8082

Главни и одговорни уредник

Проф. др Звездан Арсић

Заменик главног и одговорног уредника

Доц. др Оливера Радовић

Редакција

Чланови редакције из земље: Проф. др Јасна Парлић-Божовић, проф. др Душан Ранђеловић, проф. др Јелена Михајловић, проф. др Небојша Лазић, проф. др Божидар Зарковић, проф. др Марта Вукотић-Лазар, проф. др Оливера Марковић Савић, проф. др Наташа Бакић Мирић, проф. др Александра Костић Тмушић, проф. др Јелена Бајовић, проф. др Младен Јаковљевић, проф. др Нецид Прашевић, проф. др Драгана Станојевић, доц. др Татјана Компировић, доц. др Иван Башчаревић

Чланови редакције из иностранства: Prof. dr Laurence Armand French, Justiceworks Institute, University of New Hampshire, Durham, USA; prof. dr Alexandra Perović, University College London, Division of Psychology and Language Sciences, United Kingdom; prof. dr Giada Goracci, University of Verona, Department of Foreign Languages and Literatures, Italy; prof. dr Sara Corrizzato, L'Università di Verona, Italia; проф. др Георгиос Нектариос Лоис, Факултет хуманистичких наука, Отвореног Универзитета у Патри, Грчка; проф. др Davronzhon Erkinovich Gaipov, University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan; prof. dr Nijolė Burkšaitienė, Institute for Literary, Cultural and Translation Studies, Vilnius University, Lithuania; проф. др Татьяна Юрьевна Анопченко, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; доц. др Наталия Николаевна Муравьева, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; проф. др Маргарита Вениаминовна Силантьева, ФГАОУ ВПО МГИМО МИД, Международно-правовой факультет, кафедра философии ИМ. А. Ф. Шишкина, Россия; доц. др Ахмет Јуксел (Ahmet Yüksel), Факултет за књижевност (Edebiyat fakültesi), Универзитет „Џумхуријет“ (Cumhuriyet Üniversitesi), Сивас (Sivas), Република Турска (Türkiye Cumhuriyeti); проф. др Љубица Кардалеска-Радојкова, ФОН универзитет Скопје, Факултет за стране језике, Р. С. Македонија; доц. др Стефан Иванов Анчев, Универзитет „Св. Ђирило и Методије“, Велико Трново, Бугарија.

Секретари редакције: *др Дејан Гашић, асистент*; *Сузана Ситојковић, виши лектор*.

Часопис излази четири пута годишње.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs | http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_radova_filozofskog_fakulteta_u_pristini/

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не хонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

ЈЕЛЕНА Ђ. МАРИЋЕВИЋ БАЛАЋ Збирка „Свиња је одличан пливач” (1971) Мирољуба Тодоровића у светлу српско-пољских веза.....	3
АЗРА А. МУШОВИЋ Симболика пчела у поетици Силвије Плат – између рационалног и инспирације	19
ЈЕЛЕНА И. МАРИНКОВ Аутопоетичко вајање Стевана Раичковића – песничка самосвест у циклусу Разговор са иловачом и песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“	37
ЈЕЛЕНА Г. ЈЕВТИЋ Обредни контекст преверавања у приповеци <i>Љуџа неман</i> Григорија Божовића	55
ТИЈАНА Ј. МИЛЕНТИЈЕВИЋ Песимизам Димитрија Кантакузина и српских модерниста Диса и Пандуровића (компаративна анализа).....	69

ЈЕЗИК

ДРАГАНА С. НОВАКОВ, РЕЏЕП Ш. ШКРИЈЕЉ Из антропонимије неких насеља на Пештеру на старим нишанима (XVIII и XIX век).....	87
МАРИЈА Р. БОРАНИЈАШЕВИЋ Значење изгубљено у преводу: проблеми досезања изоморфизма значања у преводу књиге <i>Кејџо исхрана</i>	117
ЕМИЛИЈА Д. РЕЏИЋ Лазарица у Сиринићкој жупи (реална и акциона компонента обреда).....	137

ИСТОРИЈА

АЛЕКСАНДАР С. ПАВЛОВИЋ Прослава Ђурена у Призренској Гори – прилог истраживању	159
МИЛА М. КРНЕТА Негативне представе византијских принцепа у српским средњовековним житијима.....	191

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ Проблем убикације путних станица Vellanis, Vindenaе и Ad Fines на римској комуникацији Lisus–Naisus (Горња Мезија)	211
МИЛОШ М. МАРСЕНИЋ Писмена припрема за час историје	225
ИГОР Ђ. ВУКАДИНОВИЋ Делатност албанске емиграције на западу према питању Косова и Метохије (1945–1969).....	237
ДЕЈАН Р. ГАШИЋ Антички мотиви и митолошке реминисценције византијског историописања XV века (прегледне наративне цртице)	257
ПСИХОЛОГИЈА	
ЈЕЛЕНА Ж. СУБОТИЋ-КРИВОКАПИЋ, ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ, СРЕЉКО Т. ПОТИЋ Базичне особине личности код пацијената са инфарктом миокарда.....	273
ИВАНА М. ЗУБИЋ Предикција менталне јачине спортиста на основу особина личности	295
ПЕДАГОГИЈА	
ВЕСНА С. РАДОВАНОВИЋ, ЈАСМИНА М. КОВАЧЕВИЋ, ИВАНА Д. РИСТИЋ Захтеви и потребе за титловањем аудио-визуелних садржаја намењених глувим и наглувим ученицима	323
ЈАСНА Љ. ПАРЛИЋ БОЖОВИЋ, ДРАГАН С. ЦЕНИЋ Традиционални и иновативни модели организације наставе у условима трајања пандемије ковида 19.....	339
ФИЛОЗОФИЈА	
АЛЕКСАНДАР Д. РИСТЕСКИ Сумњати срцем: дуализам супстанција у светлу Персове критике „Духа картезијанизма“	363
МИТАР З. НЕДЕЉКОВИЋ Проблем оправданости индуктивног закључивања	387
ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ, НАУЧНЕ КРИТИКЕ, НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ	
ВЕСНА Д. КОСМАЈАЦ Значај књига Горажданске штампарије.....	411
НЕВЕНА Г. НАСТИЋ Социолошке маргиналије на савремене теме (огледи)	417

САДРЖАЈ

НЕВЕНКА Ј. ПОПОВИЋ ШЕВИЋ	
Нематеријално културно наслеђе – изазови и тенденције	423
Упутство за ауторе	431

CONTENTS

LITERATURE

- JELENA Đ. MARIĆEVIĆ BALAĆ
The Collection *Svinja je odličan plivač* (1971) by Miroljub Todorović
in the Light of Serbo-Polish Connections 3
- AZRA A. MUŠOVIĆ
The Bee Symbolism in Sylvia Plath's Poetics –
Between Rational and Inspiration 19
- JELENA I. MARINKOV
Autopoetic Sculpting of Stevan Raičković – Poetic Self-Consciousness
in the Poem Cycle *Razgovor sa ilovačom* and the Poem
Iz mraka te, pesmo, zovem, iz ničega 37
- JELENA G. JEVTIĆ
Ritual Context of Religious Conversion in a Short Story
Ljuta neman (*Angry Monster*) Written by Grigorije Božović 55
- TIJANA J. MILENTIJEVIĆ
Pessimism of Dimitrije Kantakuzin and Serbian Modernists
Dis and Pandurović (Comparative analysis) 69

LANGUAGE

- DRAGANA S. NOVAKOV, REDŽEP Š. ŠKRIJELJ
From the Anthroponymy of Certain Settlements on the Pešter Plateau
on Old Islamic Tombstones (Nišans) from XVIII and XIX Century 87
- MARIJA R. BORANIJAŠEVIĆ
The Meaning Lost in Translation: The Problems of Reaching Isomorphism
of Meaning in the Translation of the Book *Keto Clarity: Your Definitive Guide
to the Benefits or a Low-Carb, High-Fat Diet* 117
- EMILIJA D. REDŽIĆ
Lazarica in Sirinička župa: Real and Action Component of the Ritual 137

HISTORY

- ALEKSANDAR S. PAVLOVIĆ
Celebration of Đuren in Prizrenska Gora – A contribution to the research 159

MILA M. KRNETA

Negative representations of Byzantine Princesses
in Serbian Medieval Hagiographies..... 191

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ

The Problem of Ubication of the Vellanis, Vindenae Road Stop
and Ad Fines on the Lisus–Naisus Road (Upper Moesia) 211

MILOŠ M. MARSENIĆ

Written Preparation for History Class 225

IGOR Đ. VUKADINOVIĆ

Activity of Albanian Emigration in the West towards the issue
of Kosovo and Metohija (1945–1969)) 237

DEJAN R. GAŠIĆ

Ancient motives and mythological reminiscences
of 15th century Byzantine historiography..... 257

PSYCHOLOGY

JELENA Ž. SUBOTIĆ-KRIVOKAPIĆ, DUŠAN J. RANĐELOVIĆ, SREĆKO T. POTIĆ
Basic Personality Traits in Patients with Myocardial Infarction..... 273

IVANA M. ZUBIĆ

Prediction of the Mental Toughness of Athletes
Based on Personality Traits 295

PEDAGOGY

VESNA S. RADOVANOVIĆ, JASMINA M. KOVAČEVIĆ, IVANA D. RISTIĆ
Requirements and Needs for Captioning Audio-Visual
Content for Deaf and Hard of Hearing Pupils 323

JASNA LJ. PARLIĆ BOŽOVIĆ, DRAGAN S. CENIĆ

The Need for Using Traditional and Modern Teaching Methodologies
in the Conditions of the COVID-19 Pandemic..... 339

PHILOSOPHY

ALEKSANDAR D. RISTESKI

To Doubt in Our Hearts: The Substance Dualism
in the Light of Peirce’s Criticism of ‘the Spirit of Cartesianism’..... 363

CONTENTS

MITAR Z. NEDELJKOVIĆ
The Problem of Justifying Inductive Reasoning 387

SCIENTIFIC REVIEWS, POLEMICS, COMMENTS, VIEWS

VESNA D. KOSMAJAC
The relevance of the books printed by the press at Goražde 411

NEVENA G. NASTIĆ
Sociologic marginalies on contemporary topics (essays) 417

NEVENKA J. POPOVIĆ ŠEVIĆ
Immaterial cultural heritage – challenges and tendencies 423

Instructions for authors 431

КЊИЖЕВНОСТ

ЈЕЛЕНА Ђ. МАРИЋЕВИЋ БАЛАЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБИРКА „СВИЊА ЈЕ ОДЛИЧАН ПЛИВАЧ” (1971) МИРОЉУБА ТОДОРОВИЋА У СВЕТЛУ СРПСКО-ПОЉСКИХ ВЕЗА

САЖЕТАК. У уводном делу рада истиче се значај песничке књиге *Свиња је одличан пливач* (1971) Мирољуба Тодоровића, који се сагледава тројако. Књига је, као изузетно успела, важна за сигнализам и дело Мирољуба Тодоровића, а затим и у рецепцијском смислу, с обзиром на то да избор из његове поезије (2009) и рецентно пољско издање (2020) носе исти наслов. Указано је на дневничку слику свиње и шатровачку поезију и прозу, не би ли се песнички мотив свиње показао комплементарним са сигналистичким стваралаштвом. Коначно, песничкој књизи из 1971. приступљено је компаратистички, те је сигналистичка поезија упоређена са поезијом пољске песникиње Еве Липске. На релацији компарације са поезијом Еве Липске, свиња постаје сигнум човечанства лишеног љубави. Даље поређење између песничке књиге *Свиња је одличан пливач* и поезије пољске песникиње има утемељење у блискостима и разликама када је реч о односу према машинама, надреализму, мотиву очију, деце, концепту времена и личностима Шекспира и Сократа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сигнализам; рецепција; мотив свиње; Мирољуб Тодоровић; Ева Липска.

¹ jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

Рад је настао при пројекту *Асїекїи иденїиїїїїїа и њихово обликовање у срїској књижевносїи* (178005), који се реализује на Филозофском факултету у Новом Саду.

Рад је примљен 14. априла 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

Свиња је одличан њливач (1971) једна је од првих песничких књига Мирољуба Тодоровића, али и првих сигналистичких књига, будући да је почетак његовог стваралаштва обележио сцијентизам, а сигнализам као правац дефинисан је у манифестима из 1968, 1969. и 1970. године. Збирка је, дакле, значајна за конституисање сигналистичке поетике и представља битан помак у односу на ауторове прве радове. Иван Негришорац (1996, стр. 69–70) поводом ове песничке књиге говори о високим дOMETИМА сигналистичке поезије: „Начело ’фоничке, сликовне и смисаоне игре’ омогућиће настанак несумњиво најбољих Тодоровићевих текстова, а ти текстови – по много чему баштиници дадаистичког искуства – биће засновани на игри језичких елемената синтагматског и реченичког нивоа“.

Рецензент збирке, која је изазвала бурну критичку рецепцију када се појавила, био је Миодраг Павловић (уп. Тодоровић, 2014, стр. 91), један од тадашњих уредника у угледној издавачкој кући Просвета. Текст рецензије дао је Мирољубу Тодоровићу након десет година од штампања збирке, па на основу њега можемо да закључимо како је, улазећи у финесе, Павловић такође дао високи вредносни суд о књизи, разликујући надреалистички од сигналистичког поступка стварања песме:

„Овај поступак подразумева један аутоматизам, који за разлику од ранијег, надреалистичког псуедааутоматизма, који је био субјективан, и који је заправо значајно, инаугурисао стварање једног новог, одредљивог песничког стила, овај, компјутерски аутоматизам, дакле, доноси нам покушај једног спољњег, објективног аутоматизма. Али на више начина и тај аутоматизам носи трагове субјективности, има своју унутарњу пропорцију очекиваног и неочекиваног, има своју прозодију, и своју типологију, свој вербални хоризонт’. [...] Рукопис књиге *Свиња је одличан њливач*, који сам првобитно предао Просвети, садржао је и циклус песама ’Дефинисани полицајац’ настао помоћу специјалне табеле случајних бројева која је, пак, добијена путем компјутерског пермутирања. Касније сам тај циклус, због преобимности збирке, а на предлог другог уредника Стевана Раичковића, изоставио.“ (Тодоровић, 2014, стр. 130)²

Штавише, неколико деценија касније, Мирољуб Тодоровић објавио је избор из своје поезије под насловом *Свиња је одличан њливач и грује њесме* (2009), који се може сматрати посве репрезента-

² Целовита верзија текста рецензије Миодрага Павловића може се прочитати у *Дневнику сићнализма 1979–1983* (Тодоровић, 2012, стр. 564–566).

тивним и кохерентним, будући да су песме биране на основу барем два критеријума – жанровском и вредносном. У односу на издање из 1971. године, у другом издању недостаје песма „Биће знатно скупље“ у циклусу „Свиња је одличан пливач“. Циклус „Хоћу да будем дубањ“ у другом издању је преименован у „Бријем се искључиво силвер жилетима“. Промењен је редослед песама „Хоћу да будем дубањ“, „Зашто ваш пас“ и „Да ли сте потенцијални купац“ и додате су три песме („Бријем се искључиво силвер жилетима“, „Данас за вас“ и „Наш једини пријатељ био је папагај“). Једино је циклус „АБЦ о мирољубу тодоровићу“ остао непромењен. Под окриљем корица новог издања нашле су се песме из „Рецепта за запаљење јетре“, „Хитно свеже рибе“, „Предлажем на Балкану“, „Чорбе од мозга“ и „Пуцња у говно“. Визуелна поезија заступљена је у оба издања, али је у потпуности измењена. У првом издању дата је у виду циклуса од дванаест песама под насловом „Што можеш гласније“, док је издање из 2009. године обогаћено каснијим и стилски препознатљивим визуелним радовима, који потпуније прате песме и са њима граде потенцијалне смисаоне целине.

Може се рећи да је ово издање битно допринело афирмативној рецепцији сигнализма код нас и једним делом одговорило на захтев за превредновањем богатог и разноврсног опуса Мирољуба Тодоровића. Примери књиге *Свиња је одличан пливач и групе њесме*, уз избор из целокупне поезије *Ловац мајновења* (2015), које је сачинио аутор, могу се назвати посве успешним.

Упечатљив наслов *Свиња је одличан пливач* прати и рецентно пољско издање поезије Мирољуба Тодоровића *Swinia jest najlepszym pływakiem* (2020), које су приредили Јакуб Корнхаузер (Jakub Kornhauser) и Кинга Сјевјор (Kinga Siewior). Ово издање битно доприноси новом таласу рецепције сигнализма у Пољској, након дужег периода, од седамдесетих и осамдесетих година 20. века, уз изузетак да су песме Мирољуба Тодоровића заступљене и у *Анџолоџији српске поезије 20. века* (2008) Гжегожа Латушињског (*Wszystkie chwile są tu i nic być nie przestaje: antologia poezji serbskiej XX wieku; wybór, przekład, wstęp i posłowie Grzegorz Łatuszyński, Warszawa, 2008*).

Песме Мирољуба Тодоровића објављиване су у пољским часописима, заступљене су у антологијама и зборницима, сарађивао је са пољским ствараоцима, у Сигналистичком документационом центру чува радове Анджеја Партума (Andrzej Partum), Павела Петаша (Pawel Petasz), Пјотра Рипсона (Piotr Rypson), Марека

Коњечног (Marek Konieczny), Томаша Шулца (Tomasz Schulz), Пјотра Рогалског (Piotr Rogalski) и о његовој поезији писани су критички текстови и научни радови.³ Критички пријем поменути књиге и потенцијално интересовање авангардолога и слависта за сигнализам, могу у коначници допринети и бољој рецепцији српске књижевности у свету.

Када је реч о наслову књиге, треба најпре констатовати да он отвара неколико важних питања о сигнализму⁴. Најпре се може издвојити дневничка слика о свињи. Мирољубу Тодоровићу су свиње привлачиле пажњу, па се у *Дневницима сиџализма* (1979–1989) могу прочитати најразличитији записи о свињском месу као најмаснијој врсти меса, рецепту за припрему свињетине и податку по којем је просечан седамдесетогодишњи Американац током живота појео 310 свиња (уп. Тодоровић, 2012, стр. 686). У ред таквих занимљивих података спадају и научна истраживања о дејству хране на организам спортиста, при чему су испитивања вршена на свињама, али и на пољу медицине, јер се сматра да је први успешан царски рез обавио свињар Јакоб Нуфер (уп. Тодоровић, 2019, стр. 117), а да су кинески лекари од хрскавице са свињског уха направили нос сељаку коме га је пацов појео (уп. Тодоровић, 2019, стр. 210). Коментарисан је и одломак из романа *Зли дуси Достојевског* (уп. Тодоровић, 2012, стр. 309), у којем нечисте силе нападају чопор свиња, а чак два пута помиње се новинска вест о свињама са острва Токелау, као вештим пливачима:

„На Факаофоу, једном од три атола острвља Токелау, у Јужном мору, живе свиње које пливају и лове рибу. Три стотине тих животиња са атола улазе у море и у плићаку једу веће пужеве, разне мекушце и заиста лове рибу, чак до 15 центиметара дужине. Неке од њих су врло добри пливачи. Нико не зна како и када су те свиње доспеле на Факаофо, али је сигурно да су се временом привикле на храну из мора, јер друге, за њих погодне, на атолу нема.“ (Тодоровић, 2012, стр. 631; Тодоровић, 2019, стр. 221)

³ Мирољуб Тодоровић води педантну библиографију објављених радова и критичких текстова, тако да је могућно успешно испратити токове сигналистичке рецепције. Избор библиографских података према ауторској евиденцији, на основу којих говоримо о рецепцији, наводи се у посебном додатку литературе на крају рада.

⁴ Наслов књиге Мирољуба Тодоровића послужио је као инспиративна поента једног разговора о мотиву свиња у књижевности, који се може послушати на следећем линку: *Bookvalisti*, „Gice u književnosti (od pečenice do repića) // TLB # 17” https://www.youtube.com/watch?v=C-siGEaeVkk_ (приступљено 10. 8. 2020. године).

И мада се дневнички записи односе на период након објављивања књиге *Свиња је одличан пливач*, интересантна су сведочанства о изворишту инспирације и имагинације Мирољуба Тодоровића. Новински исечци или цитати из дневне штампе важан су семантички маркер сигнализма. Не само да су сигналистичке визуелне песме препознатљиве по емблематском „потпису“ који чини колажни оквир од новинских резанаца⁵ већ поступак ређања стихова унеколико подсећа на комбиновање новинских наслова најразличитијих рубрика дневне штампе. Пишући о циклусу „АБЦ о мирољубу тодоровићу“, Иван Негришорац (1996, стр. 69) сачинио је типологију Тодоровићевих ванкњижевних текстова, „преузетих у поетске сврхе“, на које се и може наићи у новинама:

„свака је песма, припадајући кругу ‘технолошке поезије’, сачињена по извесном ванкњижевном текстовном обрасцу. Једном је то рекламни текст, други пут извештај задовољног или незадовољног потрошача, трећи пут упутство за коришћење производа, четврти пут рекламни слоган, затим текст политичке осуде, кратак упитник, рецепт за припремање јела и слично, али песма увек следи основни модел ванкњижевног текста који је преузет у поетске сврхе“.

Свака би песма, према тој аналогiji, могла да се осмотри као сублимат дневне стварности, комбинације наизглед неспојивих слика, које, „повезане“ опкорачењем, урастају једна у другу. Појединачна смисаона јединица (синтагма или реченица) била би синегдоха неког новинског чланка, који се кондензовао у наслов и чији се ток евентуално може испратити из песме у песму. Отуда се књига *Свиња је одличан пливач* може евентуално читати као поема у новинским наставцима.

Мотив свиње важан је и у контексту сигналистичке шатровачке поезије и прозе, јер, не само да је архаичнији облик шатровачког говора код нас био говор свињара и говедара већ се у шатровачкој прози обликују ликови који су носиоци животињских надица:

„Мика Мунгос, Дејан Кенгур, Жика Змија, Зоки Пирана, Мија Штука, Дуле Пацов, Жика Овца и Мића Свиња. Јасна карактеризација надимком који носи име неке мање или више опасне животиње, сугерише да лик припада фамилији неке животињске врсте, а не *йо-*

⁵ Оквир је некада тако устројен да црно-бела новинска слова делују као пиксели на екрану компјутера.

родици карактеристичној за хуманизован свет. Такође, можемо приметити да је град – урбана џунгла и да је начин функционисања у њему врло близак систему борбе за опстанак унутар којег су на челу они који су прилагодљиви и изверзирани“. (Марићевић, 2018, стр. 13)

Дакле, свиња је препознатљив поетички знак – синоним за песме, приче и романе писане на сленгу, али и један од облика карактеризације ликова, који рачуна са поетиком басне, што се антиципира још у књизи *Свиња је одличан њивач: одјој свиња са њри њаса све о садашњици / њолуњешка басна* (Тодоровић, 1971, стр. 27). Зато субјект изговара *њосињађу доксер / њолуњешке или врсиња сланине у овој лудници* (Тодоровић, 1971, стр. 16). Бити *њолуњешка басна* на истој је линији аналогije са доксером полутешке категорије, па тако подтекст басне заправо подразумева борбу са свињском стварношћу. Уколико одустане од борбе, лирски субјект може и сџм постати свиња, оличена синтагмом *врсиња сланине*.

Свињске прерађевине, мотиви јела, тегоба у вези са храном и производи прехрамбене индустрије лајтмотивски су премрежили читаву књигу. Јављају се као *сињочна храна, џијерица са жаром, домаћи извоз њовеђеи и свињскои меса, њперада њолицајаца, дидер за вејењаријанце, њудско месо, њокварени желудац са њињом од чварака, суија с кнедлама, кобасице, улуиана њавлака, омлеи са шуњим колачима, дело њиво, двадесети милиона хледова у фабрици ѡрађевинскои мањеријала, сексуални аијињи, сијецјалињеши са рошињиља уз њојачу клуда јна, балешке џијелице у једној мањорој свињи, свињска њашињеша, њеш деланаца, јешрена њашињеша, њињула са њихињјама од лука, њињански владар на данашњем рошињиљу, њеиријашњоси са оранима за варење, њешка јела и слаињиши, сињно сецкани мирољуд њодоровић, рецеињи за њохованои мирољуда њодоровића*. Стиче се утисак да су углавном органи власти (шпански владар, ЈНА, полиција, титула) и стомачне тегобе доведени у директну везу са свињским производима (питом од чварака, специјалитетима са роштиља, пихтијама). Такође, може се рећи да је и сам субјект постао јело (*њоховани мирољуд њодоровић*), тј. прехрамбени производ друштва и стварности у којој егзистира. И мада је циклус „АБЦ о мирољуду тодоровићу“ прожет хумором, у овом контексту тај хумор може се именувати црним, јер је свет у коме субјект живи добио обресе глобалне свиње која меље и вари њудско месо. Субјект који не пристаје на такав поредак био би попут доксера који удара свом снагом о свињске полутке.

У циклусу „АБЦ о мирољубу тодоровићу“ производ-субјект је уједно поистовећен са машинама, не би ли и из те позиције критички осмотрио стварност: *ускоро ми је мирољуб тодоровић ситио / кући. Инсталирао сам га за минути јер је / било довољно само да га прикључим као / најодличнији решо* (Тодоровић, 1971, стр. 519); *ситиш ситички је доказано да је мирољуб / тодоровић најдрже возило на свећу [...] јединствена аеродинамична линија / која већ њуних дванаест година њркоси њекућој / лићерајури* (Тодоровић, 1971, стр. 52). Иако збирка Свиња је одличан њливач не садржи песме које спадају у сигналистички жанр компјутерске поезије, у песми „Купујте само сигналистичку поезију“ песма је иронично поистовећена са производом који се фабрикује на / најсавременијим уређајима електронским / рачунарима и уз њомоћ компликованих / мајемајичких и грућих ећакћних мећода (Тодоровић, 1971, стр. 48). Проблем дехуманизације присутан је, дакле, кроз анимализацију и аутоматизацију човека (лирског субјекта, песника) и уметности (песме).

Интересантно је да су у поезији савремене пољске песникиње Еве Липске (рођ. 1945) емоције подвргнуте аутоматизму и обележене зависношћу од различитих машина. Неретки мотиви као што су машина за прање посућа, компјутер, екран, процесор, аутомобил, аеродром, мотор маште, мотор патње, нуклеарни реактор, каблови датума, Интернет, доприносе стицању свести о „драми некомуникације у култури вишка комуникационих медија“ (Legeżyńska, веб). То посебно долази до изражаја у песми „Трубадури, утописти“, јер су заљубљени махом физички растављени, али могу да комуницирају путем Интернета: *Изљубљени у изненадном свећу, / зайећљани у Инћернећу, / у мрежи олује и њућовања, / ево њтрубадура ућоћисћа* (Липска, 2018, стр. 234). Зато су они баумановски „раздвојени заједно“ (Legeżyńska, веб).

Када је реч о љубави у Тодоровићевој књизи Свиња је одличан њливач, можемо констатовати да је замењена потрошачким и „сексуалним апетитом“. Нема ни трукне љубавне поезије у овој књизи, па се чини да је песник одлучио да, нечујно негирајући *dolce stil novo*, изгради својеврсни свињски нови сћил као обележје времена које је појело љубав у свим облицима, лепоту и сваку „узвишену“ апстракцију. На трагу оваквих промишљања вреди поменути и поезију савременог песника Петра Матовића (рођ. 1978), о чијој збирци *Из срећне рећудлике* (2017) Бојана Стојановић Пантовић (2017, стр. 323) пише да тематизује љубав која је

„осуђена на пропаст: 'Промени позадину на *webcam*-у / постаје опасно додиривати једноличну површ, / кад би овај екран извајао твој рељеф, / кад овај екран не би био екран, / већ ти' (*'Webcam'*). Лирски јунак посеже за својеврсним миловањем површине, жудњом за линеарношћу, као што су трубадури певали драгој под прозором ишчекујући да угледају њено физичко појављивање“.

Делује да је Матовићева песма у директнијем сагласју са песмом Еве Липске, мада је код пољске песникиње исказ објективизован, док у песми „*Webcam*“ имамо непосредан говор лирског субјекта из „ја“ перспективе. Код Мирољуба Тодоровића стихови се чине аутоматизованим, а глас лирског субјекта је толико формалан и дистанциран од осећања да не може да их види, чак ни посредством техничких помагала. Зато је можда потреба да се свет оспољи оваквом поезијом, гест борбе за испливавањем емоционалне компоненте која је у њему затомљена. Чак је и свеприсутност „мирољуба тодоровића“ као производа у претпоследњем циклусу песама сигнал да је љубав немогућа тамо где је *йрасећи* егоизам блокирао осећања према другом. Уместо људи човек је почео да воли ствари, па је једини могући начин да субјект икако спозна љубав претварање у производ.

Суптилне линије додиром између поезије Еве Липске и Мирољуба Тодоровића тичу се и дефинисања односа између поезије и сигнала. Док Тодоровић креира правац сигнализам, па је сигнал његова основна поетичка јединица, Липска сугестивност песничког говора упоређује са слањем сигнала: „Па, поезија није дужна превише да говори. Довољно је да шаље сигнале. Наравно, не сваком читаоцу. Али, ја и не пишем за сваког читаоца. Ја пишем само за изабране“ (Липска, 2018, стр. 243).

Компарација се наставља на линији надреализма. Било је речи да је Миодраг Павловић указао на фину разлику између надреалистичког и сигналистичког аутоматског писања, пишући о књизи *Свиња је одличан йливач*, мада се може рећи и да многе Тодоровићеве песничке слике делују посве надреално, иако сведоче о одређеном времену. Код Еве Липске „стварност је иронично валоризована због свог надреалног или хиперреалног карактера“, а „знакови пољске стварности осамдесетих (цегер, редови, оштећене ципеле, телефон) били су интегрисани у оквиру сна (4h, лет изнад града), па је тако успостављена релација са Шагаловом сликом света“ (Legeżyńska, веб).

Пољску песникињу више одликује лиричност, а извориште њене песничке имагинације повезано је са сликарством како Марка Шагала, тако и Ђорђа де Кирика, Дирера и Боша. То нimalo не чуди, ако се има у виду да је студирала сликарство, мада се „после студија определила за поезију“ (Рајчић, 2019, стр. 63). За стваралаштво Мирољуба Тодоровића такође је пресудан ликовни моменат, поготово када је реч о визуелним песмама, mail-art радовима, колажима и цртежима на које се може наићи у његовим књигама и дневницима. На његову машту нису можда толико утицали сликари, већ целокупна слика стварности и интимних унутрашњих светова.

Отуда не чуди што је мотив ока толико заступљен у његовом раду. У збирци *Свиња је одличан пливач* свака визуелна песма садржи исечак ока, а у песми „Мирољуб тодоровић није исправан“ помиње се покварено око: *Нејосредно йосле куйовине / усїановио сам да му око није исїравно и да / здої шїоїа мирољуб шїодоровић није йрецизан [...] шїако сага имам мирољуба шїодоровића / којим не моїу да се служим* (Тодоровић, 1971, стр. 52). У песми „Рецепт“ из *Друїе збирке сїїихова* (1970) Еве Липске јавља се такође мотив очију: *Самоудисїво / шїреда извршишїи йосле доручка. / За доручак је најдоље йоїшїи шољу / млека. / Млеко садржи досїа виїамина А. / Виїамин А шїїшїи од очних / долесїи. / Очи служе за їледање. / Треба їлегашїи / свеї.* (Липска, 2018, стр. 19) Ако производу „мирољуб тодоровић“ није исправно око, па због тога не може служити потрошачу, његов вид можда је исправан за субјекта Мирољуба Тодоровића. Такође, ако је млеко добро за очи које гледају свет, а самоубиство треба извршити након испијања млека, онда се имплицира да треба обезбедити добар вид за свет који се гледа након смрти. Добар вид субјекта Мирољуба Тодоровића неопходан је након борбе са производом „мирољубом тодоровићем“, као што поглед у *postmortem* стварност следи након што се субјект избори са сопственим животом. У песми „Хоћу колаче“ управо се у контексту потребе да се постане боксер полутешке категорије спомиње *самоудисїво у кориїу за йојење сїоке* (Тодоровић, 1971, стр. 16), што се можда односи на ликвидацију анималног дела субјектове личности. Штавише, и у давању рецепта за похованог „мирољуба тодоровића“ сугерише се аспект убиства, јер ће субјект-јело бити поједен након што буде „послужен“ (Тодоровић, 1971, стр. 59). И код Липске и код Тодоровића ванкњижевна форма рецепта условила је наизглед хладан и дистанциран тон, као да се не ради о смрти. У оба случаја смрт је повезана са храном. У песми пољске

песникиње до самоубиства долази након што лирски субјект буде доручковао, а код српског песника до (само)убиства долази након што субјект буде поједен.

Поезију Еве Липске карактерише сложен однос према времену: „мешовите димензије времена формирају архетипски сценарио људске судбине“ (Legežuńska, веб). У песми „Исповест кепеца“ концепт времена је осликан поређењима обичног човека и кепеца, као и њихових догова: *Мој Бој висок је мейџар и ѿо / али је велики као ваш Бој. // Мој Бој надживеће вашеј / иако мој има краћи ѿуѿи. // Према дујим или крајким нојама Боја / ѿодједнако навијамо часовнике* (Липска, 2018, стр. 20). Дакле, казаљке на сату су две бојје ноге, које показују тачно време. Краћа казаљка (кепец) показује сате, па ће зато „надживети“ казаљку која показује минуте. Без обе казаљке свакако је немогуће рачунати време и у овом светлу поимати Бога. С друге стране, у песми „Ширимо своје мирољуде тодоровиће“ субјект је поистовећен са часовником: *свакој јујира мирољуди ѿодоровићи / ујрежу осам црвених коња у кочију / свако ѿојодне мирољуди ѿодоровићи / ојкуцавају ѿачно време [...] делује / као снажна инјејрациона сила* (Тодоровић, 1971, стр. 60). У обе песме тежи се равноправности. Најпре се из визуре кепеца показује да је и он подједнако човек, учествује у креирању времена и неодвојив је од Бога. Субјект поистовећен са часовником сублимише два пола свог постојања – производни и хумани. Отуда се у диференцирању два гласа лирског субјекта осећа и њихова слепљеност, јер из међусобног укрштања можемо сагледати могућност за досезањем хуманог идентитета: *мирољуд ѿодоровић вас скида са чивилука / облачи и оглази у диоској* (Тодоровић, 1971, стр. 56) и: *ноћас сам засјао у џеју од ѿанјшалона / своја мирољуда ѿодоровића* (Тодоровић, 1971, стр. 60).

Компарација између поезије Еве Липске и Мирољуда Тодоровића може се извести и на основу изражених мотива деце и детињства, те инфантилизоване цивилизације у којој живимо код пољске песникиње и мотива абортуса или побачаја у поезији нашег песника. Због тога је његова песма „Дозволите ми да родим дете“ дубоко потресна и произилази из различитих унутрашњих и спољашњих забрана.

Такође, интересантна је метафоризација Шекспира и Сократа у њиховој поезији. Код Тодоровића се јунак из Шекспирове трагедије доводи у исту раван аналогije са знаком за одузимање и врстом колача: *како да зајамјим знак за одузимање као / врсију колача или личносј из шексјирове / ѿраједије* (Тодоровић, 1971, стр. 30).

Пошто Шекспирови јунаци углавном страдају на крају, знак за одузимање односи се на губитак живота, а то се најпосле декларише као врста колача или слатка смрт. У другој песми диптиха „Њутнова поморанџа“ јунаци Шекспировог *Хамлеџа* постају производи, на сличан начин као што је песник Тодоровић себе определио у производ: *Неуморан је мојџор машиџе. / На сцени MacHamlet's. / Позоришиџе дрзе услуџе. / 'Сироџи Јорик'. Глуџиаминиан соџа. / Свеџоци исџиориџе / из облиџње џрџиониџе џомџриџа. / Довиџења Офелиџама из конзерванса. / Веџар кида чиџсе сџираха* (Липска, 2018, стр. 112). Трагедиџа добиџа обрисе ланџа ресторана дрзе хране, а јунаци уместо да репрезентуџу одреџене хуманистичке вредности, подложни су конзумирању. На овом примеру може се говорити о тематизовању проблема „постмодерне хомогенизациџе вредности“, будуџи да „дела високе европске културе губе своџе симболичко сидриште, мешаџуџи се са поп културом“ (Legeџуџска, веб).

Конечно, Сократ се код Тодоровића јавља у контексту промишљања о провокативном одевању на плаџи: *секси моџа као одбрана / сокрайџова џо сунџаном јаџрану* (Тодоровић, 1971, стр. 34), док је код Липске један од аспеката џудског постоџања: *'Ми уџраво џо сџиџојимо'. / Леџимо у белом оџњу / корисџиџеџи резервну џубав [...]* *Ценџириџуџира се хор џене. [...]* *На висини смо Сокрайџа. / Проџиџчемо кроз Ахмайџову* (Липска, 2018, стр. 115). Поред имплиџирања етичке компоненте у обе песме, запаџа се Сократов удео у пеџзажном обликовању цивилизациџске свести. У сигналистичкој песми Сократ је постављен у саоднос са морем, а у песми „Њутнова поморанџа. Порекло“ делуџе да је планина, док је Ахматова земља кроз коју протиче река џовечанства.

*

Свиња је одличан џливач (1971) Мирџлуба Тодоровића је, свакако, једна од најваџниџих џегових књига како за српску књижевност тако и шире. Обелеџила је и два нова таласа рецепџије сигнализма код нас (2009) и у Пољској (2020). Мотив свиње у поезиџи Мирџлуба Тодоровића постаџе сагледивиџи и у контексту дневничких записа, али и шатровачке поезиџе и прозе. У збирци се манифестуџе на различитим нивоима значења, а посебно у светлу критичког промишљања стварности. Свиња је метафора за савремене процесџе дехуманизациџе, коџи џовека воде ка анимализациџи и аутоматизациџи. Конечно, на релациџи компарациџе са поезиџом Еве Липске, свиња постаџе сигнум џовечанства лишеног

љубави. Даље поређење између песничке књиге *Свиња је одличан њивач* и поезије пољске песникиње има утемељење у блискости-ма и разликама када је реч о односу према машинама, надреализму, мотиву очију, деце, концепту времена и личностима Шекспира и Сократа.

- ИЗВОРИ
- Липска, Е. (2018). *Центрифуирајућа нага*. Избор, превод и поговор: Бисерка Рајчић. Бања Лука: Кућа поезије.
- Липска, Е. (2019). *Љубав у ошћенем сјању*. Прев. Бисерка Рајчић. Београд: Трећи трг.
- Тодоровић, М. (1971). *Свиња је одличан њивач*. Београд: Просвета.
- Тодоровић, М. (2009). *Свиња је одличан њивач и грује њесме*. Београд: Тардис.
- Тодоровић, М. (2012). *Дневник сијализма 1979–1983*. Београд: Тардис.
- Тодоровић, М. (2014). *Neto propheta in patria*. Београд: Everest Media.
- Тодоровић, М. (2015). *Ловац мајновења*. Београд: Everest Media.
- Тодоровић, М. (2019). *Дневник сијализма 1984–1989*. Београд: Everest Media.
- Todorović, M. (2020). *Świnia jest najlepszym pływakiem*. W tłumaczeniu Kingi Siewior i Jakuba Kornhausera. Kraków: Biuro Literackie.

- ЛИТЕРАТУРА
- Legeżyńska, A. Ewa Lipska. *Polska poezja współczesna*. Przewodnik encyklopedyczny. Преузето са: <http://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/encyklopedia/ewa-lipska/>
- Марићевић, Ј. (2018). Шатро приче о животињама. *Злајна прега*, 195/196, 13–15.
- Негришорац, И. (1996). *Летимација за бескућнике*. Српска неовангардна поезија: њојички њенњић и разлике. Нови Сад: Културни центар Новог Сада.
- Стојановић Пантовић, Б. (2017). Без анестезије. *Летимације српске*, 193, (500, 3), 320–324.

- АУДИОВИЗУ-ЕЛНИ МЕДИЈИ
- Bookvalisti (2019, 28. децембар) *Gice u književnosti (od rečenice do repića)* // TLB # 17 [Видео запис] Преузето са: <https://www.youtube.com/watch?v=C-siGEaeVkk>

ДОДАТАК

СИГНАЛИСТИЧКА СРПСКО-ПОЉСКА САРАДЊА

У фонду „Неовангарда – документација Мирољуба Тодоровића“ који је Библиотека Матице српске откупила 1992. године налазе се бројне публикације (часописи, књиге, изложбени каталози) пољских неоавангардиста.

Miroljub Todorović „Gdy będę reprezentantem Anglii w pilce nożnej“, „Gwiazdgorod“, „Nepogoda“, *Literatura na świecie*, nr. 3 (11) 1972, 57–59.

Miroljub Todorović, „Listopad“, *Głos Stoczniewca*, rok XXIII, nr. 45 (1238), Gdańsk, Gdynia, Szczecin 1972.

Jan Chwalczyk, *Kontrapunkt*, Wrocław, 1972. („Mesečev znak“, „Signalist communication“ и „Communication – Being – Thought“)

Miroljub Todorović (гестуелна песма), *Litery*, Gdańsk, rok XII nr. 1 (133, 1973) и песма Болеслава Фаца (Bolesław Fac) посвећена њему.

Zbigniew Bieńkowski „Awangardomania“, *Poezja*, nr. 3 1973, 52–54, уз неколико визуелних песама и непотписаним „Ајнштаном“.

Miroljub Todorović, „O poezji sygnalistycznej“ (уз визуелну поезију), *Litery*, Gdańsk, rok XII, nr. 5 (137), 1973, 22–23.

Miroljub Todorović, (две песме у преводу Јулијана Корнхаузера), *Novy wiraz*, rok V, marzec 1976.

Miroljub Todorović, „Wiersz wizualny“, *Literatura na świecie*, nr. 9 (65), 1976, 360.

Miroljub Todorović, „Tylko ja wileguję sił dość długo“, у: Julian Kornhauser, *Zasadnicze trudności*, Warszawa, 1979, 56.

Miroljub Todorović, (вербална и визуелна поезија; на корицама књиге је конкретна песма „Трчим неуморан, трчим мртав“ из збирке *Наравно млеко ѓламен ѓчела*), у: Julian Kornhauser, *Tragarze zdań (Antologia młodej poezji serbskiej)*, Wydawnictwo literackie, Kraków – Wrocław, 1983.

У антологији *Konkretna, vizuelna i signalistička poezija*, у часопису *Дело*, бр. 3, 1975. Мирољуб Тодоровић објавио је радове Стањислава Дрожджа (Stanisław Drożdż), Јарослава Козловског (Jarosław Kozłowski) и Наталије Лах Лахович (Natalia Lach Lachowicz).

У антологији *Mail Art – Mail Poetry*, *Дело*, бр. 2, 1980. објављен је Павел Петаш (Paweł Petasz).

- Danuta Ćirlić Straszynska, „Wiersze z maszyny“, *Poezja*, nr. 2, luty 1971, 100–101.
- Danuta Ćirlić Straszynska, „Sygnalizm na cenzurowanym“, *Literatura na świecie*, nr. 3, 1972, 185–186.
- Marek Jaworski, „Poezja jako plastyka“, *Literatura na świecie*, nr. 9 (65) 1976, 359–363.
- Irena Kraszek-Muszyńska, „Wyobraźnio na pomoc!“, *Literatura na świecie*, nr. 9 (65) 1976, 401–403.
- Julian Kornhauser, *Sygnalizm propozycja serbskiej poezji eksperymentalnej* (хабилитација), Kraków, 1981.
- Julian Kornhauser, „Sygnalistyczna poezja Miroljuba Todorovicia“, у: *Wspólny język*, Katowice, 1983, 171–243.
- Јулијан Корнхаузер, „Визуелна поезија“, *Градина*, бр. 8, 1980, 121–126.
- Jan Wierzbicki, „Književnost danas – 1980“, *Dometi*, Rijeka, br. 6, 1980.
- Јулијан Корнхаузер, „Стилистички приступ сигналистичкој поезији“, прев. Бисерка Рајчић, *Лейоџис Маџице српске*, јануар 1981, 77–95.
- Данута Ђирлић Страшињска, „Сигнализам на испиту“, *Кораџи*, бр. 1/ 2, 1982, 103–104.
- Збигњев Бјењковски (Zbigniew Bienkowski), „Носталгија за авангардом“, *Кораџи*, 1/ 2, 1982, 104–106.
- Ирена Крачек Мушињска (Irena Kraszek Muszyńska), „Машто, у помоћ!“, *Кораџи*, 1/ 2, 1982, str. 106–107.
- Јулијан Корнхаузер, „Од сцијентизма до сигнализма“, *Књижевна кришка*, бр. 2, 1984, 53–58.
- Јулијан Корнхаузер, „Сцијентизам“, у зборнику: *Сијнализам аванјардни сиваралачки њокреј*, Културни центар Београда, Београд 1984, 82–93.
- Јулијан Корнхаузер, „Сленг (шатровачка поезија)“, *Ток*, бр. 13–14, 1985/1986, 23–25.
- Јулијан Корнхаузер, „Развој европске авангарде након II светског рата“, *Сџремљења*, бр. 4 (јул-август), 1986, 95–105.
- Julijan Kornhauser, „Komputerska poezija“, *Polja*, broj 363–364, мај-јуни, 1989.
- Јулијан Корнхаузер, „Неки облици сигнализма“, *Савременик*, бр. 1–2–3, 1990, 285–296.
- Јулијан Корнхаузер, „Феноменолошка поезија“, *Провинција*, бр. 56–57, 1990, 110–115.

Julijan Kornhauzer, *Signalizam srpska neoavangarda*, prev. Biserka Rajčić, Prosveta, Niš, 1998.

Јулијан Корнхаузер, „Неокласицизам у сигнализму“, *Савременик*, бр. 181–182–183, 2010, 91–104.

JELENA Đ. MARIĆEVIĆ BALAC

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LITERATURE

SUMMARY

THE COLLECTION *SVINJA JE ODLIČAN PLIVAČ* (1971) BY MIRO LJUB TODOROVIĆ IN THE LIGHT OF SERBO-POLISH CONNECTIONS

The introductory part of the paper highlights the threefold importance of Miroljub Todorović's poetry collection *Svinja je odličan plivač* [A Pig Is an Excellent Swimmer] (1971). The success of the book is important for Signalism and the work of Miroljub Todorović, as well as literary reception since a selection of his poetry (2009) and a recent Polish edition (2020) bear the same title. We refer to the image of the pig as in a diary and the poetry and prose in *Šatrovački argot*, so as to portray the poetic pig motif as complementary with the works of Signalism. Ultimately, we approach the 1971 poetry collection in a comparatist manner, comparing the poetry of Signalism to the poetry of the Polish poetess Ewa Lipska. In relation to being compared to the poetry of Ewa Lipska, the pig becomes a signum of a mankind deprived of love. Further comparison between the poetry book *Svinja je odličan plivač* and the poetry of the Polish poetess is founded on the similarities and differences in terms of their respective relationship towards machines, surrealism, the eyes motif, children, the concept of time, and the figures of Shakespeare and Socrates.

KEYWORDS: Signalism; reception; the pig motif; Miroljub Todorović; Ewa Lipska.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АЗРА А. МУШОВИЋ¹

ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ ПАЗАРУ

ДЕПАРТМАН ЗА ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ: ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

СИМБОЛИКА ПЧЕЛА У ПОЕТИЦИ СИЛВИЈЕ ПЛАТ – ИЗМЕЂУ РАЦИОНАЛНОГ И ИНСПИРАЦИЈЕ

САЖЕТАК. Савремена америчка песникиња исповедне оријентације, Силвија Плат, у својој поезици често бива растрзана између рационалних узора и креативне инспирације. Ова тензија је најочигледнија у метафорама Платове, у којима се њена жудња за контролом и разумевањем супротставља ограничениости језика да изрази оно недоречено. Рад се бави симболичком (психолошком, религијском) семантиком пчела у књижевном опусу ауторке. Пчеле су погодан, неискристалисан медијум; попут језика, оне одолевају поређењу кроз своју трансформативну моћ. Пчела тако постаје лични амблем песникиње; она представља кулминацију и разрешење античких и рационалних утицаја у њеној поезици. Циклична природа песама о пчелама у делу Платове прати обрадце симболичке смрти и поновног рођења – и као таква значи регенерацију – пролеће новог живота. Иако ће пролеће неизоставно још једном водити до зиме и смрти, пчела као медијум има за песникињу *ослобађајући* карактер и као таква значи виталност и аутентичност које остају трајне вредности њене уметности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: симбол; поезика; рационално; инспирација; пчеле; регенерација; креативност.

---

¹ azramusovic@gmail.com

У раду је приказан део резултата ауторкине магистарске тезе, под називом *Природа женској сензидилијети у исповедној поезији Силвије Плат*, одбрањене 7. 10. 2009. године на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Рад је примљен 23. маја 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

УВОД

Песник је комбинација инструмената и људској души у једној особи, где ово прво постепено преузима контролу над овим другим. Осећај овој преузимања је одговоран за његову доју јаса; а реализација за његову судбину.
Бродски, Мање од једној

Уобичајено је да се савремена песникиња америчког канона Силвија Плат (1932–1963) посматра као кључна фигура исповедне поезије, струје нарочито популарне педесетих и шездесетих година XX века, као и један од ретких примера „школованог талента“. Но она је свакако и више од тога. У есеју *Ојасно лепо 1953: лекције о суициду*, Владислава Гордић Петковић опажа склоност да се женама ствараоцима приступа из предубеђења насталих из датости о женској природи која је „универзална, једнозначна и непроменљива“ и истиче: „Зато је важно, када се говори о Силвији Плат, да се њена трагична судбина и њена растрзаност између снажне амбиције и једнако снажног осећања немоћи сагледају као непоновљиве и уникатне, битно одређене родним улогама али доминантно профилисане несводивом уметничком самосвојношћу“ (Gordić Petković, 2017, стр. 11). Екстремне контрадикторности у карактеру Платове су на много начина узроковале тензије које су створиле њен гениј. Рад настоји да сагледа културолошки значај ауторке као феномена, виђене кроз растрзаност између сила *традиционалних* и *имагинативних*, кроз симболичку семантику њеног специфичног циклуса песама о пчелама, а из *психолошкој* и *религиозној* аспекта. У свим овим контекстима неоспоран је значај уметности Платове и ње као културолошког феномена.

Позната је чињеница да уметник поседује сопствену митологију и да одређене објекте – реалне или митолошке – уздиже до домена симболичког; а то је управо област у којој нам се поетика Силвије Плат открива као прикладан медиј. Ханс Бидерман истиче да се сазнања модерне дубинске психологије, према учењу К. Г. Јунга, заснивају на присуству једног свеприсутног фонда мотива, уобличених у слици (архетипова), и могу служити као помоћно средство у *чишању* симболичких слика (Biderman, 2004, стр. 8), али им и, напослетку, дати културолошки смисао. У свету у коме нам је потпуно „инструментализовани ум“ подарио нехумане производе свих врста, где се веза између *јојединачној* и *својој* губи, и ми постајемо сумњичави; овај процес разумевања

енимајске природе симбола Манфред Луркер објашњава савременом читаоцу на следећи начин:

„Значење симбола није у њему самом, оно надмашује самог себе. Истинска симболика је, према Гетеу, свуда, 'посебно представља свеопште, ... као живо-тренутно откривење неистраженог'. За религиозног човека симбол је конкретан феномен... израз нераскидивог односа између Творца и његове творевине... *symbolon* – спој, сусрет времена и вечности... Симбол је закривање и откривање истовремено.“ (Biderman, 2004, стр. 8)

У мноштву разноврсних представа о симболици *пчеле* (Biderman, 2004) издвојили бисмо најзанимљивије: у Кини је пчеларство било веома старо занимање, а пчела се идејно повезивала са напредовањем у каријери. У западној Европи пчелу називају „Богородичином или Божјом птицом“ и важи за симбол душе. Сматране су симболом чистоте и уздржљивости, а за Бернара од Клервоа (Bernard de Clairvaux) биле су и обележје Светог Духа (Biderman, 2004, стр. 293). У Средоземљу су називане храбрим, чедним, вредним, сложним када живе у заједницама и када су оддарене смислом за уметност („птице муза“). Пошто се зимски мир поистовећивао са смрћу, будући да пчеле у зимском периоду хибернирају да би у пролеће постале активне, оне су важиле и за симбол васкрсења. Средњовековне књиге описивале су и „са умешношћу саграђена, љупка саћа, шест равномерних углова у ћелијама... Тако је пчела слаба у физичкој снази, али зато јака силином мудрости и љубављу према врлини“ (Biderman, 2004, стр. 294). Пчелар је „у суштини ходочасник“, сведок чудних циклуса у природи, „чуда рађања, неминовности смрти и осећаја да у позадини свих ових збивања постоји један савршен поредак“ (Brister, 2000). Циклус о пчелама свакако пружа један нов увид у развој стваралаштва Силвије Плат, откривајући семантичку умешност и имагинативност ауторке као једног од најаутентичнијих поетских гласова двадесетог века.

Сократ је сматрао да је поетска инспирација оно због чега можемо повући директну паралелу између пчела и песника. Дobar песник, доказивао је Сократ у Платоновом *Иону*, рецитије „сву ту дивну поезију не због врлине или умећа, већ у стању инспирације и опседнутости. Под овим околностима песници немају *конширолу* над својим осећајима. Они 'сакупљају' поезију из медних саћа, летећи кроз ваздух попут пчела“ (Saunders, 2005, стр. 55).²

² Све цитате у раду са енглеског превела ауторка.

Сократ објашњава да је „песник лагано биће, оддарено крилима и светом, и да не може стварати пре него добије инспирацију и изгуби контролу над својим чулима, а његов разум га напусти. Ниједан човек, док не дође до овог стања, не може бити пророк нити стварати“ (Saunders, 2005, стр. 55).³ Уверење да је пчелињи мед нешто свето уобичајено је у античкој књижевности. Мед је храна богова; ако га једу песници и пророци – добијају визионарске моћи. Светост се такође манифестује у делима песника: најбоље песме су, према Сократу, написане „божанском милошћу“, наставши као резултат „божанске моћи“. Песник, инспирисан на прави начин, постаје медијум, стварајући песме несвесно као што пчела ствара мед (Saunders, 2005, стр. 55).

Постојала су два кључна разлога због којих пчеле почињу да привлаче пажњу Платове. Један је био поменуто поређење пчела са песником у античкој књижевности које јој је представила менторка Доротеа Крук на Кембрицу. Други разлог, личније природе, јесте њен отац, Ото Плат, ентомолог и аутор књиге *Природа думдара (Bumblebees and Their Ways)*, кога она често повезује са овом темом. Много пута истицана амбивалентност њеног односа са оцем тако налази нов израз у комплексности једног пробоја у нову тему – циклусу о пчелама. У раној песми, *Жаљење (Lament)*, она окривљује пчеле за очево одсуство, истичући да су „пчелиње жаоке однеле њеног оца / који је ходао обавијен ројем пчелињих крила“ (Plath, 1981, стр. 315). Насупрот томе, у причи из педесетих година, *Међу думдарима (Among the Bumblebees)*, думдари се никад нису усудили да га убоду. Прича се завршава смрћу њеног оца и сликом будућности у којој ће јој он недостајати „поносан и арогантан међу думдарима“ (Plath, 2018, стр. 266).

Ова два извора – очински и антички – имају опречан утицај на ауторкину представу о пчелама: један наглашава контролу, други мањак контроле; један описује пчеле као претњу којом се мора загосподарити, други их поистовећује са песником; један је рационални и аналитички, други представља песника као опседнутог, када нема контролу над својим чулима. Овај конфликт долази до изражаја у креативној свести песникиње у збирци *Аријел (Ariel)*, у којој нам се представља или као песникиња-пророчица која дозвољава инспирацији да говори кроз њу, или пак као ди-станцирана уметница која свесно истражује психоаналитичке моделе да би обликовала свој уметнички карактер. Песме о пче-

³ Много касније ће ово становиште славити Китс кроз поетику негативног сензибилитета.

лама тако истичу ове супротстављене ставове о опседнутости уметника и његовој отуђености у „стваралачкој тензији, повремено нудећи могућност идентификације са њима, а повремено их доживљавајући као оно неукротно *gruio* (не-ја) – фасцинирајуће и потенцијално смртоносно“ (Haberkamp, 1997, стр. 39).

УГРУШЦИ КРВИ, СКАРЛЕТНИ ЦВЕТОВИ И ПЕРЦЕПЦИЈА ТРАНЗИЦИЈЕ

У току једне недеље месеца октобра 1962. године Платова је написала пет песама о пчелама, почевши са *Сасџанком њчела* (*The Bee Meeting*), а завршавајући са *Презимљавањем* (*Wintering*). Песме не деле само тему већ и форму, свака од њих је написана у неримованим строфама од пет стихова. Важност и симболика ових песама за збирку *Аријел* су незаобилазне и откривају један од аспеката креативног ослобађања пресудног за уметнички развој ауторке. Оне представљају успешну кулминацију ранијих покушаја песникиње да уврсти пчеле као симбол и тему у свој рад.

Критичари некада сврставају и прву верзију *Жаока* (*Stings*), насталу августа 1962, два месеца пре осталих песама, у циклус о пчелама (Haberkamp, 1997, стр. 69). Песма је објављена у белешкама на крају *Сабраних њесама* (*Collected Poems*) Платове, и у њој се јављају у зачетку многе метафоре о пчелама које ће бити снажније изражене у песмама из октобра. У њој се мешају идентификација са пчелама и опасност од њих – на мети напада је њен муж, који постаје рањива фигура, док је она нетакнута и непримећена. Песма наглашава немогућност бекства: „бесмислено је бежати“ (Plath, 1981, стр. 293), њен муж је нападнут агресивним „црним велом“ од пчела. Она је посматрач, индиферентна према незгодама свог пратиоца – њен тон није емоционалан, она говори језиком науке. Пчеле су описане као „мале животиње“, бројеви – овај рационални приступ је подсећа на оца, па пчеле на крају упоређује са њим. Ипак, што се више труди да објасни њихово понашање, оне остају све већа мистерија: пчеле су мотивисане жељом за медом, или страхом; оне су самоубице, оне су будале; оне „зује / У злобним редовима“, а њихове жаоке су „клинови смрти“. Оне су окоштале, иако немају кости. Оне су као „старе статуе“ (Plath, 1981, стр. 293). Напоследку, оне су поражени војници који се повлаче назад у своје ровове. Последњи стих нарочито истиче како пчеле нису хероји. Хејберкемп указује да песникиња „није била

задовољна песмом која окупља тако много конфликтних метафора на тако малом месту, што указује на значењску нестабилност. (Песма *Рез (Cut)*, написана касније, такође је чувена по мноштву метафора, али она представља пример поетске ингиениозности Платове.) У првој верзији *Жаока*, међусобно супротстављена наслеђа антике и очевог научног рационализма нису за песникињу успешно разрешени, нити правилно постављени заједно“ (Haberkamp, 1997, стр. 69).

У скици карактера⁴ из јуна 1962, *Чарли Полард и њчелару (Charlie Pollard & The Beekeepers)*, Платова говори о искуству гајења пчела. Овај прозни део је много ефектнији у преплитању античког и очинског аспекта у формирању идентитета песникиње. У *Жаокама*, пчеле се понашају ирационално, а религијски аспект њиховог стања опседнутости остаје неистражен. *Чарли Полард*, међутим, наглашава да трансформисање пчела у нову кошницу има религијско и церемонијално значење: „Стављање заштитних шешира део је чудне церемоније. Њихова грубост и анонимност су упечатљиве, као да смо сви део неког обреда“ (Plath, 1998, стр. 348). И док у *Жаокама* пчеле стварају црни вео око усана мушкарца, сада је прави вео окривљен за чудне ефекте перцепције:

„Била сам свесна пчела које зује и комешају се пред мојим лицем. Вео је деловао халуцинаторно.⁵ Понекад их неколико тренутака нисам могла видети. Тада сам постала свесна да сам у паралишућем трансу, у неподношљивој тензији, и померила се тамо где сам могла боље видети. 'Душе мог мртвог оца, заштити ме!', арогантно сам се помолила.“ (Plath, 1998, стр. 348)

⁴ Скица (карактера), (итал. *schizzo* – прскање) јесте мала прозна форма, „сажет књижевни састав који подсећа на кратку причу, али је мање изразит и формалан, обично намерно поједностављен у поступку, присног тона и стила. Најчешће, скица је без развијене фабуле, без опсежније и компликоване радње и посебне карактеризације, састојећи се од једног (главног) догађаја и једног карактера, претежно субјективне инспирације, доносећи уз то фрагментарне исповести, призоре из животињског света и природе и др. Такве белетристичке структуре непретенциозних, једноставних пропорција, у којима се у неколико потеза даје основна особеност неке личности зову се и скице *карактера* и *ојисне скице*“, а писао их је, поред осталих, и Чарлс Дикенс. Скица је „првобитна уметникова мисао, концепт, план; у главним потезима назначене основне идеје и линије једног књижевног дела које касније служе као основа за опширнију разраду. Својом непосредношћу у фиксирању примарних догађаја и замисли таква скица даје увид у процес стварања, а и сама је понекад уметничко дело“ (Živković, 2001, стр. 784).

Платова је овде приказана прекривена велом као на религијској церемонији, док удише дим који јој мути ум; у стању опседнутости, она почиње да губи контролу над својим чулима. На крају, она се опире пророчанској инспирацији. И док је у *Рођенданском њоклону* вољна да помери вео, и по цену да он сакрива смрт, у причи нам се чини неспремном за такву жртву. Уплашеној због губитка контроле и важности чина коме присуствује, за њу вео постаје халуцинаторан – указујући на њену спремност да се радије суочи са нереалним него са скривеним⁶ – она се моли рационалистичком оцу за заштиту (Plath, 1998, стр. 349). Као одговор на њене молбе, поново се успоставља свет поретка и науке.

У октобарском низу песама о пчелама песникиња проналази свој стил тако што прилагођава ритуално и рационално, осциловањем између античке вере у дожанску и ирационалну инспирацију и научног разума који је повезан са оцем. Кристина Брицолакис примећује да је „крз ове песме лирски субјект истовремено привучен и одбијен спознајом да је под контролом. Он оклева пред могућношћу да буде медијум – пролаз кроз који Бог – у облику дубоке унутарње снаге или дожанске моћи – може да проговори“ (Britzolakis, 2000, стр. 97).

Сасџанак њчела је прва у низу октобарских песама и открива значајне разлике у фокусу и расположењу у односу на скицу карактера. У прозној скици пастор је тај који постаје жртва, издвојен од стране припадника ривалске религије и нападнут од пчела које та религија слави. У песми се, међутим, нараторка осећа отуђено од своје заједнице, док је осећај претње стваран:

*Ко су њи људи шџо ме дочекују на мосџу? Мешџани –
Пасџор, баџица, црквењак, засџуџник њчела.
Незашџићена сам у леџњој хаљини без рукава,*

⁵ Критичари истичу да асоцијације вела са халуцинацијом код Платове алутирају на мистицизам симболиста и Малармеа, који је тврдио да се песник мора понашати попут свештеника у храму (Bundtzen, 1989, стр. 121), спуштајући вео између познатог и непознатог и дрхтећи док открива свету мистерију (упор. са Јејтсовим *Подрхџавањем вела* (*The Trembling of the Veil*)). *Рођендански њоклон* (*A Birthday Present*), песма Платове настала септембра 1962, упоређује вео са смрћу: „Само скини вео, вео, вео. / Кад би то смрт била / Дивила бих се њеном дубоком значењу, њеним безвременим очима“ (Plath, 1981, стр. 208).

⁶ Нереално се односи на саму халуцинацију, а скривено на симболику вела; нараторка Платове није спремна да подигне вео.

*А они су сви у рукавицама и покривени, зашито ми нико није рекао?
Смеше се и сивошљају велове прикачене за ситаринске шешире.*

(Plath, 1981, стр. 211)

Као и у првој верзији *Жаока*, песма почиње питањем, док мотива-ција мештана остаје тајанствена. Сакривени иза велова своје религије, њихови идентитети остају мистериозни. Овде нараторка признаје страх и збуњеност који су у прозној скици били само наговештени. Осмеси сељана не могу се разумети као знак пријатељства.⁷

Песникиња у *Сасианку њчела* употребом метафора најчешће указује на опасност и губитак контроле. Пејзаж кроз који група људи корача да би дошла до кошница, посматран кроз лични халуцинаторни вео Платове, постаје застрашујуће трансформисан:

*Кремаси грахови цвешови с црним очима и лисћовима
налик на угњављена срца.*

Јесу ли то ујрушци крви шито их вреже вуку на узици?

Не, не, то су скарлејни цвешови који ће једној дана бићи јесиви.

(Plath, 1981, стр. 211)

Грахови цветови имају очи, а њихово лишће налик је угњављеним срцима; цветови подсећају и на угрушке крви, наговештавајући потенцијално смртну опасност. У овој визији, трава симболизује тело. На овај начин биљке су трансформисане у монструозне хибриде, где спомињање крвних угрушака имплицира болест и смрт. У истом тону, следећа строфа описује „јалово глогово тело“, које „етером опија своју децу“ (Plath, 1981, стр. 211). И у поменутој скици карактера глог је имао „отужан мирис“ (Plath, 2018, стр. 244). Природа, која је у делу Силвије Плат ретко окарактерисана као бенигна (у емерсоновском смислу)⁸, сада је приказана као болесна.

Ван Дајнова истиче у *Сасианку њчела* атмосферу страха – која ову песму повезује са оним насталим непосредно пре овог ци-

⁷ Линда Бундзен описује „осмехивање у поезији Платове као супериорно или чак одбијајуће, чин који улива страх“. Тако је „осмех испуњења“ мртве жене у *Ивици* (*Edge*) једна од најузнемирујућих слика у поетици Платове (Plath, 1981, стр. 272). У раној краткој причи *Иницијација* (*Initiation*) њена протагонисткиња пролази кроз приступни ритуал, док јој се група људи смеши: „Они вероватно знају“, закључује она, „да ме управо примају у нешто“ (Plath, 2018, стр. 144). И осмеси у *Сасианку њчела* пре „узнемирују него што уливају поуздање – они побуђују код нараторке осећај рањивости“ (Bundtzen, 1989, стр. 152).

клуса, као што су *Хирури у 2 ујутру* и *Храбрости ућућкивања* (*The Surgeon at 2 a.m., The Courage of Shutting-Up*). Бег опет није опција. Нараторка најпре „не може да побегне“, да би онда признала да је свака могућност бекства узалудна. Према Ван Дајновој, каквом год се ритуалу морала подврћи, ма шта представљале пчеле, ма шта да скрива дрхтави вео („Сад ми дају ... / црни вео што се обликује према мом лицу“), она је сада спремна да се суочи са судбином, чак иако то значи смрт (Van Dyne, 1982, стр. 68). Њена судбина, међутим, остаје непозната. Она је усамљена, интровертна фигура. Нада се да ће бити непримећена, недодирнута пчелињим анимозитетом, да ће се моћи сакрити попут матице која би – да сељани нису преместили „нове девице“ – била убијена. Нараторка Платове је „мађионичарева мала која никад не устукне“ – њен опстанак зависи од умешности сељана, док је она само помоћник или посматрач (Plath, 1981, стр. 211–212). Песма се завршава интроспекцијом:

*Мешћани развезују маске, рукују се.
Чији је оно бели гуџачки сандук у њају, шћа су њо
они усћели да ураде, зашћо сам ја хладна.*

(Plath, 1981, стр. 212)

Након подвргавања обреду иницијације, она и даље не припада групи. Она је „бели студ у помрачењу ножева“ (Plath, 1981, стр. 212). Сељани развезују маске и рукују се, док она остаје одвојена, питајући се какво је значење ритуала којима је присуствовала (Markey, 1997, стр. 79). Иако није успоставила осећај контроле, није дозволила себи ни да постане медијум или буде „опседнута“. Питања која поставља одишу страхом од непознатог, и реторичке су природе: последњи стих се чак не завршава знаком питања. Интроспекција којој се препушта не очекује одговоре, док кутија у облику сандука и хладноћа указују на индиферентност која је окружује.

Песма *Присћеће ћчелињећ сандука* (*The Arrival of the Bee Box*) почиње да истражује поменути „бели сандук“. Овде је он описан „коцкаст као столица и за дизање скоро претежак“, „мртвачки ковчег каквог кепеца / или коцкастог одојчета“ (Plath, 1981, стр. 212). Овде специфичност сандука као да одбија поређења (Markey,

⁸ О пејзажима Платове видети: Мушовић, А. (2013). Кроз емерсоновску херменеутику – Пејзажи духа или трансценденденално у поезији Силвије Плат. *Зборник радова Филозофској факулћетћа Универзитћетћа у Пришћини*, XLIII (1), стр. 348–362.

1997, стр. 81). Сандук је интригантан: закључан је, док је нараторка „приморана да са њим преноћи“. И поред тога, он је привлачи: „Не могу од њега да се одвојим“. Иако песникиња сада може да изјави: „Ја сам власница“ (Plath, 1981, стр. 213), она схвата да је власништво проблематичан концепт, који подразумева како контролу тако и одговорност. Та идеја отвара пут специфичном односу између пчела и ње, кроз морална поређења са смртоносном трговином људима:

*Прислањам око на мрежицу.
Мрачно је, мрачно
С њимизавим осећајем афричких руку
Сивних и скврчених за извоз,
Црно по црном, љушчици се њенира.*

(Plath, 1981, стр. 213)

Критичари примећују „у овој слици трговине људима тон расизма“ (Kinsella & Ryan, 1997–1998, стр. 46). У песми се међутим истиче осуђујући став према насилној и експлоатишућој природи самог расистичког односа. Песникиња метафори трговине људима даје нов тон моралног гнушања изјавом: „Могу да угину, не морам да их нахраним“. У присуству потиснуте силе расистичко-репресивног односа, која може у сваком моменту кулминирати фаталним последицама, она задржава контролу. Пчеле су трансформисане од афричких робова у римску скупину људи која ствара неразумљиву буку. Стих „Нисам Цезар“ (Plath, 1981, стр. 213) говори о њеној жељи за самоодржањем; она не жели да доживи исту судбину као Цезар. Иако се одлучује да ослободи пчеле, оно за чим жуди је сопствена слобода, могућност да избегне суочавање са њима и оним што оне означавају. Као у *Саспанку пчела*, и овде заборав води до спасења. „Ако стојим потпуно мирно, помислиће да сам дивља трава“, каже у ранијој песми (Plath, 1981, стр. 212); а сада: „Питам се да л’ била бих заборављена / Само да им браве откључам и склоним се у дрво претворена“ (Plath, 1981, стр. 213). Тим Кендал указује да „страх одбија контролу која је очински аспект, као и осећај *ојсегнућости* заговаран од античких узора. Визионарски вео из претходних песама постаје ’погребни вео’; она је одевена у ’месечево рухо’, незграпна и необична појава на непријатељском терену“ (Kendall, 2001, стр. 124).

Песма *Жаоке* из октобарског низа песама упућује нас на своју ранију верзију, којом ауторка најављује пробој у нову тему. И док је раније била пасивни сведок догађаја, сада постаје активни уче-

сник чудне церемоније. Она и „човек у белом“ (Plath, 1981, стр. 214) заједно постављају саћа, а ту је и трећа особа, мушкарац из претходне верзије, сада сведен на улогу неважног посматрача: „Неко трећи посматра. / Ничег он нема с пчеларем ил' са мнош“. Овај стих приказује суштинску измену у погледу снага моћи, насталу као резултат новостеченог *самойоуздања* у односу са пчелам; ранија рањивост сада као да наглашава то новостечено самопоуздање. Песма почиње стихом, „Голих руку, додајем саћа“, да би уследила метафора, „Грла наших чланака [су] љиљани одважни“. Ови описи су далеко од интровертности у *Сасџанку њчела*, попут „Нага сам попут кокошје шије, зар ме нико не воли?“ (Plath, 1981, стр. 211). Она наставља да се пита: „Шта ја то купујем, црвоточни махагони? / Има ли ту уопште матице?“. Иако нараторка признаје, „Расплодне ћелије / плаше ме“, очигледно је да почиње да преузима очински ауторитет: „Ја надзирем“ (Plath, 1981, стр. 214). Баланс између очинског и античког утицаја у формирању перцепције ауторке сада је померен у корист оца.

Мушки посматрач сада постаје „велики жртвени јарац“; пчеле га нападају, привучене његовом љубазношћу: „Љубазан био је он“, каже се у песми. Напад пчела, који је раније давао тон целој песми, сада престаје да буде основна идеја. „Црни вео“ од пчела које се роје по мушкарчевим уснама добија нову симболику: „Пронашле су га пчеле, / На уснама му се к'о лажи роје, / Мрсећи црте његовог лица“. Он је некада био плодна фигура: „Зној његових напора киша је / Што свет ка плоду вуче“, али је сада бескористан. Пчеле га убадају, приносећи тако своју последњу жртву: „Мишљаху оне да смрт је вредна тога“ (Plath, 1981, стр. 214). Песникиња не дели њихово мишљење. Због својих „лажи“, мушкарац више није довољно важан да оправда такву само-деструктивну освету.

КОНАЧНА ИДЕНТИФИКАЦИЈА – ЕКСТАЗА ПОНОВНОГ РОЂЕЊА

У *Сасџанку њчела* и *Присијећу њчелињеи сандука*, пчеле су неукротива, тајанствена и застрашујућа сила, која одолева разумевању метафора и не открива своје значење застрашеној песникињи. Протеривање мушког посматрача у *Жаокама* навело је критичаре да покушају да разреше мистерију пчела са феминистичког аспекта: Џенис Марки тако тврди да су пчеле „обрасци понашања жена

којима су педесетих година били ускраћени моћ и утицај, и које су биле у подређеном и пасивном положају“ (Markey, 1997, стр. 117). *Сѿаклено звоно* (*The Bell Jar*), роман у коме постоје жене које имају „моћ и положај“, указује да је осећај песникиње за положај полава ипак комплекснији; у најбољем случају, начин на који жене моделују своје понашање према пчелама остаје нејасан. Пчеле се пореде са афричким робовима за извоз, римском светином или „сандуком манијака“ (Plath, 1981, стр. 213). У *Жаокама*, пчеле су поистовећене са женама, али то је само једна од многих асоцијација. Песма не нуди допринос тврдњи о „подређеним и пасивним“ женама и не покушава да говори уместо њих; уместо тога, лирски субјект Платове се дистанцира од женског „меденог робља“ (Plath, 1981, стр. 213), то јест, пчела-радилица, да би се идентификовала са матицом.

Осећај приповедача у *Жаокама* да „надзире“ искључује потребу за осветом према „лажљивом“ мушкарцу. Ипак, контрола се у *Жаокама* може постићи само коначном идентификацијом са матицом. Антички узор песника упоређују са „крилатим и светим“ пчелама (Saunders, 2005, стр. 55). „Медено робље“ у песми представља „крилате“, али сасвим обичне жене, којима нараторка не припада: „Ја нисам ропкиња“ (Plath, 1981, стр. 213). Њена одвојеност и посебност указују да ће је ове „обичне“ жене мрзети, баш као што пчеле-радилице напоследку убијају матицу. После свих страховања, долазимо до застрашујућег али ослобађајућег тренутка, када се песма завршава у моменту екстатичког поновног рођења:⁹

*Морам једно биће да ѿвратиим – маициу.
Мрѿва је, сѿава? Где ли је дила,
С ѿелом својим лавље риђим, својим крилима од сѿакла?
Леѿи сад она
Сѿрашњија но шѿо је икад дила, црвена
Бразѿиѿина на неду, црвена комеѿа
Понад машине шѿо ју је усмрѿила –
Маузолеј, кућа од воска.*

(Plath, 1981, стр. 215)

⁹ Попут крика који ноћу „прхне ван“ у *Бресѿу* (*Elm*), примери екстатичког поновног рођења се јављају кроз целу збирку *Аријел*. „Женски Лазар (*Lady Lazarus*) која устаје из пепела са црвеном косом, повезана је са ’црвеном кометом’ из *Жаока*, док лавље риће тело матице можемо повезати са ’Божанском лавицом’ у *Аријелу* (*Ariel*) – ове песме указују на незауостављивост њеног *Аријел* гласа“ (Markey, 1997, стр. 119).

Према Кристини Брицолакис, песма недвосмислено слави поновно рођење, где наглашавање црвене боје имплицира рањено и жигосано ја, док „крила од стакла“ указују на крхкост (Britzolakis, 2000, стр. 98). Ово су уобичајени симптоми поновног рођења у делу Платове, где оно такође значи и регенерацију. У *Жаокама*, матица је замишљена са крилима која су „два шала подерана, дуго њено тело / Од отрцаног плиша“ (Plath, 1981, стр. 215). И док *Рез* настоји да направи баланс између бола и раздраганости указујући на „црвени плиш“ посеченог палца, у *Жаокама* песникиња у овом екстатичком тренутку заборавља на бол. Винувши се „понад машине што ју је усмртила“, матица више није угрожена, већ је она та која цепа небо, „страшнија но што је икад била“, треперава и моћних крила (Plath, 1981, стр. 215). Платова у овом тренутку испуњава Платонову метафору која песника упоређује са „крилатим и светим“ пчелама (Saunders, 2005, стр. 55).

Брицолакисова је сумњичава када је реч о симболичком значењу матице као бића које нараторка мора да ојорави, указујући на уплив патријархалног аспекта. Матица је, сматра она, „врло двосмислен тотем женске моћи“, будући „главни инструмент опстанка кошнице“; такође, „мушка фигура (пчелар) је та која експлоатише и управља радом и сировим материјалом кошнице, као и плодношћу матице, ради производње широке потрошње“ (Britzolakis, 2000, стр. 98). Песникиња преузима на себе улогу пчелара: „Ја надзирем“ (Plath, 1981, стр. 214), али не одустаје од идентификације са матицом. Матица је увек посебна; она је важнија од трутова, али и супериорнија од пчела-радилица у њиховом ропству. Далеко од тога да осећа повезаност са осталим женкама, она се боји да ће је мрзети. Коначном трансценденцијом она оставља „медено робље“ за собом као неважно.

Победоносна трансформација матице, као и способност *Жаока* да помире очинску контролу и античку *ојсегнујоси*, изгледају као очигледан климакс циклуса о пчелама Платове. Компликујући овај тематски образац, песникиња циклусу додаје још две песме, *Рој* (*The Swarm*) и *Презимљавање*, указујући на цикличан развој ових песама. После екстатичке идентификације са матицом која се уздиже из свог маузолеја, песма *Рој* описује повратак пчела у нови маузолеј, „њихова тупа, уједињена телеса, / Што иду у сигурну смрт“ (Plath, 1981, стр. 217), то јест, њихов повратак у клопку.

На први поглед, песма *Рој* оставља иза себе теме контролисања и опседнутости које су главне карактеристике ранијих песама

циклуса о пчелама. Хејберкемп објашњава да је својим дезоријентишућим кошмарним сликама песма ближа историјској свети каснијих песама Платове: „возови, верни својим челичним осама“ (Plath, 1981, стр. 216) поново се јављају у *Сџизању* (*Getting There*) као „точкови / За своје осе причвршћени к’о догови“ (Plath, 1981, стр. 248); а осврт на блато које се „угиба од гркљана / Камен-ослонаца француских чизама“ (Plath, 1981, стр. 216) најављује кошмар ратног крајолика Русије у каснијој песми (Naberkamp, 1997, стр. 165). На тај начин, *Рој* утире пут песми *Сџизање*. Кључан је осврт на Наполеона, који наговештава историјски аспект каснијих песама збирке *Аријел*. Песма *Рој* осцилује између непосредних догађаја у „нашем граду“, као што су пчелареви покушаји да привуче рој пчела на земљу и историјских догађаја везаних за императорова интернационална освајања и коначни пораз. Постепено ова два разнородна елемента почињу да се мешају, све док не постану изједначени у усклику последњег стиха: „О Европо! О тоно меда!“ (Plath, 1981, стр. 217). Ево како Тим Кендал објашњава овај феномен:

„Ова веза није произвољна: Наполеон, пасионирани пчелар, одабрао је пчелу као лични амблем. У песми *Рој*, његова армија се употребљује са пчелама, које су поражене и 'марширају' назад у свој 'маузолеј'. Ова метафора имплицира да Наполеон дели судбину пчела – песма немилосрдно исмева његове поразе: 'Толико о кочијаши-ма, претходници, Великој армији!'. Интересовање за гајење пчела током азила који је уследио, представљено је као замена за његов неуспешан покушај освајања Европе. Наполеон изгледа 'задовољан' својим медом исто као и успесима у борби; исти нагон за владањем и исти диктаторски осећај права и поседовања приказани су као покретачи ових активности.“ (Kendall, 2001, стр. 144)

Попут контроверзних метафора о холокаусту код Платове или слика о трговини људима у *Жаокама*, и ова поређења су наизглед неспојива и неприкладна. Међутим, сам Наполеон је био тај који је повукао имагинативну паралелу између људског масакра и сакупљања меда. Он је редуковао пчеле на значење и симбол освајања, иако нас такво тумачење уверава да победа води до пораза: пчеле, цикличне у обрасцима понашања, неизбежно се враћају у свој маузолеј, пошто су освојиле „Русију, Пољску и Немачку“ (Plath, 1981, стр. 216). *Презимљавање*, последња песма у овом низу, враћа нас на стартну позицију циклуса, пре него што се још једном упуту у правцу регенерације. Песме о пчелама Силвије Плат указују на цикличност живота водећи нас кроз годишња доба,

почевши од лета (у *Сасџанку ѿчела* она носи „летњу хаљину без рукава“ [Plath, 1981, стр. 211]), а завршавајући са првим знацима пролећа у *Презимљавању*.

ЗАКЉУЧАК

Плодови цикличног понашања пчела у *Презимљавању* су шест ћупова меда. Критичари сматрају да они представљају шест песама овог циклуса, рачунајући рану верзију *Жаока* као самосталну песму (Naberkamp, 1997, стр. 69). Много убедљивији нам ипак изгледа аргумент Сузан Ван Дајн да шест ћупова представљају шест година брака (Van Dyne, 1982, стр. 113), ако имамо у виду да песникиња *Жаока* „Није ропкиња / Иако годинама је прашину јела / А тањире отирала густим својим власима. / И видела посебност своју како бледи“ (Plath, 1981, стр. 214). Такође, ово нас усмерава на *религијско* тумачење симболике пчеле. У *Презимљавању* песникиња се свесно „ослобађа мушкараца“ – не само мушког посматрача, већ и трутова. Протерани из кошнице, они неће успети да преживе зиму, за разлику од женки које хибернирају. Пчелама је потребно време за опоравак; пошто су у *Роју* описане као „Летећи јеж, сав у бодљама“, сада оне постају „Тако споре да једва их препознајем“ (Plath, 1981, стр. 218). Пасионирана потрага за одговарајућом метафором сада прелази у апстрактнији стил. Исцрпивши током овог циклуса античку теорију (Платонову и Сократову) о поетској опседнутости, Платова сада потенцира незауостављивост инспирације, иако је тон спознаје резигниран:

*Црна ѿврдокорносѝ. Трулеж.
Поседнишѝво.
То је оно шѝо ме ѿсегује.
Ни окрујно ни равнодушно,
Тек неуго.*

(Plath, 1981, стр. 218)

Тврдње лирског субјекта о контроли („Ја надзирем“), исмеване кроз Наполеонову амбицију у песми *Рој*, сада су побијене спознајом да су пчеле заправо власници које опседају песника и говоре кроз њега, путем инспирације. *Презимљавање* тако представља кулминацију и разрешење конфликтних античких и очинских утицаја у погледу разумевања природе стваралаштва, будући да се очинско инсистирање на рационалној контроли показује недостижним.

Иако Наполеонов циклуси освајања, пораза и егзила немилојсрдно воде до његовог маузолеја, пчеле Платове немају такву

судбину. Овај дар поседује и лирски субјект Платове у *Елекџри на Азалејиној сџази* (*Electra on Azalea Path*): она проводи двадесет година на „презимљавајући“ у мрачном „зимском склоништу“, пре него што се поново појави крај очевог гроба на Црквеном брду (Kinsella & Ryan, 1997–1998). Ван Дајнова доказује да у овој способности опонашања пчела треба тражити обрасце симболичке смрти и поновног рођења: пролеће се може наслутити у ваздуху, иако је дато у проблематичном контексту божићних ружа (Van Dyne, 1982, стр. 117). Напоследку, последња строфа нуди оптимистичан закључак:

*Да л' ће кошница ѓреживеџи, да л' ће ѓлагиоле
Усџеџи своје ваџре да сачувају
Да ди ушле у груџу ѓодину.
Чиџи ће укус оне ѓробаџи, божићних ружа?
Леџе ѓчеле. Пробају укус ѓролећа.*

(Plath, 1981, стр. 219)

Линда Бундзен истиче да су божићне руже отровне, па пчеле, мислећи да продају пролеће, у ствари кушају смрт (Bundtzen, 1983, стр. 181). Тим Кендал међутим тврди да су божићне руже (*Helleborus niger*) заправо лековите, чак да се традиционално користе као лек против лудила: „Према једном познаваоцу лековитог биља из седамнаестог века, овај цвет је добар за оне који су узнемирени меланхолијом“ (Kendall, 2001, стр. 146). Пробавши божићне руже, пчеле наговештавају регенерацију, пролеће новог живота.¹⁰ У маниру свог духовног оца В. Б. Јејтса, песникиња прати циклични ток природе, где ће пролеће неизоставно још једном водити до зиме и смрти. Само кроз регенерацију (креативност), пчеле (песникиња) могу да окушају пролеће новог живота. Само тада, пчеле, као и песникиња – имају способност да и даље „стварају“. Песме о пчелама Платове остају иманентно повезане са ауторкиним третирањем тематике смрти и поновног рођења, као рефлексije на тензије постмодерног доба у коме је живела. Вековима стари раскол између *инџелекџи*а и *инсџинкџи*а у њима је, дар привремено, резултирао спознајом да је интелигенција

¹⁰ Поред тога што су отровне, божићне руже (Christmas roses) имају и невероватан период цветања. Током хладних зимских месеци (новембар–фебруар), оне су те које дају боју беживотном зимском пејзажу. Ова биљка важи за отпорну и непретенциозну. Занимљив је амбивалентан однос Платове према ружама. Оне се као мотив „црних ружа“ јављају и у претходној песми *Рој*, где су стављене у контекст љубоморе и рањавања (Plath, 1981, стр. 216).

инстинктивна по својој природи – просто, инстинкт за преживљавањем је изједначен са оним за стварањем.

-
- ЛИТЕРАТУРА Biderman, H. (2004). *Rečnik simbola*. Beograd: Plato.
- Brister, D. (2000). Portret jednog pčelara. *Pčela u umetnosti i filozofiji*. Eseji, proza. Preuzeto sa: www.pcela.rs (18/02/21).
- Britzolakis, C. (2000). *Sylvia Plath and the Theatre of Mourning*. Oxford: Oxford UP.
- Bundtzen, L. K. (1983). *Plath's Incarnations: Woman and the Creative Process*. Ann Arbor: U of Michigan P.
- Gordić Petković, V. (2017). *Opasno leto 1953: lekcije o suicidu*. U: J. Stjepanović (ur.), *Silvija Plat. Stakleno zvono* (9–26). Beograd: Laguna.
- Haberkamp, F. (1997). *Sylvia Plath: The Poetic of Beekeeping*. Salzburg: Salzburg UP.
- Kendall, T. (2001). *Sylvia Plath: A Critical Study*. London: Faber and Faber.
- Kinsella, J. & Ryan, T. (1997/1998). *Farther off than Australia: Some Australian receptions of Plath*. *Thumbscrew*, 9, 43–49.
- Markey, J. (1997). *A Journey into the Red Eye: The Poetry of Sylvia Plath*. London: Women's Press Ltd.
- Plath, S. (1981). *Collected Poems*, ed. T. Hughes. London: Faber & Faber.
- Plath, S. (1998). *Journals of Sylvia Plath*, ed. F. McCullough and T. Hughes. New York: Anchor Books.
- Plath, S. (2018). *Johnny Panic and the Bible of Dreams: Short Stories, Prose, and Diary Excerpts*. London: Harper Perennial Modern Classics.
- Saunders, T. J. (2005). (ed.) *PLATO: Early Socratic Dialogues*. London: Penguin Classics.
- Van Dyne, S. R. (1982). *More Terrible Than She Ever Was: The Manuscripts of Sylvia Plath's Bee Poems*. Northampton: Smith College Library Rare Book Room.
- Živković, D. (2001). (ur.) *Rečnik književnih termina*. Fototipsko izdanje. Banja Luka: Romanov.

AZRA A. MUŠOVIĆ

STATE UNIVERSITY OF NOVI PAZAR
DEPARTMENT OF PHILOLOGICAL SCIENCE
ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

THE BEE SYMBOLISM IN SYLVIA PLATH'S POETICS – BETWEEN
RATIONAL AND INSPIRATION

Contemporary American poetess of confessional orientation, Sylvia Plath, was often in her career torn between the rational role-models and creative inspiration. This tension is most evident in Plath's metaphors, in which her desire for control and understanding is confronted to the limitations of language to signify the unspoken. The paper aims at presenting symbolic (psychological, religious) semantics of bees in the author's literary oeuvre. The bees are an appropriate, uncrystallized medium; like language, they resist comparison through their transformative power. The bee becomes a personal emblem of the poetess; it represents the culmination and reconciliation of the classical and rational influences in her poetics. The cyclical nature of the bee poems follows the pattern of symbolic death and rebirth—signifying a regeneration—the spring of a new life. Although the spring will inevitably lead one more time to winter and death, the bee as a medium has a *liberating* quality for the poetess, signifying vitality and authenticity that remain the ultimate values of her art.

KEYWORDS: symbol; poetics; rational; inspiration; bees; regeneration; creativity.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЛЕНА И. МАРИНКОВ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

АУТОПОЕТИЧКО ВАЈАЊЕ СТЕВАНА РАИЧКОВИЋА – ПЕСНИЧКА САМОСВЕСТ У ЦИКЛУСУ *РАЗГОВОР СА ИЛОВАЧОМ* И ПЕСМИ „ИЗ МРАКА ТЕ, ПЕСМО, ЗОВЕМ, ИЗ НИЧЕГА“

САЖЕТАК. У раду ћемо анализирати манифестације песничке самосвести у поезији Стевана Раичковића – у циклусу *Разговор са иловачом* и у песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“. Служећи се херменеутичким приступом, настојаћемо да покажемо да се развојност песничке самосвести манифестује кроз семантичко обликовање мотива земље (илуваче), док се аутореклексивност и металиричност испољавају у примерима експлицитног и имплицитног *autopoiesis*. Интерпретацијом начина на који је мотив земље уобличен у вези с темом поезије открива се механизам конструисања аутопоетичких елемената. Заузимањем аналитичке перспективе утврдићемо да тематизација односа између песника и његове творевине резултира сумњом у могућност аутентичног певања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стеван Раичковић; *Разговор са иловачом*; „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“; мотив иловаче; песничка самосвест; *autopoiesis*.

---

¹ j.marinkov.93@gmail.com

Овај рад је настао у оквиру пројекта „Језици и културе у времену и простору“ (евиденциони број пројекта: ОИ 178002), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Рад је примљен 4. децембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

ПЕСНИЧКА САМОСВЕСТ И ПОЕТИЧКА КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ

Песничко стваралаштво Стевана Раичковића неретко је сврставано у традиционалистички ток српске поезије, саображен, додуше, захтевима модерних поетика.² Раичковићева поезија нипошто није једноставна и неподложна променама,³ како се испрва можда чини – песник се и те како тражио у различитим изражајним модусима и у варијацијама стабилног тематског регистра непрестано афирмисао и проблематизовао смисаоност поезије, аналогно мењајући и статус песничког сопства.

Стевана Раичковића прати и критичко-дескриптивна одредница „неинтелектуалног песника“⁴ – ова констатација постала је опште место у анализи и вредновању Раичковићеве поезије. Критичари и тумачи редовно истичу настојање лирског субјекта да се повеже с природом и да испита генезу и природу поезије,⁵ као да бављење природом и металиричност искључују могућност рационалног приступа свету.⁶ Изразито вегетативна имагинаци-

² „Најзад, на целокупно Раичковићево песничко дело можемо данас већ да гледамо и као на један поетски опит, који ставља на искушење могућност да се поезија данас пише онако, како се некада код нас једино и могла писати – а да при том та поезија остане синхронизована са својим објективним временом“ (Лалић, 1997, стр. 214). Драган Хамовић примећује да су распрострањени „стереотип о Раичковићевој измештености из актуелног песничког тренутка и етикета традиционалног лиричара (коригована доцније додатним, неодређеним поменом његове *модерности*)“ (2011, стр. 244).

³ „Песник, којем је промена била драга и често јој се посвећивао, као да никада није одлазио предалеко од једног песничког језгра; њега није лако одредити, али се у читању види као стваралачки континуитет“ (Jerkov, 2010, стр. 38).

⁴ И Бранко Миљковић у кратком осврту на Раичковићеву поезију истиче неинтелигентност као једну од основних одлика Раичковићеве поетике. „Стеван Раичковић није интелектуални песник“, кратко закључује Миљковић (1972, стр. 115), истичући као главну поетичку особеност код Раичковића повезаност с природом.

⁵ Видети радове у тематским зборницима *Стеван Раичковић ђесник*, 2001, Краљево: Народна библиотека „Радослав Веснић“ и *Поетика Стевана Раичковића*, 2010, Београд: Институт за књижевност и уметност.

⁶ Ову појаву у критичком и интерпретативном приступу Раичковићевој поезији уочила је и илустративно и акрибично анализирала Душица Поттић у раду „Критичка рецепција лирике Стевана Раичковића“ (зборник *Стеван Раичковић ђесник*).

ја код Раичковића представља полазиште рефлексивности, док мисаоно разматрање лирике и заокупљеност песмом усмеравају његову песничку визију. Ауторефлексивност је главна особеност песниковог гласа, издиференцираног у моду конвенција поратне српске књижевности, од којих је у многоме поетички одељен.

„Раичковићеву песничку реч одликује наглашена самосвест песничког субјекта, аутореференцијална песничка беседа или дијалог о смислу и исходу песничког чина“ (Пијановић, 2001, стр. 18). Песничку самосвест манифестовану у поезији Стевана Раичковића могуће је квалификовати као веома развијену и кумулативну. Централна поетичка оса, која се простире дуж читавог опуса, посвећена је најпре изграђивању лирског сопства, а потом испитивању фаза у непрестаном развијању и својеврсном надрастању себе самог, које бива испољено сумњом, али и превазилажењем сумње у смисленост сопственог *песничког* постојања. Штавише, могуће је тврдити да је самосвест у опусу Стевана Раичковића искључиво песничка, и то не само због великог броја аутопоетичких песама у његовом опусу већ услед неизоставне тематизације релација које постоје између песника и његове творевине; тачније, као и сам појам *песничке самосвести*, поезија Стевана Раичковића не дели творца од песме – представља их као *једно*.

Испољивање песничке самосвести у циклусу *Разговор са иловачом* и у песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ (из песничке збирке *Стихови*) илуструје позиционираност инстанце аутора у Раичковићевој лирици, неке од аспеката металиричности у његовој поезији, као и примере експлицитног и имплицитног *autopoiesisa*. Семантичким обликовањем мотива земље (иловаче, глине) и искоришћавањем имагинацијског потенцијала ове материје, успостављена је поетичка комплементарност између песме и циклуса: у „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ металирски је обзнањен идеал песме као скулптуре (сасвим атипично за Раичковића, који је читавим својим опусом настојао да песму поистовети с природом), док у циклусу *Разговор са иловачом* ауторефлексiju песничког сопства изазива посматрање трансформације сопственог лика у бисту. Мотив земље повезан је с медитацијом о сопственој твари, али и са питањима средства и могућности властитог стваралаштва: „И иловача ће за многе душе бити бесконачна тема сањарења. Човек ће се питати од којег је блата, од које је иловаче направљен. Јер да би се стварало, увек је потребна нека иловача, нека мека материја, двосмислена материја

у којој се спајају земља и вода“ (Башлар, 1998, стр. 144). Интерпретацијом начина на који је мотив земље уобличен у вези с темом поезије показује се развојност песничке самосвести и начин конструисања аутопоетичких елемената, исказаних посредно или непосредно у поезији Стевана Раичковића.

ВАЈАЊЕ ПОЕЗИЈЕ

Песме из Раичковићеве збирке *Стихови*, објављене 1964. године, у својој структурној основи имају поступак апострофирања песме. У том смислу индикативно је и одсуство наслова – песме су, сликовито речено, *напикривене* одредницом „стихови“. Песме су формално уједначене (све су испеване у дистисима), а и тематски блиске: „У низу песама је реч о самом процесу настанка песме а сам тај процес је виђен као давање материјалног облика нечему што није материјално“ (Микић, 2001, стр. 44). У песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ лирски глас метапоетички промишља стваралачки процес кроз фингирани дијалог са песмом (облик исказивања карактеристичан за Раичковића) – обраћајући се песми као да му је сапутница,⁷ лирски субјекат експлицитно износи свој *autopoiesis*, или макар запитаност над начином на који *autopoiesis* треба да успостави, с обзиром на то да се стварање одвија *ex nihilo*, „из ничега“. Радивоје Микић, тумачећи песму „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“, уочио је осциловање између поетских исказа о пореклу песме: *увођење њесме у њосијање* одвија се паралелно и материјалним и етерским средствима (2001, стр. 45), те се оваквим сучељавањем, присутним и у другим песмама збирке *Стихови*, открива проблем песничког надахнућа.

Песнички субјекат најпре песму зазива из природе: *Из мрака ње, њесмо, зовем, из ничега. / Из сенке једне њишице, из одриса дрега*.⁸ Стваралачки процес изразито је отежан: песнички субјекат *залуд руке њружа[м]* за телом песме. Овај семантички поливалентан исказ поново упућује на феминину фигурацију песме, на својеврсну антропоморфизацију, али и на тежњу да се изнађе текстура песме, њено текстуално *њело* – одговарајуће речи. Мотив земље

⁷ Тихомир Брајовић је Раичковићево „тематизовање поезије као феминино фигурисане пројекције“ довео у везу с поетичким маниром наших позних романтичара и раних модерниста (2013, стр. 311).

⁸ Песму „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ наводимо према следећем издању: Раичковић, С. (2007). *Песме*. Београд: Нолит, стр. 240.

уведен је у песму трећим дистихом: *Онда ње од блајџа месим, љином вајам, / Па ње родном реком мекшам: са сном сјајам*. Ову строфу могуће је протумачити ослањањем на опозицију тврдо/меко, коју Гастон Башлар издваја као дијалектичку основу *ојирућеј свеџа* и енергетизма којим човек настоји да савлада материју (2004, стр. 17). Песничка самосвест покушава да посматра поетски текст као материју коју је могуће мануелно обликовати. Међутим, поставши свесна опирања поетске материје, већ у наредном стиху настоји да је *омекша* нечим евокативним и ониричким. Већ у трећој строфи је могуће назрети сумњу песничке самосвести у компатибилност вајарских изражајних средстава и поезије. Четвртом строфом се, ипак, поетичка линија покушаја материјализације песме наставља: *Креч са зида њредем, малџер скидам, / Да ње као кулу винем, ѡрадим, зидам*. У песничкој визији поетска творевина је из сфере вајарства премештена у архитектонску област – песнички субјекат покушава да до песме дође вертикализацијом. Ова поетичка намера резултира колебањем, израженим у петом и шестом дистиху. Лирски субјекат напрасно одустаје од материјализације у стваралачком процесу и окреће се ентузијастичкој поетици, нарочито израженој у претпоследњој строфи: *Од реке и несанице љлоџ џи ѡравим. / Воћкама ње оѡрађујем, ѡравом ѡравим. // Сузом храним једно сјадрло са кореном / Да ње својим хладом чува, ѡустиом сеном*. У овим двама строфама уочљив је покровитељски и готово филијацијски однос субјекта и песме.

Последњи стих успоставља интерпоетичку везу с песмом „У сну те нема“. Путем ове повезаности објављује се јединствен став песничке самосвести који се односи на природу фикционалности лирских творевина, односно на онтички статус појавности у егзистентном и у лирском, фикционалном свету. Песник покушава да онтолошки заснује поетске ентитете, али испоставља се да феномени, чак ни под условом да поезију *уведе* у *јосијојање*, не могу истовремено егзистирати и у поезији и у реалности (при чему се под реалношћу подразумева емпиријски свет оностраности, као и посмртна непознаница) – уколико је ентитет присутнији ван поезије утолико у поезији може бити упризорен мање интензивно. Стога у песми „У сну те нема“ лирски субјекат поручује својој мртвој драгој као адресату: *На два си месџа: онде ѡруни, / Да дих ње овде имѡ целу!* (Раичковић, 2007, стр. 222), исто као што песничко сопство у песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ настојање да уобличи песму окончава речима: *Час ње мрѡву имам, час ње живу ѡудим*. Песма не може остати животна а да при-

том задржи свој статус уметнине, осмишљене, компактне, непроменљиве и вечне.

Аутопоетичко преиспитивање резултира откривањем компоненти другости у поезији – принципа визуелне имагинације, природе песничког поступка и поетске инспирације које носе траг парнасовске поетичке концепције – песма треба да буде налик скулптури. Јован Делић указао је на то да је траг парнасовске поетичке концепције присутан и у циклусу *Разјовор са иловачом*.⁹ У последњем дистиху песме „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ (*У камену ши̑и̑ и̑лаву клешем, очи гудим*) испоставља се да лирски субјекат за поетском формом трага у домену визуелне уметности, покушава да заснује поезију на чврстој материји и на визуелној датости. Раичковић своју поезију нипошто не темељи на императивима деперсонализације и рационалности,¹⁰ не трага за песмом која ће бити „мирна као мрамор, хладна као сена“ (за такву песму залаже се Јован Дучић у програмској песми „Поезија“), али, иако далеко од песничке ексклузивности и артифицијелног естетизма,¹¹ Раичковић песмом „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ пледира за посебан тип сликовитости, који има сличности с хорацијевским начелом *ut pictura poesis*, односно с парнасовском стилизацијом, коју одликује пластичност. У парнасовској концепцији поезије песник треба бити „вајар речи, обликом тежи да даровито препроизведе моћну, трајну и складну мисао“ (Кошутић, 1967, стр. 4). Парнасовској поетици Раичковића приближава и принцип *transposition des arts*, једна од основних поетичких и стваралачких тежњи парнасоваца (Кошутић, 1967, стр. 83).

Модернистичку сумњу у конститутивност језика у самодефинисању сопства Раичковић је експлицитно изразио у песми

⁹ „Као да се пјесник у *Разјовору са иловачом* присјетио парнасовског идеала, када је већ ријеч о настанку вајарског дјела, пошто је скулптура, својом хладноћом и савршенством форме, била парнасовски идеал“ (Делић, 2008, стр. 68).

¹⁰ „Занемарујући личност и уздржавајући чувства, песници прихватају 'un hellenisme purement esthetique' (F. Desonay), сталожено вајајући или кујући стоичарску мисао, трудећи се да дело лише људске слабости, да 'моралним самотништвом' надвисе гомилу и постану жреци лепоте“ (Кошутић, 1967, стр. 4).

¹¹ Иако Раичковићу нипошто није стран артистички став сходно коме поезију треба подићи на пиједестал, где ће бити недодирљива и неприступачна; у *Зајису о њесми* Раичковић експлицитно излаже своју поетику: Њу [песму – прим. аут.] ниједна рука да не ѡакне / Ни̑и̑и̑ да је људске очи смо̑ре (Раичковић, 2007, стр. 25).

„Ствари и месечина“: *Песма би и вредела, али речи не вреде* (Раичковић, 2007, стр. 19). Овим лирским исказом имплицирано је да речи нису одговарајуће средство за творење песме. У песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ песник покушава да помоћу алтернативног средства (земље, глине) песму *изваје, сазида*. Међутим, средство којим песму треба материјализовати испоставља се као инкомпатибилно поетским садржајима, баш као и у циклусу *Разговор са иловачом*. Песнички глас проблематизује постојаност поезије, што је у супротности с Раичковићевим раним стиховима из *Песме њишине*, у којима је пропагирано апсолутно поверење у песму. Стога би први облик сумње коју песничка самосвест спрам могућности аутентичне песме изражава била сумња у недовољност речи и посезање за изражајним средствима друге уметности, тачније вајарства.

ИЛОВАЧА И МАСКА

Тема циклуса *Разговор са иловачом* је метаморфоза – формативно уобличење песника у уметничком делу. Раичковић је и у другим песмама тематизовао метаморфозу песника у бисту – „Радичевић на Калемегдану“ и у песми „Запис“, посвећеној Бранку Миљковићу.¹² У обема песмама песници су представљени као статуе. Специфичним начином фигурације наговештава се да је судбина песника да постану споменици, међутим, у циклусу *Разговор са иловачом* нигде се у тексту експлицитно не открива да је лирски субјекат песник, а још један битан разликовни елемент у односу на претходно поменуте песме садржан је у томе што лирски субјекат већ за живота служи као модел за скулптуру. Ипак, на основу захтева које самосвест моделовању поставља, могуће је наслутити песничку природу субјекта. Разоткривајући другост која се испољава у уметности визуелне, али и контактне, кинетичке природе, чије је средство креације иловача, песник се самоспознаје, али и долази до сазнања да се његово сопство не може лоцирати у скулптури, што представља својеврстан негативни облик артистичког самосазнања у уметности која је Друго. У сазнању до којег песник стиже осликава се разлика између симултаних и сукцесивних уметности, између оптичког опажања карактеристичног за перцепцију скулптуре и мисаоне рецепције

¹² О овој тематици опширно је писао Јован Делић у тексту „Прелазак у грумен глине ужежене“, *Лейолис Мајнице српске*, 2008, књ. 481, св. 1–2.

која одликује усвајање литературе, између телесног и духовног, али и између сопства и другости.

Елемент аутофикционалности у овом циклусу сублимисан је кроз певање о генези сопствене бисте и спознаји смртности упркос привидном претрајавању у глини. Материјално-просторном значењском равни организације овог циклуса стреми се ка нивелисању разлика између језичке и ванјезичке стварности. Неретко у Раичковићевој поезији конкретне појединости фигурирају као подстицајно стваралачко исходиште: „поезија је непосредно повезана са животом, тачније он је њено полазиште“ (Микић, 2001, стр. 43). Потенцијална референцијална, егзистенцијална основа циклуса *Разговор са иловачом* могло би бити позирање Стевана Раичковића вајару Александру Зарину за бисту која се данас налази на Калемегдану. Ову ванлитерарну чињеницу нипошто не треба занемарити,¹³ с обзиром на то да је вероватно баш то искуство и послужило као подстицај за писање овог циклуса. Иако песника и лирски субјекат не треба поистовећивати, можда би у случају овог циклуса могао бити примењен термин Лудомира Долежела *транс-световни идентитет*.¹⁴

Лирска ситуација у првој песми циклуса готово је реалистична – реч је о конкретном сусрету с пријатељем уметником, о шетњи и разговору. Лирски сиже се наставља одласком у атеље, у коме се лирски субјекат осећа попут странца. Из перспективе Другости стилизован је однос другог уметника према песнику туђој уметности: *И вајар их је њедо с њрена на њрен, / Ал с оком дружим, ко неки њочим. / Њеја је њрејдо сојсѡвен њојед ваѡрен* (2).¹⁵ Песнички субјекат скулптуре у атељеу види као „мртав свет“, међутим, светан је да и оне ка њему упућују свој поглед. Оксиморонски *мртвав њојед* представља демистификацију вајарског *poiesisa* којом се поништава аналогија вајара с Богом, првим творцем, који је од иловаче начинио првог човека – вајар од земље *њоче* креирати тек чудновати „мртви свет“. Песничка самосвест, дакле, сопствено

¹³ „Са друге стране, третирају поезију потпуно независно спрам процеса путем којих искуства бивају регистрована у свести и доприносе нечијем осећању идентитета [...] значило би издати егзистенцијалну или когнитивну (што није идентично миметичкој) димензију поезије“ (Coelsch-Foisner, 2005, стр. 58).

¹⁴ Транс-световни идентитет дефинисан је као повезаност фикционалних особа и стварних прототипова (Doležel, 2008, стр. 29).

¹⁵ Сви наводи из циклуса *Разговор са иловачом* дати су према издању: Раичковић, С. (2007). *Песме*. Београд: Нолит, стр. 337–346. Наредни цитати из овог циклуса биће обележени тек редним бројем песме из које је цитат преузет.

виђење вајарства изражава већ у другој песми циклуса, с тим што у читалачком доживљају оно још увек има облик наговештаја, слутње. У четвртој песми циклуса стваралачки процес представљен је из перспективе другог, дајући назнаку статичног, инертног постојања у уметности. Лирски субјекат је постао модел, и то га подстиче на контемплацију, у чему се открива контрадикторност – с једне стране моделовање, симболичко окоштавање, претварање у кип, а с друге динамизован унутрашњи живот: *Био сам већ ко неки кий, ал којим / Просируја сав мој живои шиио је дио. И иаг осеиш како сам иог својим / Оклойом за све неиознаи свеи крио* (4). Пету строфу обележава својеврсно цепање фикционалних светова лирске песме на екстериоризован и интериоризован свет. Ватра у пећи маркира паралелно постојање двају светова – сензација топлоте, налик прустовском афективном сећању, песника враћа у прошлост: *Већ је дукшала иећ и јара леиа / Трейерила је у нашој длизини / Ко нейродојни зид који два свеиа / Један сирам друоі невиљивим чини* (5). Није реч само о повратку у прошлост, већ и у специфичан летњи амбијент, који Драган Хамовић назива „митско лето детињства“ (2011, стр. 214), а који је толико често зазиван у поезији Стевана Раичковића. Снатрење се постепено прекида карактеристичним поистовећивањем; у свести лирског субјекта поистовећују се прототип и дело, субјекат и објекат: *Вајар је своју илину (моју илаву) / Месио неким рукама далеким* (5). Стваралачки процес и уметничку транспозицију песничка самосвест доживљава путем трансфера сопства у „мртви свет“, дакле, путем деперсонализације и дехуманизације сопства: *Сииојим над својим соисивеним иоишљком / Као да илегам седе иза смрши* (6). Мотив удвајања, односно двојништва, резултира непрепознавањем сопства у уметничкој транспозицији. „Лирски субјекат је посматрач, једнако удаљен од свога колеге по вокацији (‘творца мртвог света’) колико и од облика који треба да представља његову главу, средиште, склониште и скровиште његовог живота и идентитета“ (Хамовић, 2011, стр. 213).

У седмој строфи испољава се нарцисоидност лирског субјекта. Опсервација вајарева кроз опште долази до посебног, али субјекат, модел, згранут је над тим методом: *Пред собом видим некој ко је сличан / Онима шиио су иреиуне улице: / Зури из илине иоилед дезодличан / Као да ииражи счас кроз моје лице*. Лирском субјекту смета истоветност с другима, он захтева посебност, а у скулптури не види себе – изостаје нарцистичко огледање. Ипак, нарцисоидност има посебан смисао: очување минулости, унутрашњег искуства које

је прошло. Лирски субјекат жели да на вајарско дело буде пренет опализацијски квалитет поезије, сликовитост, мисаоност, уобличење индивидуалних сећања и осећања путем пренесеног значења: *Где су на лицу њрази мојих река, / Таласа, муља, њеска, мојих дина? / Мајсјоре: љачај одсјај дрзој Пека / И сенку Тисе сјоре ко судбина!* (8). Тачка у којој се књижевност и вајарство разилазе открива се у парадоксалном захтеву песничке самосвести – у вајарском делу тражи нешто за шта зна да у њему не може наћи – оно *што* је минуло *кроз њеја* може наћи једино у сопственој свести и свом умећу *вајања речима*. О томе сведочи усмереност свести на пренесено значење речи „земља“, антиципацијска метафорична слика: *Једна ме слика разара и ништи: / Већ видим седе-љину исјод њраве* (9). Песничка самосвест не одолева: посвећена једино речима, речи и земљи упућује. Истим гестом изневерава песму – уместо своје поезије, апострофира земљу, али као средство уметности скулптуре – тим покушајем остварења дијалога с глином којом располаже вајар, истовремено и с земљом у коју ће песник бити покопан и с којом ће се стопити након смрти, глина постаје супституент и песник је позива да активира своју моћ разобличавања: *И док се вајар одмара њи ѡрени / Већ сад у седи моћ која нас мења, / Помози њему (кад већ нису мени) / Да мој лик ујка у ње ѡре мој мрења* (10). Осим поновног испољавања нарцисоидности у виду захтева за фиксирањем сопственог унутрашњег лика, иза парентетичког исказа у последњој песми циклуса остаје питање: од кога или од чега песнички субјекат није добио помоћ у *вајању* сопственог лика? Сагледавањем поетичких обзора читавог опуса Стевана Раичковића, намеће се закључак да песник тражену помоћ није добио управо од средства своје, литерарне уметности – од речи. Отуд преусмеравање комуникације у овом циклусу, односно избор новог адресата. С обзиром на то да речи нису биле од помоћи у изналажењу одговарајуће форме унутрашњем искуству, песник се окреће другој уметности, тражећи да се кроз другу врсту медијума укаже *ѡуј до мој ѡравој лика месјо маске* (10). Маска симболизује фингираност, анонимност, истоветност са другима, док лик представља животност, аутентичност. Ипак, парадоксално, лик је пропадљив, док је маска – трајна.

Аутореференцијалност у циклусу *Разјовор са иловачом* указује на имплицитни *autopoiesis*, манифестован у третирању односа живота и форме као суштинског кад је реч о смислу уметности. У непрестаном сукобљавању живота и уметности, уметност је еквивалент форме. Певање као перформативни чин подразумева

трансцендирање живота, али истовремено је и трагичко за песника – поставља се питање да ли оно што је створено и генерички другостепено може представити суштинску природу ствараоца, а самим тим и стварности, живота. Реконструкција резултира маском место *правим ликом* – онаквим какав је у животу, у ванлитерарној стварности – неаутохтоном, а притом и неаутентичном. Маска је форма – оно што спутава животну покретљивост, конструкт којим се тек симулира свест о томе да ће уметност, парадоксално, надживети живот.

ПЕСНИК И ПРИРОДА

У обема песничким творевинама, и у песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“ и у циклусу *Разговор са иловачом*, као важан семантички чинилац фигурира феномен органског. Тежња песничког субјекта да себе и своје стваралаштво стопи с природом, настојање које је обележило рану Раичковићеву поезију, незнатно је модификовано, али и даље присутно у познијим песничким делима, и обележава полазиште Раичковићевих аутопоетичких и метапоетичких исказа. Поезија оприсутњења је Раичковићев идеалистички поетички концепт, контрадикторан у својој бити, у коме *би осећајности за орданско* природу, животни принцип, отелотворила у поезији као естетизовану форму.¹⁶ Природа се, међутим, у свом изворном облику не може естетички обухватити: „Према томе, извесно је да се природа може учинити објектом естетичке контемплације тек онда када се подреди условима истоветним са условима уметничког дела: то су стављање у оквир и прелажење у нестварно“ (Pikon, 1965, стр. 141). Бојазан да песму није могуће апстраховати из природе деривира аутопоетичку сумњу, други облик сумње песничке самосвести у аутентичну природу песме. Тежња ка идентификацији је одлика на основу које је Раичковића могуће квалификовати као *поси*романтичара – романтичарским „незауостављивим једначењем поезије и егзистенције“ (Braјовић, 2013, стр. 165) песник се води све док га немогућност реализације те тежње не доведе до радикалне скепсе.

¹⁶ „Апсурдно је видети у природи предодређену област естетичког искуства дефинисаног као чисто поимање форми. Природа нам се указује као призор: она је пре свега стварност у којој живимо и делујемо. Управо кроз наше тело и нашу органску осећајност она узбуђује наш поглед: перцепција увек чува обележје овог порекла“ (Pikon, 1965, стр. 139).

„Бесповратно је, дакле, минула, романтичарска епоха шилеровски 'сентименталног' покољења песника, које је снатрило о поново задобијеном Рају стапања с природом“ (ibid, стр. 309–310). Још Кант „тврди да морамо бити свесни да лепо уметничко дело није природа већ уметност“ (Рајчевић, 2011, стр. 9), а и Хегел у свом спису *Естетика* III тврди да се „идеал [се] мора тражити у уметности, а не у природи, јер уметност је други пут рођена природа“ (Рајчевић, 2011, стр. 11), дакле, уметност је ентитет *за себе* и *по себи* и не може бити заснована на чистој природи.

Песничка уметност припада другом полу бинарне опозиције природа/култура, те се поезија доживљава као артефакт, а не као органски феномен. Иако ова паралела није експлицитно изречена (а скулптура има друкчије диспозиције као предмет перципирања у односу на поезију), обе уметности савршено „окамењују“ грађу. Вајарство има значење хетерореференције, идентитетске другости у којој се препознаје аутореференција песничке самосвести¹⁷ – у недостатности скулптуре као модуса аутентичног приказивања огледа се недовољност саме поезије да превазиђе ниво пуког језичког конструкта и одрази живот. „Укоченост и крутост, 'залеђеност', деживотност и непокретност скулптуре у складу је сасвим са њеном 'вечном' меморијалном трајношћу, постојаношћу“ (Рајчевић, 2011, стр. 34). У оваквој природи скулптуре назире се и трећи облик сумње, односно скептичног става према сопственој поетици која пледира за оживотворење у уметности. Управо тиме што песник настоји да у песми фиксира феномене из природе, баш као и вајар, удаљује се од органског, животног, динамичног. „Свет поезије тако је, још једном, супротстављен стварном свету, потреба да се досегну одређена уметничка својства подразумева и неку врсту жртвовања животне аутентичности и снаге“ (Микић, 2001, стр. 49). Као резултат поетичких тежњи намеће се утисак затворености наместо животне есенције.

¹⁷ Појмови *аутореференција* и *хетерореференција* преузети су из студије Тихомира Брајковића *Нарцисов Парадокс*: „[...] Лирска поезија би, према томе, могла да буде разумевана као изворно 'нарцисоидан' модус, пресудно одређен, а у неку руку и лимитиран субјективном перспективом (ис)казивања, осећања, доживљавања или мишљења, у оквиру које *аутореференција* тражи и, у извесном смислу, заиста 'производи' *хетерореференцију* као своју преко потребну 'негацију', неопходну интерно схваћеној 'принуди означавања' лирске (само)свести као рефлексивног *autopoiesisa*“ (2013, стр. 33).

Природа је еквивалентна животу, а у поезији се живот петрифицира. Сумњом да је поезија патворена и да не постоји аутентична онтолошка веза између песме и природе, да њихова генеза није истоветна, читав концепт уметничког *poiesisa* бива проблематизован. Нада да ће друга уметност, визуелна уметност одражавања, задржати и пренети оно што поезија није могла, бива изневерена. Аналогија између Бога и вајара бива поништена, а тиме је поновно проблематизована и делотворност поезије као модуса стварања, креирања „из ничега“.

ОКАМЕЊИВАЊЕ – СМРТ И СКУЛПТУРА

Смртност афирмише начело природе, али поништава песника, врховног арбитра поезије. На ауторефлексију и испољавање самосвести као „истине извесности о самом себи“ (Hegel, 1979, стр. 105), лирског субјекта у циклусу *Разговор са иловачом* подстиче вајарско дело у коме он не види себе, тј. посредством кога нарцистичко огледање изостаје. Песник се обраћа земљи од које ће бити начињена његова биста, и то као стваралац, као неко упућен у тајне креације. Он вапи за животворношћу, аутентичношћу, индивидуалности, а не за окамењеношћу у коју вајарско дело, сходно природи и материјалу вајарске уметности, затвара његов лик. Тродимензионални простор призива животну стварност, али оно што проистиче из стваралачког процеса песнички субјекат доживљава као мртво. Десоар је истакао да „кип није окамењени човек, биста није посмртна маска“,¹⁸ али аутоперцепција лирског субјекта одређена је његовим доживљавањем *поетске материје*, речи, које бива пренето и на семантичко обликовање мотива глине, те вајарско дело, уместо изграђености, довршености и постојаности симболизује фингираност и мимикрију. Једно дело не може бити тумачено интерпретацијом другог,¹⁹ међутим, својеврсно огледање у опусу показује да семантизација мотива земље, односно иловаче у поезији Стевана Раичковића имплицира значењски комплекс расипања, круњења, пропадљивости. Избор овог мотива у складу је са становиштем према коме „материјал,

¹⁸ Наведено према: Рајчевић, 2011, стр. 22.

¹⁹ „Све нам у стиховима нешто говори, али се једна песма не разуме другом песмом на начин који се епистемолошки или логички може заштитити. Два текста имају унапред обезбеђену аутономност и тумач мора бити обазрив док ишчитава симболички систем једног аутора“ (Jerkov, 2010, стр. 43).

данас није више у скулптури пасивно изражајно средство, већ често носилац идеје, значења и одређене поруке. Он по себи може бити речити коментар одређеног животног садржаја стварности“ (Рајчевић, 2011, стр. 99). Обрада мотива земље у поезији Стевана Раичковића тако се претвара у коментар узалудног покушаја очувања унутрашњег искуства и у животу и у уметности.

Императив лирског субјекта циклуса *Разјовор са иловачом* је очување садржаја сопствене свести, у чему главну улогу има концепт аутокреације и ауторепрезентације (Coelsch-Foisner, 2005, стр. 70), креирање представа којима субјекат жели да се представи и које подразумевају специфичну текстуалну констелацију и/или специфично, индивидуализовано конципирање унутар неког другог уметничког медија, а не истоветност. „Зна се каква несагласност – некада болна а некад иронична – постоји између намера ауторових и истине његовог остварења“ (Pikon, 1965, стр. 10). Песнички глас песме „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“, као и лирски субјекат циклуса *Разјовор са иловачом*, покушава да своје искуство преслика у својеврсну поетску материју, да обликовањем песме попут скулптуре или сопства попут скулптуре (од стране Другог) супституира и компензује оно што поезијом није успео да учини.

Раичковићева *йоейика скамењивања* пледира за *арслонизацију*, како је истакао Александар Јерков.²⁰ У обраћању иловачи садржана је инверзија Раичковићеве поетике скамењивања из збирке *Камена усјаванка*. Синтагмом Гастона Башлара *окамењујуће сањарење*²¹ могуће је означити овај, најмаркантнији вид Раичковићеве поетике. У песми и циклусу које су предмет овог истраживања открива се негативни пол *окамењености*, која је доживљавана као једини спас од трошности и пролазности у поетици *окамењујуће сањарења* – инертност противна концепцији уметности блиској природи. Уметничко дело не припада смрти, али ни животу, трајно је обележено медијалношћу преласка из живота у смрт. И симболику и материјалну имагинацију камена могуће је довести у везу с оваквим значењем: „Овај напрасно прекинути живот није исто што и пропадање. То је сам тренутак Смрти, који не жели да прође, који овековечује свој ужас и који, премда све

²⁰ „За све што се заувек губи, ишчезава из стварног живота, крхка, папирната утеха је у трајности, непролазности записаног, у највећој обмани писмености и најстаријој идеологији уметности, у тој – рећи треба готово са подсмехом – *арслонизацији*“ (Jerkov, 2010, стр. 49).

²¹ Овако је именован један од огледа у Башларовој књизи *Земља и сањарије воље*.

умртвљује, не доноси спокој“ (Bašlar, 2004, стр. 140). Песнички субјекат циклуса *Разјовор са иловачом*, за разлику од лирског гласа који се јавља у песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“, свестан је тог језовитог укидања могућности промене, *скамењивања* у уметности, и то у уметности у којој је петрификација најрепрезентативнија, најочигледнија, уметности која супстанцијализује, па тек потом одуховљује²² – у вајарству. Испољавање скептичности песничке самосвести представља поетички искорак када је реч о најопштијим поетичким погледима песника, при чему пре свега треба имати у виду „Камену успаванку“. Али уколико вера у целисходно окамењивање изостаје, утолико сањарење постаје дубље, упркос луцидности и резигнацији песничке самосвести.

Повратак речи на крају циклуса *Разјовор са иловачом* корак је ка преображају егзистенције довођењем у питање смислености уметничког представљања, али и смисла животног искуства које не може бити очувано.²³ Свест, тачније самосвест, зна да постоји, да је стварна, управо јер има декартовски освешћену могућност да размишља, да проблематизује и буде скептична. Из сумње у ирационално поезије, која губи моћ да преображава и да трансцендира, указује се и сумња субјекта у самог себе, те субјекат настоји да очува потенцију поезије у песми „Из мрака те, песмо, зовем, из ничега“. Тежња да сачува поезију једнака је жељи лирског субјекта да сачува самог себе, своје доживљаје, сећања и мисли, макар то било и у виду бисте. Симболика песме као друге половине бића није стабилна, као ни песничка самосвест, што се у поезији Стевана Раичковића манифестује обрадом мотива земље, камена, али и ваздуха²⁴ – имагинација материје увек указује на одељеност песника и његове поезије од живота.

²² „У скулптури је материјални слој истурен, истакнут у предњем плану, његова материјалност се перципира априорно, а духовност следи као апостериорни доживљај“ (Рајчевић, 2011, стр. 36).

²³ „Што је једно искуство свесније, оно је утолико стварније. Али изгледа да свест којом се служи уметничко стварање има једну другу предност. Та свест не састоји у једноставном откривању већ створеног предмета, већ се њоме егзистенција једног дела преображава тиме што се оно доводи у питање“ (Pikon, 1965, стр. 83).

²⁴ У песми из збирке *Стихови*, према првом стиху насловљеној *Гледам сенку гране*, посвећивање интимног дела бића песми поистовећује се са елементом ваздуха, док је активно учешће у јавном животу поистовећено с ватром: *Није ли нас, песмо, луди дој за риму / Од жара живоша придружио диму?* (Раичковић, 2007, стр. 253).

Теме неухватљивости песме и тешкоће артикулације карактеристичне су за модернизам, а Раичковић ове теме освешћује, експлицитно и имплицитно оцртавајући свој *autopoiesis*. Неразрешиве дилеме везане за онтолошки статус и генезу песме резултирају метафизичком несигурношћу, која је пресудно обележила позиције лирских гласова и песничке самосвести стваралаца у периоду модернизма. Амбивалентна значења мотива земље сведоче о флуидности песничке самосвести. „Изгледа да дело издија из скривених дубина и да уметник, чим почне да размишља, дива прогнан из своје сопствене тајне“ (Рікоп, 1965, стр. 10). У песми „Случајно питање“ лирски субјекат се пита: *Тајно моја: / Јеси ли ти ђесма / Или свей шїо ѓражи лейши да ѓосїане?* (Раичковић, 2007, стр. 17). Болно свестан да свет ипак неће постасти лепши, песник се, обраћањем иловачи на крају циклуса *Разїовор са иловачом*, враћа почетној тачки *їоїраїе за одбїлом їаїном*, која је обележила модернистичка поетичка трагања као друго име за поезију.

ИЗВОР Раичковић, С. (2007). *Песме*. Београд: Нолит.

ЛИТЕРАТУРА Башлар, Г. (1998). *Вога и снови*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Делић, Ј. (2008). Прелазак у грумен глине ужежене. *Лейїоїс Маїице срїске*, 481 (1–2), 67–87.

Кошутић, В. (1967). *Парнасовци и симболисїи у Срба*. Београд: Научно дело.

Лалић, И. В. (1997). Искушење лирског певања. У: *О їоезији* (214–218). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Микић, Р. (2001). Мотивација песме. У: Д. Хамовић (ур.), *Сїеван Раичковић їесник* (31–53). Краљево: Народна библиотека „Радослав Веснић“.

Миљковић, Б. (1972). Песма и смрт. У: С. Пенчић (прир.), *Криїиике* (114–117). Ниш: Градина.

Пијановић, П. (2001). Реч на додели Жичке хрисовуље. У: Д. Хамовић (ур.), *Сїеван Раичковић їесник* (17–23). Краљево: Народна библиотека „Радослав Веснић“.

Рајчевић, Б. (2011). Битна естетичка размишљања о скулптури од неокласицизма до 20. века. У: *Есеји о умейносїи: ваїарсїво, сликарсїво, їоезија* (7– 46). Београд: Свет књиге.

Рајчевић, Б. (2011). Неки аспекти улоге материјала у скулптури. У: *Есеји о умейносїи: ваїарсїво, сликарсїво, їоезија* (99–104). Београд: Свет књиге.

- Хамовић, Д. (2011). *Раичковић: Песнички развој и поетичко окружење*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“.
- Bašlar, G. (2004). *Zemlja i sanjarije volje*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Brajović, T. (2013). *Narcisov paradoks. Problemi pesničke samosvesti i srpska lirika modernog doba (evropski i južnoslovenski kontekst)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Coelsch-Foisner, S. (2005). The Mental Context of Poetry: From Philosophical Concepts of Self to a Model of Poetic Consciousness (Ethos – Mode – Voice). In: E. Muller-Zetzelmann & M. Rubik (Eds.), *Theory into Poetry: New Approaches to the Lyric (57–79)*. Amsterdam – New York.
- Doležel, L. (2008). *Heterokosmika. Fikcija i mogući svetovi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hegel, G. V. F. (1979). *Fenomenologija duha*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Jerkov, A. (2010). Da li je suština poezije u stihu? U: *Samo/osporavanje, Smisao (srpskog) stiha*, knjiga druga (27–89). Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Pikon, G. (1965). *Pisac i njegova senka*. Beograd: Kultura.

JELENA I. MARINKOV
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY
UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

AUTOPOETIC SCULPTING OF STEVAN RAIČKOVIĆ –
POETIC SELF-CONSCIOUSNESS IN THE POEM CYCLE
RAZGOVOR SA ILOVAČOM
AND THE POEM *IZ MRAKA TE, PESMO, ZOVEM, IZ NIČEGA*

In this paper, we have analyzed the manifestations of poetic self-consciousness in the poetry of Stevan Raičković in the poem cycle *Razgovor sa ilovačom* and in the poem from the poetry collection *Verses, Iz mraka te, pesmo, zovem, iz ničega*. By semantically shaping the motif of the loam, the poetic complementarity between the poem and the cycle was established—the ideal of the poem as sculpture and the meta-lyrical reflection of the poet, evoked by observing the transformation of his own character into a bust.

The poem *Iz mraka te, pesmo, zovem, iz ničega* evokes a symbolic attempt to sculpt the poem, based on visual imagination. Explicit *autopoiesis* is manifested in this poem—the poetic self-consciousness

tries to view the poetic text as a matter that can be manually shaped, and in the end reaches a conclusion about the incompatibility of the means of expression and the assumed result. In the cycle *Razgovor sa ilovačom*, the means by which the poem is supposed to be materialized also appears to be incompatible with poetic contents, and lyrical subject expresses doubts about the constitutive power of language. The discrepancy between the stativity of the sculpture and the dynamism of the inner life, however, causes a return to words. Self-referentiality in the cycle *Razgovor sa ilovačom* indicates the implicit *autopoiesis* manifested in the treatment of the relationship between life and art and the problematization of equivalence between nature and poetry: because the poet tries to fix phenomena from life in the poem, just like the sculptor, he moves away from the dynamism of life.

Interpreting the way in which the motif of the loam is shaped in relation to the theme of poetry, demonstrates the development of poetic self-awareness and doubts about the possibility of writing an authentic poem.

KEYWORDS: Stevan Raičković; *Razgovor sa ilovačom*; *Iz mraka te, pesmo, zovem, iz ničega*; loam motif; poetic self-consciousness; *autopoiesis*.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЛЕНА Г. ЈЕВТИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОБРЕДНИ КОНТЕКСТ ПРЕВЕРАВАЊА У ПРИПОВЕЦИ *ЉУТА НЕМАН* ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

САЖЕТАК. Српски народ је у мраку турског феудализма водио истрајну борбу да сачува свој идентитет, а обредно-обичајна пракса и традиција биле су један од начина. Циљ овог рада је да у приповеци *Љуша неман* Григорија Божовића утврдимо функцију обреда као комуникационог канала и регулатива у једној друштвеној заједници са нарушеном хармонијом. Преверавање као вид кршења обичаја и рушења хармоније као последицу доноси психолошку драму потраге за идентитетом коју проживљавају потурчењаци, разапети између онога што су били и онога што ни(су).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: обред; преверавање; рушење хармоније; свето и профано; губитак идентитета; казна.

Последњих година се делу Григорија Божовића приступа са различитих аспеката и на тај начин се откривају нови слојеви и значења књижевног текста. Веома значајан за разумевање Божовићеве поетике јесте интервју који је са писцем водио Бранимир Ђосић, *У разговору са Ђ. Григоријем Божовићем, њриповедачем*. Божовић, сазнајемо из тог текста, истиче да је своју поетику градио на традицији и фолклору: „Ја видим да наша традиција није рекла

---

¹ jelenajevtic789@gmail.com

Рад је примљен 20. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

своју последњу реч и да она преко нас, као покољења за трошак, треба да у новим покољењима избаци не само велике узмахе, него и велике књижевнике“ (Ћосић, 1927, стр. 75). Писац наводи да би без традиције наша књижевност била „врло рђаво издање европске културе, бледо и бескрвно“, тако да полазимо од хипотезе да је Божовић живео и стварао традицију обликујући је индивидуалним талентом у изузетно књижевно остварење. Фолклорно наслеђе које је Божовић инкорпорирао у књижевни текст омогућава и захтева интердисциплинарни приступ и коришћење метода којима се служе и етнологија и фолклористика, с тим што предмет истраживања није исти за проучаваоце књижевности, етнологе, историчаре, антропологеографе. Бавећи се истраживањем фолклорног наслеђа у Божовићевом књижевном опусу, Бојовић истиче: „Као што не постоје српски писци који су од Григорија Божовића описали више храмова и духовника, такође се може рећи да не постоји књижевно дело које је апсорбовало толико мотива из народне књижевне традиције као што је то Божовићево“ (Бојовић, 2018, стр. 400). Етнографски записи у књижевном стваралаштву нису само реалистичко сликање тадашње Србије већ имају комплекснију улогу: као регулативи у једној друштвеној заједници и као нераскидива веза са архетипским наслеђем предака.

Предраг Палавестра сматра Григорија Божовића реалистом и модерним, јер је „његов реализам био заснован на драматичном сукобу различитих патријархалних традиција и духовних гледишта – с једне стране исламских (турских и албанских), а са друге, православних, обесправљене српске раје изложене свакојаким безакоњу, зулуму и прогонима“ (Палавестра, 1995, стр. 386). У веома тешком историјском периоду српски народ је водио борбу да сачува идентитет, веру и духовност, вођен постулатом да је „изван јеванђеоске заједнице све остало незаконито“ (Хамваш, 1999, стр. 45).

Почетак приповетке *Љуша неман* приказује како су на једном простору живеле супротстављене верске заједнице, уочи православног празника, Божића:

„Над Призреном, стародавним и православним, иако још у турским рукама, почео да се спушта мразни бадњи сутон. Паша је удвостручио градске страже, код цркве послао две чете низама да целу ноћ пробде и поздравио проту да се хришћани, у цареву здравље, сасвим слободно крећу. Очекујући долазак великог празника, сви су они према Србима нешто боље воље, као да са дна својих ду-

ша чују стални шапат да је тај свечаник негда био и њихов.“ (Божовић, 2016, стр. 200)

Књижевно стваралаштво Григорија Божовића почива на опозицијама некад/сад и ми/они, што је уочљиво и у овој приповеци: Некада слободан, царски град сада је обесправљен, поробљен. Ипак, уочи празника између иначе непомирљивих заједница долази до примирја, Турци допуштају православном становништву да у привидном миру прославе свој празник по старим обичајима. Основно начело на којем је устројен патријархални свет јесте колективно добро које се заснива на хармонији и складу. Спољашња хармонија је већ нарушена турском окупацијом, али су се унутар заједнице чували закони који у њој владају. Језгро једне друштвене заједнице је породица, темељ који није смео да буде пољуљан. Породица Лековац, пореклом из Брода у Гори, припремала се да дочека Бадње вече, а на самом почетку уочавамо пољуљане темеље односа међу браћом:

„Кроз невероватно измрежене, тесне и мрачне уличице жураћу уз Пантелију, највећу српску махалу, три Призренца, три брата Лековца: Јанић, Андреј и... Синан бин Мухамед. Прва двојица беху узела трећег у средину па погнутих глава, као да их притисла голема срамота, хитаху један за другим кући да што пре стигну и да их нико не види.“ (Божовић, 2016, стр. 200)

Породица Лековац избегла је из Горе² не пристајући на принудну исламизацију и том приликом изгубила је главу породице. Најмлађег сина, Симу, насилно је потурчио девер несрећне жене која сада на вратима дочекује сина, Синана бин Мухамеда – сина Мухамедовог. Браћа су се одрекла Синана и само их је мајчина заклетва натерала да га пронађу и доведу кући да заједно прославе празник. Један од циљева Божовићевог стваралаштва јесте приказивање трагичног живота који проживљава косовски

² У првим вековима турске владавине Гора се сачувала као етничка целина захваљујући повољном положају, привреди и становништву које је било компактно. О примању ислама на овој територији др Милисав Лутовац бележи: „Потискивању Горана са њихове шире територије допринело је то што су они били православни, а њихови суседи муслимани, који су, као такви, имали повлашћен положај. Да би се одржали, и они су почели примати веру својих суседа, и то врло касно, тек после прве Велике сеобе 1690. године“ (Лутовац, 1955, стр. 269). Као разлози промене вере истичу се и неометан пролаз сточарским трговцима ако су муслиманске вере и одсуство свештеника у Гори, што је за последицу остављало некрштену децу дуг временски период.

Србин, стоички подноси све недаће да би сачувао веру и земљу својих предака и на тај начин испунио Лазарев завет. Божовић се диви националним горостасима који не губе наду иако их живот немилостиво шиба свакодневним неправдама и искушењима. Насупрот њима, издваја се скуп приповедака у којима су јунаци дојучерашњи Срби, потурчењаци који нису успели да се ослободе старог идентитета нити да пронађу нови, па су тако остали на размеђи оног што су некада били и онога што су хтели или били принуђени да постану. О њима Миленко Јевтовић каже:

„То су приповетке о дубокој пукотини и трагичном расцепу у бићу оних људи српског порекла и православне вере који су, у потрази за својим новим идентитетом, стигли до половине пута и који су се, у конгломерату етничких чворова и антагонизму националних циљева, у Старој Србији с краја прошлог и почетка данашњег столећа нашли на ветрометинама историје и изгубили ослонац, заклон и оријентир.“ (Јевтовић, 1996, стр. 74)

Сви Божовићеви ликови потурчењаци своју трагичну судбину проживљавају на различите начине. Већином су били „фанатичнији послушници од аутохтоних, од анадолских, чак и више од тога. Они су хтели да тако превазиђу тешке фрустрације јер су у својим ближњим видели живи прекор за издају рода и вере, како је то лепо приметио Симо Матавуљ у парадигматичној причи о конверзији“ (Распоповић, 2016, стр. 69). Синан Лековац је изабрао да се ода алкохолу, не могавши да поднесе презир породице и Турака који га никада нису гледали као себи равном. За њих је он увек носио жиг потура, потурковића, који ће пренети и на своје потомке. Душевна борба начинила је од њега скитницу, пропалицу, дожјака, кога су се стидела браћа:

Ишао је улицама као дожјак, поцепан и модар у лицу, поднаду од тешкога пића и сав у ранама као да је огудавио. Свет би се чудио кад би он пијан, тетуралујући се хришћанским улицама, загушено певушио сам своју ваздашњу песму:

*Хеј, хеј, Срби се наљућиле,
А Турци ње не њознајев;
Хеј, хеј! Хрисѿос се наљућѿија,
А Мухамед ѿајле нема:
Хеј ни Симо, ни Синане дре!*

(Божовић, 2016, стр. 201)

Божовић Симу пореди са дожјаком, који изазива језу и чуђење међу народом својим изгледом и понашањем. Интересовање за

божјаке сусрећемо и код Борисава Станковића, са којим често пореде Григорија Божовића, у збирци *Божји људи*. Просјачки и запуштен спољашњи изглед, јавно критиковање људи и њихових поступака који нису у складу са божјим законима, дар предвиђања, намерно узимање на себе маске лудости, или свесно, ређе несвесно, прихватање своје душевне болести као божјег белега, уз чврсту веру у Бога која се испољава радошћу, неке су од одлика Станковићевих врањских божјака, као и велико поштовање, тачније страхопоштовање које несумњиво гаји према јуродивима³, односно божјацима, обичан православни свет. Њихов задатак је да народ који запада у грех, опомињу и покушају да им покажу пут до спасења у тренуцима када народ запада у моралну кризу, силази са Божјег пута и окреће се греху. У словенској религији влада веровање да је грех не уделити божјаку: „Божјак (убоги просјак) представља митског претка, због тога се по нашем веровању просјаку мора нешто уделити“ (Кулишић, Пантелић, Петровић, 1970, стр. 47). Симин изглед и понашање одговарају представи о божјацима, али недостаје му кључна одлика – вера. У периоду када део српског народа напушта стару веру и прелази у ислам, Сима је својом појавом опомена шта ће се десити онима који напусте веру прадедова. Стихови песме коју Сима непрестано певуши показују трагедију његовог избора. Срби га презиру, Турци не прихватају, за њих ће он увек бити потурица, никада Турчин. Издао је Христа, а Мухамед не мари за његову жртву, он није ни Сима ни Синан, презрен од других, лута разапет између онога што је био и онога што (ни)је. Говорећи о Божовићевом стваралаштву Александар Јовановић запажа: „Божовићеви ликови су двоструко одређени: индивидуалним склоностима и националном припадношћу. Њих, с једне стране, притискају национални и верски идеали које треба (и морају) да следе, са друге, потреба за преживљавањем и опстанком, са треће, ирационално и нагонско, што као неки тајни знак носе у себи“ (Јовановић, 1999, стр. 77). Божовићеви потурчењаци су жртве силе пред којима су немоћни као

³ Руски историчар религије Георгије Федотов у делу *Руска религиозна мисао*, пишући о јуродивима, истиче главне карактеристике и разлоге за појаву „светих луда“ у хришћанству: Јуродиви Христа ради видљива су и стална опомена аскетском монашком животу, највише угроженом гордошћу. Отуд је већ у најранијим манастирима у египатској пустињи у 4. веку било „светих луда“, а њих су само ретки, просветљени духовници у манастиру препознавали; Уместо да мисионаре своју јаку хришћанску веру речима или добрим делима, „будале Христа ради“, скривајући се иза привидног лудила, проричу (Федотов, 2010, стр. 56).

појединци, беспомоћни да јој се одупру и да се врате на пут православаља. Браћа су према њему осећала презир зато што је указао „прадедовску веру“ и сматрали су да је заслужио казну коју проживљава – одбачен и од Срба и од Турака. Једино мајка није одустала од Синана, њена љубав била је јача од бола који јој је нанео и она чини све да сина врати у окриље породице и православаља. Шансу за то видела је у предстојећем празнику, надајући се да ће лепота прослављања Бадње вечери и топлина породичног дома преобратити Синана у давно изгубљеног Симу. Посебну пажњу писац посвећује опису обредне вечере и пропратним обичајима:

„Мајка га као нејако дете прихвати за руку и поведе у домаће купатило, окупа и пресвуче од капе до чарапа па уведе у главну собу, где већ беше постављена бадња вечера по сељачком обичају на поду, са раоницом и божићним колачем у решету. Јанић и Андреј беху још нежењени, те сама мајка пословаше око вечере, смирено пазећи на све обичаје као да литурђише. Јанић узео распаљену кадионицу, окади икону, софру, Андреја, па пође к мајци размињујући Симу, који стајаше као укопан и нежно збуњен.“ (Божовић, 2016, стр. 202)

Уочавањем међусобних утицаја обреда и књижевности могуће је превладати једнострано тумачење о њиховим односима. „Етнографско-фолклорни слој Божовићеве прозе аутентично је свједочанство времена записивања које обухвата описе свакодневног народног живота, традицију иновјерних калемова, обичаја и обичајног морала, вјеровања и сујевјерја, славе, свадбе, сабора, светих мјеста и култних симбола, ритуала у јавном понашању и њиховог значења“ (Митић, 2018, стр. 409). Дејан Ајдачић предлаже да, приликом тумачења књижевног текста који садржи обред, „миметички или симболички“, истраживач примени ритуалистички приступ тумачења: „У ритуалистичком тумачењу књижевних дела указује се на обредне елементе у фикционалном тексту, расветљавају се односи обредне и необредне културе, својства обредних актера, радњи, формула, те тумачи исказани, подразумевани или прикривени смисао обреда који је књижевно представљен“ (Ајдачић, 2007, стр. 69). На Бадње вече⁴ обављају се ритуалне радње као припрема за велики празник, Божић. Оно што прво уочавамо јесте да мајка припрема Синана пре него што му допушта да приступи бадњој трпези, а то чини купањем и свечаним облачењем. У словенској митологији води се приписује апотропејска, плодносна, комуникациона и магијска, а пре свега, лустрациона функција. Купање⁵ овде има ритуални карактер,

па Синан поново на тренутак постаје Сима, свечано обучен заузима место поред мајке и хармонија је наизглед успостављена.

Централно место заузима вечера која садржи мноштво обредних елемената са одређеним функцијама. Мајка посвећује велику пажњу да све буде по „реду и обичају“, свечано и мирно послује око трпезе, што указује на значај који обред има за заједницу у том периоду. Трпеза је постављена на поду, по старом обичају, а писац истиче раоник и божићни колач у решету. Уношење пољопривредних алатки, у овом случају раоника с плуга „представља остатак производно-мађијских обичаја симболичког извођења пољских радова“ (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 21). Божићни колач има анимистичку основу, меси се од жита последњег снопа у коме се, према веровању, задржао дух жита и његово ломљење и једење може се тумачити и као приношење жртве неком вишем божанству. У *Српском митолошком речнику* налазимо на једно од симболичних значења божићног обредног хлеба:

„Представљајући симболички обилну жетву, наш божићни хлеб у суштини се појављује у истом значењу и истој улози као и обредни хлеб у култу Световида који се код полапских Словена обављао на свршетку жетве. Како по неким обичајима изгледа наш божићни аграрно-мађијски хлеб са анимистичком основом (дух жита) могао је садржати и неке елементе жртве.“ (Кулишић, Пантелић, Петровић, 1970, стр. 45)

Привидно успостављену хармонију већ на почетку обредне вечере нарушава Андреј који пролази поред Симе не приносећи му

⁴ Поседним апотропејским и продуктивним ритуалима обележава се Бадње вече којим фактички почиње Божић. Код Јужних Словена обављају се ритуали везани за припрему дрвета за паљење на огњишту, мешање и печење обредног хлеба, поделу заклане и сређене стоке, постављање вечерње трпезе (*Речник словенске митологије*, 2011, стр. 15–16).

Ритуални обичаји који се изводе на Бадње вече делимично су посвећени култу покојника, делимично култу демона, а делимично неком вишем божанству. Међутим, неки обичаји примарно припадају култу природе, садрже анимистичка и демонистичка веровања о биљкама и животињама, а нека садрже и јасне елементе производно-мађијских обичаја (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 22–23).

⁵ Купање – радња која у словенским обредима има пре свега лустрациони значај. С обзиром на то да је вода сматрана за један од основних извора здравља, онда су разноврсна умивања, купања, прскања и остале процедуре у вези са водом добијала изузетан третман у обредима празника (*Речник словенске митологије*, 2011, стр. 319).

кадионицу – за њега је он изгубио место у породичном кругу починивши проверавање. Мајка очајнички покушава да врати сина на прави пут, пут православља и да га извуче из раља немани која га обузима. На тренутак се чини да је успела у томе – Сима се крсти, прихвата ракију, вечера по свим обичајима на радост и чуђење мајке и браће:

„Сима као да никад није ни био Синан, а браћа пливају у прикривеној радости и чисто се чуде како га ракија не савлађује, као што обично бива са свима пијанцима. Вечера доцкан отпоче, лагано по реду и чину. Сретна мајка скиде са полице купу (белић), да јој синови отпочну вино старински, српски, из купе, а не из чаше. Обредише се по два пута обичаја ради.“ (Божовић, 2016, стр. 202)

Вино⁶ као незаобилазан елеменат у словенској обредно-обичајној пракси има симболично значење: представља замену за крв у култу покојника, њиме се напијају здравице и прелива се бадњак, симболизује Христову крв. Улогу домаћина мајка је мимо обичаја старешинства наменила Сими, да би га учинила поносним, важним и тиме га у потпуности придобила. Свечано и радосно Сима прихвата купу вина и држи здравицу:

„Ће пијемо ову у славу божју, за час Бадњи дан, за велики рисјански Божић. Помози Боже и голем данче! Спаси сиротињу рисјане твоје од тврде, душманске вере и руке! Избави ги Боже! Дај ги слободу, слогу и милост за брата и рисјанина свакојега! Да ти здраво дочекамо рождество Твоје! И да ти са све срце појемо сутра „Рождество Твоје, Христе Боже наш!“ А Турци нека пукну од муке што немав Божић... Мати, и ја ће са па родим! Једнош си ме родила, и ноћас ће ме па родиш! Срећно Бадње вече, срећан Божић, Боже, Мати Христос се...“ (Божовић, 2016, стр. 203)

Здравице се у народу пију када домаћин слави крсно име, Бадње вече и Божић, као и приликом рођења и крштења детета, свадбе и свих великих прослава. Здравicom се изражавају жеље за напредак и благостање у кући. Сима здравicom исказује све што му је на души, а његова молитва је и колективна и лична. Он напија здравицу у славу божју са молитвом за ослобођење српског

⁶ Вино у обредима симболизује крв, здравље, живот. У божанској литургији, тајном евхаристије, се претвара у крв Христову, заједно с хлебом, компонента је светог Причешћа. Вино је обавезна компонента готово свих породичних обреда: рођење детета, свадбени и погребни обреди, календарски обреди. Уочи Божића, Срби, Бугари и Македонци вином су поливали бадњак гостећи га као човека (*Речник словенске митологије*, 2011, стр. 82).

народа од турске власти, са жељом да дочекају дуго жељену слободу. У Синану се рађа жеља за поновним рођењем, да у дану када се слави Христово рођење и он добије шансу и поново се роди, као Сима. У тренутку када звона позивају хришћане на поноћну божићну литургију, Симу као да обузима неман ислама, удружена са алкохолом и он, поново изгубљен „у понору проселине између обале од које се одвезао и још стрмије обале ка којој је кренуо“ (Јевтовић, 1996, стр. 86), беспомоћно узвикује истину коју спознаје:

„Викав, мати свакога... А ја што сам? Рисјанин?... Турчин? Сима, мати? Синан? Што враг сам? Ни рисјанин, ни муслим, ни Сима, ни Синан! Мати, ништа несам! Ни штета Христосу, ни хајер Мухамеду, враг да ме изеде и кад сам се родија! И враг да ти изеде и веру и турску и рисјанску!“ (Божовић, 2016, стр. 203)

Потурчењаци су „двоструки страдалници, чију је драму идентитета и дубоке психолошке растројености Божовић уткао у слику свеукупног историјског страдања“ (Јефтимијевић, 2016, стр. 162). Синан Лековац болно увиђа да је жиг потурице који је сам ударио свом имену неизбрисив:

„А што ће биднем тамо? Потур... А овде? Потур... И да се покрстим ће останем Потур. И децу ће ми викав Потурковићи. Но ја не искам да будем Потур. Тако ми сутрашњега дана Турчин ће биднем! Мати, неси ми више мати. Сима је Синан бре, мати! Што ми треба слаба вера, враг да је носи са све вас! Бајаги ће ме ослободи?!“ (Божовић, 2016, стр. 202)

Потурчењаци не припадају нигде, нису добри ни хришћанима ни мухамеданцима, а најмање себи јер су изгубили спознају о суштини свог идентитета и бића:

„Потурчењаке не трпе ни хришћани ни од старине муслимани прави Турци. И једни и други третирају их и желе да им покажу кад год могу да их сматрају за ренегате. А ни ови не трпе ни Турке ни Арнауте ни хришћане. Већина од њих најмање трпи хришћане и то због тога што се с овима одржава факат о њиховом ренегатству и подсећа их на једнакост с њима.“ (Хаџи Васиљевић, 1995, стр. 35)

Сима је, као већина потурчењака, изгубио веру у ослобођење које би донела Србија и више не гаји илузије да се може вратити православљу – неман ислама преузима у потпуности власт над његовим бићем.

Покушај да се поново успостави склад у породици која је нарушена друштвено-историјским околностима одиграва се у кући,

поред огњишта, у простору који је сакрализован. На однос светог и профаног у стваралаштву Григорија Божовића указује Валентина Питулић у раду *Светио и њрофано у њриповедачкој ѡрози Гриѡрија Божовића*, узимајући у обзир пишчеву тежњу да прикаже тежак живот Срба под турском влашћу користећи опозиције некад/сад, сакрализација/десакрализација, свето и профано. У приповеци *Љуѡта неман* наилазимо на два елемента који указују на сакрални простор, а то су праг и огњиште. На самом почетку приповетке мајка дочекује Синана на кућном прагу, на вратима. Мирча Елијаде говори о симболици прага⁷ као о граници између два света, као симболу прелаза: „Врата која се отварају ка унутрашњости означавају прекид континуитета. Праг који раздваја два простора упућује у исто време и на одвајање два начина дивствовања, световног и религиозног“ (Елијаде, 2003, стр. 78). Синан преласком преко прага улази у сакрализован простор и постаје Сима, ту проналази „тачку ослонца“ и доживљава откроење. Други елеменат, огњиште⁸, не помиње се директно, али узимајући у обзир архитектуру и начин грађења куће у периоду када Божовић ствара своје јунаке, знамо да се огњиште налазило у централној соби. Вечера за Бадње вече поставља се на поду, уз огњиште, које је значајно маркиран простор у стваралаштву Григорија Божовића. Писац је у своје приповетке инкорпорирао неписано правило да је код Срба „оно што је олтар у храму то је огњиште било у кући“ (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 220). Жену, која је у

⁷ Праг је истовремено међа, граница која супротставља два света и парадоксално, место где они међусобно опште, где се одвија прелаз из профаног у сакрализован свет. Праг има своје „чуваре“: богове и духове који бране улаз колико људској злонамерности толико кужним и демонијачким силама. Праг и врата показују на непосредан и конкретан начин прекида континуитета простора; отуда њихова велика религиозна вредност (Елијаде, 2003, стр. 77–78).

⁸ Огњиште је било средиште живота у сеоском домаћинству. Око њега су се окупљали укућани, ту су разговарали и договарали се, ту су примали госте. Природно је стога што се огњишту указивало дубоко поштовање. Огњиште је фигурирало и као неприкосновено место, нису га смели срушити или оштетити чак иако је изгубило своју сврсисходност (Бандић, 1991, стр. 85).

Огњиште је сакрални центар куће, ту су обављане магијске и обредне радње намењене благостању куће, здрављу и благостању укућана. По народним представама огњиште је место где бораве кућни духови, где се окупљају преци. Око огњишта обављане су ритуалне радње у време календарских празника: на Бадње вече, Божић, Нову годину, Благовести. Поред огњишта су постављали празничну трпезу, изводили су обреде с бадњаком, ту се пекао обредни хлеб (*Речник словенске митологије*, 2011, стр. 400–401).

већини случајева представљена као религиозни архетип, чувар вере и стуб породице, Божовић смешта поред огњишта у свим кључним тренуцима приповедања, што истиче Валентина Питулић: „Сакрални простор огњишта, као манифестација предака важан је у чину очувања светости породице и породичних односа“ (Питулић, 2013, стр. 119). У том сакралном простору обавља се обредна вечера која, поред припремних ритуалних радњи за предстојећи Божић, има још једну функцију. Мајка, као религиозни архетип, покушава да обредним радњама допре до архетипског у сину који је преверавањем нарушио хармонију породице као чувара прадедовске вере и тако постаје архетип издајника. Дакле, обред је представљен као систем комуникације и покушај успостављања реда, односно има регулативну функцију. Комуникациону и регулативну функцију обреда у религиозним друштвеним заједницама уочава Мери Даглас: „Ограничени код се употребљава економично да пренесе информацију и да подржи одређену друштвену форму. То је систем контроле, као и систем комуникације. Слично овоме, ритуал креира солидарност а религиозне идеје имају своје казнене импликације“ (Даглас, 1993, стр. 178). У колективу друштвених заједница тог периода свако нарушавање склада морало је бити санкционисано и кажњено, посебно када се радило о преверавању. Религиозност је била одлика српског живља чак и у немогућим условима за опстанак православља, а жена, мајка, у прози Григорија Божовића „чува у себи древни облик света и племенског морала, будући да јој то даје осећај равнотеже вечног човека“ (Андрејевић, 2016, стр. 85). Значај религиозног и светог у поимању верујућег човека најбоље је објаснио Мирча Елијаде „Укратко, *свешћо* је само елемент структуре свести, а не неки ступањ историје те свести. У најстаријим слојевима културе живети као људско биће само је по себи религиозни чин, јер прехрањивање, сексуални живот и рад имају сакраменталну вредност. Другим речима, бити – или чак, постати – човек значи бити религиозан“ (Елијаде, 2003, стр. 208). Сакрални простор огњишта које поистовећујемо са олтаром мајка користи да допре до сина који је нарушио постулате који владају у друштву и породици. Иако на тренутак делује да има наде за Синана, да неман ислама није јача од архетипског наслеђа које сваки појединац носи у дубини бића, процес иницијације није завршен. Свако нарушавање хармоније са собом повлачи казну, а то је у овом случају презир који браћа показују према њему. Они више Симу не гледају као брата, већ као проклетство које треба што пре

избацили из куће, да им не каља углед и име, сматрајући да заслужује патњу кроз коју пролази, јер је издао веру, а то не заслужује опроштај. Одрекавши се старе вере и породице и преласком преко кућног прага „ни Сима, ни Синан“ излази из сакрализованог кућног простора у хаотичан свет где наставља да лута у потрази за идентитетом.

Ритуалистичким приступом књижевном стваралаштву Григорија Божовића, у овом случају приповеци *Љуша нема*, уочава се слојевитост приповедачког поступка. Полазећи од хипотезе да обред у овом књижевном остварењу има комуникациону и регулативну функцију, тумачили смо га у контексту проверавања и рушења породичне хармоније. Дошли смо да закључка да обред осим подразумеваног, у овом случају има и симболично значење. Неуспешан покушај буђења религиозног архетипа у сакрализованом простору куће и пропратне обредне радње, оквир су драме коју проживљава беспомоћна жртва проверавања, а са њиме и породица чије је име укаљано жигом издајника вере предака. Кажњен да попут бојјака испашта грех проверавања лутајући улицама, Сима постаје симбол опомене шта ће се десити онима који скрену са пута праве вере.

ИЗВОРИ   Божовић, Г. (2016). Приповетке. У: Ј. Ристић (прир.), *Сабрана дела Григорија Божовића* (200–205). Београд: Завод за уџбенике.

ЛИТЕРАТУРА   Ајдачић, Д. (2007). Ритуалистички приступ књижевним текстовима. У: Д. Ајдачић, *Славистичка исцртавања* (67–81). Београд: ИП „Филип Вишњић“.

Андрејевић, Д. (2016). Жена између ероса и танатоса у прози Григорија Божовића. У: Д. Андрејевић и А. Костић Тмушић (прир. и ур.), *Поетика Григорија Божовића: њемајски зборник водеће националне значаја* (73–89). Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Бандић, Д. (1991). *Народна религија у Срба у 100 њојмова*. Београд: Нолит.

Бојовић, Д. (2018). Певачи Григорија Божовића. У: В. Питулић, Б. Сувајцић, Б. Златковић, Д. Ристић (прир. и ур.), *Савремена српска фолклористика 5. Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у словенском контексту* (381–402). Београд: Удружење фолклориста Србије.

Даглас, М. (1993). *Чисто и опасно*. Београд: Плато.

Елијаде, М. (2003). *Свето и профано*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

Јевтовић, М. (1996). *Личноси и књижевно дело Григорија Божовића. Књића 2*. Приштина: Институт за српску културу.

Јефтимјевић, М. (2016). Психологизација и карактеризација ликова у приповеткама Григорија Божовића. У: Д. Андрејевић и А. Костић Тмушић (прир. и ур.), *Поешика Григорија Божовића (121–137)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Јовановић, А. (1999). Приповедачка хроника српског југа. У: Г. Божовић, *Косовске љриче (75–79)*. Београд: СКЗ.

Кулишић, Ш., Петровић, П., Пантелић, Н. (1970). *Српски миџолошки речник*. Београд: Издавачко предузеће „Нолит“.

Лутовац, М. (1955). Гора и Опоље. Антропогеографска испитивања. *Српски етнографски зборник*, LXIX, 260–270.

Митић, К. (2018). Иновјерни фолклор у путописно-репортерском стваралаштву Григорија Божовића. У: В. Питулић, Б. Сувајцић, Б. Златковић, Д. Ристић (прир. и ур.), *Савремена српска фолклористиика 5. Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у словенском контексту (403–411)*. Београд: Удружење фолклориста Србије.

Палавестра, П. (1995). *Историја модерне српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Питулић, В. (2013). Свето и профано у приповедачкој прози Григорија Божовића. У: Б. Димитријевић (ур.), *Наука и свеи* (110–121). Ниш: Филозофски факултет.

Распоповић, М. (2016). Тематски кругови у приповедачком опусу Григорија Божовића и коментари. У: Д. Андрејевић и А. Костић Тмушић (прир. и ур.), *Поешика Григорија Божовића (63–73)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

СМ: *Словенска миџолоија. Енциклопедијски речник* (2001). Уредили: С. М. Толстој и Љ. Раденковић. Београд: ZEPTEK BOOK WORLD.

Ћосић, Б. (1927). У разговору са г. Григоријем Божовићем, приповедачем. У: *Реч и слика, III* (73–83). Београд: Реч и слика.

Федотов, Г. (2010). *Свеишићели старе Русије*. Београд: Логос.

Хамваш, Б. (1999). *Хришћанство (Scientia sacra II)*. Београд: Дерета.

Хаџи Васиљевић, Ј. (1995). *Муслимани наше крви у Јужној Србији*. Приштина: „Григорије Божовић“.

JELENA G. JEVTIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

RITUAL CONTEXT OF RELIGIOUS CONVERSION IN A SHORT STORY
LJUTA NEMAN (ANGRY MONSTER) WRITTEN BY GRIGORIJE BOŽOVIĆ

In the darkness of Turkish feudalism, the Serbian people fought to preserve their identity through the ritual and customary practice and tradition. The aim of this paper, which analyzes the short story entitled *Ljuta neman* (Eng. Angry Monster) by Grigorije Božović, is to determine the function of rituals as a communication channel and regulations in a social community with disturbed harmony. Religious conversion as a kind of violation of customs and destruction of harmony as a consequence brings the psychological drama of the search for identity that the those who were converted experienced, always torn between what they were and what they were not.

KEYWORDS: ritual; religious conversion; destruction of harmony; sacred and profane; loss of identity; punishment.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТИЈАНА Ј. МИЛЕНТИЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ
СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ПЕСИМИЗАМ ДИМИТРИЈА КАНТАКУЗИНА И СРПСКИХ МОДЕРНИСТА ДИСА И ПАНДУРОВИЋА (компаративна анализа)

САЖЕТАК. Иако се сматра да је песимизам, који је доминантни мотив поезије модерних, настао под утицајем западних узора, не смемо заборавити да се он појављује још у српској књижевности средњег века. Мотиви пролазности живота, греха, ишчекивања смрти, очајања и страха могу се пратити од самих почетака формирања оригиналне српске књижевности и израз су различитих друштвених и историјских невоља које су захватале српски народ.

Циљ овог рада јесте испитивање начина на који се песимизам остварио у „Молитви Богородици“ Димитрија Кантакузина и песника српске модерне. Потреба за писањем овог рада произашла је из жеље да се утврди порекло утицаја мотива пролазности живота и смрти у поезији средњег века, с једне стране, и модернистичких песника, с друге стране.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: песимизам; српска средњовековна књижевност; симболисти; пролазност света; смрт.

---

¹ tijanamilosevic21@gmail.com

Рад је примљен 20. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

Српски духовни и културолошки хоризонти су одређени хришћанским наслеђем. Најосновнија људска потреба за стварањем произилази из жеље за духовним обликовањем, а то указује на сродност религије и уметности и истиче њихову међусобну зависност. У књижевности је, између осталих уметности, та међусобна веза, у свим временима, највидљивија, будући да их повезује писана реч.

За стару српску књижевност јасна је веза са хришћанским мотивима. Она настаје и развија се под утицајем Библије и светоотачких списа. Уколико поставимо питање да ли у оквиру поетичких тенденција XX века постоје есхатолошки мотиви, одговор се сам намеће бројношћу песничких дела чији су мисаони токови, иманентно окренути религији, призивали старе црквене форме, самим тиме и мотиве. Есхатолошке мотиве издвајамо јер они у себи сабирају византијско духовно наслеђе, из којег је стасала српска православна духовност, а на тој духовности се гради и савремена књижевност. Присуство есхатолошких мотива помаже нам да српску књижевност сагледамо у њеном континуитету², без обзира на често негирање традиције и наведене везе.

„И како то обично бива у свим превратима, нови писци су се трудили да што одлучније и потпуније забораве на своје претходнике, тачније да се нешто више удаље од наслеђа којем су природно припадали. Због тога се каснија, хотимична враћања на стару српску традицију, а до тога долази тек крајем XIX и у првој половини XX века, пре могу сматрати песничким посезањем за непознатом прошлошћу, неголи враћањем на старо. У ствари, ту појаву би најпре требало одредити као трагање за архетиповима који симболички могу преобликовати ново стваралаштво, везујући датог писца у исти мах непосредније за родно тле.“ (Поповић, 2001, стр. 477)

Такав однос нас упућује на промишљање сопственог духовног идентитета и формирање односа према сопственој културној традицији. Непрекината линија присуства есхатолошких мотива у српској књижевности указује и на сродност духовних доживљаја њихових аутора, као и на духовну сродност српских писаца средњег века и модерних песника.

² Александра Матић у раду *Есхатолошки мотиви лирској усменој њесништва* дава се транспозицијом есхатолошких мотива из хришћанске традиције, црквених проповеди и библијских текстова у усмено лирско песништво и тиме доказује присуство континуитета есхатолошких мотива не само у писаној већ и у усменој књижевности (Матић, 2017, стр. 455–468).

Стара српска књижевност је била сва у знаку есхатолошких мотива. Претрпевши утицаје библијске и патристичке књижевности, средњовековни писци су, како у поезији тако и у прози, достигли уметничке врхунце слутећи последња времена.

„Премда долази на 'крају' историје, есхатолошко Царство није резултат историјског процеса, односно не може се поистоветити са футурологијом. Последња стварност има за циљ не крај, него вечност, мењајући линеарну, хронолошку историчност, у вечну садашњост и подсећајући на есхатолошку будност верника, како би се досегло спасење.“ (Матић, 2017, стр. 457)

Први који у српску књижевност уноси есхатолошке мотиве јесте Свети Сава. Песнички ток који је обележен апокалиптичним знаком и који се одваја од светлосне поезије тог доба, почиње са Доментијаном, па преко Даниловог ученика, Инока Исаије, Атанасија Даскала Србина завршава са даскалом Стефаном Раваничанином. Есхатолошка митологија, међутим, не нестаје са српском средњовековном књижевношћу, већ се наставља у поезији савремених српских песника. Есхатолошке мотиве проналазимо у делу Лазе Костића, Милутина Бојића, Владислава Петковића Диса, Васка Попе, Миодрага Павловића и других песника XX века.

Најизразитији есхатолошки песник старе српске поезије јесте Димитрије Кантакузин, чији је есхатолошки трolist обојен духом последњег времена, личном и општом есхатологијом, крајем света и Другим Христовим доласком.

Као и код Димитрија Кантакузина тако и у српској књижевности симболизма евидентно је присуство есхатолошких мотива. Суморне слике света и незадовољства животом налазимо код песника симболиста без обзира на дотадашњу критику која се залаже за оптимизам и лепоту у сваком смислу. Време у коме се на нашој књижевној сцени појављују Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис је време прелома и време припреме за надолазећу авангарду.

Осећање „последњих времена“ и, нарочито, страшног суда живо је присутно у најзначајнијем делу Димитрија Кантакузина, „Молитви Богородици“.³ Песма је обојена тоном личне и опште есхатологије и обележена је стихом из *Прве њосланице Коринћанима* „пролази обличје овога свијета“ за који Сергеј Булгаков каже „да се читаво хришћанско осећање одређује овим есхатологизмом“ (Булгаков, 1991, стр. 257). Павел Евдокимов сматра да овај

стих поседује ону границу после које „рука Божија затвара у себи оно феноменолошко време и уздиже вишу хоризонталу“ (Евдокимов, 1992, стр. 14). Колико је изражена песникова есхатолошка свест говори то што Кантакузин преузима тај стих и готово га дословно цитира: *Пролази њако и обличје њој свеша*. Ту мисао могао је изговорити само песник који је својом визионарском поезијом дотакао поменути Евдокимовљевоу границу. У песниковој свести се свет у коме је живео већ испунио својом пролазношћу. Кантакузин је у „Молитви Богородици“ остварио естетички идеал пуноће света, а цитирани стих је доказ песникове свести о доласку последњих времена. Будући да је песник, Кантакузин нема разлога да буде експлицитан, па у „Молитви Богородици“ само синтетизује опште идеје које представљају доказ његовог несумњивог осећања скоре пропасти света. Иако не заборавља на „будуће свих нас страдање“, песник је ипак преокупиран сопственим гресима и страхом од Страшног суда. „Лична есхатологија смрти и загробног света до извесне мере потиснула је општу есхатологију другог доласка“ (Булгаков, 1991, стр. 157).

Испитивачи⁴ „Молитве Богородици“ сагласни су да постоје три основне теме ове песме: самооптуживање због грехова, страх од смрти и Страшног суда и обраћање Богородици за заштиту. „Песма богата преливима и појединостима садржи горепомену-те тематске линије, али се састоји и од низа мотивских јединица, те представља прави мозаик, необичан у новијој европској поезији, чак и у оној религиозној (шпанској, на пример), а није ни редовна појава у византијској многовековној песничкој традицији“ (Павловић, 2000, стр. 243).

И поред методолошких ограничења и терминолошких тешкоћа у проучавању религиозних димензија модерног песништва,

³ „Досадашња сазнања показала су да постоји укупно 43 српска, руска, бугарска и румунска преписа Кантакузинове *Молитве Богородици*, што говори о њеној знатној рукописној распрострањености какву имају само ретка дела српске средњовековне књижевности. Овој *Молитви* посвећена је богата литература кроз коју су разматрана бројна научна питања“ (Јовановић, 2013, стр. 139).

⁴ „То је најстрасније и најнепосредније изречена исповест у српској средњовековној књижевности и највећи култ који је у српској старој поезији указан Богородици поводом расуђивања о греху и смрти и човековој судбини“ (Кашанин, 1975, стр. 472). „Мотив Страшног суда, са другим сродним мотивима (грех, спасење), доминантан је у целој песми. Разлози не морају бити само индивидуални (у гресима песниковим), већ су условљени и једним општим осећањем наступања катаклизме“ (Бојовић, 2004, стр. 104).

настојаћемо да на примерима поезије Симе Пандуровића и Владислава Петковића Диса покажемо колику и какву улогу има есхатолошка књижевност у заснивању и остваривању њихових индивидуалних поетика. Кроз присуство есхатолошких мотива песници су трагали управо за оним искуствима која су се нудила као одговор на егзистенцијалистичка питања која су их опседали. Поред култа жене и култа прошлости, српски песници епохе модернизма највише песничке домете достижу певајући о одвајању живота од смрти, ништавилу и пролазности света и нескладу између друштва и појединца. Песимизам нипошто није био само одлика симболиста, али су трагична осећања код њих била присутна у толикој мери да трагизам постаје идејно језгро симболистичке поезије. „Трагични тонови и близина смрти у песнички простор српског симболизма нису доспели као наноси помодне филозофске плиме песимизма, нити као рефлекси бодлеровских и поовских мрачних слутњи распадања, већ као плодови унутрашњег духовног континуитета“ (Палавестра, 1986, стр. 209). Теме које опседају српске симболисте су тама, кајање, смртна језа, смрт и страх од смрти, мртва драга, безизлазност живота, ништавило, визије оностраног и подземног света. Песници који својом радикалнијом поезијом не наилазе на одобравање књижевне критике, што указује на даље промене које захваћају поезију, свакако су били Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис.

Један од најзначајнијих песника српског модернизма, Сима Пандуровић је на самом почетку свог стваралаштва оптужен за декаденцију и болесни песимизам. Јован Скерлић је, поводом Пандуровићеве збирке *Посмртне њочасици*, у чланку *Једна књижевна зараза*, истакао: „*Посмртне њочасици* остављају на читаоца дунован утисак нечег врло тешког и врло мучног, као да је читаву ноћ провео крај мртваца, у задаху воштаних свећа и тела које се почиње распадати. *Посмртне њочасици* чине прелаз од неурастеније у неуропатију, са литературе на клинику“ (Скерлић, 2019а, стр. 56). У односу према свету Пандуровић изражава апсолутни песимизам који је условљен уништеним амбицијама, разочарањем, неприхватањем. Упознавши поезију француских симболиста и модерниста, стварао је књижевни опус у складу са трагичним осећајем проклетства и урођеним нихилистичким расположењима. Сам песник је истицао и објашњавао свој песимизам тиме да сва велика књижевна дела морају у некој мери бити обојена

песимизмом, сетом и меланхолијом, и да је он одраз пишевог расположења.

Песник кога баналност садашњице, такође, одваја од живота био је Владислав Петковић Дис. Боемским начином живота, несигуран и оптерећен животним недаћама, Дис је остао изван друштвених норми и стекао епитет „уклетог песника“. Када се 1911. године појавила Дисова збирка *Ушйољене душе* Јован Скерлић је упутио критику кроз чланак *Лажни модернизам у српској књижевности*. По његовом мишљењу, Дис је боем и декадент који у неоригиналну српску поезију уноси не само нову ноту, но доноси и једно ново схватање, нов свет идеја, осећаја и осећања. [...] Дису је прошло тридесет година, и кад човек у том добу објављује такве књиге, од њега треба дићи руке (Скерлић, 2019б, стр. 98–122). Не штедећи песника, водећи књижевни критичар изрекао је грубе речи на рачун Дисових стихова, оценивши збирку као неоригиналну, одјек Бодлерових и Верленових стихова. Али, иако се могу пронаћи сличности између Дисове и Бодлерове поезије, Дис није имао узор међу француским симболистима, јер их није читао. За разлику од Пандуровића, Дис је самоникли песник српске модерне, декадент, песимист новог песничког израза. Недостатак песничке културе и непознавање страних језика, нису га спречили да сугестивније изрази преокупације песника тог доба: егзистенцијализам, пролазност и утамниченост живота, смрт и загробни живот. За непуних петнаест година стварања на српској књижевној сцени и са малим бројем песама, оставио је неизбрисиви траг у српској модерни.

Код сва три песника која ће бити укључена у анализу присутни су мотиви греха, страха од смрти, пролазности, избављења. У њиховом делу прожимају се лична и колективна есхатологија.

У „Молитви Богородици“ Димитрије Кантакузин говори о личној есхатологији и страдању због овоземаљских грехова. Реч је о страсном самоунижењу, оцрњивању самог себе, налажењу својих великих мана и грехова пред слушаоцем и сведоком који може да подари ослобођење од греха и да изазове осећај катарзе:

*Сав оскврњен и нечистиј јесам кукавни,
у пресима јесам, авај мени,
Сав одбачен, будући дезакони,
Сав свагда у преху до данас рабодшавши.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејдор, прир., 1993, стр. 37)

Кантакузин грехове своје генерације „сублимирао је у лични грех. Општи страх од пропасти света песник транспонује у лични уметнички израз“ (Бојовић, 2004, стр. 144). И код Диса грех је присутан не само у самом песнику већ и у читавом друштву. Друштво уводи песника у грех. Неприхватање од стране друштва и средине, пуко преживљавање у свету пуном порока, доводи до самог песниковог утапања у порок алкохола, што видимо у песми „Пијанство“:

*Не марим да њијем ал сам њијан честїо.
У њраји без друїа, сам, крај њуне чаше.
Заборавам земљу, заборавам месїо
На коме се јади и њороци збраше.*

(Петковић Дис, 1970, стр. 31)

И за Симу Пандуровића свет је ћелија, пуна греха и разврата у којој је живот мука и бол:

*Јер, верујїе ми, свеї је мрак ћелије,
Где чашу нада оїтров ѡрелије,
У ѡрци дана, у луїању ѡом;
И свеї је греха и разварїа дом,
Где влада луїеж или блудница,
И свеї је ѡешка, сїрашна лудница,
И долница, и ѡамница за родље,
И ѡужно, вечно, ѡрекоїано ѡродље!*

(Пандуровић, 1989, стр. 12)

Садашњост која је банална и несносна, мучи песника и он, из очајања што не може да промени друштво које је запало у монотону свакидашњицу, узвикује у песми „Данашњица: Само не ово, само не баналност!“.

Ни Димитрије Кантакузин се не задржава на личној грешности. Песник нас надаље уводи у свет у коме влада одвојеност и отпаднутост од Бога и од светих. Читав онај сабор „сродника и другова“ светаца и анђела којим је био окружен верник у средњем веку, песнику измиче и оставља га пред призором строгог и опустелог судишта.

Нико до тада са већом горчином није писао о умножењу грехова код мирјана и свештенства и у томе видео знаке краја. Он са жаљењем пише што су људи лишени Божје љубави, што су запали у искушења и позива их да се врате вери.

И савремени песник је разочаран светом у коме живи. О колективном посрнућу, политичким и социјалним (не)приликама

које су увелико утицале на формирање симболистичке визије света, Јокић пише: „Све су ово појаве које су добрим делом узроковале декадентност дела грађанске уметности, њену неполичност, и индиферентност и повлачење у своје личне песимистичке окири“ (Јокић, 1967, стр. 15). Свет трулежи и таме у коме нема места врлинама, Дис је приказао у песми „Наши дани“. У њој је видљиво осећање туге за прошлим данима, за некадашњим идеалима, за временима у коме је било и светлих часова:

*Развило се црно време ојадања,
Надујао шљам и разврати и пороци,
Подигло се шрули задох пројадања,
Умрли су сви хероји и пороци,
Развило се црно време ојадања.*

(Петковић Дис, 1970, стр. 180)

Проблем битисања или постојања мучи савременог човека. Песимистичко поимање егзистенције је све више узимало маха у европској књижевности. Тема пролазности и бесмисла опседа Симу Пандуровића:

*Распочиће нас беда, болест, смрт,
у живљу масу и несношљив смрад,
кад зине земној расјадања глаг
и свене наших њлавих жеља врџ.*

(Пандуровић, 1989, стр. 13)

Кантакузин истиче да не постоји колективна свест о пролазности и релативности нашег времена и живота стихом: *Пролажење шото не знају мужи*. Осим што је релативно и код њега је овоземаљско време оптерећено таштином и сујетом, гресима и високоумљем:

*Да узридам неуздржања мноштво,
да узридам високоумље онолико,
да узридам сујетна промишљења,
да узридам шашину својевремску.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејдор, прир., 1993, стр. 38)

Пролазност овоземаљског времена и његову релативност, Кантакузин обележава термином *рујање*:

*Пролазно је ово живљење и сујетно,
Пролази дрзо и рујање јесје.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејдор, прир., 1993, стр. 40)

Живот је ругање и бесмисао, а једино извесно у животу је смрт. Опседнутост тамом, распадањем, труљењем и близином смрти присутно је у највећем броју Дисових песама, а горчина која продија из песме „Распадање“ наговештава песников критички однос према средини и друштву, безизлазности у којој је заглављен:

*Ја данас имам једно ѿруло време,
Маскиран ѿрок, разврати и незнање
...
С ѿресѿола ѿајни и снова и звука
Ја сам се нашо ѿосред ниских сѿрасѿи.*

(Петковић Дис, 1970, стр. 180)

Савремени песник живи у трулом времену, у разврату и незнању. Зато Дис „на само себи својствен и јединствен и несвакидашњи начин, у својим делима, пева о смрти и последњим временима“ (Костић Тмушић, 2016, стр. 168). И средњовековни песник живи у сличном амбијенту, зато не види наду у издвљење након смрти:

*Не живи ми се ових дела живоѿ,
не живим у добродеѿељима,
не чекам смрѿи снишљиве и кроѿке,
не чекам ни ѿо смрѿи ѿокој.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејѿор, прир., 1993, стр. 40)

Са храброшћу Кантакузин предочава себи и другима читаву силу недаћа, злих духова и авети, које болестима почињу у овом грешном животу, затим најављује болне тренутке раздвајања тела и душе и онда тек настају муке онима којима нема спаса и који спасење нису заслужили. У сталном очекивању смрти и осећају дубине сопственог греха протичу дани покајниковог живота.

Сазнање саморазорења је права снага смрти која се у песнику несуздржане осећајности насељава још за живота, као и жеља да се медитацијом о смрти и покајањем очисти од греха:

*Пређе смрѿи мрѿав ваисѿину ја,
ѿређе суда савешћу осуђиван,
ѿређе мука мишљу у шкрѿушу зуба
ѿређе конца мучиѿи се знам дез краја.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејѿор, прир., 1993, стр. 39)

Разделница између овоземаљског и вечног јесте смрт, а након ње почиње нешто ново и непознато. За Кантакузина и само рођење је проблем, али тек секундарни. Њега окупира улазак у нови живот, а та неизвесност је и узрок нихилистичког односа према овоземаљском животу и доласку на овај свет:

*Зашио се удосиојих рођењем ја,
Зашио не поидох уледавши дан
Зашио ми се среиосије колена,
Зашио нейросвешийен и троду иредан.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејдор, прир., 1993, стр. 40)

И Дис се у песми „Тамница“ дави питањем рођења. Рођењем је човек отргнут од звезда које су део преегзистенције, и само је њихов сјај задржао у очима. Земаљски живот је тамница у коју је песник бачен, без његове воље и знања, да робује законима и правилима друштва, да лута у бесмислу постојања:

*То је онај живои, иде сам ђао и ја,
С невиних даљина, са очима звезда
И са сузом мојом шио несвесно сија
И жали, ко њица одорена инезда.
То је онај живои, иде сам ђао и ја.*

(Петковић Дис, 1970, стр. 27)

Питања су иста и код једног и код другог песника, зашто је уопште дошло до рођења, зашто су удостојени таквог тренутка и један и други жале што су бачени у живот. Дис је „дио опседнут ништавилком, смрћу, болом и очајем, он је живот видео као тамницу“ (Ненин, 1998, стр. 17). Једини излаз је смрт, смрт је нада, али и спас. За Симу Пандуровића овај живот је рака, све води ка њој. Крај је ту, све је у духу погашених нада и осећања самртне језе:

*И крај већ шу је! Ноћ не диже крило,
И неће више дићи ја над нама!
Средрнасиј ђокров ђросијором се влачи,
Чудан и моћан. Једна црна јама...
Ту ће нам ући жеља и сијрасиј свака!
Сејино се небо облацима мрачи.
Лудосиј, весеље! Рака! Рака! Рака!*

(Пандуровић, 1989, стр. 32)

Смрт је код песника увек ружна, и представља победу над човеком, зато је и живот тако ништаван, а опет једини излаз Сима

Пандуровић види управо у смрти, где ће престати све земаљске боли и неправде. Сав у сновиђењима, и песник „Нирване“ је сав у ништавилу, он губи битку и са садашњицом и са прошлошћу, све је мртво – мртва мора, мртав поглед, мртав ветар. Смрт долази као коначност, као победник над животом, а песник нема снаге да се бори јер је, као и све земаљско, пролазан. И за Диса смрт није крај и ништавило, она је нада могућност поновног сусрета, она је будућност. Тежња песника је да се прошлост и будућност сједине у том јединственом простору. Песник решење за овај живот без наде види у смрти:

*Сјава ми се. Још да лејне шело
У шај сумор, мршав, шшо се вије.
У шу гушу, у ројац, ојело,
Да шшоне све шшо било није.*

(Петковић Дис, 1999, стр. 75)

„Несумњиво је, дакле, да је Дисова опсесија смрћу доминантно обиљежила његов доживљај времена, а посебно однос прошлости, садашњости и будућности. Субјективизација времена и релативизација односа прошлост–будућност, ето, јавља се, захваљујући Дису, у српској лирици с почетка двадесетого вијека, када у свјетској књижевности постаје готова опсесија модерне прозе, превасходно романа. Дис је у том погледу био претеча и пјесник промјене.“ (Делић, 2002, стр. 84)

И за Кантакузина смрт је разделница која раздваја ово и оно будуће време. Такав нихилистички став опседа песника и он ове две категорије времена одваја смрћу и обележава прилозима *одавде* и *шамо*:

*Смрш шад насша љуша и конац
Смрш и разлучење скуша,
Смрш одавде шреводница на шамо,
Смрш у шамној ко ухода ноћи.*

(Кантакузин у: Грковић-Мејџор, прир., 1993, стр. 39)

Смрт је за сва три песника једини излаз од свакодневнице и греха који влада у овоземаљском животу. Али не само смрт, човек у овоземаљском животу може да се заштити и бекством у лудило. Бекство у лудило, као крајњи израз негације света и живота, кога срећемо и код Симе Пандуровића, присутан је у Дисовој поезији:

*Да л лудило ѿуѿ ди ѿказало,
Те ди ѿсто Бої - свемоћна сила!
Што свестѿ неѿа омела је у шом,
Те ѿоима само до лудила?*

(Петковић Дис, 1970, стр. 70)

„Опседнут тамом, мрачним сазнањима, ништавилом, смрћу, болом и очајем, видећи живот као тамницу у којој је једина благод утешна питомост снова и халуцинантних сновиђења на граници између сна и јаве, Дис је певао песму дубоке меланхоличне спиритуалности“ (Палавестра, 1986, стр. 315). Све око пјесника је смрт и гроб његов, а једино је сан тај који *сија сва месѿа са ѿределом нага* (Петковић Дис, 1999, стр. 90) и једино у сну још он може да призове сјећање на тренутке испуњености и срећног незнања *ѿде животѿ мирише/ на крв и љубав и вео ѿоноћу* (Петковић Дис, 1999, стр. 89).

У Пандуровићевој поезији, бекство од света и његова негација остварује се и прихватањем мотива лудила у песми „Светковина“ која је, по Скерлићевом мишљењу, пример болесне поезије и слављење лудила (Скерлић, 2019а, стр. 56):

*Сишли смо с ума у сјајан дан,
Провидан, дубок - нама драѿа знан,
И свейковасмо оцейљење ѿо
Од мука, сумње, времена и сѿо
Рана, што крваве их вређао је свей -
Љубави наше ѿлав и нежан цвей.*

(Пандуровић, 1989, стр. 67)

Иако представља вид негирања садашњости, „Светковина“ је заправо и љубавна песма која уздиже чисту и апсолутну љубав. Неспоразум двоје младих, заљубљених, са средином у којој живе су представљени у опозицији лудило–разум.

Као што се из наведеног види, есхатолошки мотиви повезују савремену српску књижевност са средњовековном књижевношћу. Узроке настанка есхатолошких мотива можемо пронаћи у историјским и друштвеним приликама, али и у религиозности самог бића. Средњовековни песник спас од ништавила и огреховљеног света тражи у вери коју изражава кроз исповедне и молитвене тонове. Разлога за песимизам у српском песништву на почетку XX века било је више: општи светски бол у духовима просвећених људи епохе, друштвено-политичке прилике, утицај паланачке скучености и тескобе, општа сумњичавост и скепти-

цизам, архетипско мишљење, осећање поражености и промашаја и својеврсни „национални песимизам“, који је био природна противтежа „националном оптимизму“ (Витошевић, 1975, стр. 166). Ако посматрамо поетику у делима писаца средњег века, у овом случају кроз књижевни опус Димитрија Кантакузина, и песника симболиста, уочава се да је мотив песимизма подједнако присутан у обе књижевне епохе, без обзира на велики временски раскорак међу њима.

Есхатолошки мотиви у делима српских модерниста, у овом случају, Диса и Пандуровића, присутни су на тематско-мотивском плану. Основни есхатолошки мотиви и основни садржаји средњовековне поетике присутни су код Диса и Пандуровића и тиме је успостављена веза са српском средњовековном књижевношћу. Средњовековно наслеђе открили смо на местима где је оно експлицитно видљиво, али и тамо где на први поглед није уочљиво.

Незадовољство и тражење одговора на основна егзистенцијална питања очекивани су за песнике средњег века, они су израз општег веровања доба, с обзиром на то да је у основи њихове поетике ишчекивање краја света, док је код модерниста последица унутрашњих немира и незадовољства. Али без обзира на време и поглед на свет, празнина и незадовољство овоземаљским воде песнике ка трансценденталном. Песници постављају питања и траже одговоре о крајњим стварима егзистенције, слутећи последња времена. Али за разлику од средњовековног песника, циљ модерног песника није служење култу и успостављање везе са духовношћу, већ песничко трагање и грађење естетских вредности уметничког света. Можемо да закључимо да се у систему српског модернизма, наслеђе средњовековног система конституише као одговор на песничко трагање, јер је трагање за одговорима о смислу живота у основи људске природе.

ИЗВОРИ

Витић, З. (прир.). (2005). *Антологија сјае српске поезије*. Београд: Народна књига.

Грковић-Мејдор, Ј. (прир.). (1993). *Сјиси Димитрија Кантакузина и Владислава Грамаиика*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.

Пандуровић, С. (1989). *Песме*. Београд: Рад.

Петковић Дис, В. (1970). *Песме*. У: *Српска књижевност у сјо књиа*. Нови Сад: Будућност.

Петковић Дис, В. (1999). *Песме*. Београд: Рад.

- ЛИТЕРАТУРА
- Бојовић, Д. (2004). *Српска есхаџолошка књижевност*. Ниш: Центар за црквене студије.
- Булгаков, С. (1991). *Православље*. Нови Сад: Књижевна заједница.
- Витошевић, Д. (1975). *Српско њесништво I 1901–1914: раздобље, развој, обељежја*. Београд: Вук Караџић.
- Јовановић, Т. (2013). Три нова преписа Кантакузинове Молитве Богородици. *Прилози за књижевност, историју и фолклор*, 79, 139–162. Преузето са: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-6673/2013/0350-66731379139J.pdf>
- Јокић, Ј. (1967). *Симболизам*. Цетиње: Обод.
- Делић, Ј. (2002). Владислав Петковић Дис као пјесник промјене сензибилитета. У: Н. Петковић (ур.), *Дисова њоезија* (53–107). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Евдокимов, П. (1992). *Од смрти ка живоју*. Београд: Источник.
- Кашанин, М. (1975). *Стара српска књижевност у средњем веку*. Крагујевац: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Костић Тмушић, А. (2016). Мотив страдања у делу новобрдских књижевника XV века и песника Великог рата. У: Б. Јовановић (ур.), *Века српске Голубе (1915–2015)* (161–172). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Матић, А. (2017). Есхатолошки мотиви у лирском усменом песништву. *Црквене студије*, 14, 455–468. Преузето са: <https://crkvenestudije-churchstudies.com/index.php/studies/article/view/386/362>
- Ненин, М. (1998). Предговор и пропратни текстови. У: В. Петковић Дис, *Ујољене душе и Последње њесме*. Београд: ЗУНС.
- Павловић, М. (2000). *Ољеди о народној и старој српској књижевности*. Београд: Просвета.
- Палавестра, П. (1986). *Историја модерне српске књижевности*. Београд: СКЗ.
- Поповић, Т. (2001). Српскословенско наслеђе и новија српска поезија. У: З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Ђ. Трифуновић (ур.), *Словенско средњовековно наслеђе, здорник њосвећен њрофесору Ђорђу Трифуновићу (475–492)*. Београд: Чигоја штампа.
- Скерлић Ј. (2019а). Једна књижевна зараза. У: Ј. Ристић (ур.), *Писци и књије IV* (97–112). Београд: PortaLibris.
- Скерлић, Ј. (2019б). Лажни модернизам у српској књижевности. У: Ј. Ристић (ур.), *Писци и књије V* (98–122). Београд: PortaLibris.

TIJANA J. MILENTIJEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

PESSIMISM OF DIMITRIJE KANTAKUZIN AND SERBIAN
MODERNISTS DIS AND PANDUROVIĆ
(COMPARATIVE ANALYSIS)

Although pessimism, which is the dominant motif of modernist poetry, is considered to have originated under the influence of Western models, we must not forget that it appeared in the Serbian literature of the Middle Ages. The motives of the transience of life, sin, anticipation of death, despair, and fear can be traced from the very beginnings of the formation of the original Serbian literature and were an expression of various social and historical troubles that gripped the Serbian people. This paper aims to examine how pessimism was realized in the poem *Molitva Bogorodici* by Dimitrij Kantakuzin and the poets of the Serbian modernism. The need to write this paper arose from the desire to determine the origin of the influence of the motif of the transience of life and death in the poetry of the Middle Ages on the one hand, and modernist poets, on the other.

KEYWORDS: pessimism; Serbian medieval literature; symbolist; the transience of the world; death.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons
Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of
the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence
(CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЗИК

ДРАГАНА С. НОВАКОВ¹
ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ ПАЗАРУ
ДЕПАРТМАН ЗА ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

РЕЦЕП Ш. ШКРИЈЕЉ
ДРЖАВНИ УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ ПАЗАРУ
ДЕПАРТМАН ЗА ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

ИЗ АНТРОПОНИМИЈЕ НЕКИХ НАСЕЉА НА ПЕШТЕРУ НА СТАРИМ НИШАНИМА (XVIII И XIX ВЕК)

САЖЕТАК. На темељу прикупљене грађе са Пештера, у раду се анализирају лична имена и надимци ексцерпирани са најстаријих епитафа. Овим истраживањем обухваћени су извори настали у XVIII и XIX веку. За ову прилику нећемо представити целокупан антропонимијски слој на Пештеру, јер су многи споменици веома оштећени (преломљени, утонули у земљу или обрасли маховином). Општи део рада обухвата сажети преглед пештерске историје, анализу некадашње и данашње територијалне распрострањености, као и осврт на порекло неких породица. Други део рада темељи се на теренским истраживањима аутора и анализи рашчитаних антропонима. Знатан део богатог епиграфског материјала на Пештеру до данас није научно обрађен, што је случај са натписима на гробним белезима који чине предмет овога рада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пештер; антропоними; нишани; народни језик; ћирилица; османско (старотурско) писмо; латиница.

---

¹ dragananovakov1@yahoo.com; rskrijelj@np.ac.rs

Рад је примљен 28. новембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

УВОД

Пештер се налази у југозападном делу Србије у регији Стари Влах и Рашка обухватајући делове сјеничко-тутинског краја. Област Горњег и Доњег Пештера има око сто села и заселака који су разбацани по брдима и падинама Јавора, Голије, Нинаје, Хомара, Крушчице, Хума Жилиндара и Гиљеве (Павловић, 2009, стр. 209). Због природно-географских карактеристика овај крај многи зову и „кров Србије“ или „српски Сибир“.

У овоме раду анализирана је грађа на основу теренскога истраживања са најстаријих нишана² који су се могли наћи у следећим пештерским селима: Баћица (Бћ), Баре (Ба), Беле Воде (БВ), Бороштица (Бо), Царичина (Ц), Цетановиће (Це), Читлук (Ч), Делимеђе (Де), Долиће (Д), Дражевиће (Др), Дуга Пољана (ДП), Ђерекаре (Ђ)³, Гоње (Доње) (Г), Гујиће (Гу), Јанча (Ј), Камешница (К), Кониче (Ко), Лескова (Л), Љутаје (Љ), Међугор (М), Мелаје (Ме), Мухово (Му), Набоје (Н), Пружањ (П), Рамошево (Ра), Расно (Р), Растеновиће (Рас), Режевиће (Ре), Суви До (СД), Шаре (Ш), Шароње (Ша), Шипче (Ши), Точилово (То), Триједине (Т), Тузиње (Ту), Жадрен (Ж), Угао (У), Врсјенице (В) и Зајечићи (З).

² Нишани представљају камене споменике изнад гробова (Веšlagić, 1971a, 1971b, 1978, 2015; Муџезиновић, 1974, 1977; Azemović i Luboder, 2007; Рашић, 2017). Назив потиче из турског, изворно из персијског језика и значи 'белег' [мега, орден, дар, знак, камен' < тур. *signit*] (Шкаљић, 2014, стр. 459; RJA, 1917–1922, VIII, стр. 190; Даничић, 1975, II, стр. 168). У нашој грађи углавном долази лексема у множини *нишани* (Рахметли Адемовић Делија 1880 Ђ – *Нишане* подижу син Брахо, снаха Ђама са синовима ћеркама и унуцима), али се бележи и у једнини *нишан* (нпр. Рахметли Сејфовић Мујо – *Нишан* подиже син Дервиш, 1886, Р). Међутим, јавља се и облик *сиоменик*, *сиомен*, *усйомена*, *мезар*, чак и *ојомен*, у истом значењу. О овоме детаљније (с примерима) в. више у: Новаков и Шкријељ, 2018a, стр. 150. У раду ћемо користити осим лексема *нишан* и термин *споменик*.

³ У *Поменику манастира Дечана* (Деч. 109) у којем започиње уписивање приложника од XVI века помињу се (на маргинама у записима) осим пештерске и сеничке *нахије* и топоними: *нахия Пешћеръ село Б[о]ровцица* 98', *Пешеръ* 105; *Ђ?рекари* 109', *Ђерекари* 110; *нахия Сеничка* 129 (број поред примера представља лист на којем је забележен). Неки од топонима налазе се и раније, на пример, у *Ојширном каиасјарском јојису из 1455. јодине. Обласи Бранковића: село Ђерекар (Ђерекаре) које називају и Рахорика и село Набој* (1972, стр. 5, 6). У *Сумарном јојису Санџака Босна из 1468/69. јодине помињу се: Дио нахије Сјеница, село Гоња, село Раждаина, село Врхсеница, село Дуја Полана* (2008, стр. 8, 16, 17, 18). *А село Пешћера помиње се и у Ојширном јојису Призренској санџака из 1571. јодине* (Катић, 2010, стр. 313–314).

Наш задатак овом приликом неће бити да детаљно анализирамо све антропониме из прикупљене грађе, него ћемо донети само доступну читљиву грађу из које је узет узорак. А основни циљ јесте утврђивање најкарактеристичнијих семантичких одлика с освртом на структурне.

Ово истраживање обухвата нишане из XVIII и XIX века (од 1708. до 1900. године). Најстарији нишан из наше грађе пронађен је у Пружњу⁴ и на њему пише: *Рахмeйли* (покојна) *Јусовић Ђузига рођ. 1708. н. њодиге син Зајим.*

Писма најстаријих анализираних нишана⁵ на Пештеру јесу ћирилица, потом османско (старотурско) и латиница. Ваља напоменути да су сви стари нишани малобројни, јер их је мало сачувано. Примећено је да је крајем XIX и почетком XX века писмо ових споменика углавном била латиница, а данас, искључиво латиница. Такође, сви обновљени нишани који су некад били исписани ћирилично или на старотурском, сада су на латиници.

На неким старим нишанима стоји само османско писмо⁶, а на другим прво старотурско, а испод тога ћирилица (готово по правилу из тога периода увек је ћирилица). Најстарији нишан на којем је само османско писмо пронађен је у Читлуку и на њему пише 1735/36. година.

Натписи на нишанима изразито су вредна и важна грађа за проучавање народнога језика и његовога развоја, у одређеном времену и простору⁷.

КРАТАК ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

Нажалост, нема тачних података када су Словени населили Пештер, а ни шта се догодило са староседеоцима⁸. Познато је да су у последњој деценији XIV века Османлије одузеле Сјеницу⁹ од Бранковића и дали је на управу Стефану Лазаревићу. Бранковићима је враћена 1402. године, оставши у њиховом поседу до потпуног пада под турску власт (Павловић, 2009, стр. 16).

⁴ В. слику 1. на крају овога рада.

⁵ О писмима са старих нишана в. више у: Новаков и Шкријељ, 2018а. У раду ћемо једнако употребљавати оба термина – старотурско и османско писмо.

⁶ В. слике 2. и 3. на крају овога рада.

⁷ Према класификацији Павла Ивића (2009, стр. 49) говор овога дела југозападне Србије (тутинско-новопазарско-сјенички), припада североисточном поддијалекту зетско-сјеничкога дијалекта и староштокавски је (обухвата подручје трију општина – Тутин, Нови Пазар и Сјеницу).

После великих сеоба становништва након Великога рата (1683–1699) на простор плавско-гусињскога краја до Пештера, Османлије су из северне Албаније населиле бројне породице албанских брђана (Малисора), који су из племена Климената, Шкријеља, Хота, Шаља, Груде, Гега, којих је било и католика и православних и муслимана (Барјактаревих, 1960, стр. 175; Томић, 1995, стр. 63; Селимовић, 2017, стр. 11).¹⁰

Тако досељено становништво губи своја примарна етничка обележја, пошто долази до њиховог мешања са мухаџирским (избегличким) из Босне и Херцеговине и Црне Горе, а у појединим пештерским селима (Долиће, Угао) малобројне мухаџирске породице стапају се с мештанима (Мушовић, 1980, стр. 74).

Што се порекла данашњег становништва Пештера тиче (а то је највише муслиманско), можемо рећи да су његови досељеници углавном из динарских племена (Милојевић, 1921, стр. 88; Грујић, 1936; Павловић, 2009, стр. 17). Највише кућа чине досељеници који су дошли крајем XVIII и почетком XIX века из разних крајева: Бихора, затим западно од Лима, Колашина, Васојевића, Полица, потом Берана и села око њега, Полимља, околине Плава, Мораче, Дробњака и Куча, Пећи, Призрена и Босне и Херцеговине, па и оних крајева Херцеговине који су припадали Црној Гори.

- ⁸ У далекој прошлости Аутаријати су населили Пештер око 700 г. п. н. е, при чему се локално становништво (вероватно Дарданци који су према археолошким истраживањима живели на овим просторима од пре 3000 година) повукло у долину Рашке, в. више у: Павловић, 2009, стр. 15. Аутаријати су нестали најездом Скордиска (који су били измешани с илирским и трачким племенима), а касније и Римљана (Павловић, 2009, стр. 15). О римском периоду на подручју Старог Влаха и Рашке не може се говорити с прецизношћу.
- ⁹ Име данашњег града (из новијег времена), иако се код старијих људи, приликом разговора на терену у пештерским селима, готово увек чује екваски лик ове лексеме, *Сеница*. Потврду за то имамо и у даљој прошлости, а коју смо пронашли и у *Поменуку манасџира Дечана*, в. више у фусноти бр. 3.
- ¹⁰ После аустро-турског рата 1737–1739. године, Клименти, који су још у већини били католици учествовали су и у рату против Турака, па су се потом населили у Срем (Томић, 1913, стр. 22–23). Клименти као најбројнији, а и остали Малисори дошли су на Пештер без својих католичких свештеника (Селимовић, 2017, стр. 12). Турске власти поучене искуством из протеклих ратова, када су католички Малисори били на страни Аустрије и Венеције, а посебно Клименте, кренуле су у процес исламизације, те је тако одмах почела исламизација Климената и других малисорских племена (Селимовић, 2017, стр. 12). Да би тај процес спречила, Римска курија је послала своје свештенике на Пештер, који су ту боравили од 1719. до 1721. године. Међутим, то ипак није могло спречити процес исламизације, али су извршили попис католика, и то највише Климената (Селимовић, 2017, стр. 13).

Јужну струју чине досељеници из Паочине (јужно од планине Крушевице), из Бога (у Ругови), који су малобројни (Милојевић, 1921, стр. 8–89; Павловић, 2009, стр. 17–18). Од данашњег становништва Пештера најраније, а то је било на почетку XVIII века, дошли су Арнаути Клименте из Вукља и Никља, које је доселио Скадарски паша (Павловић, 2009, стр. 17). Према подацима које даје Боривоје Ж. Милојевић (1921, стр. 87), цео Угао и највећи део Долића чине поменути досељеници, док су, на пример, климентски досељеници основали Расно. И заправо, сва данашња насеља Пештера и Сјенице засновали су досељеници.

Према речима Месрура Шачића, у то време се у неким пештерским селима говорио чак и албански језик (2000, стр. 112). У нека места људи су долазили често и без документације, те су добијали презимена према етницима:¹¹ *Кучевић Ж* (кучка област која обухвата Црногорска Брда), *Бишевац М, БВ* (Бишево, насеље у општини Рожаје у Црној Гори), *Колашинац Т* (Колашин, град на северу Црне Горе), *Баћ Ж* (село у општини Рожаје у Црној Гори), *Рујовац Љ* (Ругова, област на Косову и Метохији у близини Пећи) и др.

После Првог балканског рата (1912) сјенички крај је ушао у састав Краљевине Србије, а већа села из тога периода била су Гоње (859 кућа), Тријебине (815) и Дуга Пољана (679) (Павловић, 2009, стр. 16).

ПЕШТЕРСКА ОНИМИЈА

Имена оријенталног порекла на овим просторима сасвим сигурно осликавају миграције и етнојезичка прожимања, као и различите слојеве и степене прилагођавања турског лексичког наноса словенском творбеном обрасцу. Несумњиво је да су се велика османлијска освајања рефлектовала уопште и на говоре овога подручја, нарочито у домену антропонимије.

У истраживаном корпусу доминирају имена оријенталног порекла, потом долазе албанска, или она чија је основа албанскога порекла, а најмање је словенских имена.

---

¹¹ Анкица Чилаш Шимпрага сматра да се етници најчешће дефинишу као имена становника одређенога насеља, краја, покрајине, државе, а да се само у ономастичким радовима разликују етници, као имена становника некога насеља, или предела, од етнонима, као имена народа, националности (2012, стр. 17). Међутим, ту остаје проблем, јер код нас „народ“ није исто што и „националност“.

Према речима Дуње Брозовић Рончевић у оријенталној традицији је присутније настојање да се именом новорођенчета преноси одређена порука, односно да дете именом добије пожељне особине (естетске, карактерне и сл.) које су присутне у лексичком садржају самога антропонима (2003, стр. 69), што је познато и у словенском свету. То се може видети и у именима из наше грађе: *Бахѝа* 1880, Р¹² [од перс. *baht* 'срећа']¹³; *Хајруша* 1891, Р [од тур. *hayrî* 'добра, сретна']; *Рушо* 1898, Г, хипокористик од *Рушиг*, *Хрушиг* [од перс. *huršid* 'сунце', тур. *rūşen* 'светло, блиставо, сјајно']; *Иза* 1888, БВ, од *Изеѝа* [од ар. *Izzā, izzet* < 'величина, узвишеност, слава, понос']; *Љузига* 1889, Др [од тур. *Güzide* 'изабрана, пробрана'] и сл.

На неким нишанима често на старотурском стоји цело име, *Нуррагин*, док испод тога на ћирилици долази скраћено, *Нуро* 1868, Т, што је сасвим нејасно.

Често се поред имена жена не налази презиме, него прво податак о имену њенога оца, супруга, чак и сина, па везано уз његово име долази презиме, а потом долази име мајке, односно умрле: *Пенда мајка Курѝановић Арслана*. У Тријединама имамо пример да на једноме нишану пише: *Ума Каришик из Уѝла, мајка Ујкана Каришика* (а иза њенога споменика стоји синовљев: *Каришик Хаѝи Ујкан* 1883). И ти подаци несумњиво говоре о снажном патријархалном елементу на овоме терену, који се могао видети чак и на споменицима.

НАПОМЕНЕ О НЕКИМ ПАТРОНИМИМА

На пештерскоме терену уочава се разнојезички апелативни супстрат у презименским основама, а оно што је најуочљивије јесте да су најбројнији патроними од антропонима оријенталнога порекла. Потом по бројности долазе презимена која су настала од основа албанскога порекла (*Пљакић*¹⁴ У, *Кучевић* Ж, *Ујкановић* Бћ, *Гиѝић* БВ и сл.). У великом броју случајева реч је о хибридикама

¹² У наставку рада даваћемо примере са потврдом из једнога села, иако се одређено име могло јавити и у другим местима и са другим годинама. Одлучили смо се за овакав поступак како не бисмо услед бројних примера оптеретили текст, јер се у овоме чланку не давимо фреквенцијом антропонима. Број који следи после имена односи се на године рођења. Сва имена даваћемо у номинативу, иако се на нишанима јављају и датив и акузатив.

¹³ За семантику оријенталних имена користили смо речнике: *Türkçe...*, 1997; *Osmanlı...*, 2011; *Fjalor...*, 2002; Шкаљић, 2014; Haverić i Šehović, 2017.

¹⁴ О овим антропонимима в. више и у: Новаков и Шкријељ 2018б: стр. 186, 190.

(творба је словенска), па их не сматрамо позајмљенима из албанскога језика.¹⁵ Међутим, неки нишани су на албанском језику.¹⁶ Ово не изненађује, јер је чињеница да су на ове просторе Албанци дошли на прелазу XVII и XVIII века, тачније, 1700. године, јер се тада јавља њихово насеље, али их овде, према Јовану Томићу, није било у прво време, по заузећу овога краја од Турака, а ни у XVI и XVII веку (1995, стр. 60–62). Када се погледа етнографска карта Пештера коју је начинио Јован Цвијић (1996, стр. 498)¹⁷, на њој се може уочити арнаутско насеље које су донели Турци, а које потиче од католичког племена Климената, чији су каснији суседи били Кучи, Груде, Хоти и Бјелопавлићи.¹⁸

Презиме *Пљакић* везано је за једно од најстаријих племена из села Угла, а према тврдњама наших најстаријих саговорника са пештерскога терена, од њих потичу и *Курџановићи* из села Тузиња.¹⁹ Порекло им је од насељеног малисорског племена Вокља – Климената. Презиме вероватно долази од придева *џлак* [’стар’ < алб. *plak*, -џ; ’старење’ < алб. *plákj*] (*Fjalor...*, 2002, стр. 1012), које је, претпостављамо, изворно било *Пљакaj*.

Према литератури, у Жабрену је највише потомака племена Кучи, а доказ свакако јесте презиме *Кучевић*, које потиче од албанског придева *куч* [’црвен, особа црвена у лицу, или риђокоса’ < алб. *kuç*] (*Fjalor...*, 2002, стр. 634), као и племена Климента (алб. *Keljmendi*), од којих су тамошњи Гицићи (Šačić, 1999; Мушовић, 1989, стр. 173). *Куч* се помиње још у *Дечанској њовели* (Грковић,

¹⁵ Анђела Франчић (1993) сматра да је до уноса алоглотскога апелатива у лексички састав језика примаоца дошло у „претпрезименском раздобљу, његова (апелативна) семантика транспарентна је говорницима тога језика, а посуђеница је увијек граfiјско-фонолошки, морфолошки и творбено прилагођена узусима језика примаоца и равноправно с идиоглотским лексемима судјелује у презименској творди“ (1993, стр. 71).

¹⁶ Овај нишан пронађен је у селу Угао и на њему пише: *Rahmetli Nurë Hukaj Lajçi 1869. Varrin e punoi djali islami dhe mesa dervisani: Rahmetli Nur Hukaj Ljajçi. Grob je podiqao sin Isljam i unuka Devišani*. Захваљујемо колегиници проф. др Наиле Маља-Имама за помоћ око превода овога нишана са албанскога језика на српски. Поред овога споменика долази и други исписан на српском језику, на којем се налази презиме умрле, *Љајић*. Сасвим је јасно да је питању исто презиме, а да споменик исписан на албанском језику припада жени која је задржала своје девојачко презиме *Хукај* (што би данас на Пештеру било *Хукић*).

¹⁷ Према његовом мишљењу готово цело једно насеље, Вусање (212 кућа), насељено је Климентима, чији је предак био *Бонбала* (1996, стр. 498).

¹⁸ О историји тога насеља в. и: Јигећек, 1912, стр. 35 од напомене 8.

¹⁹ И само име овога села јесте албанскога порекла, о томе в. више у фусноти бр. 20.

1983, стр. 184; Ајети, 1982, стр. 153). Идриз Ајети сматра да је назив вероватно позајмљеница из латинскога језика *сиссеус* и да је настао према црвеном земљишту (1982, стр. 153). Он наводи да Куча има насељених у скадарској области и да чак једно село носи име *Кучи* (1982, стр. 153). Милица Грковић истиче неколико гентилних имена старог албанског ономастикона, а једно од њих јесте и *Куч* (1983, стр. 90) на које скреће пажњу и Митар Пешикан.²⁰ Томо Маретић мисли да презиме *Кучевић* стоји у вези с речима *кучка* и *кучићи* (Грковић, 1977, стр. 117). Основа презимена *Кучевић* јесте албанскога порекла. Међутим, ово презиме може бити и директно изведено из племенског имена (Кучи), које можда онда не искључује и његово српско (словенско) етничко порекло (етим. албанско, односно дошло алб. посредовањем).

Презиме *Ујкановић* забележено је 1875. године у Баћици, потиче од имена *Ујкан*, а припадало би заштитним антропонимима, јер се давало мушкој деци да би остала у животу. Беговић и Личина, пак, издвајају *ујк* као узвик у значењу 'изволите, чујем те' (2012, стр. 195). Име *Ујкан* 1883 Тр, такође је највероватније албанскога порекла ['вук, курјак' < алб. *ујq*] (*Fjalor...*, 2002, стр. 1403). Основу *оуј* налазимо и код Миклошича (1963, стр. 1044), у РЈА (1967, Свезак 79, стр. 416), имамо одредницу *Ујканова махала*, што представља *земљишије с њивама или ливадама зајрађено или одвојено*, а и код Вука *ујкање* или *ујкаји* (Караџић Стефановић, 1975, стр. 776). Према Светозару Стијовићу, ово образовање ће пре бити од горенаведеног албанског *ујк*, него од словенског термина сродства, јер се и данас код Албанаца у Метохији може чути народно име *Укџа*, а које одговара нашем *Вук* (1980, стр. 115). Такође, име *Ујкан* није забележено у нашој стручној литератури, а ни код православног становништва у Метохијском Подгору. Светозар Стијовић сматра да је теже претпоставити да је овај антропоним остао из предисламског времена кад су и Пештерци имали у свом изражајном фонду родбински назив *ујак*, који је касније замењен турцизмом *даица*, *дајо* (1980, стр. 115).

²⁰ Такође, он упућује на дечански катун Арбанаса у *Дечанским хрисовуљама*, који се зове *Арбанаси Тузи* („Туз’је“, стари облик множине), истичући да се налазио северно од Скадра где су били и остали Тузи, близу дечанског села Крушева. То доказује не само племенско име које је понео челник катунa (*Лџи Туз*), него и низ приимака или презимена којима налазимо аналогije и у другим изворима скадарскога краја: *Куч*, *Граша*, *Ђурко*, *Бушаи* и сл. (1986, стр. 6).

Тешко је одредити патроним *Гицић* Ж, БВ (дројно су братство Клименте, Мушовић, 1979, стр. 173), које је можда настало од именице *џиц-а* [’овца белог репа са црвенкастим шарама’ < алб. *gic*, -ë], или *џиц-и* [’прасе’ < алб. *gic*, -i], која је, свакако, зоонимског порекла (*Fjalor...*, 2002, стр. 389) или од надимка албанског малисорског имена родоначелника (Селимовић, 2017, стр. 88). Међутим, ова лексема може бити и део балканске сточарске лексике, јер је има и у румунском (влашком) језику. Код Петра Скока глагол *џицаши се* значи ’скакати’ и представља оноματοпеју којом се опонаша нека брза радња (1971, Књига прва, стр. 561), а лексему *џица* налазимо и код Вука (Караџић Стефановић, 1975, стр. 86). Стога овај патроним не можемо са сигурношћу прикључити категорији презимена која имају сигурну албанску основу.

ИМЕНА СЛОВЕНСКОГА ПОРЕКЛА

У пештерском онимикону поред имена оријенталног ту су још и антропоними словенскога порекла: *Злајица* 1882, В; *Злаица* 1898, Др; *Мушка* 1862, Н; *Ходо* 1877, Ш; *Плаво* 1857, То; *Гаља* 1891, У; *Немка* 1840, Т и сл.

Женске антропониме *Злаица* и *Злајица*, и Исмет Смаиловић сврстава у категорију најстаријих словенских народних имена код муслиманског становништва у Босни и Херцеговини (1990, стр. 47). Мухамед Хаџијахић сматра да су се имена овога типа задржала захваљујући остатку прасловенског култа према богињи Златни.²¹ Наравно, ове антропониме налазимо и код Милице Грковић (1977, стр. 254). У РЈА за ово женско име пише да се оно јавља с потврдама од XIII века, и као ’надимак каквом милом женском чељадету’ (1975, XXII, стр. 892), док га РСАНУ бележи као хипокористик од *Злајица*, *Злаица* (1966, VII, стр. 50).

Такође, забележено је и словенско народно име *Мушка* 1862, Н, које се у овим крајевима најчешће давало из сујеверја, као заштитно, да би престало рађање женске деце.²² Овај антропоним не налазимо у *Речнику* Милице Грковић (1977). Међутим, Исмет Смаиловић га наводи као једно од старих словенских народних

²¹ Према његовом мишљењу ово име је до данас остало код босанских муслимана, јер је култ небеске Златне био веома јак, те се зато и задржао, упркос доминантности арапско-турско-персијских имена. А од ранијих женских антропонима најраширеније је било Златица или Златка (1973, стр. 43).

²² Током теренскога рада од Ехље Адемковић (78) из Рашковића, сазнали смо да се верује да мајке које рађају женску децу, дају своје име да би се родило мушко, а то ће се исто догодити и ако дају девојчици име *Мушка*.

имена код муслиманског становништва у Босни и Херцеговини (1977, стр. 22). Дакле, оно илуструје тип словенских народних антропонима који, рекли бисмо, нигде до сада није забележен изван бошњачке средине. За име *Мушко* Мате Шимундић каже да је у опоруци сплитског свештеника Црноте, године 1144. поред потписника Ругоње стоји и *Мушко* Јадрић или Јадаревић, и да је оно изведено од словенске именице *муж*, те отуда ондашња презимена *Мужак*, *Мужевеић*, *Мужић*, *Мужјак* и др. (1982, стр. 137). Могуће је претпоставити основу од мусл. надимка (а у српском заштитног имена, чешће надимка) *Мушо*, *Мушика* и сл.

Антропоним *Гала* потврђен је у РЈА као надимак нечистој жени (1887–1891, Дио III, стр. 92). Међутим, у нашој грађи долази облик *Гаља*, што на Пештеру означава црнку, црну жену, а тако зову и црну овцу у стаду. У истом значењу јавља се и у РЈА (*црна овца*), а име са основом *јал*, *јаљ* (галь), *Гал*, *Гален* забележено је у XIV веку у *Дечанским хрисовуљама* које Милица Грковић (1983, стр. 167) сврстава у категорију словенских или осталих имена, а у *Речнику личних имена код Срба* (Грковић, 1977, стр. 236) наводи женски хипокористик *Гаља* од хебр. *Гаврила* или грч. *Галина* и мушки *Гаљен*, изведен од *Гаљ(а) + ен* (1977, стр. 63). Овај облик налазимо и у РЈА (1887–1891, Дио III, стр. 96–97).

Према Светозару Стијовићу није сасвим јасно од чега је изведен антропоним *Немка*, али он претпоставља да је традиционална народна реч искоришћена као материјал за ово име (1980, стр. 118). То би могло имати два тумачења: а) придевска форма *нем* послужила је као лексичка основа за име, па би се *Немка* узимало као квалификатив женске особе коју одликује на овоме терену врлина дискретности, смерности, неговорљивости; б) као лексичка основа можда је послужио исти корен који налазимо у речи *Немац*. Међутим, вероватније је да би се овај антропоним могао прикључити категорији профилактичких имена, јер се на овоме терену пре давао из сујеверја (гл. са негацијом *не-*, *немаши*) да нема више женске деце, тј. да би се родио мушки потомак. Стога би се због те негације, као и у другим словенским именима (Новаков, 2017, стр. 75), такав антропоним свакако сврстао у заштитна. Међутим, не искључујемо и могућност и да је оно настало од оријенталног имена *Неџма* или *Неџмија*.

На једном нишану у нашој грађи, међу именима снахâ које су учествовале у његовом подизању, нашло се и женско *Немша* (у селу Врсјенице) које несумњиво припада овој категорији.²³

Занимљиво и ретко име *Хого* 1877, пронашли смо на нишану у селу Шаре,²⁴ које је највероватније хипокористик од антропонима *Наход* ('нађено дете', Грковић, 1977, стр. 144) или од *Ходивој*, *Ходимир*, што је сложено име од словенских основа (1977, стр. 203). Такође га Исмет Смаиловић (1977, стр. 47) издваја као једно од народних словенских имена, а у РЈА стоји да је овај антропоним из 'црногорске народне песме'.²⁵

Име *Плаво* 1857, То, карактеристичан је антропоним за сјенички крај и присутно је и код муслимана и код православних хришћана. Према Светозару Стијовићу ово је словенски народни антропоним код муслимана (1980, стр. 115). У старим српским поменицима²⁶ налазимо његове варијанте: *Плава* 89 (Деч. 109), *Плавша* (мушко) 88, 96', 98, 105 (2), 107', 109', 110', 124', 143', (Деч. 109), *Поменик манасџира Крушедола* 147 (2) (Турн Северин – 14731); 141 (Пљевља 74); *Плавс [в?]ша* (Деч. 109, л. 82') (женско). У РЈА (1931, Дио X, стр. 23–24) јавља се *плав*, блед човек, белопутан. Име *Плавшиа* Домагој Видовић, налази у Зажабљу (2014а, стр. 57), а Милица Грковић бележи код Срба облике *Плавац*, *Плаваш*, *Плавко*, *Плавуш*, *Плавша* (1977, стр. 158). Исмет Смаиловић сматра да је то доказ да је доја косе, очију, тена новорођеног детета могла утицати на избор имена (1990, стр. 38–39). Ову појаву бележи и оријенталиста Алим Гафуров у антропонимским системима Турака, Арапа и других народа истока. Све то указује на чињеницу да је мотивисаност дојама при давању имена позната у целом свету (1971, стр. 4–5).

Међутим, ваља истаћи да код сеоскога становништва на Пештеру ова лексема не мора уопште значити име по плавој доји, јер реч као таква, и није била присутна. Плава доја се означавала речима: *зељена* (на пример, плава девојка би била *зељенка*), потом *мавена*, *мави*²⁷ и *модра*,²⁸ док је зелена доја била *зејјуну*.²⁹

²³ Податак се налази испод имена умрле: *Рахмешли Еминовић Шийкар Наја* 1898.

²⁴ *Рахмешли Лекџек Хого*, 1877.

²⁵ „Кад то зачу Ходо барјактаре“ м. име Турчину (1962–1966, XVIII, стр. 645).

²⁶ *Поменик манасџира Крушедола* (МСПЦ 240, XVI/XVII век), *Поменик манасџира Дечана* (Деч. 109, од XVI века), *Поменик манасџира Свеише Тројице* (Пљевља, 74, XVI век).

²⁷ У РЈА стоји да је *мави* лексема турског порекла и значи 'модар, плав' (1904–1910, Дио VI, стр. 588), а бележи је Вук (Караџић Стефановић, 1975, стр. 340), а такође и *мавец*, као и *Скок*, у истом значењу (1972, Књига друга, стр. 393).

²⁸ Милка Ивић истиче да је познато да су у прасловенском језику постојала два придева, а један од њих јесте управо *modrŭ*, док је други је *sinŭ*, чији нам међусобни семантички однос није довољно јасан (1995, стр. 61).

Сасвим ретко име, *Безим* 1890, пронашли смо на једном нишану у Долићу.³⁰ У РЈА стоји да је *безименик* 'чељаде и човек који се не именује', а *безиме* 'презиме Босни и у Далмацији, а да незаконита деца ако су у родитељској кући носе очево *безиме*' (1880–1882, Дио I, стр. 269).

АНТРОПОНИМИ НАСТАЛИ ПРЕМА НАЗИВИМА ЗАНИМАЊА И ДРУШТВЕНОМ ПОЛОЖАЈУ

Издвајамо данас ретко име настало од назива за занимање, женско *Дервиша* 1889, 3 [*дerviш* 'исламски редовник' < тур. *derviş*].

Мушко име *Пашо* 1872, Ши ['ранг генерала' < тур. *paşa, başa*], према Исмету Смаиловићу (1990, стр. 417–418) представља хипокористик од *Пашан*, *Пашин*, *Пашукан* и припада категорији имена према друштвеном положају³¹. У нашој грађи долази и женски облик овога имена, *Паша* 1839, Љ.

На једном старом нишану из Дражевића у горњем делу стоји османско писмо, а испод тога ћирилично, од чега се најбоље види: *Феџаховић Алиаја* 1862. Име је у оригиналу написано без *ј*, а на обновљеном нишану пише: *Алијаја*, а поред антропонима долази хипокористик *Аљо*. Даље пише: *Нишан обнавља чукунунук Мујовић Музафер*. Наиме, Абдулах Шкаљић сматра да ако се уз име *Алија*, које је у основи овога антропонима дода титула *аја*, онда се не каже *Алија аја*, него (према турском начину) Али ага или Алијага (1985, стр. 88). Таква имена са стопљеном титулом која долази после антропонима јесу и: Рахић Суља *Халилаја* 1843, Т и *Рушааја* 1886, Д; затим имамо нишан на којем стоје два различита примера – са одвојеном титулом *аја* уз име умрлог, а испод тога са спојеном титулом *аја* у имену оца: *Селман Аја* 1845/1846.³² Р, син *Агулаје*. Одвојена титула долази на нишану исписаном на старотурском језику из села Расна 1860/61, и у имену оца и сина: *Шаћир Аја* син *Селман Ајин*. Наравно, сви наведени примери не значе да је особа заиста у земном животу била ага, јер се у овим крајевима

²⁹ Код Вука (Карацић Стефановић, 1975, стр. 207) и Скока (1973, Књига трећа, стр. 648) налазимо облик *зејџуни* у значењу маслинова, зелена доја.

³⁰ Замењивање гласа *с* = *з* као у примерима *Идрис* = *Идриз*, *Јунус* = *Јунуз*, *Илијас* = *Илијаз*, *Аџас* = *Аџаз*, итд. В. више у: Шкаљић (2014, стр. 35).

³¹ Анђела Франчић, говорећи о презименима која у основи имају термин занимања, сагледава и она чији је предлог лексема преузета из војне терминологије, потом она која значе неку друштвено-управну функцију, титулу или друштвени статус (истичући да је чак презиме *Краљ* „вјеројатно надимачког постања“) (1993, стр. 68).

она и данас даје код поседног уважавања старијих људи.³³ Затим долази име *Ахмедгеџи* 1876, СД, од *деџи* [’од поверења, од угледа’ < тур. *beğ*] (*Osmanli...*, 2011, стр. 173).³⁴ Забележено је сасвим ретко и женско име које у себи садржи придев *хаџи* + хипокористик *Мана*, које долази стопљено с антропонимом, то је *Хаџимана*³⁵ 1861, У, које припада и категорији сложених антропонима. Међутим, добијање овога имена на рођењу не можемо повезати и са њеним одласком на хаџилук, него некога од чланова њене породице у којој је рођена.

Забележени су примери са титулом која долази испред или иза антропонима која представљају синтагму: *Мула*³⁶ Бајрам 1880, У; *Мула Осман* 1825, У;³⁷ *Мула Селмо* 1853, Р; *Хаџи*³⁸ Целил 1797/98, У; *Каришик Хаџи Ујкан* 1883, Т; *Хаџић Хаџи Најо* 1854, Гу; *Софтић Хаџи Иљаз* 1890, З; *Кучевић Хаџи Халил* 1819, као и *Ејуб Баша*³⁹ 1793, П.

³² У даљем тексту даваћемо увек велико слово за титулу, када је она одвојена од имена. На нишанима писани старотурским језиком нема разлике између малог и великог слова. На овом старом нишану стоји 1262. хиџретска година, која се односи на 1845/1846, што је година смрти овога човека. Напомињемо да на нишанима који су на старотурском, углавном долазе само године смрти, јер су људи на овим просторима живели дуго, често и преко 100 година (на пример, у селу Угао пронашли смо податак: *Хукић Ариџ живе 120. љ.*), па њихови потомци често нису ни знали њихове године рођења, али можда и због малог простора на нишанима. Једино је код угледнијих људи долазио и податак о години рођења, али то су ређи примери.

³³ Према Исмету Смаиловићу велики број муслиманских имена по свом етимолошком пореклу не припада само једном оријенталном језику. Обично су то сложена имена, чији један део потиче из једног, а други из другог језика. Тако је, на пример, у именима: *Алага*, *Абдага*, *Фазлага*, *Хаџага*, *Хајрага*, *Хасага*, *Нусага* и сл. први део из арапског, а други (-ага) из турског језика. Ти су антропоними арапско-турског порекла, чије се значење утврђује према значењу њихових саставних делова (1990, стр. 83).

³⁴ Његово презиме било је *Ђоровић*, за које се зна да је и чувено беговско, а они су на Пештер дошли из *Осијека*.

³⁵ Од такође ретког *Елмихана* или *Османа* (Smailović, 1990, стр. 328, 415).

³⁶ Учен човек, теолог, кадија у већим градовима; титула коју је султан додељивао ученим људима као одликовање; титула која се додаје испред имена човека који је учио верске школе, па ма био и са мањом спремом’ (*Шкаљић*, 2014, стр. 439; Smailović, 1990, стр. 369). У РЈА (1911–1916, Дио VII, стр. 148) јавља се облик *Муло*, што је исто што и *муо*, говори се у *Прчњу* и *Котору* и представља врсту морске рибе, која се зове и *муљ*, *муљаљ*, *муљаш* (РЈА, стр. 157). А код *Вука* имамо облик *муљало*, *Муљанин*. Док је *Мула* и док је *Муљана* (*Караџић Стефановић*, 1975, стр. 374).

³⁷ Занимљиво је да се на ова два нишана не бележи презиме, него само лексема *мула*.

ЗАШТИТНА ИМЕНА

У групу профилактских имена убрајамо Ујкан 1883, Т, Курџан 1893, Це [тур. *kurt* 'вук'], Кајлан 1890, Ша [тур. *Кајлан* 'тигар'], Осман 1825, У [ар. *Uṭ mān* 'младунче дивље гуске, аждахе, змаја'] и сл. Ова имена давала су се из сујеверја да би се називима опасних животиња дете заштитило од нечастивих сила које би му могле наудити.

Овој групи припадао би и антропоним *Делија* 1875, забележен у Углу [< тур. *deli* 'јак, силовит'], а на овоме терену, свакако у значењу јунак, *кршан човек*.

СТРУКТУРА ИМЕНА

С творбеног становишта имена која се у овоме раду посматрају као оријентална, према пореклу основе или творбених морфема, а нарочито суфиксâ, готово сва су фонетски и графички прилагођена српском језичком слоју.

Сложена имена су сасвим ретка у нашој грађи, а једно од таквих антропонима јесте *Авдурахман* 1864, К; 1869, Гу, које представља варијанту имена (чешћу на Пештеру)⁴⁰ *Абдурахман* састављено од арапског *abd* ['роб, слуга'] и *Āl - Raḥmān* ['премилостиви'], затим *Хаџимана* 1861, У, од *hadži, haci* ['ходочасник светих места'] + хипокористик *Мана*, као и горенаведени антропоними *Алиаја*, *Халилаја*, *Рушааја*, *Ахмедбеј* и сл. У Бороштици смо такође пронашли име *Делијуша*, али, нажалост, не и податак о години. И ово име ишло би у категорију сложених антропонима састављено од *дели* + *Туша*. Код Абдулаха Шкаљића лексема *дели* значи 'махнит, луд, силовит', која се често додаје уз лична имена (2014, стр. 209). Међутим, као што је већ горе поменуто, на пештерском терену ово доводимо у везу са 'делија, јунак, неустрашив', а претпостављамо и да има везе са оцем, дедом, или неким од ближним претком, који је добио неку битку у прошлости, док други део ове сложе-

³⁸ Од турског *haci* ['ходочасник светих места']. Код муслимана се ова лексема обично додаје ономе ко је посетио свети храм Кабу у Меки (Smailović, 1990, стр. 259). Треба напоменути да нишани попут горе наведенога, који су из ранијега периода, немају презиме, него име оца (у овом случају *син Мехмедов*) и титулу, што на неки начин замењује сâм патроним.

³⁹ Тур. *başa* ['старешина, поглавар; титула имућнијим грађанима; јањичар'] (Шкаљић, 2014, стр. 116).

⁴⁰ Код старијих људи на простору Пештера често ће се и данас чути *авгесџи* наместо *авдесџи*, *Авдула* наместо *Абдулах* и сл.

нице, *Туџа*, вероватно представља хипокористик од имена *Туџро*.

Изведена имена знатно су бројнија и јављају се у комбинацији антропоним + суфикс из српског језика, на пример: *Ханкуша* 1890, *Љ* [од *Ханка*, турско-татарски *hân* 'цар, владар' + *-уша*]⁴¹, које је уједно и једно од чешћих имена у нашем материјалу; *Бузига* 1708, *П* [од тур. *Guzide* 'изабрана, одабрана' + *-а*]; *Беџија* 1892, *З* [од тур. *beğ* + *-ија*] и сл.

МОТИВАЦИЈСКА ПОДЕЛА НЕКИХ АНТРОПОНИМА

Ретко име из наше грађе које нисмо пронашли код Исмета Смаиловића, *Туџро* 1820, *Д*, највероватније је од албанске речи < *tut* 'страх' (*Fjalor...*, 2002, стр. 1376), па бисмо га можда могли превести као *Сџрахиња*.

Име *Лала* 1875, пронашли смо у Гоњу (Доњем) за које Исмет Смаиловић (1990, стр. 320) и Абдулах Шкаљић (2014, стр. 402) истичу да је персијскога порекла и значи 'тулипан, леп момак као цвет, драги момак', а потврду имамо и у РЈА 'име мушко (и женско?)' (1898–1903, В, стр. 892). Ово име регистровано је и у старим српским поменицима из XVI века, на пример, *Лала*: у *Поменику манасџира Крушедола* (МСПЦ 240, л. 78)⁴², у *Поменику манасџира Свеџе Тројице* (Пљевља, 74, л. 61), у *Поменику манасџира Дечана* (Деч. 109) 104'. Варијанта *Лале* 100 регистрована је у другом *Поменику манасџира Крушедола* (Турн Северин – 14731).⁴³ Облик *Лале* бележи и Франц Кос (1886, стр. 123) – *име неке шџиванке ромарице* и Вук (Караџић Стефановић, 1975, стр. 321) – *мушки надимак или џулија*. Милица Грковић (1977, стр. 118; 1983, стр. 185) каже да је *Лале* (*Лала, Лалко*) од *Лазар* словенско или хришћанско име које је потврђено и у *Дечанским хрисовуљама* (Грковић, 1983, стр. 185) као *Лале, Лалко, Лалоје, Лалин, Лалош*, а Домагој Видовић (2014а, стр. 189) сматра да је *Лало* скраћено од *Лазор* < лат. *Lazarus*, грч. *Lázaros*

⁴¹ „Удату жену у западној Херцеговини идентифицирају неки чланови обитељи и сумјештани патронимом твореним додавањем суфикса *-уша* на основу њенога дјевојачког презимена. Таквим патронимом се жели сачувати веза удате жене с њеним родом који мужу и укућанима постаје својта, а његовој дјечи такођер род. Стога суфикс *-уша* значи *џоџицање жене из некој рода*“ (Nosić, 1993, стр. 52).

⁴² У загради се налази сигнатура рукописне књиге.

⁴³ У *Поменику манасџира Крушедола* (Турн Северин – 14731) забележен је облик *Лалош* 104', а у *Поменику манасџира Дечана* (Деч. 109) осим *Лалош* 120' 145' и *Лалеџа* 53', још и *Лалин* 89.

< хебр. *el (ē) azār*, 'којему је Бог помогао' и сл. Дакле, овај хипокористик са основом *лал* обухвата шири ареал, али нисмо сасвим сигурни које је његово порекло и зашто се давало на проучаваном терену. Најближи смо тумачењу да се лексема *Лале* употребљавала на Пештеру од милоште, *лале моје*, или још чешће *љаље* (и у албанском језику) у значењу 'мило, драго моје', како су родитељи некада ословљавали најчешће дете, али и најближе сроднике и да је име, највероватније дато према томе.⁴⁴

Име *Мего* 1892, М од 'медвјед' (Карацић Стефановић, 1975, стр. 351) представља старо лично име, које је према Домагоју Видовићу потврђено врло рано и у хрватском ономастикону, од X столећа, а као презиме у нашим крајевима у почетку било као *Мегаковић* (2014б, стр. 33). Милица Грковић наводи варијанте *Мего* и *Мега*, истичући да су оне несумњиво превод имена *Ursus*, *Ursius*, *Ursinus*, које је некада било веома популарно у Италији и Далмацији, а може бити и хипокористик од *медвег* (1977, стр. 129). Према Исмету Смаиловићу ово је ретко мушко име које представља хипокористик од *Ахмед* и *Мехмед* (1990, стр. 331), а то је вероватно и у нашем материјалу.

ХИПОКОРИСТИЦИ

Бројни су хипокористици у нашој грађи. Сâм процес скраћивања оријенталних имена несумњиво је почео са исламизацијом, јер су се антропоними прилагођавали српском језику. Прве писане документе о овоме оставио је Евлија Челеби у свом *Пуџојису*, где, говорећи о *Именима досанских људи*, каже да народ у овој земљи своја имена изговара скраћено, па уместо Мехмед каже Мѣхо, уместо Ахмед – Ахмо, Шабан – Шāбо, Ибрахим – Ибро и сл. (1967, стр. 116). Према различитим творбеним моделима домаће антропоније хипокористици су направљени од оријенталних имена, те се напоредо јављају и као права лична имена и као хипокористици.

Грађа показује да код мушких имена доминира суфикс -о, који је и најпродуктивнији, а присутна су и два примера са суфиксом -а и један на -е, док су женски сви на -а.

а) мушки -о: *Аљо* 1876, Ј; *Бећо* 1881, К; *Цаљо* 1888, Д; *Дашо* 1893, Ч; *Десџо* 1895, Н; *Фако* 1837, СД; *Гано* 1870, БВ; *Хако* 1888, Бо; *Хаско* 1888, ДП; *Химо* 1875, Ту; *Ико* 1882, Д; *Кујо* 1878, Р; *Лушво* 1878, Др;

⁴⁴ А понекад се може чути и *љуље моје*, *љујо моја*, али и *љуљо моја* за женски род и сл.

Мано, Ж;⁴⁵ *Машо* 1878, Ши; *Муљо* 1892, У; *Неко* 1883, Г; *Незо* 1886, Ша; *Нуро* 1890, СД; *Нурћо* 1898, Ц; *Рамо* 1889, У; *Рашо* 1871, СД; *Ре-хо* 1885, Ђ; *Решо* 1863, З, Ђ; *Рушо* 1898, Г; *Смајо* 1897, Де; *Ташо* 1891, Д; *Зећо* 1872, Т; *Зишо* 1880, Д; *Зиљо* 1890, Ж;

δ) -а: *Ала* 1871, Р⁴⁶; *Муја* 1886, Р;

в) -е: *Хуле* 1854, СД;

г) женски -а: *Ајка* 1890, З; *Алда* 1880, Т; *Беја* 1880, Ђ; *Бида* 1865, Ра; *Бека* 1874, Ту; *Џеца* 1874, З; *Џева* 1879, Л; *Гаља* 1891, У; *Фила* 1891, СД, али и *Фиља* 1898, Т;⁴⁷ *Хайа* 1888, Му; *Хуска* 1875, Д; *Ла-ша* 1875, БВ; *Наја* 1885, Р; *Наза* 1891, Р; *Рада* 1883, У; *Рува* 1888, Це; *Саћа* 1893; *Саја* 1894, ДП; *Шећа* 1889, Де; *Зика* 1880, Ж и сл.

Наравно, неки од хипокористика представљају скраћенице настале суфиксалном творбом: *Џемо* 1890, Ч (< Џемил); *Идро* 1898, Бћ (< Ибрахим), *Лашо* 1871, Г (< Латиф); *Бајро* 1886, Ба (< Бајрам), *Хајро* 1880, Ша (< Хајрудин), *Јусо* 1879, СД (< Јусуф); *Файа* 1897, Р (< Фатима), *Мера* (< Мејрема) 1885, Ш и сл.

Мушки хипокористик *Мано* може се чути на Пештеру, али не можемо прецизно рећи од којег је тачно имена добијен, могло би бити од *Нуман* или *Смаил*, но не треба искључити ни рецидив влашке културе у прошлости на овим просторима.

Сасвим ретко име *Бека* хипокористик је можда од женског антропонима *Бекија*, арапско *bāqiyū* [’преживела, остала у животу’], што не искључује могућност да је новорођенче било слабашно и једва преживело, а за име *Џеца* Исмет Смаиловић истиче да припада групи скраћених или изведених антропонима, којима се не може утврдити прави изворни облик (1990, стр. 14).

На основу целокупне грађе приметили смо да су понародњена имена, прилагођена српском језичком систему било са измењеном основом, било са префиксом, суфиксом, или једним словом, знатно бројнија у односу на оригинал, а то се нарочито види код хипокористика, али и код пуних облика: *Хајдин* 1850, Ч; *Нурћо* 1898, Ц; *Речко* 1884, Ђ; *Аљо* 1876, Ј; *Шерифко* 1897, Бо; *Мурашка* 1886, ДП; *Хуска* 1875, Д и сл.

⁴⁵ На овом нишану не долази податак о години.

⁴⁶ Име са оваквим ликом вероватно нико није тако изговарао, јер оно није уобичајено на овоме терену, него ће пре бити *Аљо*.

⁴⁷ Ова варијанта очигледан је утицај албанскога језика и она је данас присутнија на сеоском терену.

НАДИМЦИ ИЛИ НЕСЛУЖБЕНЕ СКРАЋЕНИЦЕ ЛИЧНИХ ИМЕНА

Сасвим ретко се поред имена и презимена умрлог бележи надимак или хипокористик, а у једном примеру чак долази и лексема *звани*: Шкријељ Рустем *звани Мано* 1880, Бо; Хајдаровић Ибрима – Нана Ж, 1893.⁴⁸ Међутим, у примерима: Јусовић Назиф *Зифо* 1863, П; Авдурахман Хацић *Рашо* 1869, Гу; сасвим сигурно није реч о надимцима,⁴⁹ него о хипокористицима.⁵⁰

У највећем броју случајева уз име и презиме умрлог мушкарца наводи се име оца.⁵¹ Међутим, ту се често може јавити проблем да ли је у понеком примеру заиста у питању име оца, надимак или хипокористик умрлог (како су га сви у породици или окружењу звали, нпр. Авдул Реџо Љајић 1895, БВ), или су то неслужбене скраћенице личних имена.

Нека имена и презимена су наравно, погрешно исклесана. То свакако има везе и са карактеристикама српског народног језика онога ко је наручивао израду нишана, али и са клесарима који су га правили, а живели су далеко од Пештера, па такве облике морамо узимати са резервом. Једно од таквих имена јесте *Шачира* 1895, Бо уместо Шаџира, или презиме *Љаиз* ДП наместо Љајић и др.

НЕКЕ ЈЕЗИЧКЕ ЦРТЕ ИМЕНА

Забележена су имена у којима се уочава замена звучног консонанта безвучним (обично *с > з*),⁵² нпр. *Аџаз* 1876, Др уместо *Аџас*.

⁴⁸ С обзиром на то да овај *сиоменик њодигжу синови*, то упућује на закључак да је у питању надимак који је можда био само у кући унутар породице, али је могуће и да ју је цело село тако звало. Ова лексема на пештерскоме терену, такође је и назив за старију жену.

⁴⁹ О дефиницији надимака и њиховој класификацији и типологији в. више у: Čiłaš Šimpraga, 2011.

⁵⁰ Наравно, хипокористик, није надимак. У антропониимији је надимак све оно што одређеној особи није име. Међутим, велико је питање да ли неслужбени облици личнога имена које употребљавамо у неформалној комуникацији представљају надимке или су само варијантни облици личнога имена. Према Менац-Михалић прави надимци су они који нису настали од личнога имена или презимена носиоца, нити су њима мотивисани (1993, стр. 57). Живко Бјелановић сматра да свака промењена форма имена, није варијанта имена. Он надимке мотивисане именом дефинише као „оне поставке у којих фонолошка или творбена преинака имена изазива значењске промене које нису само хипокористичког или пејоративног карактера“ (1982, стр. 185–186).

⁵¹ В. слике 4 и 5 на крају рада.

Насупрот томе, има примера у којима је последњи сугласник обезвучен (обично $g > \bar{y}$, $z > c$ или $\delta > \bar{y}$), нпр: *Ахмеџ* 1885, У, уместо Ахмед; *Рашиџ* 1890, Рас – Рашид; *Есаџ* 1882, Ж – Есад; *Мехмеџ* 1879, Л – Мехмед; *Халиџ* 1896, Ши – Халид; *Адиџ* 1887, Ч – Абид; *Иљас*⁵³ 1898, Д – Илијаз; *Раџ* 1874, У – Рагид и сл.

У нашем материјалу бројне су и варијанте имена, а то су уједно примери за неразликовање африката ч – ћ: *Чеџа* 1890, Г (од Чезиџа), које је чешће, и *Ћеџа* 187[?], Ши (вероватно хипокористик од Ћезиџа) и сл.

На овоме терену се под утицајем албанскога језика често јавља љ (у изговору палатализовани глас л'), наместо л (у писању на споменицима је љ), што се види и на антропонимима: *Сељман Љековић* 1843, Ре. Међутим, на нишану поред стоји и *Лековић* Шабан 1891, Ре. Ту су још и примери: *Авдуљ* 1876, Де; *Халиџ* 1870, Ту; *Муслиџа*⁵⁴ 1882, У; *Маљић* 1895, Бћ; *Муљо* 1892, У; *Џемиља* 1892, Ре; *Ељмаза* 1878, То; *Аљема Ме*, 1889; *Маљића* 1895, Бћ; *Сељима* 1892, У; *Џуљија* 1875, Де; *Заљиџа* 1885, Ко,⁵⁵ као и женски хипокористик *Суљма* 1872, Ту (од имена Сулејма, а у овом случају Суљејма) и сл. Овакве варијанте имена нису потврђене код Исмета Смаиловића, што несумњиво показује специфичност имена на пештерском терену.⁵⁶

Наведена особина, као и неутрализација парова африката ч – ћ, карактеристика је периферних српских говора (нпр. и у косовско-ресавском дијалекту) у којима је приметан контакт с балканским несловенским језицима, односно дијалекатске зоне којој

⁵² О овоме в. више у: Шкаљић, 2014, стр. 35. Наиме, на овоме терену под утицајем албанскога језика десоноризација је захватила све финалне звучне сугласнике на крају речи у великом броју примера.

⁵³ Међу именима синова који су подигли нишане долазе и облици *Пајас* и *Иљас* која смо забележили у Глоговику.

⁵⁴ Наравно, ова имена се јављају и са л, на пример *Муслија* 1883, Г, али их за ову прилику не наводимо.

⁵⁵ Тако ће се на нишанима срести и *Ељ фаџиха* У, *фамиљија* Ж, *рахмеџи* Ж, *Џемаил* Ме, *Смаил* Ме, *Саљи* (хипок. од Салих) БВ, *Мељћа* Р (име синова или ћерке (последње име), који су подигли нишане) и сл.

⁵⁶ Наиме, у тутинско-новопазарском говору (код муслимана) изговор гласа љ флукутира, па се могу чути примери са стандардним новоштокавским изговором, али и они у којима овај глас има вредност алвеоларно-палаталнога гласа л', што се на споменицима (не само у писању антропонима него и других лексема) могло видети као љ. Овакви примери у говору муслимана чују се и данас на простору Пештера, а љ најчешће има вредност алвеоларно-палаталнога л', док је, у говору Срба на овоме терену (данас) изговор сонаната љ стандардноштокавски.

припадају испитивана насеља. Дакле, и у изговору, надевању, писању пештерских антропонима, приметан је утицај албанскога или турскога фонетизма.

ЗАКЉУЧАК

Овим истраживањем обухваћени су извори ексцерпирани са најстаријих нишана на Пештеру у XVIII и XIX веку. Донета је само доступна читљива грађа из које је узет узорак, јер су нишани веома оштећени.

Порекло данашњег становништва Пештера (које је углавном муслиманско) јесте досељеничко, насељено крајем XVIII и почетком XIX века из разних крајева, највише динарских.

С обзиром на то да се у нашој грађи појављују презимена настала од основа албанскога порекла (*Гицић БВ, Кучевић Ж, Пљакић У, Ујкановић Бћ* и сл.), за ову прилику осврнули смо се само на неке од њих, јер је наше истраживање било усмерено ка антропонимима. Наиме, у питању су хибриди (творба словенска), па их не можемо сматрати позајмљенима из албанскога језика, осим на пример, презимена *Хукај*. Наравно, присутност оваквих презимена нимало не изненађује, јер је чињеница да су на ове просторе Албанци дошли на прелазу XVII и XVIII века.

Најчешће писмо најстаријих анализираних нишана (XVIII век) на Пештеру јесте ћирилица, потом османско (старотурско) и латиница. Примећено је да је у XIX и почетком XX века све чешћа латиница, а данас, искључиво латиница.

Према анализираном материјалу, основу антропонимског фонда (на старим нишанима) чине имена оријенталног порекла, затим понародњена, прилагођена српском језику, албанска, или она чија је основа албанскога порекла, а најмање је словенских антропонима.

Унутар корпуса могло се видети да су имена оријенталног порекла заступљенија, док су понародњена специфичнија и разноврснија.

Такође је примећено и да имена оријенталног порекла имају углавном пожељне квалификације (естетске, карактерне), као на пример: *Бахџа* 1880 Р; *Хајруша* 1891, Р; *Рушо* 1898, Г; *Иза* 1888, БВ, од *Изџа* и сл., што је карактеристично за оријенталну традицију надевања антропонима уопште.

Сама грађа представља богат дијакрони онимијски корпус јер садржи и низ данас заборављених имена, као на пример: *Безим* 1890, Д; *Кујо* 1878, Р; *Туйро* 1820, Д; *Бека* 1874, Т; *Џеца* 1874, З; *Мушка* 1882, Р; *Пенда* 1864, Р и сл.

На основу целокупне грађе може се закључити да су муслимани на Пештеру углавном знали за све оне основне антропонимске типове који су већ према Исмету Смаиловићу утврђени и код муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, али се издваја и један сасвим специфичан слој имена (*Смаил Ме*, *Саљи БВ*, *Мељћа Р*), који даје посебан печат овоме терену.

Та специфичност пештерскога терена може се видети и код хипокористика са основом *лал*, који (иако обухвата шири ареал) на Пештеру има специфично значење. Лексема *Лале* употребљавала се од милоште, *лале моје*, или чешће *љаље* (такође и у албанском језику) у значењу 'мило, драго моје', како су родитељи некада ословљавали дете, али и најближе сроднике. Претпостављамо да је ово име резултат мешања са несловенским становништвом.

Од имена словенскога порекла јављају се врло разноврсна, заштитна (*Мушка* 1862, Н; *Немка* 18), али и стара имена: *Меџо* 1892, М (потврђено у хрватском ономастикону од X столећа); потом *Плаво* (потврђено у старим српским поменицима из XVI века).

Сложених имена је мало, свега три (*Авдурахман* 1864, К; 1869, Гу; *Делићушија* Бо), док је изведених знатно више и јављају се у комбинацији антропоним + суфикс из српскога језика (*Ханкуша* 1890, Љ).

У проучаваној грађи бројни су хипокористици, а тај процес скраћивања оријенталних имена несумњиво је почео са исламизацијом, јер су се арапска и турска лична имена прилагођавала српском језику.

Код мушких хипокористика доминира суфикс *-о*: *Муљо* 1892, У; *Неко* 1883, Г; *Незо* 1886, Ша и сл., док се код женских јавља само *-а*: *Наја* 1885, Р; *Наза* 1891, Р; *Рада* 1883, У и сл.

Сасвим ретко се поред имена и презимена умрлог бележи надимак или хипокористик. У многим примерима било је тешко схватити да ли је у одређеном случају реч о хипокористику, имену оца, надимку (*Авдул Реџо Љајић* 1895, БВ), или је можда реч о неслужбеној скраћеници личнога имена.

Тутинско-новопазарско сјенички говор карактерише неразличовање африката *ч* – *ћ* (*Чеџа* 1890, Г и *Ћеџа* 187[?], Ши), потом прелаз *л* у *љ* (*Џемаил Ме*; *Ељмаза* 1878, То и сл.), што се тумачи утицајем албанскога или турскога фонетизма. Такође, под утицајем албанскога језика десоноризација је захватила финалне звучне сугласнике на крају речи у великом броју примера (*Есаи* 1882, Ж; *Халии* 1896, Ши и сл.).

Имена оријенталног порекла на овим просторима сасвим сигурно осликавају миграције и етнојезичка прожимања, као и различите слојеве и степене прилагођавања турског лексичког носа словенском творбеном обрасцу.

Сви ти несловенски елементи, сублимација различитих језика и културâ, потврђују претпоставку да пештерска територија ни у језичком смислу није компактна, због чега је за анализу одређенога имена, одређивање порекла, класификације, нужно у разматрање узети наведене елементе. А овим је само начињен још један корак у употпуњавању неистражене ономастичке слике овога краја.

ПРИЛОЗИ

Слика 1. Пружањ

Слика 2. УГАО

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:

El - merhûm
Suleyman ibn
El - hâcc
Omer
Rûhiçün El - Fâtiha
Sene 1242.

Слободније језички осавремењен текст овог записа:

Умрли
Сулејман син
Хаџи Омеров
За његову душу
Проучите фатиху (молитву)
Године 1826/27.

Слика 3. ЖАБРЕН

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:

El - merhûm
Haco
Bin Halil
Ruhuna
El - Fâtiha
Sene 1283.

Слободније језички осавремењен текст овог записа:

Умрли
Хаџо
Син Халилов
За душу му фатиха
Године 1866/67.

Слика 4. РАСНО

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:

El - merhûm
El - magfûr
Şaha binti
Smayo
Rûhiçün El - Fâtiha
Sene 1298.

Слободније језички осавремењен текст овог записа:

Умрла
Од Бога помилована
Опроштена
Шаха кћи Смајова
За душу јој проучи фатиху
Године 1880/81.

Слика 5. Беле Воде

Транслитериран и транскрибован текст овог записа:

El - merhûm
Hamid
bin Yuso
Rûhiçün El - Fâtiha
Sene 1313.

Слободније језички осавремењен текст овог записа:

Умрли
Хамид
Син Јусов
Души му фатиха (моли-
тва)
Године 1895/1896.

- ЛИТЕРАТУРА Адамовић, М. (1973). О пореклу српскохрватских османизама. *Јужнословенски филолоџ*, 30 (1–2), 230–236.
- Ајети, И. (1982). *Сџудује из исџорије албанској језика*. Приштина: САНУ, Одељење језичких и књижевних наука и уметности.
- Барјактаревић, М. (1960). *Рујова*. Београд: Српска академија наука и уметности. Грковић, М. (1977). *Речник личних имена код Срба*. Београд: „Вук Караџић“.
- Грковић, М. (2004). Историјски пут српског именослова. Предавања из историје језика. *Линџивисџичке свеске*, 4, 43–69.
- Грујић, Р. (1936). *Зборник за исџорију јужне Србије и суседних обласџи*, I. Скопље: Скопско научно друштво.
- Даничић, Ђ. (1975). *Рјечник из књижевних сџарина срџских*. У Биограду 1863, II. Фототипија издања. Љубљана: Младинска књига.
- Гафуров, А. (1971). *Лев и Кијарис (О восточних именах)*. Москва: Академија наук СССР – Институт востоковедения, издательство „Наука“.
- Ивић, М. (1995). *О зеленом коњу. Нови линџивисџички ојледи*. Земун: Библиотека XX век. Београд: Словограф.
- Ивић, П. (2009). *Срџски дијалекџи њихова класификација. Приредио Слободан Ремџић*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Караџић Стефановић, В. (1935). *Срџски рјечник исџумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Четврто државно издање. Београд: Штампарија Краљевине Југославије.
- Катић, Т. (2010). *Ојширни јојис Призренској санџака из 1571. јојине*. Београд: Историјски институт.
- Милојевић, Б. (1921). Пештер и Сјеница, антропогеографска скица. *Гласник Географској друшџва*.
- Мушовић, Е. (1980). *Пешијер и њејово сџановнишџво у јрошлосџи*. Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, XXIX, 63–85.
- Мушовић, Е. (1989). *Сџановнишџво сјеничкој и јујинској краја*. Београд: Стручна књига.
- Новаков, Д. (2017). *Имена Поменика манасџира Крушедола*. Београд: Институт за теолошка истраживања – Православни богословски факултет Универзитета у Београду.
- Новаков, Д. и Шкријел, Р. (2018а). Писма старих нишана неких села на Пештеру. *Башџина*, Св. 44, 149–166.
- Новаков, Д. и Шкријел, Р. (2018б). *Исџоријске, анџројонимџске и јашројонимџске слике забележене на сџарим нишанима у селима на Пешијеру*. У: М. Лончар-Вујновић (ур.), *Наука без јраница 2 – Мејународни јемајски здор-*

- ник. *Увиди и изазови*, (181–196). Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Павловић, М. (2009). *Села Сјеничкој краја. Антропогеографска истраживања*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Пешикан, М. (1986). *Стара имена из Доњег Подримља. Ономастолошки ирилози VII*, 1–118.
- РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. IV. Београд: Српска академија наука и уметности, 1966.
- Селимовић, С. (2017). *Презимена и њихово порекло на сјеничко-ишићерској висоравни*. Ужице: Графичар.
- Стијовић, С. (1980). Преглед антропонимских типова код „Бошњака“ у Метохијском (Пећком) Подгору. *Јужнословенски филолој*, XXXVI, 113–119.
- Томић, Ј. (1995). *О Арнаућима у Сјарај Србији и Санџаку*. Београд – Приштина: Просвета – Панорама.
- Цвијић, Ј. (1996). *Основе за географију и толологију Македоније и Сјаре Србије*. Сабрана дела. Књ. 12. Београд–Судотица: САНУ – Завод за уџбенике и наставна средства, Бирографија.
- Челеби, Е. (1967). *Путопис. Одломци о југославенским земљама*. Сарајево: „Свјетлост“.
- Шабановић, Х. (1972) (ур.). *Обласи Бранковића. Описни каталогски попис из 1455. године*. Сарајево: Оријентални институт Сарајево.
- Шкаљић, А. (2014). *Турцизми у нашем језику*. Београд: Рудикон.
- Алић, А. (2008). *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar.
- Azemović, Z. i Luboder, Z. (2007). *Urezano u kamenu i pamćenju*. Rožaje: El-Ke-limeh.
- Begović, Dž. i Begović-Ličina, Š. (2012). *Sandžački rječnik. Prilog leksikografiji bosanskog jezika*. Sarajevo: Udruženje građana porijeklom iz Sandžaka u BiH.
- Bešliagić, Š. (1971a). *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Bešliagić, Š. (1971b). *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Narodna biblioteka „Srebrenik“.
- Bešliagić, Š. (1978). *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bešliagić, Š. (2015). *Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije Stanak.
- Bjelanović, Ž. (1982). *Fonološke varijacije i varijante u antroponimiji. Onomastika Jugoslavica*, 9, 175–187.

- Brozović Rončević, D. (2003). Turski jezični sloj u hrvatskim prezimenima. Od indoeuropeistike do kroatistike. U: R. Matasović (ur.). *Zbornik u čast Daliboru Brozoviću*, (67–77). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vidović, D. (2014a). Mali povijesni rječnik osobnih imena stolačkoga kraja. *Godišnjak za povijest i kulturu*, XII, 179–199.
- Vidović, D. (2014b). *Metkovski prezimenski mozaik*. Metković. Gradsko kulturno središte Metković.
- Jireček, J. K. (1912). *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien: Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts. Erste Teil 1/von Constantin Jireček*. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch – Historische Klasse; Bd. 56, [Abh.] 2, Wien: in Kommission bei Alfred Hölder.
- Kos, F. (1886). Ob osebnih imenih pri starih Slovenich. *Letopis Matice slovenske za leto 1886*, 107–151.
- Menac-Mihalić, M. (1993). Elementi drugog sustava u nadimku. *Folia onomastica Croatica*, 2, 57–66.
- Miklosich, F. (1963). *Lexicon paleoslovenico–graeco–latinum*. Emendatum auctum, Wien: SCIENTIA VERLAG AALEN.
- Mujezinović, M. (1974). *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, I. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Mujezinović, M. (1977). *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Istočna i centralna Bosna II*, Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Nosić, M. (1993). Tvorba andronima, patronima i metronima u zapadnoj Hercegovini. *Folia onomastica Croatica*, br. 2, 47–55.
- OSMANLI: *Osmanli türkçesi sözlüğü. 3. baskı*. Parlatir, İsmail. (2011). Ankara: Ankara Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu.
- Pašić, I. (2017). *Od stečka do nišana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Preporod.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1882–1976.
- Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Smailović, I. (1977). Hipokoristici i derivati muslimanskih imena orijentalnog porijekla. *Jezik*, 3, 74–80.
- Smailović, I. (1978). *O osobnim imenima slavenskog porijekla u bosanskohercegovačkih Muslimana*. *Filologija*, 8, 283–290.
- Smailović, I. (1990). *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*. II izdanje. Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- TÜRKÇE: *Türkçe – sırpça sözlük*. Đinđić, S. i Teodosijević, M., Tanasković, D. Ankara: Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu, 1997.
- Fjalor: *Fjalor i shqipes se sotmë*, Tiranë: Botimet Toena, 2001.

- Frančić, A. (1993). Međimurska prezimena motivirana zanimanjem. *Folia onomastica Croatica*, 2, 67–78.
- Hadžijahić, M. (1973). *Predislamski elementi u kulturi bosanskih Muslimana*. Univerzitet u Sarajevu: Fakultet političkih nauka i Institut za društvena istraživanja.
- Haverić, Đ. i Šehović A. (2017). *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku. POSEBNA IZDANJA 25*. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- Čaušević, E. (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Čilaš Šimpraga, A. (2011). Osobni nadimci u seoskoj sredini na primjeru Promine. *Folia onomastica Croatica*, 20, 21–48.
- Čilaš Šimpraga, A. (2012). Etnici i kmetici u Drniškoj krajini. *Folia onomastica Croatica*, 21, 17–36.
- Džogović, A. (2006). *Onomastika župe i Prizrenskog Podgora*. Prizren: Udruženje bošnjačkih pisaca u skandinavskim zemljama.
- Šaćić, M. (2000). *Kolašinci*. Beograd: Mrlješ.
- Šimundić, M. (1982). Nepoznata osobna imena XII stoljeća. *Onomatološki prilozi*, III, 121–149.

DRAGANA S. NOVAKOV
UNIVERSITY OF NOVI PAZAR
DEPARTMENT OF PHILOLOGICAL SCIENCES

REDŽEP Š. ŠKRIJELJ
UNIVERSITY OF NOVI PAZAR
DEPARTMENT OF PHILOSOPHICAL SCIENCES

SUMMARY FROM THE ANTHROPNOMY OF CETAIN SETTLEMENTS ON THE PEŠTER PLATEAU ON OLD ISLAMIC TOMBSTONES (NIŠANS) FROM XVIII AND XIX CENTURY

Based on the collected material from Pešter, the paper analyzes personal names and nicknames extracted from the oldest epitaphs. This research covers sources dating from the 18th and 19th centuries. On this occasion, we will not present the entire anthroponymic layer of Pešter, as many of the monuments are badly damaged (broken, sunk or covered with moss). The general part of the paper includes a concise overview of the history of Pešter, the analysis of its former and present territorial span, as well as an overview of the origin of some families. The second part of the work is based on the field research and analysis of the anthroponyms read. Much of the

rich epigraphic material on Pešter has not been scientifically researched to date, which is the case with the inscriptions on the grave notes that form the subject of this paper.

KEYWORDS: Pešter, anthroponyms, *nišan*, popular language, Cyrillic alphabet, Ottoman (Old Turkish) script, Latin alphabet.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАРИЈА Р. БОРАНИЈАШЕВИЋ¹
АКАДЕМИЈА СТРУКОВНИХ СТУДИЈА ЈУЖНА СРБИЈА
ОДСЕК ЗА ПОСЛОВНЕ СТУДИЈЕ БЛАЦЕ

ЗНАЧЕЊЕ ИЗГУБЉЕНО У ПРЕВОДУ: ПРОБЛЕМИ ДОСЕЗАЊА ИЗОМОРФИЗМА ЗНАЧЕЊА У ПРЕВОДУ КЊИГЕ *КЕТО ИСХРАНА*

САЖЕТАК. Циљ истраживања у раду представља утврђивање степена одступања значења преведеног текста у односу на значење оригиналног текста на енглеском језику које, у овом случају, настаје услед такозваног површинског превођења. У раду је презентована упоредна анализа садржаја текстова на енглеском и српском језику, која је извршена на лексичком нивоу. Указано је на проблеме превођења и досезања изоморфизма значења у преводу књиге *Кето исхрана*. У наведеним случајевима одступања нису у виду ширег или ужег значења присутног у преводу, а које се обично јавља у пракси, већ долази до значајног модификовања упућеног значења, док у појединим случајевима долази до његовог потпуног губитка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: превод; изоморфизам значења; проблеми превођења; енглески језик; српски језик; површинско превођење.

УВОД У ПРЕВОЂЕЊЕ

Дилема по питању смера у коме би требало превод да се креће, тј. да ли би требало да се приклони оригиналу, односно језику-извору, или изразу језика-циља, с друге стране, присутна је од првих превода све до савремених дана. Теорија превођења као

---

¹ marijaboranijasevic@yahoo.com

Рад је примљен 24. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

научна дисциплина настала је почетком XX века, а доживљава свој процват у другој половини XX века. С обзиром на то што је предмет изучавања теорије превођења управо језик, она представља и лингвистичку, али и самосталну научну дисциплину која је уједно и интердисциплинарна наука јер је повезана са многим наукама као што су психологија, социологија, филозофија итд. Савремена теорија превођења упућена је на семиотику и теорију информације.

„У том оквиру, језик је третиран као скуп знакова и правила сходно којима се ови знакови комбинују. Језик је, стога, систем знакова, тј. кôд. Када је реч о различитим природним језицима, кодови учесника у комуникационој ситуацији никада нису у потпуности идентични. Потребно је размотрити и ванјезички контекст, који додатно компликује комуникациону ситуацију“ (Боранијашевић, 2017, стр. 24–25).

Стога је превођење један захтеван и одговоран посао коме треба приступити са много озбиљности и сагледати га из више угла. Превод се

„сагледава као комплексна активност која подразумева вишеструке компетенције, од лингвистичких до културолошких, а и сама културолошка компетенција обухвата више компоненти које преводилац треба да развије и освести“ (Новаков, 2016, стр. 117).

Умберто Еко у својој књизи под називом *Казати њошово исту ствар* наводи да би превођење било „казати готово исту ствар на другом језику“ (Еко, 2011, стр. 5), с тим што сам аутор констатује да је „казати готово исту ствар“ много теже и компликованије него што се то на први поглед чини. Да би превод био што вернији оригиналу, од преводиоца се очекују извесне стручне компетенције. Постоје

„два битна елемента карактеристична за успешне књижевне, стручне и научне преводе, којима интерпретативна теорија придаје велики значај, а то су савршено познавање матерњег језика и слобода у превођењу“ (Видић, 2013, стр. 120).

Бројне дефиниције превођења и различити приступи овој сложеној активности могу се груписати у три основне концепције превођења: лингвистичку, филолошку и комуникацијску концепцију превођења (Ивир, 1978; Сибиновић, 1983; Хлебец, 2009). Према једном од најзначајнијих заступника лингвистичке теорије превођења на енглеском говорном подручју, Џону Кетфор-

ду, превођење представља замену текста на једном језику одговарајућим текстом на другом (Catford, 1978, стр. 1). Поборници филолошке концепције превођења сматрају да је осим лингвистичких образаца неопходно размотрити и ванјезички контекст који подразумева и друштвеноисторијски, књижевнотеоријски и психосоцијални аспект, па би „форма и садржина у језику превода чинила исто дијалектичко јединство које представља оригинал“ (Стојнић, 1980, стр. 10). Тако, осим лингвистичких постулата, тј. владања морфолошким, синтаксичким и лексичким правилима како језика-извора тако и језика-циља, преводилац мора показати знање из различитих области људског живота као што су наука, политика, економија, друштво, историја, филозофија итд. Према комуникацијској концепцији превођења, задатак преводиоца је да поруку изражену језиком-извором претвори у поруку еквивалентног садржаја у језику-циљу. Та порука у оба језика, језику-извору и језику-циљу, мора остати иста, што значи да „примаоци преведене поруке морају примити онај исти садржај који су примили и примаоци изворне поруке“ (Ивир, 1978, стр. 9). Сходно томе, процес превођења свакако мора обухватити интердисциплинарни приступ. У зависности од врсте текста који се преводи, примат ће имати нека од три концепције, али ниједна не сме бити занемарена. Зато преводилац мора поседовати компетенције у све три поменуте области како би превод био што вернија слика оригинала.

ОД ПРЕВОЂЕЊА КА ЗНАЧЕЊУ

Човек је „једини кадар да свешћу ствара информацију и да је материјализује у форми поруке. Свака порука коју саопшти један човек, за другог представља аспект окружења према којем успоставља активан однос, у процесу семиозе ствара њено значење, а унутар значења досеже информацију или информације. Зато комуницирање никако није размена значења, него непрестани процес семиозе, у којем за људе у симболској интеракцији настаје значење поруке“ (Милетић и Милетић, 2012, стр. 149). Тако у оквиру сваког комуникационог чина можемо разликовати четири фазе. Прва фаза је стварање информације, док другу представља њено енкодирање, „симболско, циљно и вредносно организовање, и саопштавање у облику поруке“ (Милетић и Милетић, 2012, стр. 144). На тај начин један од субјеката комуницирања по-

стаје њен пошиљалац. Трећа фаза представља трансмисију поруке од пошиљаоца до примаоца, тј. особе или особа којима је порука намењена. Четврта фаза је сама рецепција поруке. „Она започиње њеним чулним опажањем и успостављањем активног односа човека према саопштеној поруци, као аспекту стварности. То је, уз моменат саопштавања, кључни тренутак за дешавање симболске интеракције међу људима, односно комуницирање, јер се наставља процесом семиозе у којем прималац тумачи поруку, декодирањем досеже њено значење и, унутар протумаченог значења, информацију или информације које су му саопштене“ (Милетић и Милетић, 2012, стр. 144).

Да би прималац досегао упућено значење у оквиру одаслате поруке неопходно је да процес комуницирања тече несметано. Међутим, неизоставни део сваког комуникационог чина је и постојање шума, тј. сметње која се свакако одражава на квалитет комуникације и пренос поруке. Велики део људске међусобне комуникације обавља се уз помоћ језика. Информација се најпре кодира у облику поруке, након чега је пошиљалац саопштава и упућује примаоцу поруке. Иако се могу користити и други симболски системи, поруке су најчешће обликоване уз помоћ језика, те следи закључак да је комуницирање језички чин.

„Аналогно томе, превођење такође представља језички чин у коме се преводилац јавља у двојакој улози: с једне стране се налази у улози примаоца поруке из језика-извора, а с друге у улози пошиљалаца поруке у правцу језика-циља. Закључак је да се преводилац у одређеној комуникационој ситуацији јавља као посредник у комуницирању“ (Боранијашевић, 2017, стр. 74).

Преношење информације и досезање упућеног значења је сложен и компликован процес и у ситуацији када се сви субјекти комуникационог чина служе истим симболским системом. Он постаје још сложенији када су у употреби два различита језика, а преводилац се у тој ситуацији јавља у улози медијатора, тј. посредника и у великој мери утиче на пренос информације и досезање оригиналног значења. У оваквим ситуацијама се преводи да би се пренеле информације садржане у порукама, те се „потреба за превођењем јавља онда кад, због непостојања заједничког знаковног састава, одашиљалац не може своју поруку упути директно примаоцу“ (Ивир, 1978, стр. 10). Улога преводиоца у овој ситуацији је активна јер „преводилац, под утицајем свог језичког и ванјезичког знања, утиче на формирање и модификацију самог значења поруке и пренос информације између аутора

и читаоца“ (Боранијашевић, 2017, стр. 76). Тако се значење текста, односно информација коју је аутор оригиналног текста одао у виду поруке, може вишеструко модификовати у процесу комуникације између аутора оригиналног дела, преко преводиоца до читаоца преведеног дела, јер за разлику од ситуације аутор – књижевно дело – читалац (када је реч о истом језику) сада се јавља ситуација: аутор књижевног дела – књижевно дело – преводилац – преведено књижевно дело – читалац превода. Претходна комуникациона ситуација је сад подељена у два комуникациона чина. У једном је преводилац прималац оригиналног дела, док у другом он постаје пошиљалац превода. У којој мери ће значење превода одступати од значења оригиналног текста зависи од више фактора, а на првом месту од компетентности самог преводиоца. Што је преводилац компетентнији, значење превода ће бити ближе значењу оригиналног текста.

НИЈАНСЕ ЗНАЧЕЊА

Изоморфизам значења може се дефинисати као „сличност, приближност или идентичност значења поруке за субјекте комуницирања, пошиљача и примаоца или примаоце“ (Милетић и Милетић, 2012, стр. 72). Аутори наводе да се могу јавити четири различите варијације у скали изоморфизма значења поруке.²

Прва ситуација је идеалтипска и у пракси готово немогућа, када је значење примљене поруке идентично значењу послате поруке. Потпун изоморфизам значења може се постићи једино у ситуацијама када је, рецимо, порука обликована одређеним научним кодом, с тим што се и у оваквој ситуацији мора претпоставити да сви субјекти комуницирања поседују једнаку комуникациону компетентност у погледу владања датим кодом.

Друга ситуација је супротна првој и представља потпуно неразумевашење поруке од стране примаоца. Овај аспект можемо илустровати, на пример, ситуацијом када субјекти комуницирања говоре различитим језицима, док ниједан не влада језиком свог саговорника, а преводилац је недоступан; или ситуацијом када

² Кучиш и Пленковић наводе чак пет варијација значења. Поред идеалтипског случаја, ширег и ужег значења, као и потпуног губитка значења, аутори помињу и случај када долази до појаве такозваних негативних релација „у смислу поништавања информацијског тока“ (Кучиш и Пленковић, 2005, стр. 94).

се пред особом налазе новине или књига на њима непознатом језику. Ова, као и прва ситуација, у пракси су ређе.

У комуникационој пракси пак најчешћи су случајеви који се јављају између ове две варијације, а то су када порука за примаоца има значење које је другачије од значења које је јој је пошиљалац доделио. Тако порука за примаоца може имати шире, али и уже значење од оригиналног, што представља трећу и четврту варијацију на скали изоморфизма значења.

Имајући у виду све поменуте факторе који могу утицати на значење поруке, или текста, у ситуацији превођења јавља се и додатни фактор који досезање изоморфизма значења чини још тежим, а то је употреба различитих симболских система. Стога је на преводиоцу одговоран и захтеван задатак коришћења свих расположивих механизма како би значење преведеног текста било што ближе значењу оригиналног. Процес превођења, тако, за циљ треба да има досезање изоморфизма значења, или бар приближавање потпуном изоморфизму значења.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Узимајући у обзир формулисани проблем и постављени циљ истраживања који се састоји у утврђивању степена изоморфизма значења оригиналне поруке у преведеном тексту, у раду су коришћене методе анализе и синтезе као основне научне методе, компаративна метода заснована на анализи садржаја као општа научна метода и метода студије случаја као метода за прикупљање података.

Компаративна анализа извршена је на корпусу који чине оригинално дело и превод књиге *Keto Clarity: Your Definitive Guide to the Benefits of a Low-carb, High-fat Diet* аутора Џимија Мура и Ерика Вестмана (Jimmy Moore with Eric C. Westman, MD, Victory Belt Publishing Inc., Las Vegas, 2014). Оригинал на енглеском језику који је коришћен приликом упоредне анализе је у киндл формату. Наслов превода је *Кето исхрана*, издавач је SOUL FOOD PUBLISHING из Београда, а година издања је 2019. Књига је штампана у 500 примерака и реч је о првом издању. Превод потписује Милена Стојановић, а лектуру Јелена Димитријевић. Реч је о намерном узорку.

Приликом анализе акценат је стављен на лексичку анализу, а намера је да се укаже на површност и недовољну посвећеност преводиоца самом процесу превођења.³ Даља синтаксичка, се-

мантичка и прагматичка анализа текста увелико би превазишла обим овог рада и самог истраживања. Већ на лексичком нивоу примећена је недопустива мера површности и неадекватности превода који је предмет анализе.

АНАЛИЗА

Концепт кето исхране заснива се на смањеном уносу угљених хидрата, умереном уносу протеина и увећаном уносу масти. На корици превода књиге на српски језик, испод наслова, стоји и следећа реченица: *Смршатије за 21 дан већим уносом масти и смањеним уносом угљених хидрата*, која у принципу сумира приступ кетогеном начину исхране. То би било у реду да већ након садржаја у другој реченици текста, у оквиру поднаслова под називом *Како користити ову књигу* не наилазимо на први апсурд у преводу. Наиме, помиње се исхрана са „ниским уделом угљених хидрата, умереним уносом протеина, масноћа – другим речима кетогеном исхраном“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 8).⁴ Овакав превод имплицира умерену употребу масноћа, што свакако није у складу са правилима кетогене исхране и може довести до забуне код читалаца који ће можда желети да се одреде за овај начин исхране. У оригиналу ова реченица гласи: „[...] a low-carbohydrate, moderate-protein, high-fat diet – in other words, a ketogenic diet“ (Moore & Westman, 2014, стр. 6)⁵ у којој је јасно дефинисано да је реч о начину исхране који подразумева увећан унос масти. Овакав тренд превођења наставља се до самог краја књиге. У одређеним случајевима се имплицира да је унос масти умерен, док у другим да је чак низак, што се у потпуности коси са принципима кето исхране.

Убрзо након наведеног примера наилазимо на превод који овај начин исхране дефинише као „концепт исхране са мало угљених хидрата и масних масти“ (Moore & Westman, 2014, стр. 17), док је у оригиналу то „the concept of a low-carb, high-fat diet“ (Moore & Westman, 2014, стр. 13). Овакав превод је неадекватан из два разлога. Први је што наглашава да је унос масти низак уместо висок, а други што се тај низак унос односи на „масне масти“! Пленоназам присутан у овој синтагми представља апсурд. Као да по-

³ Детаљније о површинском превођењу у: Прћић, 2005, стр. 53–56.

⁴ Превод књиге на српски језик.

⁵ Оригинал књиге, киндл издање.

стоје немасне масти. Концепт „low-carb, high-fat diet“, који је у оригиналном тексту све време наведен на адекватан начин, на даље је у тексту књиге превођен као исхрана „са мало угљених хидрата и масти“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 22) на пример, а одмах затим као „нискокалорична исхрана“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 22), што није ни близу истини, јер исхрана богата мастима, а сиромашна угљеним хидратима је висококалорична и заснива се на сасвим другачијем принципу губитка килограма, не на нискокалоричном уносу.

Следећи пример имплицира умерен унос масти уместо увећан, говорећи о исхрани са „мало угљених хидрата, умереним уносом протеина, масних састојака [...]“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 23), да би се опет дошло до исхране са „ниским уделом угљених хидрата и масних наслага“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 24). Поред ниског уноса масти у исхрани који овакав превод имплицира, он је проблематичан и са аспекта избора терминологије јер указује да се масне наслаге уносе храном.

Одређени преводи одлазе у супротну крајност што се њиховог значења тиче. На пример, у поређењу кето исхране са познатим концептом Аткинсонове исхране која ограничава унос угљених хидрата, наилазимо на превод да је исхрана коју је пропагирао доктор Аткинс у ствари исхрана „са високим уделом угљених хидрата“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 63), док у оригиналу стоји „low-carb, high-fat diet“ (Moore & Westman, 2014, стр. 44), што је дијаметрално супротно. Слична крајност је забележена и у примеру када аутор говори о кетогеној исхрани објаснивши да је она „low-carb, moderate-protein, high-fat, ketogenic diet“ (Moore & Westman, 2014, стр. 88), односно исхрана са ниским уносом угљених хидрата, умереним уносом протеина и високим уносом масти, док преводилац тврди да је то нискокалорична исхрана са „високим уделом угљених хидрата“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 114). Да је преводилац само мало пажње посветио превођењу ове реченице, схватио би да овакав начин исхране представља потпуну супротност овом преводу. Кето исхрана није ни нискокалорична, а свакако не подразумева висок унос угљених хидрата, већ сасвим супротно. Слична крајност је забележена и у примеру где је кето начин исхране преведен као исхрана са „мало угљених хидрата и без масти“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 265), док је у оригиналу то и даље „a low-carb, high-fat diet“ (Moore & Westman, 2014, стр. 215), а концепт је заправо супротан и базира се на увећаном уносу масноћа, а не на исхрани без масноћа.

Оваквих примера има у изобиљу и персистирају до самог краја књиге, а наведени примери треба да илуструју распон значења у понуђеним одговорима. Можемо замислити конфузију која се јавља у глави читалаца. Претпоставимо да ће се неки од њих одредити за овај начин исхране. Којој опцији онда да приступе? Да ли треба уносити мало, умерено или много масти? Јасно је да ће само правилан приступ донети тражене резултате. У најбољем случају неће доћи до губитка килограма, док у најгорем може доћи и до озбиљнијих здравствених проблема услед истовременог уношења велике количине масти и угљених хидрата, што представља податак који је, уосталом, доступан у самој књизи.

Да би се постигао виши ниво изоморфичности значења у процесу превођења, потребно је водити рачуна и о прагматичкој димензији превода. Културолошки аспект је присутан у овом преводу у погледу превођења мерних јединица. Наиме, коаутори ове књиге су из Сједињених Америчких Држава, где се у свакодневном говору не користи међународни СИ систем мерних јединица, па је потребно традиционалне мере претворити у мере СИ система приликом превода, што је и учињено. Ипак, том приликом је уочено више пропуста приликом претварања ових јединица.

Један од коаутора са читаоцима дели своје искуство губитка килограма и већ у уводу започиње своју сагу речима: „Био сам тежак преко 180 килограма“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 9), док је у оригиналу то: „I used to weigh over 400 pounds“ (Moore & Westman, 2014, стр. 7). По међународном договору се приликом претварања фунте у килограме узима мера од 0,5 кг, што би у овом случају требало да износи „нешто више од 200 килограма“. Недуго затим појављује се реченица „Био сам човек од 205 килограма“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 11), а оригинал каже „I was a 410-pound man“ (Moore & Westman, 2014, стр. 8). Зар није адекватан начин претварања мерних јединица који је употребљен у овом примеру могао бити употребљен и у претходном? Посебно ако узмемо у обзир чињеницу да су мере и у следећа два примера претворене онако како треба, тј. „400 pounds“ и „410 pounds“ (Moore & Westman, 2014, стр. 10) износи „200 килограма“ и „205 килограма“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 13). Након ових, следи још неколико примера доброг превода и правилно претворених мера за масу, али не задуго. Говорећи о запањујућим резултатима губитка килограма, „седамдесет и осам килограма“ изгубљено је у тој једној години (Мур и Вестман, 2019, стр. 136), тврди преводацац, док је то у оригиналу „seventy-eight pounds“ (Moore & Westman, 2014, стр. 106),

што претворено у килограме износи 39 килограма, што је двоструко мање. Преводац наставља у истом маниру, те фунте „преводи“ у килограме, па „9,7 pounds“, „16 pounds“ и „6 pounds“ (Moore & Westman, 2014, стр. 107) у преводу износи „9,7 килограма“, „16 килограма“ и „6 килограма“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 137), уместо двоструко мање. На овај начин се преводом читаоцу преноси погрешно значење јер се имплицира да је губитак килограма двоструко већи од стварног.

Грешке у превођењу у примерима који следе су толико наглашене да је тешко поверовати да су промакле преводиоцу. Рецимо, говорећи о својој тежини, аутор помиње да је био човек од „410 килограма“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 140) уместо 205, јер је у оригиналу то „410 pounds“ (Moore & Westman, 2014, стр. 110). Иако је теоретски могуће да особа тежи оволико, ово је податак који алармира, па би самим тим требало да наведе преводиоца да провери свој превод пре коначне верзије, посебно што је већ више пута раније поменуто да се ради о особи од око 200 килограма. Пажњу привлачи и следећа реченица у преводу књиге: „Изгубио је око двадесет килограма, а струк му је пао са тридесет седам центиметара на тридесет три“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 212). Замислите особу која има обим струка тридесет седам или тридесет три центиметра. Реч је о инчима који нису претворени у центиметре, што доказује оригинална реченица: „He lost about twenty pounds and his waist dropped from thirty-seven inches to thirty-three“ (Moore & Westman, 2014, стр. 171). Један инч претворен у центиметре износи 2,54 центиметара, што значи да је аутор смањио обим струка са 94 на 84 центиметра (приближно). Поставља се питање како цифра од тридесет седам или тридесет три центиметра није навела преводиоца да провери овакав превод. Овај, као и претходни примери, потврђује површност преводиоца, што резултира погрешним значењем које преко превода стиже до читаоца.

Површан приступ превођењу видљив је и у бројним примерима приликом превођења када је реч о полисемичним речима у енглеском језику. Говорећи о особи која му је поклонила књигу о исхрани, аутор каже „моја свекрва“ и наставља: „Да ли неки други зет добија књиге за мршављење од мајке своје супруге као поклон за празнике?“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 16). До овог тренутка у преводу књиге већ је јасно да је аутор мушкарац. Ако је и дошло до неке забуне, реченица у наставку те сумње свакако отклања, јер се помиње зет који добија поклон од мајке своје су-

пруге. Само потпуна непосвећеност процесу превођења може резултирати оваквим преводом. У оригиналу књиге помиње се „mother-in-law“. Аутор се пита: „Does any other son-in-law get weight loss books from their wife’s mom as a holiday gift?“ (Moore & Westman, 2014, стр. 12). Именица *mother-in-law* у енглеском језику је полисемична и може имати значење свекрва, али и ташта. Значење именице у овом случају одређује ванјезички контекст који, овог пута, није узет у обзир. Да је преводилац посветио више пажње процесу превођења, дошло би се до закључка да то никако не може бити свекрва јер је говорник мушког рода, што искључује ову опцију и остаје само ташта, што би био правилан избор преводног еквивалента.

Сличан пример је и следећи. Реченица: „At the time, I was a substitute teacher filling in for a middle-school English class.“ (Moore & Westman, 2014, стр. 11) преведена је као: „У то време био сам заменик учитеља у средњој школи енглеског језика“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 14). Овакав превод не преноси упућено, оригинално значење, и то са два аспекта. Именица *teacher* у енглеском језику може имати следећа значења: учитељ/учитељица, наставник/наставница и професор/професорка.⁶ Одабрани превод никако не може бити адекватан јер учитељи врше наставни процес само у првом циклусу основног образовања, тј. од првог до четвртог разреда. Овде је реч о „middle school“ и ова синтагма је сасвим коректно преведена као средња школа с обзиром на то што се образовни систем у Сједињеним Америчким Државама и Србији разликује. У нашем систему не постоји „middle school“ који се у америчком образовном систему односи на период између основног и средњег образовања, и по узрасту се односи на крај основног и почетак средњошколског образовања у нашем систему. Стога је превод *средња школа* сасвим прихватљив, јер је прилагођен новом контексту. То превод *учишћел* чини неодговарајућим. Осим тога, помиње се „средња школа енглеског језика“, што ни као конструкција ни као институција не постоји. Овде је направљена грешка у превођењу, па је придев *енглески* доведен у везу са средњом школом уместо са *наставником* или *професором енглеског језика*,⁷ као што оригинал сугерише.

⁶ Именица *teacher* се преводи као професор/професорка уколико је реч о наставницима у средњошколском образовању. Професор у високошколству се у енглеском језику означава именицом *professor*.

⁷ Када би било неопходно одабрати преводни еквивалент, *наставник*, као општи термин за предавача, био би најприхватљивији избор.

Пример попут претходног је и следећи. Лексема *fast* у енглеском језику може бити: именица, глагол, прилог или придев. Као именица има значење *јоси*, као глагол *јоси*и*и*, док је значење придева *брз*, а прилога *брзо*. Када говори о повременим посту, аутор објашњава да традиционална метода поста подразумева „наизменичне дане поста и јела (јести у понедељак, брз уторак, јести у среду, брз четвртак и тако даље)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 154). На први поглед у очи упада апсурдност оваквог превода. Шта значи „брз уторак“ или „брз четвртак“? Наравно да је реч о глаголу *јоси*и*и*, и то облику императива, што доказује и оригинална реченица „[...] alternating days of fasting and eating (eat Monday, fast Tuesday, eat Wednesday, fast Thursday, and so on)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 122). У другим случајевима јавља се и неосновано комбиновање ова два значења, па настају конструкције попут синтагме „брзи пост“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 165) уместо „fast“ (Moore & Westman, 2014, стр. 130) у значењу *јоси*.

Слично томе, именица *condition* у енглеском језику, посебно употребљена у множини, може имати значење *услов* или *услови*, али и значење (*здравс*и*вено*) *стање*. Реченица „The effects of ketosis on the conditions covered in this chapter haven't been examined in long-term studies“ (Moore & Westman, 2014, стр. 216) преведена је као: „Утицаји кетозе на *услове* покривене у овом поглављу нису испитивани у дугорочним студијама“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 266). Поред нелогичности оваквог превода, сасвим је јасно да је употребљено погрешно значење, јер се и у претходном и у овом поглављу говори о различитим здравственим стањима и болестима на које кетоза може имати позитиван ефекат. На почетку наредног поглавља поново се помињу „услови“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 278) о којима је било речи у последња два поглавља, што само потврђује погрешно употребљено значење ове полисемичне именице у енглеском језику.

Приликом анализе превода, забележен је још један неуобичајен тренд – пуко транспоновање речи из енглеског у српски језик. Један такав пример је када аутор, говорећи о свом коаутору, помиње да је он истраживач на Универзитету Дјук у „Дурхаму“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 21). Преводилац је извршио просто транспоновање речи из енглеског језика, те добијамо потпуно неприлагођену властиту именицу „Дурхам“ уместо именице Дарам. Било да је реч о граду или истоименом округу у Енглеској, или о граду у Сједињеним Државама, тачније у Северној Каролини, који се овде и помиње, адекватан превод био би Дарам. Да

није реч о омашци, сведочи и превод: „Током посете Дурхаму, Северна Каролина [...]“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 105), у оригиналу: „On a visit to Durham, North Carolina [...]“ (Moore & Westman, 2014, стр. 82) који такође нуди просто транспоновање. Према *Правопису српског језика*, када су у питању именице страног порекла, користи се прилагођено писање, тј. транскрибован облик (Пешикан, Јерковић, Пижурица, 2013, стр. 171). Постоји и могућност изворног писања у латиничком писму. Ипак, прилагођено писање је у српском језику распрострањеније, и у ћириличким и у латиничким текстовима. Преводилац је могао навести и изворни облик именице у загради или фусноти, али свакако не у оваквом облику са наставком за падеж у српском језику.

У примерима који следе, недоследности су још наглашеније. У оригиналу књиге помиње се „American Medical Association (АМА)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 47). Акроним у загради састављен је од почетних слова речи у називу организације, што је правилан начин за формирање акронима и у српском језику. Ипак, у преводу наилазимо на следеће: „Америчко медицинско удружење (АМА)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 67). Уместо да направи акроним на српском језику који би гласио АМУ, преводилац је само преписао енглеску скраћеницу. На исти начин понаша се и у наставку превода, те „American Heart Association (АНА)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 48) преводи као „Америчко удружење за срце (АХА⁸)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 67). Примећујемо да је акроним и овог пута само пресликан, као и у наредном примеру: „Medical News Today (MNT)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 50) који је преведен као „Медицинске вести данас (МНТ⁹)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 69). Оваквих примера је у наставку текста књиге у изобиљу.

У истом маниру преводилац наставља и у следећем примеру где „non-alcoholic fatty liver disease (NAFLD)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 59) преводи као „дезалкохолна обољења масне јетре (НАФЛД)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 80). Осим апсурдности акронима који је употребљен, овакав превод представља дослован

⁸ Адекватнији превод био би: Америчко удружење за болести срца.

⁹ Овде се такође поставља питање оправданости превођења назива веб-сајта. Ако читалац који влада енглеским језиком жели детаљније да се информише, неће моћи да пронађе овај сајт уколико није понуђен његов званичан назив. Претпоставимо да је намера преводиоца била да значење приближи читаоцу кроз превод, што је сасвим оправдано. У том случају је само требало дати и оригиналан назив, у загради.

превод горенаведене конструкције, тако да уместо „обољења масне јетре која се јављају и код људи који не конзумирају алкохол“, преводац користи синтагму „безалкохолна обољења“ која није ни научно ни језички утемељена.

На сличан начин, помињући „nutritional ketosis“ (Moore & Westman, 2014, стр. 100), аутор наводи да ће у наставку овај концепт назвати „НК“, што у енглеском језику представља скраћеницу за *nutritional ketosis*. У преводу се појављује „храњива кетоза¹⁰“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 129) или, поново, НК. Не треба посебно нагласити да се оваква скраћеница користи и у наставку превода књиге. Исти приступ се огледа и у преводу „Алцхајмерова болест (АД)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 267) од „Alzheimer’s disease (AD)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 217), где је, као и у преводу неких других болести у наставку књиге, настављено са коришћењем акронима из назива ових болести на енглеском језику.

Исти приступ примећен је и у следећем примеру. Синтагма „intermittent fasting (IF)“ (Moore & Westman, 2014, стр. 122) која у преводу значи *йосїї са йрекигима*, у преводу се јавља као „повремена пост (ИФ)“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 154). Превод синтагме је језички сасвим коректан. Међутим, поново се примећује пуко пресликавање акронима из енглеског језика. До краја текста књиге повремена пост је ИФ.

Транспоновање у наредном примеру је још израженије и чини да преведена реченица звучи потпуно неприродно. Говорећи о кето исхрани, аутор помиње да је глад „Закључана. Пооф¹¹... отишла!“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 132), док у оригиналу стоји: „Zapped. Poof ... gone!“ (Moore & Westman, 2014, стр. 103). Јасно је да је овде реч о узвику и да би требало да гласи *йуф* и својим ономатопејским значењем створи слику тренутног „испаривања“ глади.

Док у претходном примеру, на основу ономатопејске природе речи, читаоци могу и одгонетнути значење ове неправилно употребљене речи, следећи пример је наглашенији и апсурднији. Наиме, говорећи о ситуацији када је особа желела да дочара тре-

¹⁰ Овде је употребљен придев *храњив*, док се у наставку књиге на више места среће *хранљив*, да би опет постао *храњив*. Иако је облик *хранљив* уобичајенији, *Правойис срїскої језика* дозвољава оба облика. Ипак, мишљења смо да би се требало одредити за један од њих и користити га у тексту, уместо алтернирања ова два облика.

¹¹ Превод књиге је штампан латиничким писмом, па је ова реч дослован одраз речи на енглеском језику, тј. *poof*.

нутак када је некога победила, надјачала аргументима и слично, у оригиналу је употребљена конструкција „'gotcha' moment“ (Moore & Westman, 2014, стр. 186), при чему је 'gotcha' колоквијализам који представља скраћеницу од „I got you“ и може се превести као „прешао сам те, ухватио сам те“ и сл., преводилац задржава овај енглески сленг у преводу формирајући англосрпску¹² конструкцију „'gotcha' trenutak¹³“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 229).

Осим оваквих учесталих примера, примећен је и врло необичан одабир терминологије. Тако, рецимо, преводилац за „dietary fat“ кроз целу књигу користи крајње необичну синтагму „исхранална маст“ или „исхраналне масти“, док су усамљени примери одговарајућег превод у виду синтагме „прехрамбена масноћа“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 107), иако би адекватнији избор терминологије био овај забележен у примеру „прехрамбене масти“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 179). Оно што зачуђује је да овакви преводи остају усамљени. Наиме, у остатку књиге, преводилац се враћа на исквану конструкцију „исхраналне масти“, која мора се признати, звучи страно и крајње необично. Слично овоме, користи се термин „модерирање протеина“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 173) за „moderating protein“ (Moore & Westman, 2014, стр. 138), тј. умерен унос протеина. Оправдана је претпоставка да се овакав превод јавља на више места у књизи. На овај начин коришћен је и превод „предозирање протеинима“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 98) за „overdoing protein“ (Moore & Westman, 2014, стр. 76) где би адекватан превод био „претерани унос протеина“.

Кроз цео текст персистирају погрешни преводи, који представљају резултат површног превођења. На пример, конструкција „whole-food sources of dietary fats“ (Moore & Westman, 2014, стр. 143), преведена је као „велике количине прехрамбених масти у целој храни“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 179). Придев *whole* у енглеском језику се користи у различитим комбинацијама да значи интегралну храну, тј. ону храну која је врло мало прерађена и представља здрав извор потребних хранљивих супстанци. Евидентно је да дословни превод „цела храна“ није адекватан. Нешто касније пак наилазимо на превод „интегрална јаја“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 201) за „whole eggs“ (Moore & Westman, 2014, стр. 163), где је заправо реч заиста о „целим јајима“ (са жуманце-

¹² Детаљније о томе у: Прћић, 2005.

¹³ С обзиром на то да је књига штампана латиницом, као што је већ поменуто, преносимо цитат у оригиналу, јер би било немогуће представити га ћириличким писмом.

том), јер се говори о увећаном уносу масноћа и помиње се унос кокосовог уља, маслиновог уља, путера, павлаке итд. И овај пример доказује површност у превођењу и недовољну посвећеност овом задатку. Оваква површност понекад доводи до бесмислених превода попут овог: „чизбургер са сланином *без сланине*“ (Мур и Вестман, 2019, стр. 105) уместо „чизбургер са сланином *без земичке*“ као превод синтагме: „*a bunless bacon cheeseburger*“ (Moore & Westman, 2014, стр. 82).

Осим анализираних примера, бројни су и други резултати површног превођења који се односе, на пример, на погрешно спеловање мејл адреса које су поменуте у књизи као контакт са експертима за кето исхрану. Већи број адреса садржи неку грешку, тако да ако неки читалац покуша да контактира неку од поменутих особа, неће успети у томе. Овоме се може додати немар при навођењу назива књига, часописа, емисија и сл. Некада су присутни преводи, некада транскрибовани називи (са наводницима или без њих), а некада су само преузети оригинални називи из енглеског језика (такође са наводницима или без њих). Недоследност је очигледна. Поред тога, текст обилује правописним грешкама које су недопустиве за лекторисан превод. Наведени недостаци имају за сврху само да илуструју површан приступ процесу превођења, јер би њихова даља анализа далеко изашла из оквира и теме овог рада. Ипак, могу послужити као идеја за неко даље истраживање.

ЗАКЉУЧАК

Након презентоване анализе садржаја, закључак који се намеће је да је процесу превођења у овом случају приступљено веома површно, што потврђује и сам резултат превођења оригиналног текста у виду превода који је мањкав на више нивоа.

Упућено, оригинално значење, у великом броју анализираних и презентованих примера умногоме се разликује од значења које је презентовано читаоцима превода кроз овакав преведен текст.

Потпуни изоморфизам значења у преведеном тексту немогуће је постићи услед више фактора који утичу на процес превођења и модификовање самог значења на путу од аутора оригиналног дела, преко преводиоца као медијатора, до читаоца преведеног текста. Ипак, потребно је тежити постизању што вишег нивоа изоморфичности значења.

Један од основних проблема, тј. узрока неадекватних превода који се јављају у овом издању, представља површан приступ превођењу, при чему је преводилац, чини се, узео у обзир само језич-

ки контекст. Томе сведоче примери неадекватног превођења мерних јединица, услед коришћења или некоришћења међународног СИ система мерних јединица, затим различитих система школства итд. Ванјезички контекст је сасвим занемарен, те и преводи не поседују значење оригиналног текста.

Други проблем који је уочен односи се на погрешан избор преводног еквивалента у случајевима превођења полисемичних речи у енглеском језику. Овде се као закључак намеће недовољна посвећеност преводиоца процесу превођења, где површност поново долази у први план. Резултати превођења су некада значењски толико далеко од оригинала да је просто немогуће поверовати да је таква грешка могла промаћи преводиоцу.

Трећи фактор који је примећен односи се на пуко транспоновање речи из енглеског језика у српски превод. У одређеним случајевима требало је употребити транскрибован облик, док је у неким другим требало сковати акроним на српском језику, а не просто „преликати“ енглеску скраћеницу. У оним најизраженијим случајевима, дошло је до потпуног губитка значења услед коришћења речи из енглеског језика у њиховом изворном облику, што значи да за читаоце који не познају енглески језик оваква фраза неће имати никакво значење.

Коначно, забележена је врло необична употреба терминологије, која се чини сасвим неоправданом, посебно ако се узме у обзир чињеница да су за неке од тих конструкција на другим местима у тексту понуђени адекватни преводни еквиваленти.

Крајњи закључак истраживања јесте да је процесу превођења приступљено крајње неозбиљно и површно, чему сведоче анализирани примери. Превођење представља озбиљан задатак коме је неопходно приступити с много пажње, уложити много труда и времена, а у процес превођења укључити не само језички већ и ванјезички контекст, како би крајњи резултат био адекватан превод, а значење преведеног текста било што ближе значењу оригиналног текста.

ЛИТЕРАТУРА Боранијашевић, М. (2017). *Књижевно дело, његово значење*. Београд: Јасен.

Видић, Ј. (2013). Превод стручног и научног текста у светлу интерпретативне теорије превођења. *Комуникација и култура online*, IV (4), 109–123. Преузето са: <https://www.komunikacijaikultura.org/index.php/kk/article/view/122/89>.

Еко, У. (2011). *Казати његово исју сивар*. Београд: Paideia.

Ивир, В. (1978). *Теорија и техника превођења, уџбеник за I годину позитивно-смереног образовања и васпитања средње ступња превођачке струке*. Сремски Карловци: Карловачка гимназија.

Кучиш, В. и Пленковић, М. (2005). Транслатологија и комунологија у функцији образовања. У: Б. Надрљански (ур.), *Информатика, образовна технологија и нови медији у образовању*. Зборник радова са групе међународне научно-стручне конференције, књига 2 (89–97). Сомбор: Универзитет у Новом Саду, Учитељски факултет у Сомбору.

Милетић, М. и Милетић, Н. (2012). *Комуниколошки лексикон*. Београд: Универзитет Мегатренд.

Новаков, П. (2016). Културолошки елементи у преводу: суочавање са другима. *Civitas*, 6 (2), 108–120. Преузето са: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-4958/2016/2217-49581602108N.pdf>.

Пешикан, М., Јерковић, Ј., Пижурица, М. (2013). *Правоиc српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

Прћић, Т. (2005). *Енглески у српском*. Нови Сад: Змај.

Сидиновић, М. (1983). *О превођењу, приручник за превођице и инокореспонденте*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стојнић, М. (1980). *О превођењу књижевнег текста*. Сарајево: ИГКРО Свјетлост – ООУР Завод за уџбенике.

Хлебед, Б. (2009). *Оштра начела превођења*. Београд: Београдска књига.

Catford, J. C. (1978). *A Linguistic Theory of Translation: an Essay in Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

ИЗВОРИ

Moore, J. & Westman, E. C. (2014). *Keto Clarity: Your Definitive Guide to the Benefits of a Low-carb, High-fat Diet*. Las Vegas: Victory Belt Publishing Inc.

Мур, Џ. и Вестман, Е. (2019). *Кето исхрана*. Београд: SOUL FOOD PUBLISHING.

MARIJA R. BORANIJAŠEVIĆ

ACADEMY OF APPLIED STUDIES SOUTH SERBIA
DEPARTMENT OF BUSINESS STUDIES BLACE

SUMMARY

THE MEANING LOST IN TRANSLATION: THE PROBLEMS OF REACHING ISOMORPHISM OF MEANING IN THE TRANSLATION OF THE BOOK *KETO CLARITY: YOUR DEFINITIVE GUIDE TO THE BENEFITS OR A LOW-CARB, HIGH-FAT DIET*

The goal of this research is to determine the level of deviation of the meaning of the translated text compared to the meaning of the

original text in English which, in this case, occurs due to superficial translation. A comparative content analysis of the texts in English and Serbian is presented in the paper. The analysis that has been done is the lexical analysis. The author points to the translation problems, as well as the problems of reaching isomorphism of meaning in the very translation of the book *Keto Clarity: Your Definitive Guide to the Benefits of a Low-Carb, High-Fat Diet*. In the analyzed examples, the deviations from the original meaning do not represent a broader or narrower meaning of the translated text, but significant modifications of the intended meaning, while in certain cases a complete loss of the original meaning occurs.

KEYWORDS: translation; isomorphism of meaning; translation problems; English; Serbian; superficial translation.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЕМИЛИЈА Д. РЕЦИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ЛАЗАРИЦА У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ (реална и акциона компоненти обреда)

САЖЕТАК. Овај рад подразумева теренско истраживање на простору Сиринићке жупе, у подножју Шар-планине. Предмет истраживања јесте опис обреда под називом Лазарица, који се везује за Лазареву суботу. Са етнолошког и етнолингвистичког аспекта анализирају се реална и акциона компонента обреда, што омогућава стицање увида у ритуалне поступке и предмете. Даје се приказ обреда у прошлости и садашњости, са свим варијантама лазаричке праксе које су на терену забележене, ради утврђивања разлика насталих временом, као и народна веровања и ставови у вези са различитим сегментима ове обичајно-обредне праксе, са циљем стицања потпуније представе о културној свести народа на овим просторима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: етнологија; етнолингвистика; Сиринићка жупа; Лазарева субота; Лазарица; обичај; прошлост; садашњост.

Сведоци смо наглог научно-технолошког развоја човечанства, урбанизације сеоских средина и модернизације комплетног друштва. Услед напуштања сеоских домаћинстава и прихватања модернијег начина живота, традиционално културно наслеђе

---

¹ emilijaemaredzic@gmail.com

Рад је примљен 27. јула 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

полако постаје део прошлости, а потом одлази у заборав. Будући да су поједини елементи традиционалне културе, како духовне тако и материјалне, већ далеко од поимања млађих генерација, сматрамо да су теренска истраживања са циљем бележења и анализе духовног и материјалног културног наслеђа српског народа веома значајан допринос науци, чувајући културни идентитет одређених друштвених заједница.

Традиционална култура Срба на Косову и Метохији, веома богата и недовољно истражена, посебно је угрожена, услед тренутних друштвено-историјских прилика које подразумевају прилично непогодне околности за српски народ на овим просторима, а самим тим и за српско културно наслеђе. Стога, наша је намера да у овом раду прикажемо и сачувамо од евентуалног заборава део духовне културе српске заједнице на крајњем југу Косова и Метохије, у Сиринићкој жупи, у подножју Шар-планине.

Сиринићка жупа се под тим именом помиње још у српско средњовековно доба, јавља се у три повеле цара Душана, како истиче А. Урошевић. Ова област је дуго била насељена искључиво српским становништвом, о чему сведоче ктитори некадашњих цркава поменути у записима, саме цркве, многи топоними у скоро свим насељима, као и остаци српске културе у селима која су данас насељена албанским становништвом (Урошевић, 1948).

Сиринић има шеснаест села. Почев од запада на исток, то су: Севце, Јажинце, Брезовица, Штрпце, Готовуша, Драјковце, Фираја и Брод, на десној страни Лепенца, и Врбештица, Беревце, Доња Битиња, Горња Битиња, Сушиће, Коштањево, Вича и Ижанце, на левој страни те реке. Штрпце је административно средиште општине и налази се у централном делу општинске територије (Реџић, 2018, стр. 249). Данас је ово једна од десет општина већински насељених српским становништвом на простору Косова и Метохије. Четири села су насељена Албанцима (Фираја, Брод, Коштањево и Ижанце), у четири села живе и Срби и Албанци (Сушиће, Горња Битиња, Доња Битиња и Вича), а у осталим селима живи само српско становништво (Штрпце, Севце, Јажинце, Готовуша, Брезовица, Врбештица, Беревце и Драјковце).

Говор Сиринићке жупе врло је специфичан; поред тога што показује изразите особености у односу на призренско-јужноморавски дијалекат, ком и припада, може се приметити и висок степен неједнакости у говорима појединачних села ове шарпланинске жупе. П. Ивић истиче да предео око Шар-планине спада, заједно са југозападним делом зетско-сјеничког дијалекта, у по-

дручја најјаче диференцијације на карти српских дијалеката (Ивић, 2009, стр. 176). Овим говором највише се бавио Р. Младеновић; у монографији *Говор северношарљанинске жупе Сиринић* истиче се да је структура овог идиома јединствена у оквиру српског дијалекатског простора, као и да сиринићки говор заслужује посебан однос (Младеновић, 2019, стр. 51).

Сиринићка жупа представља „јужни стожер етнокултурне целовитости Србије“, а њен специфичан положај допринео је својеврсној изолацији овог „планинског острва“ од других културних утицаја, те очувању бројних тековина материјалног и нематеријалног културног наслеђа (Закић, 2018, стр. 149). Област Сиринића и данас карактерише веома добро очувана традиција; богато традиционално културно наслеђе, изражено кроз специфичну обичајно-обредну праксу, веровања, народну прозу и поезију, завређује пажњу научних истраживања. Народна традиција је очувана у обредима како животног тако и календарског циклуса. Иако на овом терену до сада нису вршена систематична етнолингвистичка истраживања, појединим елементима традиције Сиринићана посвећена је пажња у стручној литератури.

У раду *Обредна храна и њиће мешићана Сиринићке жупе*, бавећи се лексиком хране и пића у обредима животног циклуса, који подразумева рођење, свадбу и смрт, аутор представља и саме обреде (или делове обреда), ритуалне радње, веровања у нечисте силе и заштиту од њих (Рецић, 2019).² А. Павловић је дао детаљан опис обичајно-обредне праксе која се одвија на дан Белих поклада, познате под називом *Прочка и маване кумбара*, односно паљење обредних ватри (Павловић, 2018; Павловић, 2018). Важан део културног наслеђа Сиринићке жупе представљају народна проза и поезија, разне народне умотворине; значајан део ове богате ризнице народног стваралаштва је забележен, првенствено захваљујући И. С. Јастребову, В. Бовану, као и В. Питулић.³

² У овом раду нису дати комплетни описи обреда и обичаја у вези са рођењем, свадбом и сахраном, будући да је предмет рада била лексика обредне хране и пића, већ само они делови који су у вези са храном или пићем.

³ У време систематског записивања народних умотворина Вука С. Караџића, територија Старе Србије била је под турском влашћу, те се тамо није могло лако доћи. В. Питулић истиче да је тек појавом збирке Ивана Степановића Јастребова (Јастребов, 1886) европској јавности презентовано до тада научним круговима непознато фолклорно усмено наслеђе које је било једно од примарних у сагледавању колективног усменог наслеђа словенских народа (Питулић, 2018, стр. 287).

Један од важнијих сегмената традиционалне културе везан је за Лазареву суботу – обичај под називом **Лазарица**. Овај дан се у Сиринићкој жупи прославља на посебан начин и, према нашим сазнањима, има веома дугу традицију и датира из далеке прошлости. Са обредног аспекта, ово је најбогатији српски обичај који представља веома сложену социјално-културну појаву. Лазаричка пракса има широко територијално распрострањење и подразумева општебалкански и општесловенски контекст.

Лазарица се увек спомиње као радостан празник; везује се за Лазареву суботу (у народу позната и као Врбица). Лазарева субота, уочи Цвети, посвећена је васкрсењу Лазара из Витаније после четвородневног пребивања у гробу. На вест о смрти Лазаревој, Господ Исус Христос је дошао у Витанију и васкрсао га из мртвих. Лазарево васкрснуће описано је у *Јеванђељу њо Јовану* и у њему се огледа победа живота над смрћу, што је и основ новозаветне вере.

Међутим, сви елементи лазаричке обредне праксе указују на то да је реч о паганском обреду који се касније, везавши се за хришћански празник Лазарева субота, прилагодио хришћанству. Лазаричке песме, које су биле део пролећног обреда, врста су песама магијског карактера. У њима доминира жеља за општим напретком. Најпре се веровало у магијску моћ речи, предмета и различитих радњи које су се том приликом обављале, а потом се то чинило и поштовало јер су стари тако чинили; затим је то прешло у традицију коју су нам преци оставили и коју треба чувати, те је тако лазарички обред постао драгоцену културно наслеђе (Бован, 1977, стр. 78–79).

Први помен овог обичаја налазимо у *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића из 1818. године. Одредницу *лазарице*⁴ он објашњава на следећи начин:

„До скоро је био обичај у Србији (а може бити да је ђешто и сад), да иду лазарице (неколико ђевојака) уочи Лазареве суботе од куће до куће, те играју и пјевају пјесме од Лазара (онога што га је Ристос васкрсао). По Сријему и данас скупесе ђевојке у очи Лазареве суботе и стану у коло а пруже руке од себе, па дигну мало дијете мушко те иде преко руку, а оне пјевају: *Лази, лази, Лазаре!* | Те долази до ме-

⁴ На овом месту указујемо на специфичност самог термина *лазарица*. Наиме, у прегледаној литератури, назив овог празника се наводи као *Лазарице*, док у Сиринићкој жупи срећемо искључиво израз *Лазарица*, те ћемо се и ми у даљем тексту користити том варијантом. Иста је ситуација и са термином *задушница*.

не, | Приватај се за мене: | За свилене рукаве, | За свилене мараме, |
За клечане кецеље“ (Караџић, 1987, стр. 360).⁵

И *Словенска миџолоџија* бележи одредницу *лазарице*; спомиње се да је то „девојачки обред обилажења села и сеоских имања на Лазареву суботу“, с циљем доприношења берићету и благодети у кући, као и то да је овај обред познат „на читавој територији Балкана на коју су се досељавали Словени“ (Плотникова, 2001, стр. 328–329).⁶

У *Српском миџолошком речнику* појам *лазарице* се дефинише као обредна игра групе девојака (лазарке), везана за празник васкрсења Лазаревог. Наводи се да број учесница варира у разним крајевима (од шест до дванаест), а „затворени карактер женске групе, женска иницијатива за брак и обичај да понекад лазарке учествују колективно у жетви показују да и лазарице, као и краљице, првобитно потичу из матријархалне културе, као представнице шумских демона“ (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 204–205).

У раду *Драмски елементи у обреду Лазарица* закључује се да овај обред у свим фазама функционише као целовит драмски перформанс. Лазарица се препознаје као права народна драма у којој, у савршеном синкретизму, уметност речи функционише са другим видовима уметничког изражавања (Прстојевић, 2012, стр. 219–228).

Иако је овај обичај познат (или је био познат) на скоро целој територији Балканског полуострва, Сирињка жупа је једна од ретких области у којој ова обредно-обичајна пракса и данас опстаје.⁷ Лазарица у Сирињу показује бројне дистинкције у односу на описе ове обредне праксе у осталим крајевима наше земље и региона. Такође, уочене су и незанемарљиве разлике у функци-

⁵ На основу овог записа да се закључити да су лазаричке песме и обред у којем су песме живеле већ били на издисају у крајевима које је Вук Стефановић Караџић обилазио; зато је и мало писао о овом обреду. На Косову и Метохији стање је било потпуно другачије; чињеница да се у шарпланинској жупи Сирињ Лазарица и данас, у XXI веку, традиционално обележава уз певање лазаричких песама јасно говори о томе да су у Вуково доба лазаричке песме биле још очуваније и да се овај обред засигурно поштовао на много ширем терену.

⁶ Овај обред, на симболичком и функционалном нивоу, има много тога заједничког с обредном игром *краљице*; оне су познате Западним Словенима и западном делу јужнословенске територије. У *Словенској миџолоџији* се наводи да је могуће заједничко архаично порекло лазарица и краљица (Плотникова, 2001, стр. 328).

онисању овог обреда у прошлости, почетком прошлога века, и садашњости, а може се приметити и висок степен неуједначености лазаричке праксе у различитим селима Сиринићке жупе.

Сходно томе, у жељи да опишемо и сачувамо од заборавља чита-во богатство обредно-обичајних садржаја, које је већ прегазио талас времена, и ради систематичнијег представљања грађе, у даљем раду даћемо опис овог обреда из прошлости и из садашњости (не постоји јасна граница прелаза једне фазе у другу, већ се то дешавало поступно), приказујући све варијанте лазаричке обредне праксе које смо на терену забележили. Такође, настојаћемо да прикажемо народна веровања и ставове у вези са различитим сегментима ове обичајно-обредне праксе, како би се стекла потпунија представа о културној свести народа на овим просторима.

С обзиром на то да Лазарица функционише као права народна драма, садржећи све неопходне елементе структуре драмског перформанса, одлучили смо се да овај обред представимо на тај начин – по фазама, односно сценама.⁸ Са етнолошког и етнолингвистичког аспекта биће представљена реална и акциона компонента овог обреда, што омогућава стицање увида у ритуалне поступке и предмете, док ће вербална страна лазаричке праксе, изражена кроз лазаричке песме, бити предмет будућих истраживања.⁹ У тексту ће бити означене језичке јединице које функционишу као културе.¹⁰ Такође, даћемо транскрипте де-

⁷ Колико је нама познато, лазарички обред у Сиринићкој жупи никада није детаљно описан, али се лазаричке песме сиринићке области бележе од краја XIX века. Записи и збирке песама праћени су описима појединих обредних компоненти. Пред сам крај XIX века учитељ Ј. Борђевић записао је лазаричке песме у селу Севцу (20 записа); после Првог светског рата Ж. Николић је у Кући штампао 32 лазаричке песме записане, такође, у Севцу; В. Бован у другој половини XX века бележи и објављује велики број лазаричких песама забележених у Сиринићкој жупи, а ову традицију наставља В. Питулић.

⁸ Мештани су ову обичајно-обредну праксу описивали као целовит догађај. Међутим, ради лакшег представљања свих сегмената, ми смо одлучили да Лазарицу представимо по фазама које смо сами издвојили.

⁹ Узимајући у обзир чињеницу да су све народне песме изрази колективне свести одређене друштвене заједнице у једном временском периоду, јасно је да се у лазаричким песмама може уочити повезаност културе и језика, а њиховом се анализом може представити културни идентитет и објективна слика свести друштвених заједница. Врло старе по свом постању и веома занимљиве структуре, лазаричке песме представљају изузетно сложен предмет истраживања и захтевају посебну студију.

лова снимљеног материјала, као и фотографије које илуструју одређене сегменте Лазарице.

Истраживањем је обухваћено дванаест пунктова – обрађена су сва села Сирињиће жупе која су данас насељена српским становништвом. Грађа је добијена снимањем спонтаног разговора са изворним дијалекатским говорницима, углавном старијим особама женског пола.¹¹

ЛАЗАРИЦА У ПРОШЛОСТИ

Према речима информатора, у раније доба, у Лазарицу су ишле¹² младе девојке које су биле за удају.¹³ Оне су се углавном звале *лазарке* или *лазари*.¹⁴ Облациле су народну ношњу и, у групама, ишле од куће до куће како би укућанима певале лазаричке песме и тиме доносиле напредак и срећу, за шта су добијале дарове у виду јаја и других намирница.

И2: Понајре ишле ѿлеме девојке, за удавање ишло биле. Па кад ће се ѿромену, кад ће се накићу сас манисѿра, ѿа ће ѿи зајледују ѿако у ѿеј куће ишло иду да ѿоју. Ауу, мојњо удаво ѿојале, зар ѿа сѿ, сал до-ђу на вриѿа и нишиѿа не уму. Понајре ће ѿи зајледују сѿари и кад ѿи

¹⁰ Овај термин посматрамо као језички знак који осим знака и значења садржи и културну компоненту као изванјезички садржај, те поседује и конотативно значење. Културеме ћемо бележити у облику у којем их чујемо на терену, те ће многе имати дијалекатски облик.

¹¹ Изражавамо велику захвалност информаторима и наводимо њихова имена: Добрила Реѿић из Штрпца (1944), Роска Јовановић са Брезовице (1955), Ленка Сталетовић из Виче (1946), Лепосава Ђукић из Севца (1944), Љиљана Стојковић из Готовуше (1962), Драгана Стојчетовић из Доње Битиње (1968), Стоја Дејановић из Јажинца (1932), Зора Лекић из Сушића (1951), Радмила Симановић из Горње Битиње (1948), Доста Дурлевић из Драјковца (1945), Зорка Илић из Врбештице (1930) и Олга Крстић из Беревца (1959).

¹² Конструкција *иде у Лазарицу* употребљава се на читавом терену и означава учешће девојака у овом обреду. Стога ћемо се и ми у даљем раду изражавати у складу са тим и прихватити овај израз као правилан.

¹³ Раније су се удавале и девојке од петнаест година, а она која би прошла двадесету годину била би сматрана старом.

¹⁴ На простору Сирињића, у разговорима с мештанима, забележили смо да се ове лексеме углавном користе у облику множине. Преовладава термин *лазарка*, мада се може чути и *лазар*, подразумевајући под тим именом особу женског пола. И. С. Јастребов је, описујући лазарички обред у Старој Србији, учеснице у овом обреду назвао *лазарицама*. Међутим, у Сирињићкој жупи ова лексема нема то значење.

*се дојадне некоја лазарка њосле љу љросиле. Млозина љако се оже-
нулале, од Лазарицу шљо виду девојке.*¹⁵

Припреме за Лазарицу. Припреме за Лазарицу почињале су неколико недеља пре самог празника; подразумевале су спремање **ношње** и вежбање **лазаричких љесама**. За спремање ношње за лазарке биле су задужене мајке и баке. Постојале су две ношње – ношња са тканим сукњама и ношња са паутама, односно, како су информатори рекли, носиле су се **љкране сукне сас кошуље** и **љав-
ше / љавше / љауше**.¹⁶ Мештани говоре да је ношња показивала из какве куће лазарке долазе: ако би носиле пауту, знало би се да долазе из богатих породица, ако би пак носиле ткане црне сукње, подразумевало се да потичу из породица слабијег материјалног стања.¹⁷

Важан део у припреми народне ношње био је **љрање** и **љејлање** пауте. Према речима мештана, то је врло специфичан поступак: када се паута опере, убацује се у воду са мало **љшеничној брашна**, како **би се ушљиркала** и остаје таква неколико дана, а онда се пре пеглања попрска водом, тј. **исфајља**, како би омекшала, а пегла се од леђног дела ка предњем, правећи **радњце**.

И1: Се сљави вода, а брашњо врло мало, ка јена кашика. Али знаш како укочи љаушу. После се рашири и сакуљши и да се љејла. Али љре љејлање, обавезно се исфајља сас воду да се омекне шљо је укочена, ља осљане лек љако да се ка усљрне и лејо да се љејла. Позади нема радњци, и најред нема, јер љокрива дошча.

Неколико дана пре Лазарице, лазарке су се окупљале како би веждале певање лазаричких песама, односно како **би љојале** лазаричке песме.¹⁸ Постоји веровање да се лазаричке песме могу певати само тад; није добро певати их након Лазарице, нити током целе године до следеће Лазарице, како **крава не би љревела**.¹⁹

¹⁵ Многи информатори су истакли да су се девојке као лазарке, певајући, показивале јавности и да су се међу њима тражиле будуће супруге и снахе.

¹⁶ На терену смо забележили све три варијанте ове лексеме, мада доминира израз **љауша**.

¹⁷ Ова дистинкција је успостављена због материјала којим су сачињаване сукње и пауте. Док су жене саме ткале од вуне сукње и бошће, за израду пауте углавном се користио куповни материјал.

¹⁸ Према речима мештана, водило се рачуна и о данима у седмици када ће се песме певати. Веровање у „добре“ и „лоше“ дане није страно Сиринићанима, те се и данас води рачуна о дану када се узима млада, када се праве весеља, када се иде у посету новорођенчету, итд. Уторак, четвртак и недеља (субота има неутралну конотацију) сматрају се „добрим“ данима.

И7: Тој њојале, њојале, сал се чуло свуда њо село. Недељу дана њрег Лазарицу сабирале се њо куће и викну њи њесме, све њрмело.

Чишћење дворишта. Постојао је обичај да се у петак, дан пре Лазарице, свако двориште **очисти** и **њомење**, како би лазари затекли чисто домаћинство. Сматрало се да чишћење **мењлом** симболично представља и чишћење од лоших ствари, терање зла. Такође, свака капија у ноћи између петка и Лазареве суботе остаје отворена – то је знак да лазари могу посетити кућу.²⁰

Одлазак у леску (шуму) по дрва и купање. У прошлости је постојао обичај да лазарке обавезно иду **у леску**²¹, тј. у шуму како би донеле **дрва** за ложење **вањре**; дрва су везивана ужетом и ношена су на леђима до домова. На ватри коју су ложиле загревала се **вода** за купање; **куњање** у тој води био је обавезан ритуал пре облачења народне ношње. Овај обичај забележен је у свим селима Сиринићке жупе са српским живљем, али се од села до села разликује време одласка у шуму. У неким селима ишло се у петак увече, **уочи Лазарицу**, а у неким се ишло рано изјутра на дан Лазареве суботе, пре свитања.

Облачење ношње. Након купања, следио је ритуал **облачења** народне ношње, што се сматрало свечаним чином. Мајке или баке облачиле су лазарке тачно утврђеним редоследом – најпре се облачи **њауња** или **црна њкана сукња** и **кошуља**, затим се ставља **њодњрљач** око врата, **дошчиче** и **колан** око струка, **дошча / дошћа**, којом се прекрива предња страна пауте или сукње, **мањње**, које се везују око рукава, и **јелече**, које је често било украшено разним извезеним мотивима и бисерима. Као украси су се користили и **њренишче** и **крс**. Такође, обавезно се на појас стављало **марамче**.²²

¹⁹ Ово веровање највише се односило на стоку – сматрало се да ће година бити лоша за стоку ако се певају лазаричке песме кад им није време. Данас је мало домаћинстава која имају стоку, али ово веровање постоји и даље. Нико од млађих информатора није помињао разлог ове забране (то смо сазнали од старијих мештана), али се од свих чуло да се песме не певају након Лазарице, јер не треба, није добро.

²⁰ Затворена капија је била знак да је та кућа у црнини, јер није прошло годину дана од смрти неког члана. Такво домаћинство је посећивала само једна група лазара и певала једну песму. Песма се певала ради призивања благодети и среће за будући период, како би се дозвољавало певање лазаричких песама за наредну годину. Такође, младе девојке из куће која је у црнини нису ишле у Лазарицу. Ови обичаји очувани су и данас у непромењеном облику.

²¹ Сиринићани шуму називају **леском**, те је приликом описа овог дела обреда увек коришћен овај назив.

Саставни део лазаричке спреме била је и корпа – *крошња*.²³ У њу су се стављали дарови које су лазарке добијале. Такође, свака лазарка је обавезно носила и *шијайче / сјайче*²⁴; то су били посебно украшени штапови, са проширењем на врху, где се, такође, стављало *марамче*.

И1: Пауше биле шивене од шифон, а на рукаве обавезно биле извезене да се украсу. И појрљач дио извезен, пошоо шаг немале шако украсе. И нека манисџра сјаљале ако имале. Обавезно ишло пренишче око врай, пој биле паре закачене, средрне, дукаши, и крс средрни. Обавезно сјајчиће носиле.

Обилажење сеоских домаћинстава. Након облачења ношње, лазарке су се састајале и потом кретале у обилазак сеоских кућа. Настојало се да се што раније крене, у саму зору, јер су лазарке које дођу прве добијале највише дарова.²⁵

У овој фази обреда запажамо најјачу диференцијацију, те ћемо у даљем раду приказати све забележене варијанте. У мањим селима, у Врбештици, Драјковцу, Вичи, Сушићу и Брезовици, дио је обичај да све девојке заједно иду у Лазарицу (није био важан број учесница). Претпостављамо да је ова пракса последица врло малог броја домаћинстава, а самим тим и девојака које би обилазиле село.

У селу Севце, које се налази најјужније, забележили смо врло специфичну појаву – једна од лазарки је била невеста. Наиме, како информатори сведоче, у Лазарицу је ишла група од пет девојака – две су биле обучене у ношњу, две су биле обучене у лепе хаљине, а једна је била *млaнесџа*.²⁶ Нису певале све заједно, већ *на ред*, односно најпре две са ношњама, потом две у свечаним ха-

²² У раду *Из одевне лексике у Сиринићкој жуџи* Д. Радовановић забележене су и са (етно)дијалекатског становишта објашњене ове лексеме (Радовановић, 2015). Задржаћемо се само на објашњењу трију предмета; *колан*, *пренишче* и *средрни крс* били су обавезан дар свакој невести (једна од обавеза свекра била је набавка ових украса). Колан се носио око струка, а пренишче и крст око врата. Народна ношња је за Сиринићке младе дуго представљала и венчаницу, а облачила се и за све велике празнике (на пример, Ускрс).

²³ *Крошње* плетене од прућа биле су најчешћи предмет за ношење хране и пића, те не чуди употреба овог предмета у лазаричком обреду.

²⁴ На терену бележимо обе варијанте ове лексеме. Нисмо успели да сазнамо симболику ношења овог предмета; мештани говоре да не знају или да је то био само украс.

²⁵ Постоји веровање, које се задржало до данас, да сви укућани морају устати из постеље и доручковати пре доласка првих лазара. Мештани говоре: *није добро да ше предију лазари, преда да се сјави дар нешто у уста прене што дођу*.

љинама, док мланеста није певала (мланеста је често била мала девојчица).²⁷

У Јажинцу је, такође, групу чинило пет 5 девојака, али нема асоцијација на свадбу и невесту. Две су се звале *лазарке*, две *йевачице*, а једна је била *йуйкачица*. Лазарке су певале, а певачице су служиле да их замене у певању кад се уморе. Тупкачица није певала, већ се само окретала око њих и играла, односно *йуйкала*.

У Штрпцу, Беревцу и Готовуши био је обичај да у Лазарицу иде искључиво паран број девојака (најчешће две, а некад и четири). Како мештани говоре, ишло се у пару, *ал две ал чейири лазарке*. Неки информатори су рекли да је некада по једна мала девојчица ишла са лазарима и носила крошњу.

У Горњој Битињи и Доњој Битињи бележимо податак да су у Лазарицу ишле најчешће по две девојке, а некада и више девојака заједно; није био важан број девојака, било је важно да иду најмање две лазарке заједно.

У групама су лазарке обилазиле село од јутра до поднева; настојало се да се најпре обиђе *мавала*, а потом и остатак села. Испред сваке куће лазарке су певале по неколико песама, у зависности од тога које чланове садржи одређено домаћинство. Након тога, домаћица им је у корпу стављала дарове – било је обавезно даривање *јајима*²⁸, а понекад су лазарке добијале и друге намирнице (*йра, кромйир / комйир, шећер*). Ретко се дешавало да се лазаркама удели и новац (*динарче, йарче*).

И5: Јаја увек се давала. Кој има, дава и комйире, йра, шећер, воћке, али йа јаја йлавна била одувек. А йаре не се давале, рейико. Тд кој йа има йаре. Рейико некоје динарче да се сйушћало у крошњу, а ми се радујемо за йаре само йако!

²⁶ Иако претпостављамо да су постојале лексеме којима се именују девојке у ношњама и у хаљинама, нисмо успели да дођемо до њих; *мланесйа* је назив који се користио за сваку невесту.

²⁷ Ова варијанта обреда врло је атипична за област Сиринића. *Словенска мишолоија* бележи варијанту обреда *лазарице*, која је најближа српским *краљицама*, сачувану у североисточној Бугарској, под називом *буенец* или *буенек*; учесница обреда је и *млада* (невеста), најчешће девојчица од осам до десет година, којој лице прекрива црвена тканина (Плотникова, 2001, стр. 328).

²⁸ Јаја су и данас једно од основних обележја лазаричког обреда. Према мештанима, то је у прошлости била намирница коју је свака породица увек имала, а мотивацију можемо пронаћи и у томе што се јаја фарбају за Ускрс, који се увек празнује недељу дана након Лазарице. Од мештана смо чули да лазарке скупљају јаја за *машћевање* – за фарбање.

Подела дарова. Након поднева, лазарке су одлазиле својим кућама ради поделе дарова; тај поступак се називао **делење**. Све се делило на равне части и ова је фаза означавала крај обреда.

ЛАЗАРИЦА У САДАШЊОСТИ

У Сиринићкој жупи овај обичај и данас се поштује, али су уочене бројне разлике у односу на некадашњу обредно-обичајну праксу. Најпре се уочава разлика у узрасту учесница овог обреда – лазарке су раније биле младе девојке, а данас су то углавном девојчице; узраст који је у прошлости подразумевао почетак учествовања у овој обредној пракси данас означава завршну фазу учествовања у животу једне женске особе.²⁹

Припреме за Лазарицу. У овој фази нема драстичних одступања од претходног описа. Ношња се припрема на исти начин, а лазарке се и даље окупљају ради вежбања лазаричких песама (оне које су старије и знају да певају). Међутим, данас је потпуно избрисана разлика у вези са ношењем пауте и тканине сукње – користе се обе комбинације, али су у сукњама обично млађа деца, јер су оне лакше за облачење и ношење.

Чишћење дворишта. И данас свака домаћица у петак, дан пре Лазареве суботе, обавезно мете и уређује своје двориште.

Одлазак у леску (шуму) по дрва и купање. Ова фаза је давно избачена, за њу смо сазнали од најстаријих бака у овим селима, што не чуди, будући да данас улогу лазара имају девојчице које би се тешко снашле у скупљању дрва из шуме, а загревање воде за купање давно је изашло из употребе.

Облачење ношње. Разлика у овом делу обреда своди се само на време када се лазарке облаче; док се у прошлости пре зоре устајало и облачило како би се у свитање кренуло у обилазак села, у новије доба лазарке се облаче мало пре поднева. Охрабрује чињеница да су ношње и даље идентичне са ношњама из најранијег периода који се памти, са свим одевним елементима. Крошња је и даље обавезан елемент, а ношење штапа најпре је замењено ношењем **кишобрана**, да би последњих година то било потпуно избачено.

²⁹ Као образложење за ову појаву мештани наводе стид девојака да иду у Лазарицу, јер се на то гледа као на застарео вид деловања.

Следеће фотографије приказују поносне чуваре културног наслеђа.

Слика 1: Ношња са сукњом и кошуљом.

Слика 2: Ношња са паутом.

Обилажење сеоских домаћинстава. У овој фази примећујемо брисање свих разлика, те потпуно уједначавање обичајно-обредне праксе. У свим селима Сиринићке жупе потпуно је нестала важност броја учесница овог обреда; у Лазарицу неретко иде по једна лазарка у пратњи мајке или баке; у кућама које посећују, лазарке певају једну или две песме, или уопште не певају, већ се само појаве на вратима.³⁰ Домаћице данас лазаркама обавезно дају јаја и новац, а последњих година уочена је и тенденција даривања слаткиша (*чоколада, домбона*). Лазаричке песме чују се током целог дана, све до увече, што је очекивано, с обзиром на то да се у обилазак села креће неколико сати касније од некадашње праксе.

³⁰ Мештани говоре да је у прошлости основни смисао овог обичаја лежао у лазаричким песмама, којима се призивао напредак и берићет. Међутим, данас се запажа да лазаричке песме губе своју функцију, те све чешће у Лазарицу иду бебе и мала деца која уопште не знају да певају, мада и девојчице већег узраста не желе да певају, за шта се наводе два разлога: или се стиде да певају, или су им текстови тешки за учење, будући да су лексеме и конструкције у песмама заиста архаичне.

Подела дарова. Ова фаза полако нестаје, будући да у Лазарицу данас иде по једна или две девојчице из исте куће.

И9: *Саī све се изменило. Ааа, ѿонаїре била Лазарица, ѿа цело село се ори, ѿоју лазарке, ѿоју жене ѿо куће. Саī ће ѿи говегу бедчиће ѿред враїша, а и ѿо ѿолеме, и ѿи вику: „Пој, ѿој!“ А де ће ѿоју, кад не уму. Не, не, све се изменило.*

АНАЛИЗА КОРПУСА

Грађа прикупљена теренским истраживањем даје могућност за представљање и праћење модификација лазаричке обредно-обичајне праксе у Сиринићкој жупи кроз период од једног века. Иако се сматра да је обредна пракса део традиционалне културе који је најмање подложен променама, изненађује чињеница да је лазарички обред у сиринићкој области прилично изменио своју структуру за релативно кратко време, губећи и мењајући бројне ритуалне радње и предмете. Уочава се тенденција уједначавања и упрошћавања обреда на читавом терену. Сматрамо да су модификације углавном условљене променом начина живота и променама у колективној свести млађих генерација.

Поједине радње данас је немогуће спровести – загревање воде за купање одавно је изашло из употребе, док поједина домаћинства чак немају могућност ложења ватре унутар домова, а, будући да су улогу лазара преузеле девојчице, није могуће послати их у шуму по дрва. Услед модернизације друштва, обредно-обичајна пракса губи на значају и на њу се гледа као на застарео вид понашања (према речима мештана), те лазаричке песме губе своју симболику и смисао, а стид данашњих девојака да учествују у лазаричком обреду доводи до тога да ту улогу преузимају девојчице.

Уочава се и тенденција везивања овог празника за децу – удадбени елементи из прошлости нестају, а не само да носиоци обреда постају девојчице већ се започиње пракса даривања дечака. Иако ово још увек није опште место, сматрамо да ће у блиској будућности важна компонента обреда бити даривање деце.

Опстаје веровање да овај празник доноси напредак и срећу, док облачење народне ношње преузима највећи значај и представља једини сегмент обреда који је задржан у готово непромењеном облику. **Народна ношња** је симбол националног идентитета, те сматрамо да упориште за опстанак ове предметне компоненте

обрета можемо тражити у снажно присутној свести о националној припадности, с обзиром на то да Сиринићани већ неколико деценија живе у прилично непогодним друштвено-политичким околностима. Национални елементи нису забележени или су споредни у нама познатој литератури о лазаричком обреду, углавном се наводи да лазарке облаче свечану одећу. Међутим, употреба народне ношње потпуно је оправдана и у складу с тим описима, будући да су мештани истакли да је ношња била страна свечаном одећом и да се носила за најсвечаније прилике.

Лазарица у Сиринићкој жупи потпуно је изгубила везу са праведним Лазарем, сем у самом имену, или та веза никад није ни била успостављена. Нико од наших информатора, мештана Сиринићке жупе, није споменуо васкрслог Лазара, причајући о овом обреду; у песмама које се певају на овај празник такође нема помена Лазаревог имена. Ни у једном сегменту овог обрета, узимајући у обзир његову вербалну, реалну и акциону страну, нису уочене значајније импликације на библијски и литургијски смисао овог празника.³¹

Говорећи о нејединствености схватања овог пролећног обрета и размимоилажењу са првобитним смислом, В. Бован наводи: „У Сиринићкој жупи [...] неких посебних веровања везаних за Лазареву суботу као хришћански празник и нема јер о црквеном св. Лазару млађи не знају баш ништа, а од старијих мало ко. Могло би се рећи да у селима ове жупе веровање више није основа чувању песме. Сам обред се лагано распада и заборавља. Верски, хришћански смисао обрета као да овде није никада био чврсто изграђен“ (Бован, 1977, стр. 79). Једини предмет који лазаричку праксу повезује са хришћанством јесте *крст*, који је основни симбол хришћанства; у прошлости је био обавезан елемент народне ношње, те и лазаричког обрета, док је данас факултативна компонента. Међутим, и ову компоненту не можемо сматрати директном везом са хришћанством, будући да је постао део обрета посредством народне ношње.

С друге стране, многи акциони и реални садржаји указују на паганско порекло и митолошку основу овог обрета, што потврђује његове дубоке историјске корене. *Мейла* и *меише* дворишта ради припреме домаћинства за Лазареву суботу, како у прошлости тако и данас, представљају обавезне компоненте овог обрета

³¹ У записима у поменутој литератури овај обичај се повезује са праведним Лазаром; његово име се помиње и у песмама и ритуалне радње се врше у славу његову.

са врло јасном симболиком. Метла је предмет из домаће свакодневице, коме су у народним веровањима приписивана демонска обележја, али истовремено и својства заштите; метла је као одредница обрађена и у *Словенској митологији* и у *Српском митолошком речнику*. Према речима информатора, двориште се мете ради чишћења и протеривања нечистих сила, како би се спремио очишћен простор за долазак лазара.

Ритуалне радње и предмети у вези са одласком лазара у шуму по дрва, ложење ватре тим дрвима и загревање воде за купање на тој ватри, као и ритуално купање пред облачење народне ношње, најснажније осликавају митолошку слику света и остатке паганства. *Дрво* је један од основних елемената традиционалне слике света, који обликује просторне и временске представе; у низу веровања јавља се као митопотска пројекција универзума (Плотникова, 2001, стр. 161). У лазаричком обреду посечена дрва за огрев из домена свакодневне употребе прелазе у обредне предмете и добијају специфичну симболику. *Вайпра* и *вода* у народним представама основни су елементи универзума, заједно са земљом и ваздухом. Обредне ватре познате су свим словенским народима и саставни су део многих календарских, породичних, привредних и других обреда, мада се највише везују за празнике пролећно-летњег циклуса, где спада и Лазарица (Плотникова, 2001, стр. 64–65). Према народним веровањима, вода је извор живота и ослонац на коме се држи земља; вода је и средство за магично очишћење (Плотникова, 2001, стр. 87). Сматрана је за један од основних извора здравља, те су различите процедуре у вези са водом (купање, поливање, прскање) добијале изузетан третман у обредима празника. Ритуално *кујање* је радња која у словенским обредима има, пре свега, лустрациони значај.

У овој фази лазаричког обреда купање лазара је централни догађај, те се остали елементи могу сматрати само средствима за долажење до крајњег циља. Међутим, ми сматрамо да и све остале обредне компоненте имају много дубљи смисао и да су последица традиционалних паганских схватања, будући да су сви делови обреда праћени специфичним вербалним садржајем – лазаричким песмама, и да све радње потпуно искључују активност и присуство мушкараца (иако доношење дрва и ложење ватре, према традиционалној подели послова, припада мушкарцима), а у прилог овом схватању иде и чињеница да су се, према речима мештана, лазарке и остале учеснице обреда на посебан начин од-

носиле према дрвима (ношена су искључиво на леђима), и води, док су ложење ватре и купање били свечани чинови.

Важан ритуални предмет у овом обреду јесте и **јаје**, које је значајан симбол и у словенској митологији и у хришћанству. Иако спорадично бележимо да су у прошлости лазаркама давали и друге намирнице (пасуљ, кромпир, јабуке), а данас се обавезно даје и новац, јаја остају основни симбол даривања па и један од главних симбола Лазарице. Мештани говоре да су се јаја даривала јер је то била намирница коју је свако домаћинство имало.³² У том смислу, јаје можемо посматрати као митолошки симбол, будући да је, према народном веровању, јаје почетак свих почетака, стециште животне снаге, симбол препорода и плодности (Плотникова, 2001, стр. 234). Не треба занемарити ни чињеницу да се неколико дана након Лазареве суботе прославља најрадоснији хришћански празник Васкрс, те су се јаја прикупљала за фарбање. У том смислу, јаје можемо посматрати и као хришћански елемент лазаричког обреда.

Бројеви су једна од елементарних категорија у митолошкој слици света, представљају објекат семантизације, симболизације и вредновања (Плотникова, 2001, стр. 54). Очекивано, у прошлости су били важна компонента лазаричке праксе – број девојака у лазаричкој групи која обилази село углавном је био одређен и сталан, али неуједначен, разликовао се од села до села. На терену су забележене три варијанте – група од пет девојака, група са парним бројем девојака (две или четири), док је у малим селима број учесница варирао, јер су све девојке заједно ишле у обилазак домаћинстава.

Сматра се да се лазарички обред развио из краљичког, након његове делимичне християнизације која је уследила након досељавања Словена на Балкан. У прилог томе може посведочити и лазарички обред у Севцу, који показује велику блискост са описаним обредом краљица. К. Митић наводи да је лазарички обред добио само хришћанску спољашњост, а задржао словенску пре-хришћанску садржину, функцију и начин играња (Митић, 2016, стр. 86). Реалне и акционе компоненте у нашој грађи потврђују овај став.

³² Будући да јаје има снажну симболику и у митолошким представама и у хришћанству, не сматрамо да је случајно добило функцију ритуалног предмета. Такође, домаћинства су, поред јаја, имала у великим количинама и друге намирнице, те се не можемо сложити с мишљењем спонтаног одабира.

Још једна важна карактеристика лазаричког обреда јесте потпуно одсуство мушкараца у свим фазама. Наиме, учеснице овог обреда са израженом драмском структуром искључиво су жене.³³ Поред лазара, који имају главну улогу, овај обред подразумева и учешће других женских особа – мајки и бака које припремају ношњу и облаче лазаре, као и домаћица које мету двориште и дарују лазаре. С обзиром на то да обичаји често одражавају родовско-задружну структуру друштва у којем су се првобитно развили, а лазарички обред несумњиво има паганско порекло и датира из далеке прошлости, сагласни смо с претпоставком да се у овом феномену могу назрети остаци матријархалне културе.³⁴

ЗАКЉУЧАК На основу анализираних грађе може се закључити да мештани Сиринићке жупе и данас чувају обредно-обичајну праксу наслеђену од предака. Промене у лазаричком обреду у највећој мери долазе као неминовност, као последица убрзаног научно-технолошког развоја и промене колективне свести у XXI веку. Веза са хришћанством никада није ни била чврсто успостављена, а пагански елементи, који су чинили основу лазаричког обреда, губе свој значај и нестају. Национална компонента, изражена кроз народну ношњу, постаје доминантна и једина пркоси времену, опстајући у непромењеном облику.

Овај рад потврда је императивности теренских истраживања ради бележења и очувања културног наслеђа, будући да јасно осликава нагле промене у реализацији обреда. Забележена грађа сведочанство је о лазаричком обреду са дугом традицијом и митолошком основом, који је успео да одолева таласу времена и различитим друштвено-политичким околностима.

ЛИТЕРАТУРА Бован, В. (1977). *Српске народне ђесме са Косова и Мешохије*. Приштина: Јединство.

³³ На овом месту указујемо на још једну неподударност наше грађе са пређашњим записима о лазаричкој пракси у Сиринићу. В. Бован наводи да „групу чине две девојчице лазарице и један лазар, дечак од седам година“ (Бован, 177, стр. 79). Наши информатори потпуно искључују учешће мушкараца, лексему *лазар* користе искључиво за именовање особа женског пола, док термин *лазарице* са тим значењем није записан.

³⁴ Претпоставке о матријархалном друштвеном уређењу у старој словенској цивилизацији износе многи научници, позивајући се на бројне остатке матријархата у обредно-обичајној пракси словенских народа.

- Закић, М. (2018). „Ој, кад ће прођем Шар-планину“: песмом кроз Сири-
нићку жупу. *Фолклористика*, 3 (1), 149–164.
- Ивић, П. (2009). *Српски дијалекти и њихова класификација*. Нови Сад: Изда-
вачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јастребов, И. С. (1886). *Обычаи и пьесни турецкихъ Сербовъ*. С. Петербургъ:
Екатеринивскій кан.
- Караџић, В. (1987). *Српски рјечник (1818)*. Београд: Просвета – Нолит.
- Кулишић, Ш., Петровић, П. Ж., Пантелић, Н. (1970). *Српски миџолошки*
речник. Београд: Нолит.
- Митић, К. (2016). *Прољећно-љетње обредне џјесме у Срба* (необјављена док-
торска дисертација). Филолошки факултет, Београд. Доступно на:
fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:12622/bdef:Content/get.
- Младеновић, Р. (2019). *Говор северношарпланинске жупе Сирињ. Срп-*
ски дијалектолошки зборник, LXVI (1), 1–1041.
- Павловић, А. (2018). „Женидба Краљевића Марка“ на дан Белих поклада
у Штрпцу. *Баштина*, 44, 469–498.
- Павловић, А. (2018). „Мавање кумбара“ – паљење покладних ватри у Си-
рињској жупи. *Баштина*, 45, 471–485.
- Питулић, В. (2018). Народне умотворине Срба са Косова и Метохије од
Ивана Степановића Јастребова до последњих записа. У: Љ. Бајић (ур.),
Српска славистика (колеktivна монографија), том 2 (287–301). Београд: Чи-
гоја штампа.
- Плотникова, А. А. (2001). *Словенска миџологија, Енциклопедијски речник*.
Београд: Zepher Book World.
- Прстојевић, В. (2012). *Драмски елементи у обреду Лазарица. Зборник за*
језике и књижевности Филозофског факултета у Новом Саду, II, 219–231.
- Радовановић, Д. (2015). Из одевне лексике у Сирињској жупи. У: М. Ко-
вачевић и В. Поломац (ур.), *Пушевима српских идиома* (139–159). Крагује-
вац: ФИЛУМ.
- Реџић, Е. (2018). *Попис шумарске и њој сродне лексике Сирињске жу-*
пе. У: Г. Јашовић (ур.), *Милорад Ђорац, његајо и научни радник* (247–261).
Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Реџић, Е. (2019). *Обредна храна и пиће мештана Сирињске жупе*. У: Г.
Јашовић (ур.), *Вуковим њрајом на Косову и Метохији* (163–177). Косовска
Митровица: Филозофски факултет – Градска библиотека Вук Караџић.
- Урошевић, А. (1948). *Шарпланинска жупа Сирињ. Годишен зборник / Фи-*
лозофски факултет на Универзитету – Скопје, 1, 141–159.

EMILIJA D. REDŽIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

LAZARICA IN SIRINIĆKA ŽUPA: REAL AND ACTION
COMPONENT OF THE RITUAL

This paper is the result of the field research in the area of Sirinićka župa, at the foot of Šara Mountain. The subject of the research is the description of the ritual called *Lazarica*, which is related to Lazarus Saturday. From the ethno-linguistic aspect, the real and action components of the ritual are analyzed, which provides insight into the ritual procedures and objects. Rituals are presented in the past and present, with all variants of the *Lazarica* ritual recorded in the field, in order to determine the differences caused by time, as well as folk beliefs and attitudes regarding different segments of the customary-ritual practice, in order to gain a more complete picture of cultural consciousness of the people in this area.

KEYWORDS: ethno-linguistics; Sirinićka župa; Lazarus Saturday; *Lazarica*; custom; past; present.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА

АЛЕКСАНДАР С. ПАВЛОВИЋ¹

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ

ПРОСЛАВА ЂУРЕНА У ПРИЗРЕНСКОЈ ГОРИ – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ

САЖЕТАК. Прослава Ђурена, која се према датуму одржавања поклапа са празновањем православног Ђурђевдана, један је од најважнијих елемената нематеријалног културног наслеђа Горанаца. Реч је о догађају карактеристичном по масовним окупљањима праћеним музиком и игром, која се у току неколико дана организују у горанским селима на подручју Призренске Горе. Полазећи од тога да у научној литератури о прослави Ђурена има веома мало података, у раду настојимо да донесемо приказ неколико главних карактеристика овог догађаја и тиме пружимо допринос његовом истраживању. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у горанском селу Враништа крајем 2018. године и у време прославе Ђурена 2019. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ђурен; Призренска Гора; Горанци; Враништа; Косово и Метохија.

Призренска Гора је планинска котлина јужно од Призрена, на крајњем југу Косова и Метохије, смештена између највиших врхова Шар-планине, Кораба и Коритника.² Простире се на површини од 385,6 квадратних километара и обухвата осамнаест села, насељених Горанцима,³ и варошицу Драгаш, као административно средиште области, у којој поред Горанаца живе и Албанци (Сл.

¹ alek.pavlovic@orion.rs

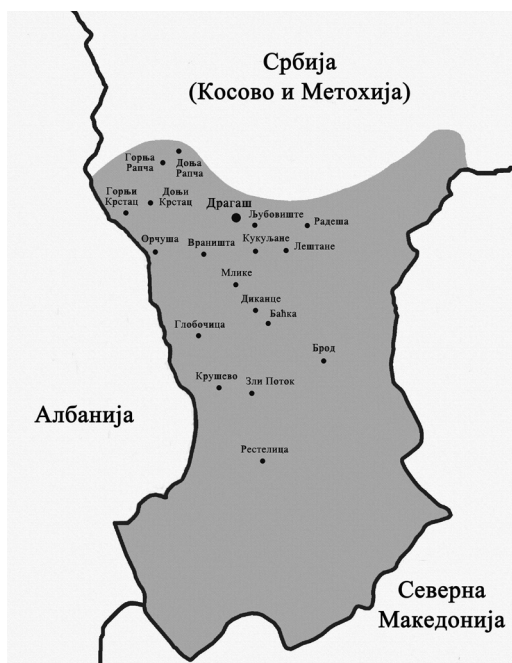
Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада Института за српску културу Приштина – Лепосавић, по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије број 451-03-9/2021-14/200020 од 5. фебруара 2021. године.

Рад је примљен 19. априла 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

1).⁴ Према попису из 1991. године, у Призренској Гори је живело око 17.000 Горанаца (Хасани, 2000, стр. 41), док је оних који се тако изјашњавају две деценије касније на овом подручју било тек око 8.000 (Derans i Žeslen, 2011, стр. 13).⁵ Последњи подаци Организације за европску безбедност и сигурност (ОЕБС) говоре о томе да број припадника горанске заједнице који у Призренској Гори данас живе износи око 9.000 (*Municipal Profiles*, 2018, стр. 95).⁶

О Горанцима у Призренској Гори објављен је релативно велики број научних студија. Забелешке о овој етничкој заједници доноси још Иван Степанович Јастребов (2018, стр. 199–211), у време док

- ² Термином *Призренска Гора* одређен је највећи део географске области Гора, која не припада у потпуности Косову и Метохији, односно Србији. После Првог светског рата ова област је подељена између Краљевине СХС (Југославије) и Албаније, тако да је југословенској држави припало деветнаест горанских села, од којих се седамнаест налази у данашњој Србији, а два у Северној Македонији, док је девет села додељено Албанији (Ранковић, 2016, стр. 102).
- ³ Горанци (или Горани) јесу заједница словенског порекла, исламске вероисповести (Дармановић, 1994, стр. 143). Матерњи језик им је горански, или *нашински/нашенски* (како га сâми називају), за који се сматра да представља мешавину северозападних македонских, шарских српских и метохијских говора (Младеновић, 2000, стр. 49, 50). Горанска села на подручју Призренске Горе су Доња и Горња Рапча, Доњи и Горњи Крстац, Радеша, Љубовиште, Враништа, Лештане, Кукуљане, Орчуша, Млике, Диканце, Баћка, Глобочица, Брод, Крушево, Зли Поток, Рестелица.
- ⁴ До седме деценије XX века у Драгашу није било Албанаца. Они се у ово место досељавају након што је 1960. године од дотадашњих засебних општина Гора, насељене Горанцима, и Опоље, насељене Албанцима, формирана јединствена општина са средиштем у Драгашу. У новоформираној општини Албанци су до 1990. године заузели најважније позиције у руководству, запошљавању, образовању, да би их деценију касније у Драгашу било око 30% у односу на укупан број становника (Ахметовић, 2000, стр. 56). Године 2011. у овој варошици је регистровано око 45% Албанаца (*Regjistrimi i Popullsisë Ekonomike Familjare dhe anesave në Kosovë 2011*, 2013, стр. 22).
- ⁵ Драстично опадање броја становника Призренске Горе од деведесетих година XX века наовамо проузроковано је интензивним исељавањем, које се у највећем обиму одиграло после рата на Косову и Метохији 1999. године. У прве три послератне године догодио се талас исељавања који није забележен у историји Призренске Горе (Hasani, 2003, стр. 63), а процена је да се у периоду од 1999. до 2011. године са овог подручја иселило више од десет хиљада Горанаца (Борђевић-Црнобрња, 2014, стр. 41). Заједно са око 4.500 Горанаца из тридесетак места и градова широм Косова и Метохије, Горанци из Призренске Горе већином су се иселили у централну Србију и Војводину (Хасани, 2000, стр. 39–40).
- ⁶ Процењује се да ван Призренске Горе, не рачунајући области насељене Горанцима у Албанији и Северној Македонији, живи више од 60.000 припадника горанске заједнице (Хасани, 2000, стр. 44).

Слика 1. МАПА ПРИЗРЕНСКЕ ГОРЕ

је, средином друге половине XIX века, као руски вицеkonzул, а затим и konzул, службовао у Призрену. У годинама пре и после Другог светског рата Горанце у Призренској Гори проучавао је Милисав Лутовац, који је синтезу сакупљене грађе о насељима, пореклу и животу горанског становништва објавио у једној од својих најпознатијих антропогеографских студија (1955). До краја 20. столећа Горанцима су се бавили бројни научници, који су истраживали музичку традицију овог народа (Васиљевић, 1950; Ivanović, 1972; Станковић, 1993; Traeger, 1972, 1974, 1980), говор (Mladenović, 1986; Младеновић, 2001), традиционалну ношњу (Дармановић, 1994), свадбене обичаје (Дивац, 1995), утицај савремених промена на традиционалну културу (Дармановић, 1995) итд. Са аспекта истраживања етничког идентитета Горанаца важан допринос остварен је захваљујући пројекту Географског института САНУ „Јован Цвијић“, спроведеном од 1991. до 1994. године (Антонијевић и Радовановић, 1995). У сарадњи са Одбором за проучавање Косова и Метохије САНУ, исти институт је реализовао и истраживање положаја Горанаца у условима измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији непосредно након рата 1999. године⁷ (Бурсаћ, 2000).

Околности у јужној српској покрајини после рата 1999. године, повезане са друштвеним и политичким променама које су на овом подручју проблематизовале питање положаја мањинских, неалбанских заједница, допринеле су томе да се Горанцима у Призренској Гори посвети додатна научна пажња. У прве две деценије XXI века о њима је објављено више студија домаћих и страних истраживача различитих профила – етнолога, антрополога, етномузиколога, лингвиста, и других (Derans i Žeslen, 2011; Дрвошанов, 2012; Ђорђевић Црнобрња, 2014; Idrizi, 2013; Markov, 2019; Ранковић, 2016; Ranković, 2018; Рељић, 2011; Тончева, 2013; Nasani, 2003, итд.). Неколико студија, у истом периоду, посвећено је истраживању проблема из домена миграција, културних и идентитетских пракси припадника горанске заједнице ван Призренске Горе, нарочито у Београду (Ђорђевић Црнобрња, 2014, 2015, 2020; Ђорђевић Црнобрња, 2015, 2015а, 2018).

Већ само делимичан преглед научних студија о Горанцима сведочи о прилично великом интересовању за ову етничку заједницу, ког, по свему судећи, међу истраживачима никада није недостајало. Ипак, иако би се на основу броја објављених научних радова могао стећи утисак да су Горанци истражени у већини сегмената који их као заједницу карактеришу, чињеница је да су неке теме из њиховог живота и културе у досадашњим истраживањима само дотакнуте, односно да нису обрађене у довољној

⁷ Рат на Косову и Метохији 1999. године чинила су два истовремена сукоба. Први сукоб је био између полиције Републике Србије и војске Савезне Републике Југославије, са једне стране, и албанске паравојне Ослободилачке војске Косова (ОВК), која је оружаном борбом настојала да Косово и Метохију одвоји из састава Србије, са друге стране. Други сукоб је обухватао бомбардовање Косова и Метохије, целе Србије и СР Југославије од стране НАТО-а и одбрану југословенске војске од ове агресије. Повод за напад НАТО-а, започет без сагласности Савета безбедности УН-а, биле су оптужбе на рачун српских власти да спроводе етничко чишћење Албанаца на Косову и Метохији, односно неприхватање споразума од стране Београда на конференцији у француском граду Рамбујеу, који је предвиђао распоређивање НАТО снага на подручју јужне српске покрајине, са правом кретања на целој територији СР Југославије. Бомбардовање НАТО-а почело је 24. марта, а завршило се 10. јуна 1999. године, након чега је остављен и сукоб између српских снага и ОВК. Завршетак рата значио је повлачење српских снага са Косова и Метохије, односно улазак међународних трупа КФОР-а на ову територију. Савет безбедности УН-а донео је Резолуцију 1244, којом је одобрено увођење међународне војне и цивилне управе на Косову и Метохији под патронатом НАТО-а и УН-а, уз гарантовање суверенитета СР Југославије над јужном српском покрајином.

мери. Ово се, између осталог, посебно односи на поједине елементе нематеријалног културног наслеђа, које Горанци доживљавају као важан део своје традиције, а који су, преношењем са генерације на генерацију, остали сачувани све до данас. Прослава Ђурена, која се према датуму одржавања поклапа са празновањем православног Ђурђевдана, један је од најзначајнијих догађаја дугог трајања у животу и култури Горанаца, који се практикује до дана данашњег, али о којем у постојећој научној литератури има сасвим мало података. О неколико сегмената поменутог догађаја емпиријски материјал доноси Драгослав Антонијевић (1995, стр. 84–86, 87–88), и то из времена прве половине деведесетих година XX века, док Сања Ранковић Ђурен помиње у контексту појединих елемената музичке праксе као саставних делова његове прославе регистрованих до данас (2016, 2018). Јадранка Ђорђевић Црнобрња овог догађаја се дотиче са аспекта његовог симболичког значаја за Горанце настањене у Београду и Тутину као чиниоца њихове идентификације са горанском заједницом и подручјем Горе као матичном географском облашћу (Ђорђевић Срнобрња, 2020, стр. 37, 47). Краћи опис прославе Ђурена из првих година XXI века даје Сузана Хасани (2003, стр. 53–56), која приказ овог догађаја, што треба нагласити, доноси као припадница горанске заједнице.

Полазећи од становишта по ком прослави Ђурена у научној литератури до сада није посвећено довољно пажње, у раду настојимо да пружимо допринос истраживању овог, за Горанце веома важног догађаја. Циљ рада, у том смислу, представља покушај да прикажемо прославу Ђурена са аспекта неколико њених главних елемената, и то узимајући у обзир актере ових елемената, те јасне просторне и временске оквире у којима се они одвијају. У остварењу наведеног циља, прославу Ђурена посматрамо кроз концепт *етнографског догађаја*, под којим Весна Вучинић Нешковић подразумева „динамички склоп сукцесивних константних и варијабилних активности чији су временски и просторни оквири, садржаји, актери и артефакти јасно препознатљиви“ (Вучинић Нешковић, 2003, стр. 73–74). Наведеним приступом, дакле, настојимо да изнесемо конкретан, прецизан приказ главних елемената прославе Ђурена, са намером да представимо етнографску грађу која би могла да послужи за поновљена истраживања истог феномена, односно за компаративно праћење динамике његовог трајања и евентуалних промена унутар његове структуре.

Са циљем потпунијег концептуализовања истраживане теме, прославу Ђурена третирамо као *свешковину*, којом се у појмовном смислу означава „приредба и весеље поводом неког празника, свечана прослава, свечаност“ (Светковина, 2011). Теоријски гледано, светковину посматрамо кроз призму диркемовског односа између *џрофанои* и *свешои*, где се под профаним подразумева свакодневица, обичан, утилитарни живот заједнице, који је променљив, пролазан и условљен друштвеним факторима и променама, док је свето, са друге стране, дефинисано као домен апсолутно различит од профаног, који обухвата колективне зборове, саборе и ритуале, односно време и догађаје који су у вези са животом светковине. Овако схваћена, светковина се може разумети као производ тежње да се друштво издигне изнад сфере тривијалности, оличене у свакодневици, односно да себе потврди као део неке више сфере постојања. Она је догађај који својом „узаврелошћу“ реактуелизује чувства и симболе од значаја за друштво, што ојачава осећање припадности заједници и учвршћује њене вредности (Ђорђевић, 1986, стр. 9, 11–12). Светковина може бити начин исказивања апсолутне слободе и спонтаности, али она исто толико може да испољава особине свесно обликоване и усмераване активности, чији је циљ каналисање осећања заједнице у одређеном правцу (Ђорђевић, 1986, стр. 22–24).

Имајући у виду да прославу Ђурена Горанци доживљавају као важан део своје традиције, овај догађај се концептуално може довести у везу и са *нематеријалним културним наслеђем*, под којим се подразумевају усмене традиције и изрази, извођачке уметности, друштвени обичаји, ритуали, свечани догађаји, итд., које заједнице, групе, и у појединим случајевима појединци, препознају као део свог културног наслеђа (Џуковић, 2019, стр. 16, 17).⁸ Наведеним концептом означавају се садржаји културе које су етнологзи, антрополози, историчари уметности, социолози, и други, одувек називали фолклором, традиционалном културом, усменим наслеђем, и слично (Џуковић, 2019, стр. 31), а који припадницима заједница служе као средство поистовећивања са заједницом, односно као средство изражавања идентитета и континуитета групе. Значај концепта нематеријалног културног наслеђа огледа се посебно у томе што се он не односи на културне феномене као такве, већ на њихове творце, преносиоце, кори-

⁸ Наведено одређење нематеријалног културног наслеђа дато је према Унесковој Конвенцији о очувању нематеријалног културног наслеђа из 2003. године (Џуковић, 2019, стр. 16).

снике, захваљујући чему се нематеријално културно наслеђе посматра као жива културна баштина, тј. као врста културне праксе одређене заједнице (Жикић, 2011, стр. 13).

Приказ главних елемената прославе Ђурена заснован је на емпириској грађи прикупљеној теренским истраживањем у горанском селу Враништа, спроведеним крајем 2018. године и у време прославе Ђурена 2019. године.⁹ У истраживању је примењен метод квалитативног типа, што значи да је етнографска грађа прикупљена непосредном опсервацијом проучаваних појава¹⁰ и вођењем разговора са њиховим учесницима, односно житељима наведеног села. Разговори су вођени у облику формалног интервјуа полуструктурираног типа, под којим су се подразумевали интервјуи у којима је упитник био формулисан у виду подсетника, са редоследом питања који није био једнозначан, већ прилагођен ситуацији на терену, односно току разговора са сваким саговорником понаособ.¹¹ Део разговора обављен је у форми неформалних интервјуа, који су настали као резултат спонтане размене информација, до којих је дошло непланирано, у околностима које су створиле могућност доласка до корисних података о теми истраживања.¹² Грађа добијена на основу коришћених метода – опсервације и интервјуа – анализирана је и систематизована, након чега је интерпретирана, односно преточена у наратив којим је тема обухваћена истраживањем описана. Због ограниченог трајања истраживања, те ограниченог броја саговорника, који се није могао узети као репрезентативан узорак за целокупну горанску заједницу у Призренској Гори, резултате презентоване у раду сматрамо само делимичним, односно пре-

⁹ Осим у селу Враништа, у току теренског истраживања боравили смо и у Драгашу. Прослави Ђурена делимично смо присуствовали у селу Доња Рапча. Имали смо прилике да посетимо села Млике, Глобочица и Брод.

¹⁰ Опсервиране појаве бележили смо фото-апаратом и видео-камером. Употребом фото-апарата формирана је фотографска документација чији је део презентован у раду.

¹¹ Формалним интервјуом било је обухваћено седам саговорника. Саговорници су били мушког пола, углавном средње и старије животне доби. До саговорника смо долазили по препоруци лица која су нам у спровођењу истраживања указивала помоћ, односно која су нам, условно речено, у Призренској Гори била домаћини.

¹² Неформалне интервјуе имали смо са око петнаест особа, на које смо у току истраживања случајно наилазили или смо са њима ступали у контакт приликом сусретања са лицима која су нам у спровођењу истраживања помагала. Већину ових особа чинили су мушкарци, старости од двадесетак до 60-70 година.

лиминарним, због чега их видимо као допринос истраживаној теми од ког се не могу очекивати уопштавања, нити доношење коначних закључака.

КАРАКТЕР ПРОСЛАВЕ ЂУРЕНА КАО ДОГАЂАЈА У КУЛТУРИ ГОРАНАЦА

Прослава Ђурена одвија се сваке године почетком маја, најчешће од петог до деветог дана овог месеца (Ранковић, 2016, стр. 108), због чега се овај догађај према датуму свог одржавања може довести у везу са празновањем православног Ђурђевдана. Поред датума, прослава Ђурена има и других додирних тачака са празновањем Ђурђевдана, које указују на заједничко порекло ова два догађаја. Заједнички елементи, међутим, не односе се на онај део прославе Ђурђевдана који је установљен прописима хришћанске православне цркве, већ на оне слојеве овог празника који су на простору насељеном Јужним Словенима забележени практично код припадника свих народа и свих вероисповести – и код православаца, и код католика, и код муслимана. У питању су слојеви чија старина сеже до старих, предхришћанских пролећних култова, због чега је Ђурђевдан, као дан када се – по народном рачунању времена – завршавала зимска и почињала летња половина године, у народним масама и стекао огромну популарност (Бандић, 2004, стр. 326).

На заједничко порекло Ђурена и Ђурђевдана указује и податак да су на крајњем југу Косова и Метохије елементи ђурђевданских, пролећних култова забележени не само у Призренској Гори него и у непосредном окружењу ове области, и то, између осталог, у сâмом Призрену, где су се средином XX века они и даље налазили у пракси код практично свих етничких и верских заједница настањених у овом граду – Срба, Цинцара, Албанаца, Турака, Рома (Антонијевић, 1974, стр. 194).¹³ Најстарији слојеви ђурђевданског фолклора у Призрену, према Драгославу Антонијевићу, припадали су сточарским култовима, који су временом, са преласком са сточарства на земљорадњу, нарочито на занате, изгубили на значају и повукли се пред елементима ратарске

¹³ Код призренских Албанаца муслимана Ђурђевдан је забележен под називом *X'g'рлес*, а код Албанаца католика под именом *Шинђеређ*. Турци су овај празник звали *Хидирлез*. Код Срба и Цинцара забележен је назив *Ђурђевдан* (Антонијевић, 1974, стр. 194).

обредне праксе и „магије везане за здравље човека и његов напредак“ (1974, стр. 194).

Повезаност Ђурена и Ђурђевдана уочљива је и у терминологији. Име Ђурен, наиме, Горанци користе за означавање Ђурђевдана на свом, горанском језику (Ђорђевић Срнобрња, 2020, стр. 47), мада се у Призренској Гори, поред општераспрострањеног назива Ђурен, у појединим селима у употреби могу срести и термини који још директније упућују на везу са Ђурђевданом, а то су Ђурђев-ген и Ђурђијен.¹⁴ Припадници горанске заједнице са којима смо у току истраживања разговарали истичу да термин Ђурен, осим међу Горанцима, није познат у говору ниједног другог народа, због чега га виде не само као јединствену одлику свог језика него и као потврду аутентичности догађаја на који се овај термин односи, тј. као доказ карактера прославе Ђурена као аутентичног елемента горанског традиционалног културног наслеђа.

Истраживачи који су писали о прослави Ђурена наводе да се сличност овог догађаја са празновањем православног Ђурђевдана огледа превасходно у контексту елемената који се односе на извођење обредних радњи чији је замишљени циљ да се на прелазу из зимске у летњу половину године обезбеди здравље деце и одраслих (Ђорђевић Срнобрња, 2020, стр. 47).¹⁵ У ове радње могу се убројати брање лековитих трава, биља и цвећа,¹⁶ умивање и купање у води у раним јутарњим часовима ради здравља, плетење венаца, кићење врата и капија кућа убраним биљем, љуљање девојака у љуљашкама везаним за младо и здраво дрво, и слично (Антонијевић, 1995, стр. 84–85; Hasani, 2003, стр. 55; Ранковић, 2016, стр. 108). Поред наведених, заједнички елементи уочљиви су и у магијској пракси за подстицање здравља и плодности стоке, која обухвата активности као што су шибање оваца врбовим границама, крмљење стоке ђурђевданским биљем помешаним са сољу, итд. (Антонијевић, 1995, стр. 85; Hasani, 2003, стр. 55). Паралела између прославе Ђурена и празновања Ђурђевдана при-

¹⁴ Саговорници обухваћени истраживањем наводили су да је термин Ђурђијен, на пример, карактеристичан нарочито за село Брод.

¹⁵ Јадранка Ђорђевић Срнобрња наводи да су јој припадници горанске заједнице, обухваћени њеним истраживањем, саопштавали да Ђурен прослављају као поздрав пролећу. Једна саговорница јој је овај догађај описала као обележавање „изласка из зиме“ (Ђорђевић Срнобрња, 2020, стр. 47).

¹⁶ Сања Ранковић бележи да први дан прославе Ђурена – 5. мај – Горанци зову *џрафке*, а други дан – 6. мај – *џошке*. Назив *џрафке* односи се на траве и биље које се у току прославе Ђурена сакупљају у пољу, док семантика речи *џошке*, како наведена ауторка тврди, није утврђена (Ранковић, 2016, стр. 108).

метна је и у томе што се оба догађаја у народној традицији повезују са симболиком љубави.¹⁷ За прославу Ђурена, у том смислу, карактеристично је да се она одвија у контексту дружења младих, и то са циљем међусобног упознавања, односно избора потенцијалног брачног партнера (Ђорђевић Crnobrnja, 2020, стр. 108).¹⁸

Колико између горанског Ђурена и православног Ђурђевдана има сличности, толико међу њима има и разлика. Сузана Хасани Ђурен означава као један од највећих пролећних празника у Призренској Гори, чија се прослава у односу на празновање Ђурђевдана разликује нарочито по томе што се она не практикује као породична или крсна слава, као што је то случај код других словенских народа, већ као колективни, општегорански празник. За разлику од празновања Ђурђевдана, прослава Ђурена траје знатно дуже од једног или два дана, колико је уобичајено да се код православних хришћана слави празник посвећен Светом Ђорђу, и најчешће се протеже на скоро читаву седмицу. Главни догађај у склопу прославе Ђурена чини играње великог кола, већином састављеног од младих девојака, док мушкарци и удате жене окружују коло, посматрајући шта се у њему и око њега догађа (Hasani, 2003, стр. 53, 55). Према Драгославу Антонијевићу, Ђурен је највећи празник код Горанаца, који представља древни саборски дан, карактеристичан по масовном окупљању припадника горанске заједнице на пространим зеленим ливадама. Ту, уз писку зурли и ударце у гоч, девојке у празничним ношњама играју колâ, тако да та игра пружа „могућност за једну колективну егзалтацију, за поглед упућен момцима, могућим будућим супружницима, који су били ту, непосредно уз њих саме“ (Антонијевић, 1995, стр. 84, 85–86). Уз свадбени ритуал, како то примећује Сања Ранковић, прослава Ђурена заузима централно место у вредносном систему Горанаца. Овај догађај, према наведеној ауторки, по дужини трајања и разноврсности обредних активности готово да нема премца у целокупној горанској култури. Прославу Ђурена одли-

¹⁷ О елементима празновања Ђурђевдана код православних хришћана, односно Срба, видети више у: Недељковић, 1990, стр. 72–81 и Бандић, 2004, стр. 326–331.

¹⁸ Овај аспект прославе Ђурена од нарочитог је значаја за младе Горанце који живе ван Горе, којима прослава Ђурена служи као повод за долазак у Гору и окупљање ради дружења, упознавања и склапања љубавних, односно брачних веза унутар заједнице. Ова прилика најчешће се користи и за организовање веридби (Ђорђевић Crnobrnja, 2020, стр. 108, 125–126).

кује богатство музичко-плесне праксе, коју карактеришу „вокално извођење жена, мушка или мешовита игра уз пратњу зурли и тупана, и игра девојака уз песму и даире“, при чему се „целокупна музичка и плесна активност у оквиру ђурђевданског окупљања одвија у природи“ (Ранковић, 2016, стр. 107, 108).

ЕЛЕМЕНТИ ПРОСЛАВЕ ЂУРЕНА – РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА 2018–2019. ГОДИНЕ

Резултати истраживања које смо у Призренској Гори спровели 2018. и 2019. године показују подударност са забелешкама које су о прослави Ђурена направили раније поменути истраживачи. Горанци из села Враништа прославу Ђурена доводе у везу са периодизацијом године према којој се она дели на зимски и летњи период, сходно чему овај догађај доживљавају као чин којим се означава прелазак из зимског у летње годишње доба, односно прелазак из дела године који у Призренској Гори карактеришу оскудица и тешки услови живота у раздобље карактеристично по бујању природе и свеопштем благостању. Саговорници обухваћени истраживањем, у том смислу, прославу Ђурена виде као догађај којим се слави плодност, али и младост, љубав, лепота. Прославу Ђурена, у исто време, доживљавају као чин колективног весеља, који има за циљ испољавање ведрога расположења и учвршћивање пријатељских и сродничких веза унутар заједнице. Схватајући га на наведени начин, овај догађај за њих представља јединствену прилику да се у току године са својим сународницима који живе ван Горе састану и да тим путем искажу осећања међусобне повезаности и заједништва.¹⁹ Значај окупљања у Гори поводом прославе Ђурена саговорници су изражавали речима „Ке да си, да си, за Ђурен дома да си“, док су за сународника који за Ђурен у Гору не би дошао у шали говорили „да иљи нема паре, иљи је бољен, иљи је улав“.²⁰ Колико прославу Ђурена схватају као ствар од колективног значаја, са друге стране, толико је саговорници подједнако важном сматрају и на индивидуалном, породичном плану. Овај догађај за њих представља повод да

¹⁹ Због тога што поводом прославе Ђурена у Гору долазе многи Горанци који живе и раде ван овог подручја, саговорници су овај догађај описивали као период када Гора „оживи“.

²⁰ Према објашњењу саговорника из села Враништа, реч „бољен“ у горанском говору има значење болестан, а реч „улав“ – поремећен, луд, малоуман.

се чланови фамилије који живе и раде ван Горе окупе, али то је и прилика за обављање појединих догађаја од значаја за породицу, као што су, на првом месту, веридбе чланова породице стасалих за женидбу или удају.²¹

Практично сваки разговор о прослави Ђурена са саговорницима средње или старије генерације није могао да започне без њиховог носталгичног присећања на то како се овај догађај у Гори *некада* одвијао. Период ког су се саговорници у својим данашњим педесетим или шездесетим годинама живота са носталгијом присећали означавали су термином „нека срећнија времена“ и смештали су га у доба до последње деценије XX века. У овом добу, како су говорили, прославе Ђурена биле су познате по бројним радњама чије се практиковање у многим сегментима до данас редуковало, па чак и изгубило. Ово се односи на радње обичајно-обредног типа, као што су *џрафке* или *џравке*, односно *џојке*, које су саговорници описивали као ранојутарњи одлазак у природу ради брања различитих биљака, који се у пракси становника села Враништа данас обавља углавном још само тако што нешто биља, обично босиљак или здравац, тек понеко набере у дворишту или башти свога дома. Пред нестанком је, према тврдњама саговорника, и ритуално купање, које се некада масовно обављало у природи, на каквом потоку или извору, док се у данашње време оно практикује још једино по кућама, где се укућани водом само симболично поливају.

Прославе Ђурена од пре неколико деценија саговорници средње и старије генерације сећају се и по колективним весељима која су била знатно бројнија и масовнија у односу на весеља која се поводом прославе Ђурена организују данас. Тада су се, наиме, весеља приређивала у сваком селу на подручју Призренске Горе, за разлику од ситуације последњих година, када се, према тврдњама саговорника, окупљања поводом прославе Ђурена органи-

²¹ У току истраживања имали смо прилику да једној веридби лично присуствујемо. Церемонијал је обављен на дан 5. маја, тако што је момак са оцем, члановима породице и пријатељима, из села Горња Рапча, одакле је родом, дошао у Драгаш, у кућу своје девојке, будуће невесте. Долазећи у девојчину кућу, гости су са собом донели поклоне. Девојка је свог будућег супруга дочекала свечано одевена, након чега су гости примљени у кућу, а затим послужени кафом, пићем, ручком и слаткишима. Поклони које су гости донели смештени су у једну од соба, тако да буду изложени на увид сваком посетиоцу који у кућу дође. После обављене веридбе, пред повратак у Доњу Рапчу, момак, чланови његове породице и пријатељи добили су у знак уздарја поклоне од девојке и њене породице.

зују у мањем броју села и са мањим бројем учесника. По континуитету ових окупљања, како су саговорници истицали, прослава Ђурена је до дана данашњег ипак задржала карактер једног од најважнијих обележја горанске традиције и културе. Окупљања, праћена весељем, музиком и игром, почињу 4–5. маја и одвијају се у току неколико дана – до 9. или 10. маја.

Најмасовније окупљање поводом прославе Ђурена традиционално се одвија у атару села Враништа, на пољу званом Влашка (Сл. 2). Ово поље се географски налази између села Враништа и села Млике, на успону који од Бродске реке иде ка висоравни на којој је село Враништа смештено. Поље се простире на месту где поменути успон, подно брда Букојне, прелази у широку зараван. Кроз њега вијуга асфалтни пут који од Драгаша води ка селу Глобочица, и даље ка селима Крушево и Рестелица, а од ког се на сâмом пољу одваја друм који води ка селу Враништа.²² Прослава на пољу Влашка пада на централни дан прославе Ђурена, а то је 6. мај, због чега је овај догађај, у односу на прославе Ђурена у другим селима у Призренској Гори, међу Горанцима најпопуларнији. Он окупља највећи број припадника горанске заједнице, па му поред Горанаца из села Враништа присуствују и Горанци са практично целог подручја Призренске Горе. Због велике популарности, прославу Ђурена на пољу Влашка посећују и Горанци из горанских села у Албанији, па и у Северној Македонији.

Прослава Ђурена на пољу Влашка одвија се у поподневним часовима. Године 2019. овај догађај је почео око 14 сати, када су на поље Влашка почели да пристижу његови први учесници. Припадници горанске заједнице долазили су породично и у мањим групама – по двоје, троје или више људи. У групама су долазили посебно млади, тако да су се групе могле разликовати по старосној доби и родној припадности. Становници села Враништа до поља Влашка стизали су углавном пешице, док су Горанци из других села долазили возећи се аутомобилима. Окупљање на пољу Влашка изгледало је тако што су неки међу учесницима, нарочито они који су долазили породично, након пристизања на овај простор заузимали места по ободу поља, где су на трави про-

²² Поље Влашка се, у контексту значаја прославе Ђурена за припаднике горанске заједнице, који овај догађај доживљавају као обележје своје традиције и културе, у теоријском смислу може означити као *простор догађања*. Под овим термином Весна Вучинић подразумева простор колективних активности организованих одређеним поводом, који су од кључног значаја за идентитет локалних група и заједница (Вучинић, 1999, стр. 195).

Слика 2. МАПА ПРОСТОРА ПРОСЛАВЕ ЂУРЕНА НА ПОЉУ ВЛАШКА

стирали какво ћебе или ћилим, на који су потом седали и ту се служили храном и пићем донетим од куће. Још пре 14 часова, када је окупљање учесника прославе Ђурена почело, неколико предузетника је на пољу Влашка поставило више пунктова за продају играчака, бижутерије, слаткиша, роштиља, сокова и слично, док су на две локације подигнута два рингишпила.²³ Привучени наведеним садржајима били су највише припадници млађих генерација, почевши од деце, па до момака и девојака, који су, осим у међусобном дружењу, време по доласку на поље Влашка користили за обилазак поменутих пунктова, куповину или забаву.

До 15 часова на пољу Влашка окупило се више стотина Горанаца, чији ће се број у наставку прославе додатно увећавати. Тада је, на пропланку са десне стране пута Драгаш–Глобочица, надомак

²³ Саговорници обухваћени истраживањем ове садржаје су описивали као појаву новијег датума, проистеклу из настојања појединаца да прославу Ђурена искористе као прилику за зараду.

кривине после које се пут пење уз брдо Букојну, а непосредно пре скретања за село Враништа, заиграло *оро*, односно коло,²⁴ праћено музиком у извођењу *џујана*.²⁵ Састав *џујана* чинила су двојица *џујанџија*, са једне стране, и тројица зурлаша, или *свирлаџија*, са друге стране, које су чинили плаћени свирачи Роми из Призрена.²⁶ Играње кола започело је петнаестак девојака, од којих су три биле обучене у *свечани косџим*, односно „традиционалну горанску ношњу“,²⁷ док су остале носиле савремену, конфекцијску одећу, исто свечаног типа. Око девојака које су започеле играње кола налазило се, кружно распоређено, више десетина мушкараца и жена, различите животне доби. Као и девојке у колу, и ова

²⁴ Под играњем кола подразумева се врста традиционалне плесне праксе (Ракоћевић, 2012, стр. 16–17), односно облик игре сачињен од ланца међусобно повезаних играча – мушких, женских или мешовитих, који се најчешће креће по кружној, а ређе по некој другачијој путањи: спиралној, вијугавој, чак и правој (Младеновић, 1973, стр. 15). Сâм назив *коло* општесловенског је порекла (Зечевић, 1983, стр. 103) и на Балкану је задебележен код Срба, Хрвата, Словенаца (у Белој Крајини) и муслимана у Босни и Херцеговини. У источним балканским крајевима – код Македонаца и Бугара, али и код Срба (у јужној Србији) и Црногораца – карактеристични су називи *оро* и *хоро*, који долазе од грчке речи *χορός* чије је значење скуп људи, игранка, игра (Младеновић, 1973, стр. 16). Реч *оро* присутна је и у говору Горанаца у Призренској Гори. Саговорници из села Враништа користили су за означавање кола углавном овај термин.

²⁵ Термином *џујан* саговорници из села Враништа означавали су традиционални инструмент тапан, односно гоч или велики будањ. Под изразом *џујани*, са једне стране, подразумевали су множину, тј. два или више ових инструмената, али, са друге стране, и инструментални састав сачињен од свирача који ударају у тапан и свирача који дувају у зурле. Називом *џујани* саговорници су означавали и сâмо играње кола које се одвија уз пратњу поменутих инструмената. За инструмент зурле наводили су да се он у горанском говору зове *свирле*. Наведену терминологију помиње још Бирте Треруп, шездесетих година XX века, која у својим белешкама из Призренске Горе каже да је локални назив за зурле свирла, и да се цела „група, рачунајући тупанџије и свирлаџије, назива тупани“ (в. Трагер, 1974, стр. 212).

²⁶ Бирте Треруп у време својих истраживања такође бележи да Горанци за своја весеља ангажују свираче из Призрена. Ова ауторка је записала да групе тупанџија и свирлаџија Горанци означавају термином *џајџе* (Трагер, 1980, стр. 483). Према Сањи Ранковић, сâми Горанци нису никада свирали ни зурле, ни тупане, али су музицирање на овим инструментима идентификовали као елемент свог културног идентитета, уз који, све до данас, праве готово сва своја весеља. Наведена ауторка објашњава да популарност ова два инструмента међу припадницима горанске заједнице представља резултат оријенталног, турско-источњачког утицаја који је на традиционалну музику Горанаца извршен у времену османске владавине (Ранковић, 2016, стр. 112–113, 117–118).

лица су била обучена сходно карактеру догађаја у ком су учествовала, што значи свечано. Већина је била одевена у савремену, конфекцијску одећу, док је десетак жена носило *џерлик*,²⁸ а отприлике исто толико девојака „традиционалну ношњу“. Играње кола започето је у форми кола отвореног типа, српастог облика, под којим се подразумева коло у облику кружне линије дужине до око четвртине круга (Младеновић, 1973, стр. 114). Свирачи који су својом музиком пратили игру били су распоређени тако да су зурлаши седели на ободу пропланка на ком је коло играно, дакле изван кола, док су се тупанције налазиле унутар кола, крећући се заједно са њим (Сл. 3 и 4).

Како је време од почетка играња кола одмицало, тако се повећавао и број људи који су пристизали на пропланак на ком се коло играло. Пристизали су и мушкарци и жене, различитог узраста, почевши од деце, преко омладине, па до особа у зрелим и старијим годинама. Жена које су носиле терлик и девојака обучених у „традиционалну ношњу“ било је све више. Са повећањем

²⁷ Синтагму „традиционална горанска ношња“ стављамо под знаке навода у настојању да тиме укажемо на значење у ком ову синтагму користимо. С тим у вези, полазимо од констатације Мине Дармановић по којој традиционална, односно народна женска ношња Горанаца, под утицајем куповних производа, савремених материјала и начина израде од последњих деценија XX века почиње да се мења и нестаје. Повлачи се из свакодневне употребе, све мање се тка ручно, док се све чешће виђа још само за време свечаности (Дармановић, 1994, стр. 146, 148, 149). Традиционална горанска женска ношња, у том смислу, у новије време задржава углавном само свој свечани карактер, сходно чему превасходно добија функцију *свечаног костима*, под којим се подразумева одећа која се састоји од предмета који се користе искључиво у свечаним приликама (Ђорђевић Црнобрња, 2020, стр. 154). Према Јадранки Ђорђевић Црнобрњи, саговорници обухваћени њеним истраживањима наводили су да се женски свечани костим користи „за весеље“ и да представља „незаобилазан део горанске традиције“ (2020, стр. 154). Наведена ауторка овај костим означава као један од главних симбола етничког идентитета Горанаца, којим припадници ове заједнице успостављају границу према припадницима других заједница (2020, стр. 37).

²⁸ У питању је одевни предмет црне боје, налик мантилу, који носе удате Горанке када бораве ван куће. Терлик је кројен у струк, дужине до испод колена, без ревера је и са дугим равним рукавима. Носи се практично само у Гори и користе га само Горанци. Може се сматрати симболом брачног статуса жене, али и симболом горанске заједнице, односно елементом горанског етничког идентитета (Ђорђевић Црнобрња, 2015, стр. 306). Између свакодневног и свечаног терлика постоје извесне разлике. Терлик који се носи у свечаним приликама на ободима рукава и на предњем доњем делу има већине геометријске шаре беле боје, док код терлика намењеног за свакодневну употребу ових шара нема (Ђорђевић Црнобрња, 2015, стр. 62).

СЛИКА 3. ЗУРЛАШИ НА ПРОСЛАВИ ЂУРЕНА НА ПОЉУ ВЛАШКА

броја људи који су се окупљали око кола, растао је и број учесника кола. Прикључивање игрању кола није било ограничено ни по полу, ни по старости учесника, што значи да је могао да игра ко год је то пожелео. Колу су се највише прикључивале особе женског пола, али су му се, како је оно расло, у одређеном броју придруживали и мушкарци. Коло је расло на два начина: 1) пресецањем, тј. улажењем у коло; 2) хватањем на крају кола као последњи играч. Започето у форми отвореног типа, коло је и нарастањем задржало исти облик, али тако да је са повећањем броја учесника његова кружна линија попуњавана, па је уместо српастог изгледа оно попримило изглед скоро затвореног круга. Контакт између играча у колу био је непосредан, што значи да су се они, хватајући се шакама, међу собом држали за руке, и то тако да су им руке биле савијене у лактовима, толико да су им се шаке налазиле готово у висини рамена. Коло се кретало слева надесно, при чему се крајњи десни играч налазио у улози коловође, што је он означавао високо подигнутом десном руком и држањем марамнице у шаци којом је махао. Играла се практично само једна врста кола, за чији стил играња би се могло рећи да је под-

сећао на варијанту тзв. лаког кола, које је на Косову и Метохији забележено под називом *леснојо*. Играло се једноставно – прављењем три корака удесно, једног у месту (налик полукораку уназад), па поново три корака удесно, и тако редом, чиме се коло у току играња померало у десну страну.²⁹

Слика 4. Тупанџије у пратњи кола

Уз континуирану музичку пратњу зурли и тупана, коло је око 16 часова толико нарасло да су се играчи, због ограничености простора на ком су играли, организовали у два кола, оба отвореног типа, која су се кретала паралелно једно уз друго.³⁰ Број учесника у овако формираном колу, пречника двадесетак метара, износио је најмање стотину, с тим да састав кола није у сваком тренутку морао бити исти, будући да су му се у току играња поје-

²⁹ Оливера Младеновић наводи да је под називом *леснојо* овај стил играња кола забележен и у данашњој Северној Македонији. У питању је тип игре који је, према наведеној ауторки, познат на читавом Балканском полуострву и то у великом броју варијанти (Младеновић, 1973, стр. 143).

³⁰ Овакав начин играња може се убројати у ону врсту кола чију формацију Оливера Младеновић дефинише као *коло у колу*, под чиме се подразумевају два или више кола која имају исти центар (Младеновић, 1973, стр. 118).

дини играчи прикључивали, док су се, у исто време, неки из њега искључивали. Највећи део кола чинили су играчи женског пола, међу којима је највише било младих, неударних девојака. Са друге стране, док је коло играло, око њега се налазило више стотина посматрача, чију су већину чинили мушкарци. Учеснице кола које су својом појавом посебно привлачиле пажњу окупљених биле су девојке обучене у „традиционалну ношњу“ (Сл. 5). Број ових девојака, међутим, није износио више од пар десетина, што је, према тврдњама саговорника обухваћених истраживањем, било неупоредиво мање у односу на број девојака које су у традиционалним ношњама на прославу Ђурена долазиле *некада*, пре неколико деценија.³¹ У питању је елемент прославе Ђурена, који, како су саговорници наводили, представља једно од препознатљивих обележја овог догађаја. Одевене у традиционалну ношњу, наиме, девојке су на прослави Ђурена одувек играле у колу и тако се приказивале широј заједници. Овакво приказивање, према тврдњама саговорника, до данас је задржало исти смисао, а то је да девојке, кроз систем значења одевних елемената садржаних у одећи коју приликом играња кола носе, својим сународницима заправо „саопште“ свој брачни статус: 1) статус неударне девојке; 2) веренице или *дагенице*; 3) невесте или *млајнесџе*, односно девојке која ће се ускоро, у предстојећој сезони,³² удати.

Прослава Ђурена на пољу Влашка доживела је кулминацију између 16 и 16.30 часова. Тада је број учесника овог догађаја достигао максимум и износио је око хиљаду и по људи. Осим на пропланку на ком се играло коло, део прославе се, практично од њеног почетка, одвијао и дуж пута Драгаш–Глобочица, од места где се на кривини према брду Букојна скреће ка селу Враништа, па до неких три стотине метара даље, идући уз успон којим се наведени пут уз поменуто брдо пење. Овде се одвијао *корзо*,³³ који су саговорници обухваћени истраживањем описивали као саставни део прославе Ђурена, од значаја нарочито за дружење и упознавање припадника млађих генерација. Реч је о догађају

³¹ Саговорници из села Враништа указивали су на то да се „ношња“ данас углавном израђује по поруџбини и да се набавља од занатлија Горанаца који се њеном израдом професионално баве. Вредност „ношњи“ варира. „Ношње“ за неударне девојке су јефтине, док су за невесте најскупље.

³² Термином *сезона*, према објашњењу саговорника из села Враништа, Горанци означавају летње годишње доба, пре свега месеце јул и август. Ово је период када многи Горанци који живе у расејању долазе у Призренску Гору на годишњи одмор, и када се, између осталог, међу припадницима горанске заједнице најчешће обављају венчања.

Слика 5. Жена у терлику и група девојака у свечаним костимима приликом играња кола

који је, дакле, текао упоредо са играњем кола, и то у непосредној близини, на удаљености од неколико десетина метара, на простору који је представљао одвојену целину у односу на пропланак на ком се коло играло. Корзо на пољу Влашка одвијао се у форми шеталишта, и по својим основним особинама, посматрано у теоријском смислу, могао се описати као облик друштвеног понашања чији су актери, са раздаљине, или кроз блиски контакт, међу собом у јавном простору остваривали социјалну интеракцију.³⁴

³³ Појам корзо потиче од италијанске речи *corso* (латински *cursus*), која у основи значи трк, трчање, ток, тркалиште, улично шеталиште. На српском говорном подручју ова реч у савременом издању има двојако значење. То је „део града у коме се у одређено време скупљају шетачи, али [...] и шетање великог броја особа на улици, шеталишту“ (Вучинић, 1994, стр. 423).

³⁴ Весна Вучинић корзо дефинише као појаву која се може посматрати са два аспекта. То је, са једне стране, јавни простор у коме се врши социјална интеракција, и то: пасивно, с раздаљине, и активно, блиским контактима. Под корзоом, са друге стране, наведена ауторка подразумева и сâму (неформалну) институцију социјалне интеракције која се одвија у строго дефинисаном јавном простору (Вучинић, 1994, стр. 423).

Огромну већину учесника на корзоу чинили су млади, мада су се међу учесницима, у извесном, мањем броју, могла видети и лица у зрелијим годинама. Састав и број учесника није био сталан. С обзиром на то да се корзо одвијао у исто време кад и играње кола, одређени број учесника у једном моменту је могао играти у колу, или му присуствовати као посматрач, да би се нешто касније прикључио корзоу, и обрнуто. Између играња кола, са једне стране, и шетања на корзоу, са друге стране, у току прославе Ђурена одигравала се, дакле, својеврсна „размена“ учесника, захваљујући чему су актери овог догађаја, не обавезно сви, партиципирали у оба његова саставна дела. Број учесника на корзоу у сваком тренутку износио је више стотина људи. Корзо се одвијао тако што су нежењени момци, поређани у облику шпалира, стајали дуж обе стране шеталишта, односно дела пута Драгаш-Глобочица, на успону уз брдо Букојна. Између овако распоређених момака, корзоом су се шетале девојке, идући у паровима или мањим групама (Сл. 6). Поред девојака, у шетњи су се могли видети и парови, састављени од момака и девојака, али и мање групе момака, као и супружници, или родитељи са децом. Момци који су стајали дуж шеталишта посматрали су пролазнике и притом се обраћали девојкама, на шта су оне застајале и са њима ступале у разговор. Ови разговори могли су бити испуњени шалом, смехом и слично. Комуникација се на корзоу одвијала и међу учесницима који су шетали и то у форми међусобног разговора или размене поздрава приликом сусрета познаника. Кретање шетача текло је у мимоходу, што значи да је један део учесника корзоа ишао десном страном шеталишта, док се други део кретао његовом левом страном. Шетачи који су ишли десном страном стизали су до врха успона на ком се корзо одвијао, након чега су се окретали, и истим путем, спуштајући се низ леву страну шеталишта, враћали назад. По повратку на почетак шеталишта учесници корзоа су се опет окретали, понављали шетњу и то чинили више пута заредом.

Прослава Ђурена на пољу Влашка трајала је до око 16.45 часова. Тада су се, у исто време, завршили и играње кола и шетња на корзоу. Завршетак прославе означио је разилазак свих окупљених учесника овог догађаја, односно њихов одлазак својим кућама.³⁵

Слика 6. Корзо на пољу Влашка

Поред играња кола и корзоа на пољу Влашка на дан 6. маја, у селу Враништа одржан је још један догађај поводом прославе Ђурена, на ком се такође окупио велики број припадника горанске заједнице. Овај догађај је одржан у сâмом центру села, дан раније – 5. маја. Тада је, у вечерњим часовима, на главном сеоском тргу организована музика, односно музичко вече, под слоганом „Млади Горе у Враниште“.³⁶ У оквиру наведеног догађаја приређен је наступ музичког састава „Фарук бенд“, једног од омиљених музичких састава међу Горанцима, који у селима Призренске Горе че-

³⁵ Прослава би потрајала дуже да су временски услови то дозволили. Нешто после 16.30 часова, на име, дошло је до снажног пљуска, иако је практично од јутра, па до касних поподневних часова, небо над Призренском Гором на дан 6. маја 2019. године било претежно ведро. Пљусак је покварио прославу, због чега су се учесници разишли.

³⁶ Догађај је организован под покровитељством невладине организације „Невен“ из Враништа, која је обезбедила средства за његово одржавање. Иста невадина организација помогла је организацију музике и у селима Љубовиште (4. маја) и Доња Рапча (6. маја), као и организацију централне прославе Ђурена, одржане на пољу Влашка.

сто наступа поводом разних догађаја, као што су прославе Ђурена, свадбе, сунети, и слично.³⁷ Репертоар који је приликом наступа поменути састав изводио био је такав да је он обухватао извођење традиционалних песама са подручја Призренске Горе, као и интерпретацију ауторских нумера у извођењу певача савремене популарне, тзв. *фолк* музике са простора Србије и Босне и Херцеговине. Главнину репертоара изводила су два члана наведеног састава, и то свирач на електричним клавијатурама и певач. Наступ је садржао извођење инструменталних мелодија, са једне стране, и вокално-инструменталних садржаја, са друге стране, и то тако да је свирање на електричним клавијатурама извођено по узору на музицирање на зурлама, уз настојање да се оно опонаша у импровизацији и тонској боји.³⁸ У песмама које су се приликом наступа „Фарук бенда“ са озвучења могле чути певало се о темама везаним за љубав, срећу, жал због живота у туђини, чежњу за домом и слично.

Почетак музике био је заказан за око 21 сат. Од тог тренутка у центар Враништа пристизали су превасходно припадници млађих генерација, међу којима је, поред младих из сâмог Враништа, било много оних који су долазили из других села са подручја Призренске Горе.³⁹ Веома брзо након почетка окупљања, на главном сеоском тргу оформљено је коло, које је заиграло уз музику састава „Фарук бенд“. Са повећавањем броја лица окупљених у центру Враништа повећавао се и број учесника у колу, па је око 22 часа у њему већ играло између стотину и две стотине играча. Огромну већину играча чиниле су девојке, док су момци углавном стајали око кола, посматрајући девојке у колу и разговарајући међу собом. Према типу и начину играња, коло је наликовало колу које се играло на пољу Влашка. Било је отвореног типа, тако да је са порастом броја играча добијало изглед скоро затвореног круга, док је начин играња био једноставан, што значи

³⁷ У питању је музички састав из села Грнчаре код Призрена. Чланове састава чине Бошњаци.

³⁸ Уз опонашање зурли, у свирању на електричним клавијатурама било је приметно и опонашање тамбуре, инструмента за који је, према Сањи Ранковић, забележено да представља основу традиционалне вокално-инструменталне праксе Горанаца (Ранковић, 2016, стр. 117).

³⁹ Исто као и када је реч о пољу Влашка, тако се у контексту прославе Ђурена и главни сеоски трг у центру Враништа може означити као *џросџор догађања*, који према Весни Вучинић представља простор колективних активности организованих одређеним поводом, које су од кључног значаја за идентитет локалних група и заједница (в. Вучинић, 1999, стр. 195).

да се играло прављењем три корака удесно, једног или два корака у месту, па поново три корака удесно. Коло је у пречнику било широко колико и сеоски трг на ком се играло, а то је 20–30 метара. Повећавање броја играча, који је у току вечери достигао више стотина људи, довело је до тога да коло у једном моменту прерасте у форму састављену од два кола, односно кола у колу, која су се у исту, десну страну, кретала паралелно једно са другим.

За разлику од играња кола на пољу Влашка, када је један број учесника био одевен у свечани костим, односно „традиционалну ношњу“, приликом играња кола у оквиру *музичке вечери* није било изузетака: све девојке су носиле искључиво савремену, конфекцијску гардеробу, прилагођену свечаном карактеру догађаја. Са карактеристичним горанским одевним елементима могло се видети тек неколико удатих жена, које су се, окупљене у средишту кола, где су међу собом разговарале и посматрале шта се у колу догађа, истицале по ношењу терлика.

Играње кола у центру села Враништа, праћено музиком састава „Фарук бенд“, трајало је до дубоко у ноћ. Завршено је касно после поноћи, након чега су се са главног сеоског трга учесници овог догађаја разишли.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Резултатима представљеним у раду дат је конкретан опис неколико главних елемената прославе Ђурена у Призренској Гори, чиме је пружен допринос истраживању овог, за Горанце веома важног догађаја. Приказ прославе Ђурена, у том смислу, презентован је у форми која је имала за циљ да понуди етнографску грађу којом би истраживани феномени били описани прецизно, уз узимање у обзир њихових актера, те јасних временских и просторних оквира у којима се они одвијају.

Резултати остварени истраживањем показали су да се у главне елементе прославе Ђурена могу убројати феномени јавног, колективног карактера, који подразумевају масовно окупљање припадника горанске заједнице, а које Горанци у Призренској Гори доживљавају као обележје своје културе и део своје традиције. Гледано хронолошки, према редоследу одвијања, елементи колективног карактера поводом прославе Ђурена, забележени у селу Враништа 2019. године, били су ови:

- 1) *музика* – одвија се у ноћи између 5. и 6. маја, у центру села; учесници су претежно млади (момци и девојке); централни догађај обухвата играње кола, уз музичку пратњу састава који уз помоћ савремених електричних инструмената изводи инструменталне и вокално-инструменталне мелодије; коло се игра тако што већину његових учесника чине девојке, док момци углавном стоје око кола;
- 2) *џујани* – одвија се у поподневним часовима 6. маја, на пољу Влашка, у атару села Враништа; учесници су припадници различитих генерација; главни догађај обухвата играње кола, уз музичку пратњу састава који чине свирачи на традиционалним инструментима тупанима и зурлама; у колу се већином налазе особе женског пола (девојке, али и удате жене), док су мушкарци углавном распоређени око кола;
- 3) *корзо* – овај елемент се одвија у исто време када и *џујани* и исто на пољу Влашка; учесници су углавном млади (момци и девојке); главну активност представља шетња делом асфалтног пута Драгаш–Глобочица, тако да су момци, у форми шпалира, већином распоређени дуж обе стране пута, док девојке шетају између њих.

Елементи прославе Бурена, приказани у раду, указују на свечани карактер овог догађаја, по чему се он може описати као светковина, састављена од музичких и плесних сегмената. Овакво становиште иде у прилог опажању које је деведесетих година ХХ века изнео Драгослав Антонијевић, који је прославу Бурена дефинисао као саборски дан, карактеристичан по масовном окупљању припадника горанске заједнице. На основу етнографске грађе прикупљене 2018–2019. године види се да су карактеристике прославе Бурена које помиње Антонијевић, али које наводе и други истраживачи (Хасани, Ранковић), уочљиве и у данашњем времену, годинама касније, што сведочи о значају који овај догађај за Горанце и даље има. Резултати представљени у раду, у том смислу, упућују на закључак о континуитету истраживаних феномена, чији се значај огледа посебно са аспекта њихове улоге као чиниоца којим Горанци исказују припадност својој заједници. Представљена грађа указује и на значај елемената прославе Бурена са становишта одржавања, односно успостављања веза међу Горанцима (нарочито међу младима), али се њоме поставља и питање улоге ових елемената као средства изражавања родне и генерацијске структуре унутар горанске заједнице. Ре-

зултатима рада, најзад, указано је на сву сложеност прославе Ђурена као догађаја. Елементе овог догађаја, динамику њиховог трајања, структуру и улогу коју имају у животу Горанаца, не само у селу Враништа, него и у другим селима Призренске Горе, тек треба подробније истражити.

ИЗВОРИ *Municipal Profiles*. (2018). OSCE Mission in Kosovo.
Regjistrimi i Popullsisë Ekonomive Familjare dhe anesave në Kosovë 2011. (2013). Prishtinë: Agjencia e Statistikave të Kosovës.

ЛИТЕРАТУРА Антонијевић, Д. (1974). Ђурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена. *Раг XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967 (193-202)*. Београд: Савез удружења фолклориста Југославије.

Антонијевић, Д. и Радовановић, М. (1995). (ур.) *Шарљанинске жује Гора, Ојоле и Средска: антрополошко-етничке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике*. Поседна издања, књ. 40/II. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Антонијевић, Д. (1995). Етнички идентитет Горанаца. У: Д. Антонијевић и М. Радовановић (ур.), *Шарљанинске жује Гора, Ојоле и Средска: антрополошко-етничке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике (76–88)*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Ахметовић, Б. (2000). Самостална општина Гора, потврда самосвојности и основа за очување ентитета и идентитета Горанаца. У: М. Бурсаћ (ур.), *Горанци, Муслимани и Турци у шарљанинским жујама Србије: проблеми садашњих услова животоа и ојсџанка (55–58)*. Београд: Одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Бандић, Д. (2004). *Народна религија Срба у 100 њојмова*. Београд: Нолит.

Бурсаћ, М. (2000). (ур.) *Горанци, Муслимани и Турци у шарљанинским жујама Србије: проблеми садашњих услова животоа и ојсџанка*. Београд: Одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Васиљевић, М. (1950). *Југословенски музички фолклор I: Народне мелодије које се певају на Космету*. Београд: Просвета.

Вучинић, В. (1994). Дубровачки страдун као корзо и његова социјална сегментација. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XVIII, 423–442.

Вучинић, В. (1999). *Просјорно њонашање у Дубровнику: Антрополошка ситуација рада са оријенталном сџруктуром*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

- Вучинић-Нешковић, В. (2003). Прослава Божића на полуострву Луштица у Боки Которској. У: Д. Радојичић (ур.), *Традиционално и савремено у култури Срба (73–100)*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Дармановић, М. (1994). Садашња горанска народна ношња. *Башићина*, 5, 143–150.
- Дармановић, М. (1995). Савремене промене у народној култури печалбарског региона Гора. *Башићина*, 6, 151–157.
- Derans, Ž-A. i Žeslen, L. (2011). *Putovanje u zemlju Goranaca: Balkan, početak XXI veka*. Београд: Медијска књиžара KRUG.
- Дивац, З. (1995). Свадебни обичаји у Средачкој жупи и Гори. У: Д. Антонијевић и М. Радовановић (ур.), *Шарљанинске жупе Гора, Ојоле и Средска: антропогеографско-етничке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике (195–202)*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Дрвошанов, В. (2012). Националната припадност на Гораните изразена преку јазикот во народните песни. *Македонистика*, 11, 268–292.
- Đorđević, J. (1986). Мноštvo lica svetkovine. *Kultura*, 73–74–75, 9–31.
- Ђорђевић Црнобрња, Ј. (2014). Миграције из Горе крајем двадесетог и почетком двадесет првог века. *Гласник Етнографског института*, LXII (2), 35–46.
- Đorđević Crnobrnja, J. (2014). „A zboriš našinski?“ – О употреби горанског говора у Београду. *Antropologija*, 14 (2), 101–116.
- Đorđević Crnobrnja, J. (2015). Terlik – simbol etničkog i religijskog identiteta Goranaca. *Етнологско антрополошко свеске*, 26 (15), 61–70.
- Ђорђевић Црнобрња, Ј. (2015). Свакодневно одевање Горанки у Београду. *Гласник Етнографског института*, LXIII (2), 303–316.
- Ђорђевић Црнобрња, Ј. (2015а). И до Исланда су стигли – економска и политичка миграција Горанаца из Горе. *Гласник Етнографског института*, LXIII (3), 565–579.
- Ђорђевић Црнобрња, Ј. (2018). Миграције, интеграција и брачна пракса код Горанаца. *Гласник Етнографског института*, XLV (3), 581–600.
- Đorđević Crnobrnja, J. (2020). *Nismo prekidali sa Gorom. Etnicitet, zajednica i transmigracije Goranaca u Beogradu*. Posebna izdanja, knj. 93. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Жикић, Б. (2011). Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе. Увод у истраживање и прелиминарни резултати. У: Б. Жикић (ур.), *Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе (7–25)*. Београд: Српски генеалогски центар: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Зечевић, С. (1983). *Српске народне ијре*. Београд: „Вук Караџић“: Етнографски музеј.

- Ivanović, R. (1972). Oblici goranskih kosovskih pesama sa motivom pećalbe u današnjem životu. U: V. Žganec (ur.), *Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije – Poreč 1970* (195–198). Zagreb: Savez udruženja folklorista Jugoslavije.
- Idrizi, S. (2013). Gora kao specifičan dijalektološki areal. *Univerzitetska misao*, 12 (3), 102–107.
- Јастребов, И. С. (2018). *Сџара Србија и Алданија*. Београд: Службени гласник.
- Лутовац, М. (1955). Гора и Опоље. *Српски етнографски зборник*, LXIX, 227–339.
- Markov, I. (2019). Changing Practices of “Being Together” in the Transnational Kin-Relationships among Gorani. *Гласник Етнографског института САНУ*, LXVII (3), 501–522.
- Младеновић, О. (1973). *Коло у Јужних Словена*. Поседна издања, књ. 14. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Mladenović, R. (1986). Goranski govor u odnosu na granične makedonske i granične srpske govore. U: A. Butyći (ur.), *25 vjet pune Shkolla e lartë pedagogjike „Xhevdet Doda“ në Prizren / 25 godina rada Više pedagoške škole „Dževdet Doda“ u Prizrenu* (91–112). Priština: Universiteti i Kosoves.
- Младеновић, Р. (2000). Горански говор. У: М. Бурсаћ (ур.), *Горанци, Муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије: проблеми садашњих услова живота и ојсџанка* (49–54). Београд: Одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Младеновић, Р. (2001). Говор шарпланинске жупе Гора. *Српски дијалектолошки зборник*, књ. 48. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Недељковић, М. (1990). *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: „Вук Караџић“.
- Радовановић, М. (1995). Антропогеографске и етнодемографске особености шарпланинских жупа Горе, Опоља и Средске. У: Д. Антонијевић и М. Радовановић (ур.), *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска: антропогеографско-етничке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике*. Поседна издања, књ. 40/II (11–75). Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Rakočević, S. (2012). *Tradicionalni plesovi Srba u Banatu*. Pančevo: Kulturni centar Pančevo: Gradska biblioteka Pančevo.
- Ранковић, С. (2016). Традиционална музика Призренске Горе у сенци Отоманске империје. *Музикологија*, 20, 101–132.
- Ranković, S. (2018). St. George’s Day Songs in Prizrenska Gora. In: G. Blagojević (Ed.), *The Feast of Saint George: Different Cultural Contexts and Traditions* (119–139). Belgrade: Serbian Ethnological and Anthropological Society: Institute of Ethnography Serbian Academy of Sciences and Arts.

- Рељић, М. (2011). Горанци – од географске одреднице до етнонима. *Окшoих*, 1 (1/2), 165–173.
- Светковина. (2011). У: М. Вујанић и др. *Речник српскога језика* (стр. 1143). Нови Сад: Матица српска.
- Станковић, С. (1993). *Индивидуално и колективно у орској и вокалној традицији жена у Гори* (неодјављен дипломски рад). Факултет музичке уметности, Београд.
- Тончева, В. (2013). „Муж ми е на гурбет...“ За гурбетите и печалбарството на гораните в Косово и Албанија. *Годишник на Асоциација за антропологија, етнологија и фолклористика „Онџл“*, 12, 31–46.
- Traerup, B. (1972). Dvoglasno pjevanje u Prizrenskoj Gori. У: V. Žganec (ur.), *Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije – Poreč 1970* (345–349). Zagreb: Savez udruženja folklorista Jugoslavije.
- Traerup, B. (1974). Народна музика Призренске Горе. У: Д. Недељковић (ур.), *Раг XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967* (211–223). Београд: Савез удружења фолклориста Југославије.
- Traerup, B. (1980). Tupan i svirala u svadbenim obredima u selu Brodu, Prizrenska gora. У: Л. Каровски и Г. Стефановски (ур.), *Зборник од XXV Конгрес на сојузои на здруженијаи на фолклористи на Југославија, Берово, 1978* (483–488). Скопје: Здружение на фолклористите на Македонија.
- Ćuković, J. (2019). *Nematerijalno kulturno nasleđe iz antropološke perspektive: Reprezentativnost, selektivnost i instrumentalizacija*. Monografije, knj. 11. Београд: Оделjenje за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Хасани, Х. (2000). Миграције становништва шарпланинске жупе Гора. У: М. Бурсаћ (ур.), *Горанци, Муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије: проблемни садашњих услова животи и ојсџанка* (33–44). Београд: Одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Hasani, S. (2003). *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora* (neobjavljen diplomski rad). Филозофски факултет, Београд.

ALEKSANDAR S. PAVLOVIĆ

THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ

SUMMARY

CELEBRATION OF ĐUREN IN PRIZRENSKA GORA
– A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH

In this paper the author presents several main elements of the celebration of Đuren among the Gorani in Prizrenska Gora, an event which, according to the date of the event, coincides with the celebration of Orthodox St. George's Day. The elements of Đuren's celebration the author tries to present taking into account its actors, and the clear spatial and temporal frameworks in which they take place. With this approach, the aim of the paper is to offer a concrete, precise presentation of the main elements of Đuren's celebration, which could be used as an ethnographic material for repeated research of the same phenomenon and comparative monitoring of its duration and possible changes within its structure. The results presented in the paper were obtained from the field research conducted in Gorani village of Vraništa at the end of 2018 and during the celebration of Đuren in 2019.

The results achieved by the research showed that the main elements of Đuren's celebration include phenomena of a public, collective character, which imply a mass gathering of members of the Gorani community, and which the Gorani in Prizrenska Gora perceive as a feature of their culture and part of their tradition. Viewed chronologically, the elements of a collective character on the occasion of the celebration of Đuren, recorded in the village of Vraništa, include *muzika*, *tupani* and *korzo*. The content of these elements indicates the solemn character of Đuren's celebration, by which it can be described as a festivity, composed of music and dance segments. Based on ethnographic material collected in 2018-2019, it can be seen that the characteristics of the celebration of Đuren, mentioned by researchers who have dealt with this phenomenon in previous years and decades, are noticeable even today, which testifies of the importance that this event still has for the Gorani. The results presented in the paper point to the conclusion about the continuity of the researched phenomena, which importance is reflected especially from the aspect of their role as a factor by which the Gorani express their belonging to their community. The presented material also indicates the importance of the elements of Đuren's celebration from the aspect of maintaining and establishing ties

among the Gorani (especially among youth), but it also raises the question of the role of these elements as a way of expressing gender and generational structure within the Gorani community. The results of the research, finally, point out all the complexity of celebrating Đuren as an event. The elements of this event, the dynamics of their duration, the structure and the role they play in the life of the Gorani, not only in the village of Vraništa, but also in other villages in Prizrenska Gora, have yet to be researched in more detail.

KEYWORDS: Đuren, Prizrenska Gora, Gorani, Vraništa, Kosovo and Metohija.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИЛА М. КРНЕТА¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ ИСТОРИЈЕ

НЕГАТИВНЕ ПРЕДСТАВЕ ВИЗАНТИЈСКИХ ПРИНЦЕЗА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЈЕКОВНИМ ЖИТИЈИМА

*„Када би жене писале историју,
писале би грубачије од мушкараца“.*

Жизела Бок

САЖЕТАК. Српска средњовјековна житија су имала за циљ да величају духовне и свјетовне подвиге својих јунака. Иако су ова житија првенствено била посвећена истакнутим српским владарима и духовним поглаварима, њихови писци су помињали и њихове супруге. У раду су представљене двије византијске принцезе које су негативно описане у два српска средњовјековна житија. Ријеч је о представи Ане Анђеу у Житију Светог Саве од Теодосија и Симониди Палеолог у Житију Стефана Дечанског од Григорија Цамблака. Циљ рада је потврдити да нам хагиографи не дају праву слику ових жена и представити на који начин су им њихови ликови послужили као дидактичка сврха житија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: житија, жене, средства, лукава, злонаравна, бестидна.

---

¹ mila.krmeta@ff.unibl.org

Желим да изразим захвалност доц. др Лариси Вилимоновић на корисним савјетима.

Рад је примљен 18. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

Поред припадности вишој класи, друштвени положај жене подразумевао је и њен однос према мужу као господару, и мушкарцу као стубу патријархалног друштва. У средњовјековним идеалима, жена је беспоговорни извршилац мужеве воље, срећна у његовој сјенци (Летић, 2009, стр. 109). О мужу као господару породице говори се у Првој посланици апостола Павла Коринћанима: „Али хоћу да знаише да је свакоме мужу *глава Христос*, а муж је *глава жени*, а *Бој је глава Христју*“ (Апостол Павле 11.3. 2012, стр. 1408). Добре жене су средњовјековни писци увијек приказивали у контексту патријархалне структуре. (Galatariotou, 1984–1985, стр. 78).

Жене су у књижевности често приказане као савезници ђавола и као слабији пол, склонији духовном паду. Као особине зле жене навођени су: причљивост, отворено исказивање сексуалности и лоше вођење куће (Фостиков, 2004, стр. 326). Уколико су аутори жељели да негативно прикажу жену у књижевности, некад су то чинили отворено, а понекад несвјесним избором језика и метафора какво је било описивање гријеха као женског принципа (Талбот, 2006, стр. 148-149.) У старој српској књижевности, посебно у житијном жанру, женски ликови нису били увијек реално представљени: они су често били алегоричке мизогински конципираних искушења које христољубивог јунака настоје да одведу с правог пута вјечног живота на пут грешника (Летић, 2009, стр. 109). Наративни извори су препуни општих мјеста када се баве темом жене, тиме прикривајући или искривљујући реалност (Laiou, 1982, стр. 233). Ауторима наративних извора женски ликови су често служили као средства, првенствено како би истакли вриједност мушкараца око њих (James, 2016², стр. 112). Хагиографија не нуди историјску стварност женских живота, већ приказује жене према сопственим сврхама као симболичку литературу (Ashbrook Harvey, 1990. стр. 36-59).

Проучавање српске средњовјековне књижевности захтјева и осврт на систем жанрова. Треба имати на уму „да је жанр историјска категорија која је у случају српске књижевности прилично јасно хронолошки одређљива (крај 12. и почетак 18. века)“ (Шпадијер, 1996, стр. 373). и да „сваки жанр има свој јединствен стил, који је веома динамичан и променљив и зависи од уметничких и културних тенденција раздобља као и од одређења самих аутора“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 308). Српска средњовјековна књижевност је писана у складу са потребама и интересима цркве и српске државе. (Костић Тмушић, 2015. стр. 298)

Имајући све ово у виду, требало би покушати одговорити која је била сврха описати Ану Анђео и Симониду Палеолог на негативан начин у Житију Светог Саве од Теодосија и Житију Стефана Дечанског од Григорија Цамблака. Да ли је њихова представа у ова два житија стварна слика, или пак исконструисана како би се уклопила у добру причу?

Теодосије је Житије Светог Саве писао у посљедњој четвртини XIII вијека.² Да бисмо разумјели представу Ане Анђео,³ у Житију Светог Саве од Теодосија, мора се представити шта је то Теодосије желио да каже својој публици. Теодосије, хиландарски монах, писао је по заповјести старца хиландарских. Његов циљ био је освјетљавање психолошке (Јухас-Георгиевска, 2012. стр. 49-50) односно духовне стране свог јунака, при чему се служио Светим писмом. (Бојовић, 2009. стр. 46-61) Један од разлога настанка Теодосијевог житија Светог Саве, био је, како се у науци понекад објашњава, потреба за његовом популарнијом верзијом разумљивој читаоцима. Сам Теодосије је увјеравао читаоце како је трагао за писаним изворима, изјавама свједока и облицима усмене традиције о ликовима чија је житија писао, а које није лично познавао (Летић, 2009, стр. 61-63). Теодосије је писао језиком и стилем блиским ширем кругу слушалаца. Он сам каже да је дјело намијенио *нашем лењивом роду*, значи не само ученој елити, због чега ће, како се чини и у приповиједању слиједити библијске узоре. Теодосије је потврдио да усмена традиција има важно мјесто у његовом дјелу (Летић, 2009, стр. 31-32). Иако му је главни извор био Доментијан,⁴ он му није био узор у начину писања. Теодосије је настојао да житијем Светог Саве узбуди читаоце како би његовим примјером „подстакао ка врлини“ (Летић, 2009, стр. 51). До-

² У науци су дуго вођене полемике и помјеране границе времена настанка Житија Теодосија Хиландарца. У раду су прихваћени најновији докази Ирине Шпадијер (Шпадијер, 2010, стр. 3-16).

³ Ана је била прво Теодорово дијете из његовог брака са Маријом Петралифе. D. Polemis, *The Doukai. A contribution to Byzantine Prosopography*, London, 1968. 93. Овај брак најстаријег сина Стефана Првовјенчаног је склопљен из политичких разлога 1219-1220. године. С. Кисас, О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином, ЗРВИ 18 (1978) 131-138. Радослав је још за очевог живота предодређен да наслиједи очев престо, а као будућем владару му је могла само бити од користи подршка таста, моћног епирског владара. ИСН I, 307 (Ферјанчић).

⁴ Доментијаново Житије Светог Саве је настало 1243. или 1254. године, писано је по жељи краља Уроша I за потребе српског краља и двора и једно је од најзначајнијих остварења старе српске књижевности. Ово житије има значајну историјску вриједност. Георгиевска, 2012, стр. 47-48.

ментијаново и Теодосијево житије Светог Саве су двије по својим анализама различите хагиографије: Доментијанова вишежанровска и лирска, Теодосијева - једножанровска, епска (Маринковић, 1998, стр. 134).

Први пут Теодосије је поменуо Ану Анђео у склопу приче о Савиној посјети никејском цару Теодору Ласкарису. Он је навео како је цар Теодор Ласкарис лијепо примио и угостио Светог Саву јер је његова ћерка била удана за Савиног дратанца Радослава. (Теодосије, 1860, стр. 126) Теодосије, који је ово житије писао неколико деценија након што су се догађаји које описује одиграли, одаје своје непотпуно познавање родбинских веза и прави грешке. У науци је одавно утврђено да супруга краља Радослава није била ћерка никејског цара Теодора I Ласакриса него епирског владара Теодора I Анђела (Руварац, 1934, стр. 2-4).

За разлику од Доментијана који је поменуо Ану без позитивног и негативног придјева, Теодосије је ову епирску принцезу и српску краљицу оптужио као главног кривца за збацивање њеног мужа са престола:

[Благоуџивии во Радославъ краљъ въ всемь пръвѣе благоухвалимь и прѣзвѣштнь? сы, женопкорив же послѣди бивъ, утѣ (н)ке во и врѣждень бысть оумомь, властелшмь же о несътавлкнїи оума его негодовавшимь, и утѣ нкго утѣсоупльшимь, къ мншемоу братоу его приложьшим се Владиславоу, ненависти же и гонкнїю в горсцѣм славѣ краљкства между братома бывши...¹ (Теодосије, 1860, стр. 177).

Јер бла҃гочестїиви Радослав краљ у свему најїре доїоїохвалан и изванредан, ѿосїаде ѿкоран жени, од које и ди ѿвређен умом. Властїела су неїодовала здої неурачунљивосїи ума њеїова и одсїуїила од њеїа и ѿрїсїуїила млађем браїу њеїову Владиславу, ѿе међу браћом насїаде мржња и їоњење здої їорке славе краљевсїива (Теодосије, 1988, стр. 231-232).

Истина, краљ Радослав, који је по мајци Евдокији био пола Грк, и од дјетињства васпитан под византијским утицајем, водио је византинофилску спољну политику у којој се ослањао на свог таста Теодора I Анђела (Оболенски, 1991. 163-164).⁵ Овом иде у прилог чињеница да је у свом потпису наводио византијско царско презиме Дука.⁶ Околности у којима је Радослав владао су биле

⁵ ИСН I, 1994², стр. 308-309 (Ферјанчић).

главни разлог одређивања правца политике у том периоду,⁷ а не понашање његове супруге Ане.

Поред тога што је ову Византинку неправедно описао као главни узрок промјене на српском престолу, Теодосије је оптужио и за невјерство и издају Радослава.

[И авіе краль Радославъ изьгнанъ бысть, и въ Драчу градъ привѣгаеть. Благоличїа же ради жены своее завидѣнь быеть, и по малѣхъ днехъ злонарвіе тое и лоукавое жены лишень бысть друпгаа во Далида како прьваа Самѣоноу и сиа своемоу красномоу – господиноу вкаана обрѣтши се, хотѣнїе во ке Фроугъ великъ обладае градомъ шть нкго шть нкго штьктъ ю, шного же въсеконьно оубити оустрьми се, шть смъртноснааго же мьва реуениши Радослав изьбѣгъ, кралквѣства же изьгнанъ и жены лишень, и шть всоудоу недооумѣваемъ ш себѣ бивъ, авіе къ светомоу архїепископоу како къ своемоу штьцоу привѣгаеть, радостноу же доушею приемъ того светын, и шть скрѣби вывшеє емоу шть брата и шть лоукавые жены...] (Теодосије, 1860, стр. 177-178).

И одмах краљ Радослав изінан ди, и ѿбеже у Драч. Али му збої леїоїше жене њеїове сїадоше завидеїи и ѿсле крайїкої времена ди лишен шє злонаравне и лукаве жене, јер беше друїа Далида као ѿрва Самсону, и ова се нађе крива своје красном їосїодину, јер ѿ њеној вољи оїше је од њеїа велики Фруї који је владао їрагом и усїреми се да їа коначно удије. Поменуїи Радослав ѿдеїавши од смрїносної мача, изаїнан из краљевсїва и лишен жене и одасвуд у недоумици о седи, одмах їридеже свеїоїме архїеїискоїу као својему оцу, а свеїи їа їрими радосне душе и довољно їа уїеши слаїким речима од скрди, која му се доїоди од драїи и од лукаве жене (Теодосије, 1988, стр. 232).

У науци постоје претпоставке да ова епизода о Ани није истинита и да се она након Радослављевог збацивања са престола заједно са њим замонашила.⁸

⁶ Радослав се на новцу и на вјеридбеном прстену којим је вјерио Ану потписивао као Στέφανος ρεξ ο Δούκας. Баришић, 1978, стр. 257-268; Исти грчки попис је користио и на повељи коју је издао Дубровчанима фебруара 1234. године. Мошин, Ђирковић, Синдик, 2011, стр. 129-130; Максимовић, 2009, стр. 139-147.

⁷ Оболенски, 1991, 163-164. О спољној политици Србије у XIII вијеку говоре: Ферјанчић, 1989, стр. 103-148. Stanković, 2018. стр. 91-102.

С обзиром на то да Доментијан не помиње ни Анину улогу у промјени на српском престолу, ни њену невјеру,⁹ у савременој историографији се наводи неколико могућих разлога који су могли навести Теодосија да ову Византинку прикаже негативно. Једна од претпоставки је да је Теодосије помијешао Ану са византијском принцезом Евдокијом, коју је супруг Стефан Немањић отјерао и која се након првобитног боравка у Зети код Вукана, преко Драча вратила у Византију.¹⁰ Као и у многим другим случајевима у српској историји, могуће је да је и у овој причи о Ани усљед времена и традиције дошло до стапања разних догађаја и живота од којих се последице формирао један живот и једна прича (Мандић, 1975, стр. 17).

⁸ У ову Теодосијеву вијест о Анином невјерству историчари су давно посумњали. Доментијан, који је био савременик ових догађаја није споменуо епизоду о Анином невјерству. Теодосије је писао са веће временске дистанце и није довољно поуздан за догађаје из прве половине XIII века. Као прилог томе говори чињеница да он мијеша Аниног оца, епирског владара Теодора Анђела са никејским царем Теодором Лаксарисом. Као разлог неповјерења према Теодосију наведена је и чињеница да је Драч био тада у посједу Епирске државе, па њиме није могао владати Латин, односно како Теодосије каже Фруг са којим је Ана наводно преварила Радослава. С друге стране, Теодосије не помиње да је Радослав са Аном боравио у Дубровнику. О његовом присуству у Дубровнику нам свједочи повеља коју је издао Дубровчанима 1234. године (Мошин, Ђирковић, Синдик, 2011, стр. 129-130) Штавише, постоје убедљива свједочанства да се Ана вратила са Радославом у Србију и заједно са њим замонашила. То потврђује податак да се Радослав, монах Јован и монахиња Ана помињу у српским поменицима. Српски Поменици (изд. Новаковић), 1875, стр. 30; Станојевић, 1923, стр. 50; Ласкарис, 1926, стр. 48-52. Уз наведене, постоји још један могући доказ који говори против Аниног невјерства. Анализирајући детаљно фреску из манастира Студенице дошло се до закључка да су се Ана и Радослав вратили у Србију заједно и неко време живјели у Студеници као бивши краљевски пар, гдје их је сликар насликао у ктиторској композицији без круна. Ускоро потом обоје су се замонашили. Мандић, 1975, стр. 16-17.

⁹ Доментијан је у Житију Светога Саве два пута поменуо супругу српског краља Радослава (1228-1234), ћерку тадашњег епирског владара Теодора I Анђела (1215-1230), али је није именовано, него само навео да је: *Сава венчао Радослава од ирчког цара, кир Теодора двосируко ушврдивши своје ошачасиво*. Други пут је Доментијан поменуо ову византијску принцезу када је писао о свом поласку из Србије за Јерусалим: *А блаословивши блаовернога краља, синовца свога и са Бојом дарованом му суирујом, и сва чега свога ошачасива*. Доментијан је поменуо Ану у контексту величања дипломатских способности јунака свог житија Светог Саве, али ни у једном тренутку није поменуо њену невјеру.

¹⁰ Станојевић, 1923, стр. 50; Ласкарис, 1926, стр. 50-52.

Као један од мотива за проглашење Ане негативном, могла је бити и њена чувена љепота. Посебно упада у очи детаљ којим је Теодосије, да би дочарао своју причу, описао Ану као лијепу жену која изазива завист. То је било типично виђење физичке љепоте као проклетства и истицање унутрашње, духовне љепоте. Архетипски модел страдања мушкарца због љепоте жене се појављује још у Хомеровој Илијади гдје због љепоте Јелене Тројанске избија рат. Можда је управо Анина физичка љепота представљала језгро каснијих прича о невјери, које је Теодосије пренио у своје дело (Мандић, 1975, стр. 17). Теодосије, као монах и писац житија замишљао је идеалну жену као кротку и послушну, док је жена која врши велики утицај на свог мужа, описана као лукава и злонаравна, а према томе је и њен муж приказан као *женопокорив* (Томин, 2011, стр. 71-72).

Да би се схватила поента ове занимљиве, али недовољно увјерљиве епизоде о Аниној издаји у Савином житију, треба да се обрати пажња на контекст у којем се она помиње. Оно што је до сад занемарено у науци јесте то да је цијела епизода је аналогна библијској причи и даје поређење стварних житијних ликова са библијским личностима (Књига о судијама, 16). Ако је Ана окарактерисана придјевима *лукава* и *злонаравна* и упоређена са библијском Далидом као што писац житија наглашава, у том случају би пандан Радославу био Самсон. Иако писац житија то експлицитно није нагласио, Свети Сава је, ако пратимо паралелу са овом библијском причом, одиграо улогу Бога. Као што је Самсон подлегао жени и издао тајну његове моћи коју му је повјерио сам Бог, тако је и „женопокориви“ Радослав пао под утицај жене. Као што се Самсон након издаје жене и страдања на крају обраћа Богу и тражи испуњење последње жеље, тако и Радослав одлази под окриље Саве и тражи заштиту. Као што је Самсон био кажњен, тако су и Радослава стигле невоље због падања под женин утицај. Али, као што Самсону Бог на крају није окренуо леђа, него му је испунио пред смрт посљедњу жељу, тако је и Радославу Сава пружио утјеху.

У духу хришћанских проповједника, блудничење је тежи гријех од убиства и крађе, јер у случају нужде дозвољено је украсти и убити, а нико не може свјесно чинити блуд, да не почини смртни гријех. Нема гријеха који толико вријеђа Исуса колико гријех плоти (Delimo, 1986, стр. 319). С обзиром на то да је блуд и похота била једна од тешких преступака ова прича је послужила Теодо-

сију као почна у низу његових поучних прича да похоту и блуд постави наспрам кротком богоугодном животу.

Из наведеног се закључује да Теодосијев опис Ане није реална представа ове византијске принцезе. У овом случају лик жене је писцу житија послужио као средство како би испунио два главна циља. Приказивањем Ане као грешнице писац је истакао Савину улогу као неког ко прашта и враћа посрнуле на прави пут. Истовремено, ова прича је била у складу са Теодосијевим стилем писања. Он је настојао да из сваке приче пружи поуку читаоцима, а поука ове је била да покаже мушком дијелу публике како Бог кажњава мушкарце који су пали под утицај жена. Анина моћ и утицај на мужа су одиграли кључну улогу у конструисању њене слике као грешнице и блуднице. У том контексту инсконструисани негативан лик Ане Анђео му је послужио као одлично средство којим је Теодосије испунио и етички задатак свог житија.

Слично Теодосијевом опису Ане Анђео, још једна византијска принцеза и српска краљица је описана као негативан лик. Ради се о принцези Симониди у Житију посвећеном краљу Стефану Дечанском, које је написао Григорије Цамблак.

Григорије Цамблак, пишући о Дечанском око седамдест година након његове смрти има другачији приступ¹¹ и своје дјело супротставља дјелу Даниловог Ученика.¹² Свог јунака овај писац приказује као вишеструког мученика који страда од оца, од брата Константина и од сина Душана (Јухас-Георгиевска, 2007, стр. 30). За архиепископа Данила и његовог Ученика, који су писали о Стефановој младости и владавини још за живота његовог и његових најближих сродника, оца Милутина и сина Душана, Цамблак је рекао да су својим казивањим хтјели „да угоде овим или оним“ тј. да нису могли да „истинито“ пишу о краљу Стефану Дечанском. Тиме као да је повукао значај временске дистанце за „објективно“ писање. За себе, који је писао седам деценија након прве написане хагиографије Стефана Дечанског, и после одласка Немањића са власти, он ће рећи да је ослобођен притиска јавно-

¹¹ За разумијевање представе Стефана Дечанског у овом житију треба се узети у обзир временски контекст настанка његовог култа и самог житија. То је било доба Стефана Лазаревића. У тадашњим политичким околностима јавила се потреба за стварањем новог обрасца у српској хагиографском дискурсу који је подразумевао изграђивање житијних ликова у облику владара мученика. Поповић, стр. 162-163.

¹² Житије краља Стефана Уроша III од Даниловог настављача, настало између 1339. и 1343. године. Георгиевска, 2012, 50-51.

сти и да не мора ником да угађа. То би требало да буде претпоставка за његову објективност приказа историјских прилика на српском двору, а истовремено и рехабилитација ктитора његовог манастира (Летић, 2009, стр. 78-79).

Међутим, Цамблаково дјело не одговара у потпуности историјској реалности. Тежећи у првом реду представљању врлина и страдања јунака, писац је користио различите текстуалне модалитете да би постигао одређени циљ. Документарност се код њега може тражити једино у слојевима дјела гдје се он ослања на лична сазнања или на поуздана свједочења – градња Дечана, живот Дечанског у Пантократоровом манастиру. Цамблакова прича је емотивна, увјерљива, али исконструисана. Да би изградио модел јунака мученика, Цамблук у одређеној мјери запоставља вјеродостојност или чини извјесне измјене (Јухас-Георгиевска, 2007, стр. 30-36).

Имајући ово у виду, може се јасније схватити и анализирати вјешто инсконструисана слика византијске принцезе Симониде.¹³ Она је према Цамблаку била одговорна за тужну судбину Стефана Дечанског и његово страдање јер је наговорила Милутина да ослијепи сина. Цамблук чак није навео ни конкретан разлог због којег је Симонида оптужила Стефана, него само помиње за-вист.

[Прихѡдѣтъ царица къ царю лице показоуѣтъ дрехло неоукрашии и невычайнѣ въхѡдѣ слѣзы испоуцаѣтъ и иже шѣ въноуѣтрѣ пламенемѣ прѣсѣцаѣтъ гласѣ и да съкративѣ рекоу на ослѣпленіѣ шѣца подвижѣтъ прѣвородномоу синѡ. Синоу въ истиноу пѡдвноу їсакоу благопокореніемѣ и послушаніемѣ]
(Цамблук, 1859, стр. 45).

¹³ Склапање брака између српског краља Милутина и византијске принцезе Симониде Палеолог, ћерке цара Андроника II (1282-1328) описују византијски писци: Georges Pachymérès, *Relations historiques I-IV, édition, introduction et notes par Failler A., traduction française par Laurent V. et Failler A.*, 1984-1999. 303; 307; 309; 311; 313; 315.; Gregorae, *Historia I*, 202-204; О препрекама за склапање брака: ВИИИ VI, 114-115. нап. 70, Уп. Ласкарис, Принцезе, 62-68. Са српске стране немамо ниједан податак о томе како је брак склопљен. О годинама Симониде и Милутина приликом склапања брака ВИИИ VI, 46-47. нап. 90. У науци су дуго вођене расправе о броју Милутинових бракова. ВИИИ VI, 42-43. нап. 83. У раду су прихваћена најновија истраживања Владе Станковића којима је доказано је да је Симонида била четврта супруга краља Милутина. Станковић, (2012) 106-107.

Долази царица ка цару, њоказујући њужно лице и рони сузе, и унутрашњим њламеном њресеца њлас. И да украјико кажем њодигже оца на ослејљење њрвородној сина ваисѡину слична Исаку добрим њокоравњем и њослушношћу. (Цамблак, 1968, стр. 206)

Милутин је послушао супругу и казнио сина:

[УТЬ ЗДѢ ДОСТОИНАА ОУМИЛКНІА И СЛЪСАМ ПОКѢСТЬ ПРѢДОЛЕ ЖЕНСКАА ЛЪСТЬ: ПОВѢДИ СЕ ЦАРЕВА ПРѢМОУДРВСТЬ ЖЕНЬСКИМЪ ОУХУЩРЕНІЕМЪ ПОДКЛОНИСЕ УТЬУАА МОУДРВСТЬ ЖЕНСКОИ СЛАБОСТИ ОУГАСЕ РОДИТЕЛНАА ТОПЛОТА ЖЕНИ БЕСТОУДІЕМЪ...] (Цамблак, 1859, стр. 46)

Надвлада женска ѡревара, досѡјна умиљења (жаљења) и ѡвесѡ за сузе, ѡбеди се царева ѡремудросѡ женским сѡлейкама, ѡкори се очинска мудросѡ женској слабосѡи, уѡси се родиѡельска ѡоѡлоша женском бесѡидношћу! (Цамблак, 1968, стр. 207).

Овдје посебно привлаче пажњу епитети које је Цамблак приписао Симониди и начин на који их је уобличио. Он за све негативне особине превару, сплетке, слабост и бестидност експлицитно наводи да су то женске особине што се слаже са средњовјековним схватањем женског бића као слабијег пола које брзо подлијеже гријеху.

Цамблак није директно окривио Милутина, него је за све оптужио његову супругу коју је описао најгорим ријечима. Као да ови епитети нису били довољни, да би драматизовао цијелу причу Цамблак јој је приписао и савез са ѡаволом. Са друге стране писац је Милутина упоредио са царем Константином који је због супруге Фаусте погубио сина (Поповић, 1998, стр. 199-210) и са првим човјеком Адамом који је пострадао због жене. У том контексту Симонида је била прећутно упоређена са Константиновом супругом Фаустом и првом женом Евом, која је представљена као одговорна за страдање ѡудског рода. Тако је Симонидин лик постао представа оличења зле жене.

Свјестан чињенице да би предочавање краљичиних клевета било контрапродуктивно, Цамблак нагло прекида саму сцену, указујући да је краљица успјела у својим намјерама. Сасвим супротно је представљено понашање Дечанског у овој ситуацији. Дечански не чини ништа иако зна шта га чека, он је вјеровао у Божију правду. Цамблак за кажњавање Дечанског не окривљује краља, он чак истиче Милутинове врлине и владарске заслуге и његов значај као свеца. Цамблак сасвим запоставља историјску

вјеродостојност; не говори о томе да се Стефан побунио против Милутина и да га је овај зато казнио (Јухас Георгиевска, 2007, стр. 31–32).

Цијела прича о Стефановом ослијепљењу је јако дискутабилна. Међутим, могуће је само дати претпоставку да је Цамблак имао историјску позадину за негативан приказ ове српске краљице. Византијски писац Нићифор Григора је забиљежио податак како је Симонидина мајка, византијска царица Ирина од Монферата једно вријеме водила преговоре са својим зетом, српским краљем Милутином, у циљу довођења једног од Симонидине браће на српски престо. Да ови планови нису били тако безазлени говори податак да су византијски принчеви Димитрије и Теодор боравили неко вријеме на српском двору.¹⁴ Иринини планови се нису остварили и не зна се колики је био Симонидин утицај у овим дешавањима. Ако се има у виду да је у то вријеме била сувише млада и неискусна за истицање свог политичког мишљења, вјероватно да она није имала иницијативу за политичка збивања у Србији (Максимовић, 1991, стр. 26). Могло би се прије рећи да је Симонида у овим догађајима била пијун којом је њена мајка желела да оствари своје циљеве и обезбједи својим мушким потомцима престо у Србији када већ није успјела у Византији. Иако су постојале претпоставке је да је Ирина клеветом покушала да елиминише Стефана из борбе око наслиједства (Поповић, 1998, стр. 208–209), не може се ништа конкретније закључити о њеном утицају на ова дешавања у Србији, јер византијски писци о том ћуте (Станковић, 2012, стр. 128).

Било како било, Симонида ни код Данила, и његовог Ученика, ни у византијским изворима није окарактерисана као негативна личност, властољубива или зла жена. У византијским изворима је њена мајка Ирина приказана као властољубива жена која је желела да управља својим мужем.¹⁵ Српска житија на жалост не помињу византијску царицу Ирину нити ову епизоду о њеној сарадњи са Милутином. Могуће је да се негативна слика византијске царице Ирине, која је намјеравала да преко својих синова и ћерке оствари утицај у Србији, одразила на њену ћерку Симони-

¹⁴ Gregorae, 1829-1855, стр. 241–244; ВИНЈ VI, (Григора) 1986, стр. 176–179. нап. 56–57 (Ђурковић, Ферјанчић).

¹⁵ О покушају утицаја царице Ирине од Монферата на свог супруга Андроника да додјели дијелове Царства на управу њеним и царевим синовима пише Нићифор Григора. Gregorae, 1829-1855, стр. 233–237. Више о византијској царици Ирини: Melichar, 2019, стр. 117–145; Никол, 2002, стр. 83–97.

ду. Тако је Симонида, у традицији која је пренијета у Цамблаково дјело,¹⁶ остала упамћена као властољубива жена која је управљала својим мужем. Писац Стефановог житија који није био савременик ових догађаја, унио је без провјере ову причу у дјело јер му је слика зле маћехе добро дошла како би свог јунака приказао као што већег мученика.

С обзиром на чињеницу да је Цамблук, као што је доказано, искривио истину да би постигао свој циљ приказа Стефана као мученика, али и као праведника, овдје је лик Симониде искоришћен као скривено средство да се Милутин, који се огријешо од Дечанског, прикаже као мушкарца без ауторитета, који подлијеже утицају жене. Цамблук није отворено рекао за Милутина да је слабић, он је то урадио на скривен начин, приказујући Симониду као жену која у браку води главну ријеч и наговара га на лоша дјела. Користећи негативан приказ Симониде, Цамблук је настојао да понизи Милутинову мушкост и да га прикаже као човјека подложног жени, човјека који нема лични став и који због својих слабости жртвује сина.

Идеална супруга према средњовјековним схватањима се није трудила да има у кући већу моћ од човјека. С обзиром на то да је владавина у кући била истовремено и модел свих владарских односа, Милутин је у овој исконструисаној причи од стране Цамблака на скривен начин приказан и као слаб валадар. Понижавајући тако на индиректан начин Милутина и стварајући његову слику мушкарца „слабића“, он је на неки начин рехабилитовао јунака житија Стефана Уроша III.

ЗАКЉУЧАК

Негативне представе византијских принцепа су праћене изостављањем њихових личних имена, а умјесто тога придавањем епитета лукаве, злонаравне, бестидне жене и упоредном компарацијом са женским библијским личностима које су биле оличење зла. Наведени придјиви се могу окарактерисати као типични

¹⁶ Прије Цамблака само један латински извор, Хроника Сплићанина Михе Мадиева де Бардацаниса помиње Симонидину улогу у Стефановом ослијељењу, али не говори ништа о томе на који начин је она навела Милутина да ослијепи сина. *Michae Madii*, 1748, стр. 643. С обзиром на чињеницу да Цамблук није знао латински језик, Александар Поповић је закључио да је Цамблук до овог податка о Симонидиној кривици дошао читајући неки данас изгубљени текст или на основу усменог предања. Он такође потврђује да не помињање ове вијести код других средњовјековних историчара говори да она није вјеродостојна. Поповић, 1998, стр. 207.

родни стереотипи. У негативном свјетлу су приказане принцеза Ана Анђео у Теодосијевом *Житију Свѣѣѣѣ Саве* и Симонида у *Житију Сѣѣѣѣ Дечанскоѣ* од Григорија Цамблака. Представе ове двије жене не предствљају реалне описе њихових личности. Негативно описане личности моћних жена које врше утицај на своје мужеве Ане Анђео и Симониде Палеолог заправо више говоре о њиховим мужевима него о њима самима. Ове двије византијске принцезе су писцима житија послужиле као средства за приказ Радослава и Милутина као слабих и женопокоривих мушкараца. Тиме су писци житија испунили своје задатке писања дјела. Теодосије је причом о лукавој Ани и женопокоривом Радославу заправо увељичао лик свог јунака житија Светог Саве и истовремено дао моралну поуку својим читаоцима. Григорије Цамблак је инсконструисаном причом о бестидној и злонаравној Симониди и карактерно слабом мушкарцу Милутину, рехабилитовао јунака свог житија Стефана Дечанског, што је био и повод писања дјела.

ИЗВОРИ

Gregorae, N. (1829-1855). *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen – I. Bekker, I-III, Bonnæ: Impensis Ed. Weberi.

Mavromatis L. (1978). *La fondation de l'Empire Serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique: Center for Byzantine Studies.

Pachymeres, G. (1984-1999). *Relations historiques I-IV, edition*, introduction et notes par Failler A., traduction française par Laurent V. et Failler A., Paris: Institut Français d'Études Byzantines.

Архиепископ Данило и други. (1866). *Зборник краљева и архиепископа српских*, (изд. Ђура Даничић), Загреб: Штампарија Светозара Галица и ком.

Доментијан. (1860). *Живој Свѣѣѣѣ Саве* (изд. Ђ. Даничић), Београд: Државна штампарија.

Зборник средњовековних ћириличких њовѣља и ѣисама Срдије, Босне и Дубровника I, (2011) (прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик) Београд: Историјски институт.

Новаковић, С. (1875). *Српски ѣоменици*, Београд: Државна штампарија.

Теодосије. (1860). *Живој Свѣѣѣѣ Саве*, (изд. Ђ. Даничић), Београд, Државна штампарија.

Цамблак, Г. (1959). *Живој краља Сѣѣѣѣ Дечанскоѣ*, Ј. Шафарик (изд.), Гласник друштва српске словесности 11, 43-94.

- ЛИТЕРАТУРА Богдановић, Д. (1968). *Сѣаре срѣске диоѣрафије*, Београд: Просвета.
- Бојовић, Д. (2009). *Духовна шѣрѣза Теодосија Хиландарца* у: *Трѣза Премудрости*. Београд: Рашка школа, Ниш: Центар за црквене студије.
- Византијски извори за историју народа Јуѣославије VI*, (1986). (Максимовић Љ, Ђурић, И, Ђирковић, С, Ферјанчић, Б, Радошевић, Н.) (ур. Фрањо Баришић и Сима Ђирковић), Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских* (2008). (пр. Петровић Д, Мак Даниел, Г.) Београд: Просвета.
- Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, (1989). (пр. Мек Данијел Г. прев. Мирковић, Л), Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Доментијан, (1988) *Живот Свећога Саве и Живот Свећога Симеона*, (пр. Маринковић, Р.), (превод: Мирковић, Л.), Београд: Просвета Српска књижевна задруга.
- Богдановић, Д. (1980). *Историја сѣаре срѣске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Јухас-Георгиевска, Љ. (2012). *Српска жиѣиѣна књижевност*, у зборнику: *Семинар српског језика, књижевности и културе: Предавања 1*, (ур. Драгана Мршевић-Радовић, Бошко Сувајѣић) 43-58. Београд: Чигоја штампа.
- Јухас-Георгиевска, Љ. (2007). *Жиѣиѣе Сѣефана Дечанског код Даниловог Ученика и Гриѣорија Цамдлака (шѣрансѣозиѣија сѣварности)*, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/2 (Књижевност и стварност), (ур. Драгана Мршевић-Радовић) 23 -37. Београд: Међународни славистички центар.
- Кашанин, М. (1975). *Српска књижевност у средњем веку*, Београд: Просвета.
- Кисас, С. (1978). *О времену склајања брака Сѣефана Радослава са Аном Комнином*, ЗРВИ 18, 131-138.
- Костић Тмушић, А. (2017). *Поетски елементи у српској хаѣиографској књижевности*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Костић Тмушић, А. (2015) *Однос ѣоезије и ѣрозе у сѣарој српској књижевности*, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, XLV(1), 291–311.
- Ласкарис, М. (1926). *Византијске ѣринѣе у средњовековној Срѣији, ѣрило историји визанѣиско-српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд: Књижарница Фрање Баха.
- Историја српског народа I*, (1994²) (ур. Сима Ђирковић) Београд: Српска књижевна задруга.

- Летић, Б. (2009). *Средњовековни књижевни жанрови у свейлу ауторских изјава*, У огледалу духовном (огледи из старе српске књижевности), 48-57. Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Летић, Б. (2009). *О неким Теодосијевим књижевним сјавовима*, У огледалу духовном (огледи из старе српске књижевности), 58-66. Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Летић, Б. (2009). *Ауторске изјаве у средњовековним житијима као изрази личне анијамана и односа према сјаварности*, У огледалу духовном (огледи из старе српске књижевности), 78-87. Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Летић, Б. (2009). *Жене у сјаварој српској књижевности*, У огледалу духовном (огледи из старе српске књижевности), 105-113. Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Максимовић, Љ. (2009). *Византијинизми краља Сјефана Рагослава*, ЗРВИ 46, 139-147.
- Мандић С. (1975). *Ана и Рагослав*, Древник. Записи конзерватора, Београд: Слово љубве.
- Маринковић, Р. (1998). *Свейородна јосјода српска - Исјираживање српске књижевности средњега века*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Никол, Д. (2002). *Византијске јлемкиње - десет јориреја*, 1250-1500, Београд: Утопија.
- Оболенски, Д. (1991). *Шест византијских јориреја*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, А. (1998). *Мојив Федре и Хијолија у Житију Сјефана Дечанској Гријорија Цамблака*, ЗРВИ 37, 199-212.
- Поповић, Д. (2006) *Под окриљем свейности, Кули свейних владара и реликвија у средњовековној Срдији*, Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Руварац, И. (1934). *Краљице и царице српске*. У: Н. Радојчић (прир.), Зборник Илариона Руварца I: одабрани историјски радови (1-35). Београд: Српска књижевна задруга.
- Станковић, В. (2012). *Краљ Милушин*, Београд: Фреска.
- Станојевић, С. (1923). *Краљица Ана*, Из српске прошлости, Београд: Издавачка књијарница Напредак.
- Теодосије, (1988). *Житија*, (прир. Богдановић, Д. Прев. Мирковић, Л. Београд: Просвета Српска књижевна задруга.
- Томин С. (2011). *Мужасјевене жене српској средњега века*, Нови Сад: Академска књига.
- Ферјанчић Б. (1989). *Срдија и византијски свей у јрвој јоловини XIII века (1204-1261)* ЗРВИ 27-28, 103-148.

Фостиков, А. (2004). *Жена између врлине и ђреха у* : Марјановић-Душанић С., Поповић Д. (пр.), *Привајни живој у срјским земљама средњеј века*, Београд: Клио.

Шпадијер И. (1996). *Проблем жанра у средњовековној књижевности*, Књижевна историја, XXVIII, 100, Београд, 365-373.

Шпадијер И. (2010). *Хронолошки оквири књижевної рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за КЈИФ 76, 3-16.

Ashbrook Harvey, S., *Women in early Byzantine hagiography: reversing the story*, in L.L. Coon, K.J. Haldane and E.W. Sommer, eds, *That Gentle Strength: Historical Perspectives on Women in Christianity* (Charlottesville and London, 1990), 36-59.

Delimo, Џ. (1986). *Greh i strah I*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada Dnevnik.

Galatariotou, C, (1984-1985). *Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender*, Byzantine and Modern Greek Studies 9, 55-94.

James L. (2016.²). *Ghosts in the machine: the lives and deaths of Constantinian imperial women in: Questions of gender in Byzantine society* (ed. Neil Bronwen and Lynda Garland) London-New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Laiou, A. (1982). *The role of Women in Byzantine society*, JÖB 31, 233-260.

Melichar, P. (2019). *Empresses of Late Byzantium: Foreign Brides, Mediators and Pious Women*, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien: Peter Lang.

Polemis, D. (1968). *The Doukai. A contribution to Byzantine Prosopography*, London: Athlone Press University of London *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* [CD-ROM]. (2001). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Stanković, V. (2018) *Rethinking the Position of Serbia within Byzantine Oikoumene in the Thirteenth Century*, in ed. Stanković V. *Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*. 91-102. Lanham, Maryland: Lexington Books.

MILA M. KRNETA

UNIVERSITY OF BANJA LUKA, FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

NEGATIVE REPRESENTATIONS OF BYZANTINE PRINCESSES IN SERBIAN MEDIEVAL HAGIOGRAPHIES

If we analyse all examples where Byzantine princesses were mentioned in Serbian hagiographies, we could reach certain conclusions. The performances of the Byzantine princesses in the above

mentioned lives are not uniform and the descriptions of their characters ranged from extremely positive to extremely negative. If we look closely at their mentions, it is observed that the description of each of them was intended to tell us more directly about the hero of this life: to portray him as a good diplomat, martyr, strong ruler and knight, or a weak man; then to provide appropriate moral instruction to readers; or to convey with a conveyed meaning a picture of the relationship between Byzantium and Serbia at the time it describes.

Princesses who are not named or described by any epithet that would fit their personalities are thus suppressed as irrelevant. These were Eudocia the Angel in Sava's Life of Saint Simeon and Ana the Angel in Domentian's Life of Saint Sava. The portrayal of Eudokia and Anna mentioned the life writers only for the purpose of extolling the diplomatic abilities of the main heroes of the lives of Stefan Nemanja and Saint Sava, who manage to befriend the Byzantine dynasty.

The Byzantine princesses who were described in a positive light were Simonida Paleologus in the lives of Queen Jelena and King Milutin and Maria Paleologina in the lives of King Stefan Decanski of Danil's Learner and Grigory Camblak. The writers of life have given these princesses the names and descriptions of their personalities with certain epithets of a pious, godly, Christ-loving and blissful woman. However, the description of Simonide in the lives of Danilo is actually a description of the ideal view of his wife in the Middle Ages, not the actual image of this Byzantine princess and Serbian queen. The description of Simonida's character was used to portray to idealize Milutin character as the true representative of the patriarchal family. With this depiction, Simonide Danilo fulfilled the goal and complemented the image of Milutin as an "ideal" man, which was the reason for writing the piece. A positive portrayal of Maria Paleologus also served as a means of constructing the character of his life hero, Stefan Decanski, as a "ideal" ruler and knight. The idealized portrayal of these Byzantine princesses was perfectly in line with the historical context of the time of origin of life and the aesthetic tasks of their authors.

The negative representations of the Byzantine princesses were followed by the omission of their personal names, the epitome of a sly, malicious, shameless woman and a comparative comparison with female biblical figures who were the embodiment of evil. In a negative light are depicted princess Anna Angel in Theodosius' Life of Saint Sava and Simonides in the Life of Stefan Decanski by Grigory

Camblak. The performances of these two Byzantine princess are full of stereotypes and do not represent realistic descriptions of their personalities. The negatively described personalities of powerful women who exert influence over their husbands Anna Angel and Simonide Paleolog actually speak more about their husbands than themselves. These two Byzantine princesses served as writers of life as a means of portraying Radoslav and Milutin as weak and submissive men. In doing so, the writers of life fulfilled their tasks of writing the work. By telling the story of the cunning Anna and the submissive Radoslav, Theodosius magnified the character of his hero of the life of Saint Sava and at the same time gave moral instruction to his readers. Grigory Camblak rehabilitated the hero of his life, Stefan Decani, with the story of the shameless and malicious Simonida and characteristically weak man Milutin, which was the reason for writing the work.

These Byzantine princesses arrived as brides in Serbia and became members of the Serbian ruling family. For the writers of life, they were foreigners in Serbia, but no author portrays their foreign origin in a negative context. Moreover, most writers of life have a striking emphasis on the glorious imperial origins of these women in a positive light. It was their glorious imperial descent that made them the hero of life. Being married to a Byzantine princess, a member of the imperial dynasty, meant prestige to the Serbian middle-aged ruler. Even writers who negatively describe the two Byzantine princesses do not mention them as aliens. Although the Byzantines viewed Serbia as a barbaric land from a height, Byzantium was an ideal to aspire to medieval Serbia.

Byzantine princesses Irina Laskaris and Teodora Paleolog in Serbian medieval life were different from those described above, because they were not brides of Serbian rulers. Although they did not give her name, Irina Laskaris was presented by Domentian and Theodosius in the Life of Saint Sava exclusively as a friendly empress. The picture of Irina Laskaris at Domentijan is at the same time the most realistic representation of a noble Byzantine woman in Serbian hagiography. It is not idealized or constructed by the author. On the other hand, the indefinite mention of Theodore Paleologus, and the simultaneous highlighting of her rival Ana Nemanjic, as part of the description of the battle of Velbuzde with Danilo's Learner, may have been tasked with secretly personifying Byzantium, which after this battle lost its prestige in the Balkans. The historical context of the

time of Dusan's age in which life was created would support this hypothesis.

KEYWORDS: hagiographies, women, trope, cunning, malicious, shameless.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГЛИГОР М. САМАРЦИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ПРОБЛЕМ УБИКАЦИЈЕ ПУТНИХ СТАНИЦА VELLANIS, VINDENAE И AD FINES НА РИМСКОЈ КОМУНИКАЦИЈИ LISUS–NAISUS (ГОРЊА МЕЗИЈА)

САЖЕТАК. У раду се презентују подаци везани за проблем убикације путних станица *Vellanis*, *Vindenaе* и *Ad Fines* на римском путу *Lisus–Naisus*. Комуникација Лисус–Наисус је пресијецала данашње Косово и Метохију од југозапада према сјевероистоку. Она је, као главна траса комуникације, повезивала приморје са унутрашњошћу. На траси овог пута нађен је скроман број миљоказа, односно њихових фрагмената, који имају изузетну историјску вриједност јер представљају прворазредно свједочанство о постојању римске цесте на Косову и Метохији. На појединим дијеловима трасе истраживачима велику потешкоћу представља недостатак трагова пута и миљоказа на терену. Предмет нашег рада је убикација путних станица *Vellanis*, *Vindenaе* и *Ad Fines* на краку комуникације која је ишла са обале мора, будући да су мишљења истраживача о убикацији ових станица различита. Приликом истраживања античких путних станица и комуникација на југу провинције Горње Мезије (Косово и Метохија) служили смо се писаном изворном грађом и материјалним остацима на терену, при чему су нам од нарочитог значаја били

¹ gligorijas@yahoo.com

Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта III 47023, *Косово и Метохија између националне идентитетске и евроинтеграције*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 9. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

подаци са Појтингерове карте, Равенског географа и Птоlemeјеве *Географије*. Значајни су и епиграфски споменици, тј. миљокази, остаци путева, насеља и други материјални остаци. Њихово детаљније проучавање и истраживање пружа могућност да се укаже на главне правце путева, путне станице и насеља на овом подручју.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Vellanis; Vindenaе; Ad Fines; Lisus; Naisus*; римска комуникација; путна станица; Дарданија; Горња Мезија.

Остаци античких путева на југу провинције Горње Мезије (Косово и Метохија) заинтересовали су научну јавност у другој половини XIX вијека када почињу да се описују искључиво материјални трагови римских комуникација на терену, без детаљнијег осврта на античке писане изворе (Giljferding, 1859; Jireček, 1879; Evans, 1885; Kanitz, 1892; Јастребов, 1904; Mollinary, 1914). Античка топографија овог подручја доста је добро позната, иако су истраживања имала више случајан него плански карактер. Ограничен број систематских истраживања надокнађује релативно велики број случајних налаза (Јастребов, 1904, стр. 66–68; Чершков, 1957, стр. 66, 72; Mirdita, 2015, стр. 302–305).

Данашње Косово и Метохија прикључено је римској држави крајем I вијека прије н. е. Тачније, завршетак похода Марка Лицинија Краса против Бастарна и њихових савезника, 28. године прије н. е., узима се као крај дарданске самосталности. Новој епохи у историји ових области претходио је период сукоба римске војске и старосједилачких племенских заједница. Територија Косова и Метохије у то вријеме је централни дио Дарданије. Упркос мањим административно-политичким промјенама, дарданска територија је обухватала данашњу територију Косова и Метохије, горњи ток Аксија (Вардара) до села Водно, јужно од Билазоре, уз ток Ибра све до Ивањице код Западне Мораве, те уздуж Западне Мораве према истоку, укључујући и подручје Тимока све до Књажевца, те спуштајући се према југу обронцима Осогова до подручја Злетова, гдје је била додирна тачка провинција Горње Мезије, Македоније и Тракије (App. Ill 30, 86; Tac. Ann. I 80; Parazoglu, 1969, стр. 143–161; Mirdita, 1991, стр. 163–182; Mirdita, 1999/2000, стр. 63–92; Mirdita, 2002, стр. 419–435).

По освајању и умиривању Дарданије, Римљани започињу са радовима на подизању утврђења, насеља и путева који су их повезивали, а управо изградња комуникација представља једну од

првих грађевинских тековина на простору провинције Мезије. Основни циљ доградње и изграђивања нових комуникација у Дарданији био је што брже и директније везивање ове области за Рим. Најприје је било потребно обезбидити боље путеве за војне потребе Рима, јер је то утицало на мобилност и борбену готовост његових јединица. Исто тако, требало је обезбидити што лакшу експлоатацију природних ресурса, односно брз транспорт сировина и готових производа (Чершков, 1957, стр. 66; Čerškov, 1961, стр. 123–130; Čerškov, 1969, стр. 43–49; Mócsy, 1970, стр. 17–25; Mirđita, 2015, стр. 302–305).

Поред остатака путева и миљоказа као основни материјал за изучавање питања комуникација и насеља на Косову и Метохији служе нам подаци са Појтингерове карте, Равенског географа и Птоlemeјеве *Географије*. Значајни су и епиграфски споменици, тј. миљокази, остаци путева, насеља и други материјални остаци. Њихово детаљније проучавање и истраживање пружа могућност да се укаже на главне правце путева и насеља на овом подручју (Tab. Peut. 557; Rav. Cosm. IV 15; Ptol. Geog. II 16, 7; Ptolemä. VI).

Како смо већ поменули, изградња путне мреже на југу провинције Горње Мезије представљала је саставни дио војних, политичких и економских планова Римљана. У ту сврху изграђена је и комуникација Лисус–Наисус, која је пресијецала данашње Косово и Метохију од југозапада према сјевероистоку. Она је, као главна траса комуникације, повезивала приморје са унутрашњошћу. На траси овог пута нађен је скроман број миљоказа, односно њихових фрагмената, који имају изузетну историјску вриједност јер представљају прворазредно свједочанство о постојању римске цесте на Косову и Метохији (Петровић, 2006, стр. 17–30; Петровић, 2007, стр. 36–39). На појединим дијеловима трасе истраживачима велику потешкоћу представља недостатак трагова пута и миљоказа на терену (Ballif, 1893, стр. 47–51; Pašalić, 1958, стр. 139–148; Pašalić, 1960, стр. 105; Vojanovski, 1974, стр. 26–38; Шкриванић, 1975, стр. 52–53; Петровић, 2006, стр. 17–30; Петровић, 2007, стр. 36–39; Љубомировић, 2014, стр. 733–745; Љубомировић, 2015, стр. 369–377).

Географски подаци на Птоlemeјевим картама који се односе на Косово и Метохију веома су оскудни. Он на овом подручју наводи један масив са двије планине, једну ријеку и пет насељених мјеста. Ријека је данашњи Дрим (*Drilon*). На карти су приказани токови Црног и Белог Дрима и њихово спајање у Дрим, као и његово ушће код данашњег Улциња (Ptolemä. VI). Птоlemeј ушће Дрило-

на наводи као крајњу географску тачку источног Јадрана. Он каже: „Ријека Дрилон извире из планине Скарда и из неке друге планине која је близу средине Горње Мезије, те лежи на $45^{\circ}40'$ источне географске дужине и $42^{\circ}40'$ сјеверне географске ширине“ (Ptol. Geog. II 16, 3). На Птоlemeјевој карти Мезије приказане су, како смо напоменули, двије планине које представљају један планински масив. *Scardus mons* засигурно је Шар-планина и приказана је као чвориште из кога се гранају два планинска ланца, један ка сјевероистоку, а други ка сјеверозападу (Ptolemä. VI. Уп. Alföldy, 1961, стр. 27; Томовић, 2007, стр. 50). У источном дијелу планинског масива приказана је друга планина која се идентификује са више планина, са Малешким, Осоговским планинама или Пирин-планином. Некада се идентификује и са Бјеласицом, а то је антички *Orbelos* (Ptolemä. VI. Уп. Alföldy, 1961, стр. 27; Papazoglu, 1969, стр. 192; Цермановић-Кузмановић, 1975, стр. 19–20; Kozličić, 1980, стр. 103–188; Томовић, 2007, стр. 50).

Прва путна станица на комуникацији Лисус–Наисус, послје убициране путне станице *Vicianum* (Улпијана), коју треба тражити на територији Косова и Метохије, а наведена је на Појтингеровој карти, јесте *Vellanis* (Tab. Peut. 557). У модерној историографији постоје различита гледишта о убикацији ове путне станице. Послје путне станице *Vicianum*, на путу Лисус–Наисус, код Птоlemeја се помиње насеље *Vellanis*, али не каже да је ријеч о путној станици. Он је наводи међу градовима послје *Vindenaе* (Ptol. Geog. III 9, 4. Уп. Čerškov, 1969, стр. 88; Papazoglu, 1969, стр. 154; Mirdita, 2015, стр. 344). Равенски географ не наводи ово насеље, али спомиње *Beclanum*, који се идентификује са *Vellanis* (Rav. Cosm. IV 15. Уп. Čerškov, 1969, стр. 88; Papazoglu, 1969, стр. 154; Mirdita, 2015, стр. 344). Када је у питању убицавање поменутог насеља, има много различитих мишљења. Према тврдњама појединих истраживача, локалитет *Vellanis* је истовјетан са станицом *Vicianum* у Појтингеровој карти (Domaszewski, 1890, стр. 145; Papazoglu, 1969, стр. 154). Милер и Домашевски сматрају да га треба тражити негдје у близини Приштине, куда протиче рјечица Велуша (Tab. Peut. 557; Domaszewski, 1890, стр. 150). Мирдита наводи могућност убикације ове станице уз поменуту ријеку, тј. да је треба тражити у Приштини, те се не може поистовијетити са мјестом *Vicianum* (Mirdita, 2015, стр. 344). Чершков истиче да је у имену мјеста *Vellanis* и *Beclanum* ријеч о путној станици *Vicianum* (Čerškov, 1969, стр. 88). Цермановић Кузмановић пак наводи да је *Vellanis* мјесто непознате убикације, а уколико би било идентификовано са мје-

стом *Vicianum* на Појтингеровој карти онда би се налазило у близини Теранде и Виндена (Цермановић-Кузмановић, 1975, стр. 16). Сматрамо да се у имену мјеста *Vellanis* код Птолемеја и Равенског географа крије име станице *Vicianum* са Појтингерове карте (Tab. Peut. 557). Оба поменута извора прије *Vellanis* наводе станицу *Vendenis*, која је убицирана код Подујева. Смјештање станице *Vindenaе* у атару села Главник (локалитет Пољанице) надомак Подујева, у потпуности одговара раздаљинама на Појтингеровој карти од станице Наисус. Удаљеност (60 римских миља) коју наводи Појтингерова карта приближно би одговарала данашњој километражи (овом трасом) између Наисуса и станице *Vindenaе* (око 89 км). Исто тако, по Појтингеровој карти удаљеност између станица *Vindenaе* и *Vicianum* (19 римских миља) приближно би одговарала данашњој километражи (овом трасом) између села Главника код Подујева и села Угљаре југозападно од Приштине (око 28 км).

На путу Лисус–Наисус, по Појтингеровој карти, последије путне станице *Vicianum* наредна путна станица је *Vindenaе* (Tab. Peut. 557. Уп. Kanitz, 1892, стр. 118; Вулић / Премерштајн, 1900, стр. 25; Чершков, 1969, стр. 44–45; Петровић, 2007, стр. 93; Samardžić, 2012, стр. 654–658). Она се помиње и код Птолемеја, који је у својој *Географији*, набрајајући насеља у Горњој Мезији, наводи као *Vendenis* (Ptol. Geog. III 9, 5; Ptolemä. VI. Уп. Цермановић-Кузмановић, 1975, стр. 15–17). Набрајајући насеља у Горњој Мезији, Равенски географ у свом итинерару ову станицу наводи као *Vindinis* (Rav. Cosm. IV 15). На траси пута Лисус–Наисус, између станица *Vindenaе* и *Vicianum*, а испод утврђења на брду Каљаја, откривен је анепиграфски миљоказ који обиљежава трасу на том путу. Други миљоказ са натписом је пронађен у селу Доње Љупче, сјеверно од Приштине. Натпис гласи: *Imp(eratori) C(aesari) M(arco) Ae(mil(io) Aemili/ano) p(ri)ncip(is)is inv(ict)us Aug(usto) [p(ontifici) m(aximo)] / tri(bun)ic(i)a pot(estate) p(at)ri p(at)riae co(n)s(ul)i pro/co(n)s(ul)m(ilia) p(assum) XIII* (ILJug 593. Уп. Чершков, 1969, стр. 44–45; Шкриванић, 1975, стр. 52). Датује се у вријеме владавине Емилијана (253. године) (Čerškov, 1969, стр. 44–45; Петровић, 2007, стр. 127).

Локација станице *Vindenaе* тражена је, у модерној историографији, у граду Подујево. Подујево је као насеље настало у XIX вијеку и у граду нису забиљежена никаква археолошка налазишта (Tab. Peut. 557. Уп. Domaszewski, 1890, стр. 150; Kanitz, 1892, стр. 118; Вулић / Премерштајн, 1900, стр. 15–58; Чершков, 1957, стр. 67; Петровић, 2007, стр. 94; Samardžić, 2012, стр. 651–672; Са-

марцић, 2015, стр. 69–77; Mirdita, 2015, стр. 343–344). Г. Томовић на основу средњовјековних извора сматра да су могући и другачији закључци. Наиме, она скреће пажњу на мјесто Видина (данас дио села Маревце, недалеко од Новог Брда), познато по „Видинској афери“; спору око дубровачког каравана сребра који је управо ту 1419. године заплијенио српски деспот Стефан. С обзиром на то што је ово мјесто било у склопу рударског и трговачког басена, сматра се да је играло значајну улогу у вријеме Римског царства. Тако Томовић сличност имена *Vendanae* (Вендени), *Vindanae* (Винден) и *Vidna* (Видина) доводи у везу и претпоставља да је положај римског насеља *Vendanae* у ствари био на подручју Видина, у селу Маревце (Томовић, 2007, стр. 52). Међутим, истраживања спроведена на основу података из Појтингерове карте, али и остатака пута на терену и фрагмената миљоказа без натписа, не иду у прилог поменутој тврдњи ауторке Томовић.

На основу растојања наведеног у Појтингеровој карти (*Vindanae* су се налазиле 60 миља од Наисуса), остатака пута, те два миљоказа и остатака римског насеља и некрополе, станица и насеље *Vindanae* лоцира се у атару села Главник (локалитет Пољанице) надамак Подујева (пет километара југозападно од Подујева, а сјеверно од Приштине), у залеђу лијеве обале Лаба (Шкриванић, 1975, стр. 52; Петровић, 2007, стр. 93). Смјештање станице *Vindanae* у атару села Главник (локалитет Пољанице) надамак Подујева у потпуности одговара раздаљинама на Појтингеровој карти ако се милијација односи на растојање од крајње тачке станице Наисус – кроз чију територију је цеста пролазила – до крајње тачке станице *Vindanae*. Тако би и удаљеност (60 римских миља или око 89 км) коју наводи Појтингерова карта приближно одговарала данашњој километражи (овом трасом) између Ниша и локалитета Пољанице надамак Подујева.

Наиме, у атару села Главник, на локалитету Пољанице, оивиченом новим и старим коритом ријеке Лаб, нађени су остаци римског насеља и некрополе на којој је откривено укупно 169 гробова, од чега 132 припада инхумираним, а 37 спаљеним покојницима. На основу покретног археолошког материјала (керамичке посуде, стакло, ексери, накит, новац), сматра се да је овдје сахрањивање обављано од почетка III до друге половине VI вијека (Фидановски, 1985, стр. 100–102; Фидановски, 1986, стр. 150, сл. 1, 2; Фидановски, 2007, стр. 95–118). Осим тога, на поменутом локалитету, на имању Имера Исљамија, откривена је и истражена већа, репрезентативна грађевина (површина од 204 м²), с краја III

и почетка IV вијека, састављена од неколико просторија. Од њих су сачувани само подови, док су темељни зидови искрчени, али се на основу размака између подова закључује да је њихова дељина зидова износила око 0,60 м (Фидановски, 1985, стр. 100–102; Фидановски, 1986, стр. 150, сл. 1, 2; Dobruna-Salih, 2011, стр. 279–280; Mirdita, 2015, стр. 343–344).

Међу просторијама у поменутој грађевини најзначајнија је одаја димензија 7 x 9 м, са добро очуваним подним мозаиком компонованим од различитих геометријских мотива, у чијем се централном дијелу налази сједећа фигура Орфеја са лиром, окруженог птицом, леопардом, лавом, змијом, дрветом, и са натписом *Orpheus* изнад главе. Ова композиција је начињена од ситних коцкица вишебојне стаклене пасте у техници *opus vermiculatum*, за разлику од осталог дијела мозаика који је рађен од већих каменних коцака црне, бијеле, црвене и жуте боје (Фидановски, 1985, стр. 100–102; Фидановски, 1986, стр. 150, сл. 1, 2; Фидановски, 2007, стр. 95–118). У осталим просторијама, различитих димензија, налазили су се добро очувани малтерни подови. Фрагменти малтера са траговима тамноцрвене и црне боје, откривени у просторији са подним мозаиком и просторији са хипокаустом, упућују на закључак да су зидови били украшени фрескама (Фидановски, 1985, стр. 173; Dobruna-Salih, 2011, стр. 279–281; Mirdita, 2015, стр. 343–344). На основу података до којих се дошло ископавањем, сматра се да откривене просторије представљају сјевероисточни дио веће луксузне грађевине (вјероватно виле), чију изградњу није било могуће прецизно датовати. Новац Константина I и Констанција II омогућава оквирно датовање у прву половину IV вијека (Фидановски, 1985, стр. 100–102; Фидановски, 1986, стр. 150, сл. 1, 2; Фидановски, 2007, стр. 95–118; Dobruna-Salih, 2011, стр. 279–281).

На путу Лисус–Наисус, као наредну станицу послје Виндена (*Vindenaе*) Појтингерова карта наводи *Ad Fines*, 40 миља (око 60 км) од Наисуса (Tab. Peut. 557). Драгашевић је истицао да њену локацију треба тражити на десној обали ријеке Косанице (Драгашевић, 1877, стр. 64). На основу истраживања Каница, станица *Ad Fines* била је убицирана на мјесту данашње Куршумлије (Kanitz, 1892, стр. 117), што су прихватили и Вулић (Вулић, 1934, стр. 56), Јастребов (Јастребов, 1904, стр. 11) и Премерштајн (Premerstein, 1901, стр. 139). Претпоставља се да савремена варош лежи на римским темељима. У Куршумлији је пронађен један миљоказ са натписом *mil(ia) II* (CIL III 14595. Уп. Ђорђевић, 1896, стр. 60; Вулић,

1909, стр. 109–191; Шкриванић, 1975, стр. 53; Петровић, 2007, стр. 91). Сматра се да мала удаљеност која је на њему наведена највјероватније указује на одстојање од оближњег насеља (Вулић, 1909, стр. 109–191; Шкриванић, 1975, стр. 53; Петровић, 2007, стр. 91). Такође, из Куршумлијске Бање (око 12 км удаљена од града), потиче један миљоказ и неколико вотивних споменика (Petrović, 2007, стр. 7–23; Petrović, 2008, стр. 368–372). Новија истраживања упућују на претпоставку да станицу *Ad Fines* треба тражити на ушћу Косанице у Бањску, покрај данашње Куршумлије. На том подручју су истражени остаци римских грађевина и касноантичка некропола (Чершков, 1957, стр. 67–68; Шкриванић, 1975, стр. 53). Тако би и удаљеност између станице *Ad Fines* и Наиса (60 римских миља), коју наводи Појтингерова карта, приближно одговарала данашњој километражи између Ниша и Куршумлије (око 89 км).

ЗАКЉУЧАК

Питање смјештаја античких путних станица *Vellanis*, *Vindenaе* и *Ad Fines* на римском путу *Lisus–Naisus* (Горња Мезија) представља једно од неријешених питања античке историје и археологије на подручју Косова и Метохије. Писани историјски извори не наводе тачну локацију града-насеља, а међу њима постоје и извјесне противрјечности које су садашњу научноистраживачку јавност навеле на подијељеност у мишљењима када је ријеч о локацији поменутих путних станица.

Послије путне станице *Vicianum*, на путу Лисус–Наисус, код Птолемеја се помиње насеље *Vellanis*, али не каже да је ријеч о путној станици. Када је у питању убицирање поменутог насеља, има много различитих мишљења. Према тврдњама појединих истраживача, локалитет *Vellanis* је истовјетан са станицом *Vicianum* у Појтингеровој карти. По Појтингеровој карти, удаљеност између станица *Vindenaе* и *Vicianum* (19 римских миља) приближно би одговарала данашњој километражи (овом трасом) између села Главника код Подујева и села Угљаре југозападно од Приштине (око 28 км). Сматрамо да се у имену мјеста *Vellanis* код Птолемеја и Равенског географа крије име станице *Vicianum* са Појтингерове карте.

Када је у питању убикација станице *Vindenaе*, у модерној науци преовладава мишљење, на основу Појтингерове карте као и остатака римског насеља и некрополе (репрезентативне грађевине керамичке посуде, стакло, ексери, накит, новац), да станицу *Vindenaе* треба тражити код Подујева. Смјештање станице *Vindenaе* у

атару села Главник (локалитет Пољанице) надамак Подујева у потпуности одговара раздаљинама на Појтинговој карти ако се милијација односи на растојање од крајње тачке станице Наисус – кроз чију територију је цеста пролазила – до крајње тачке станице *Vindenaе*. Тако би и удаљеност (60 римских миља или око 89 км) коју наводи Појтингова карта приближно одговарала данашњој километражи (овом трасом) између Ниша и локалитета Пољанице надамак Подујева.

Позивајући се на Појтингову карту као и на трагове римског присуства и несигуран правац трасе пута Лисус–Наисус према сјеверу новија истраживања упућују на претпоставку да станицу *Ad Fines* треба тражити на ушћу Косанице у Бањску, покрај данашње Куршумлије. На том подручју су истражени остаци римских грађевина и касноантичка некропола. Тако би и удаљеност између станице *Ad Fines* и Наиса (60 римских миља), коју наводи Појтингова карта, приближно одговарала данашњој километражи између Ниша и Куршумлије (око 89 км).

Различита мишљења ће сасвим сигурно постојати све док се тврдње буду заснивале само на анализама писаних историјских извора, без систематских археолошких ископавања и истраживања. Оно што са сигурношћу можемо рећи јесте да се на овом подручју (Горња Мезија) живот одвијао у континуитету од антике до данашњих дана, а то потврђују археолошки налази са ових локалитета. Због свега наведеног сматрамо да ово питање до даљег остаје отворено те да се још увијек не могу донијети коначни закључци.

СКРАЋЕНИЦЕ AAnth Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1961.

AEM Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich, Wien 1890.

VAND Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1980.

GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1962.

IJug Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia. Ljubljana 1986.

JÖAI Jahreshefte des Österreichischen archäologischen instituts in Wien, Wien 1903.

CIL Corpus Inscriptiones Latinarum, Berolini 1873.

- ИЗВОРИ
- Тацит, К. (1970). *Анали*. Београд: Српска књижевна задруга. (прев. Љ. Црепајац).
- Appiani, (1877). *Romanorum Historiarum quae supersunt*. Paris: Ed. Firmin Didot.
- Corpus Inscriptionum Latinarum, (1873). *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae*. Berolini: Borussicae editum, ed. Th. Mommsen, Voll. III.
- Itineraria Romana, (1916). *Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.
- John, A. Brodribb, W. J. (1906). *Annals of Tacitus*. London: The Macmilan Company.
- Ptolemaei, C. (1883). *Geographia*. Paris: Ed. C. Müller und C.P. Fischer, Firmin Didot.
- Ptolemäus, C. (1990). *Cosmographia*. Stutgart : Ed. Alfred, P. Zeller, Parkland.
- Ravenatis, (1860). *Anonymi Cosmgraphia*. Berlin: Ed. M. Pinder / G. Parthey.
- Šašel, A. et J., *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 1978.
- Šašel-Kos, M. (2005). *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

- ЛИТЕРАТУРА
- Вулић, Н. (1909). Аурелијанова подела Горње Мезије. *Глас СКА*, LXXXII, 1–20.
- Вулић, Н. (1934). Антички споменици наше земље. *Сјоменик СКА*, LXXVII, 29–84.
- Вулић, Н. и Премерштајн, Л. Ф. (1900). Антички споменици у Србији. *Сјоменик СКА*, XXXVIII, 15–58.
- Драгашевић, Ј. (1877). Археологијско-географска истраживања. *Гласник Српској ученој друштва*, XLV, 66–67.
- Ђорђевић, Т. (1896). Поред Топлице, путописне белешке од Т. Р. Ђорђевића. *Брајсџиво*, 7, 14–103.
- Јастребов, Ј. (1904). Stara Srbija i Albanija. *Сјоменик СКА*, XLI, 66–68.
- Јоцић, М. (1982). Римски пут Naissus–Lissus у Горњој Мезији. *Нишки зборник*, 11, 71–78.
- Љубомировић, И. (2014). Резултати најновијих истраживања на Медијани. *Теме*, XXXVIII (2), 733–745.
- Љубомировић, И. (2015). Nikola Vulić – historian, archaeologist and classical philologist. Contribution to the Study of World Historiography, 2nd International Multidisciplinary on Socal Sciences & Arts SGEM 2015, book 3. In: *Anthropology, Archaeology, History and Philosophy* (369–377). Albena: Bulgaria.
- Петровић, В. (2006). Римски пут Naissus–Lissus. *Лесковачки зборник*, XLVI, 17–38.

- Петровић, В. (2007). *Дарданија у римским иштинерарима*. Београд: Балкано-лошки институт САНУ.
- Петровић, В. (2008). Une nouvelle borne milliaire découverte sur la voie romaine Naissus–Lissus. *Сѝаринар*, LVI, 367–376.
- Самарџић, Г. (2015). Биљешке о путној станици и насељу *Vindenis* на комуникацији *Naisus–Lissus* (један примјер из прве половине IV вијека). *Зборник радова Филозофској факултету*, XLV (1), 69–78.
- Томовић, Г. (2007). Косово и Метохија на старим картама, до краја XVII века. У: А. Бачкалов (прир. и ур.), *Археологија Косова и Метохије од праисторије до средњега века* (47–59). Београд: Музеј у Приштини – Центар за очување наслеђа Косова и Метохије.
- Фидановски, С. (2007). Античко наслеђе Косова и Метохије. У: А. Бачкалов (ур.) *Археологија Косова и Метохије* (95–118). Београд: Музеј у Приштини (са измештеним седиштем).
- Цермановић-Кузмановић, А. (1975). Југословенске земље на Птоломејевој карти. *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I, 11–26.
- Шкриванић, Г. (1975). Југословенске земље на Појтингеровој табли. *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I, 29–55.
- Alföldy, G. (1961). Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. *AAntH*, IX, 21–151.
- Ballif, P. (1893). *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina* I. Wien: Vom Bosnisch–Hercegovinischen Landesmuseum.
- Војановски, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Сарајево: Posebno izdanje ANUBiH, Djela knj. XLVII, CBI knj. 2.
- Љершков, Е. (1961). Римски пут *Naisus–Scupi* и станица *Viciano*. *Glasnik Muzej Kosova i Metohije*, VI, 123–129.
- Љершков, Е. (1969). *Римљани на Косову и Метохији*. Београд: Археолошко друштво Југославије.
- Љершков, Е. (1957). Око проблема комуникација и положаја насеља на Косову и Метохији у римском периоду. *Glasnik Muzej Kosova i Metohije*, II, 65–86.
- Добруна-Салићу, Е. (2011). Архитектонски остаци античких сrediшта сrediшњег дијела Дарданије (Косова). *Histria Antiqua*, 20, 279–292.
- Domaszewski, A. (1890). Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. I. Die Grenzen von Moesia Superior und der illyischen Grenzzoll. *AEM*, XIII, 129–154.
- Domaszewski, A. (1902). Die Beneficiarierpостен и die römischen Strassennetze. Trier. *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XXI (2), 158–173.
- Evans, A. (1885). Researches in Illuricum, parts III and IV. *Archaeologia*, XLIX, 1–168.

Fidanovski, S. (1985). Poljanice, Glavnik, Podujevo – rimska nekropola. *Arheološki pregled*, 24, 100–103.

Fidanovski, S. (1986). Poljanice / Glavnik – kasnoantičko naselje. *Arheološki pregled*, 25, 173.

GLIGOR M. SAMARDŽIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

THE PROBLEM OF UBICATION OF THE VELLANIS, VINDENAE ROAD STOP AND AD FINES ON THE LISUS–NAISUS ROAD (UPPER MOESIA)

The paper presents data on the problem of ubication of the *Vellanis*, *Vindenaе* road stop and *Ad Fines* on the *Lisus–Naisus* Roman road (Upper Moesia). The *Lisus–Naisus* road intersected modern-day Kosovo and Metohija from southwest to northeast. Being the main road, it connected coastal areas to the inland. A modest number of milestones was found at certain points along the road. They are of highly significant historic value due to the fact that they respresent firsthand evidence on the existence of the Roman road in Kosovo and Metohija.

There are various opinions about the ubication of the aforementioned road stops in modern historiography. Ptolemaeus mentions a settlement *Vellanis* after the *Vicianum* road stop on the *Lisus–Naisus* road, but he does not categorize it as the road stop. According to some researchers, *Vellanis* is identical to the *Vicianum* stop in *Tabula Peutingeriana*. We believe that the name of *Vellanis* mentioned by Ptolemaeus and Ravenna geographer conceals the name of the *Vicianum* road stop from *Tabula Peutingeriana*. In regards to the ubication of the *Vindenaе* road stop in the modern scientific research, the prevailing opinion is based on *Tabula Peutingeriana* as well as the remains of the Roman settlement and necropolis (a monumental building, ceramic dishes, glass, nails, jewellery, money). It is believed that the *Vindenaе* road stop should be looked for near Podujevo, in the area of Glavnik village (Poljanice). Taking *Tabula Peutingeriana* into consideration as well as the results of modern studies, the *Ad Fines* road stop should be looked for at the mouth of the Kosanica into the Banjska River, near modern-day Kuršumljia.

Various opinions will most certainly exist as long as the assumptions continue to be based on analyses of written historical sources, without systematic archeological excavations and research. What we

can say with certainty is that life evolved continuously in this area (Upper Moesia), starting from the ancient times till modern days and archeological findings from these sites prove that.

KEYWORDS: *Vellanis, Vindenaе, Ad Fines Lisus, Naisus*, the Roman road, a road stop, Dardania, Upper Moesia.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИЛОШ М. МАРСЕНИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ПИСМЕНА ПРИПРЕМА ЗА ЧАС ИСТОРИЈЕ

САЖЕТАК. Настава је организован и планиран процес рада којим се остварују задаци васпитања и образовања. Успех наставе зависи од квалитета планирања. Предавач има обавезу да планирање обавља континуирано. Планирање може бити годишње, месечно и дневно и за обраду сваке наставне јединице потребно је имати припрему за час. Час је основна временска јединица за планирање образовног и васпитног рада у школи. Сваком наставном часу мора да претходи одговарајућа писмена припрема наставника. Она не треба да буде обавеза већ потреба да би се градиво успешно савладало. Сваки час је јединствен и добром припремом се грешке и недостаци своде на минимум. Свако писање припреме за час има неколико фаза: стручну, дидактичко-методичку и техничку припрему. Након ових фаза приступа се изради припреме. Она треба да садржи следеће елементе: име школе, име наставника, име предмета, разред и одељење, датум, редни број часа, наставну тему, наставну јединицу, тип часа, циљеве и задатке часа, облик рада, наставне методе, наставна средства, корелацију са другим предметима, ток (артикулацију) часа, домаћи задатак, изглед табле и запажања о часу. Методика наставе историје има сличности са методикама других предмета али и своје особености, због свог предмета рада – историје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: настава; планирање наставе; час; писмена припрема за час; методика наставе историје; елементи припреме за држање часа.

¹ milos.marsenic@pr.ac.rs

Рад је настао у оквиру пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 11.марта 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

Настава је организован, плански и сложен процес педагошког рада током којег се по одређеном систему (просветним законима, наставним плановима и програмима) остварују циљеви и задаци школе – образовања. Настава може бити: редовна, допунска, додатна, продужена, припремна и факултативна (Влаховић и др., 1996, стр. 248).

Како је настава деликатна и сложена делатност, њен успех зависи, у доброј мери, и од квалитета припремања и планирања наставника. Припремање за наставу је перманентан процес који се спроводи паралелно са наставним радом и његов је саставни део. Школски закони предвиђају обавезу наставника да се континуирано припрема за извођење наставе (Poljak, 1982, стр. 220). Припремање може бити: глобално (годишње), оперативно (месечно) или тематско (по наставним темама) и дневно (лекцијско), за држање једне наставне јединице. Глобално планирање је планирање у коме је наставни план подељен на поглавља (историјски периоди), поглавља на наставне теме (више сродних наставних јединица) а теме су подељене на наставне јединице које чине кључни садржаји који се морају обрадити у току једног наставног часа од 45 минута (Лазич, 2008, стр. 86). Оперативни (месечни) план рада има сврху да временски (календарски) буде оријентир наставнику.

Разредно-часовни систем рада у школи препознаје наставни час као основну временску и дидактичку јединицу наставног рада. „Час треба да буде складна садржајна, логичка, психолошка, организациона и временска целина и мора имати тачно одређено место у школском дану и седмици“ (Вилотијевић, 1999, стр. 105). Наставни час је основна и најмања временска јединица за планирање и стваралачко остваривање задатака наставе и васпитно-образовног рада (Filipović, 1980, стр. 52).

Час је основна форма наставе и његово трајање за све типове и степене школа као и за све узрасте је одређено на 45 минута. Покушаји промена, да се смањи или повећа трајање часа, нису заживели (Василев, 2007, стр. 128).

Сваки појединачни час захтева писмену припрему без обзира на искуство наставника. Разумљиво, почетницима је потребна опширнија а искуснијима краћа припрема. Мање савесни предавачи писање припрема схватају као сувишну административну обавезу и формализам док они даровитији и темељнији на припрему гледају као на прилику да, ако и колико могу, избегну импровизације. Промисљање и белешке о часу који следи смањују

и могућност да нешто крене по злу. Писана припрема је сигурност предавачу у случају треме или непредвиђених ситуација (Делетић, 2018, стр. 197). Она је на столу поред оног који предаје, добро би било што мање гледати у њу јер то поткопава ауторитет оног који излаже. У случају да се излагање прекине из било ког разлога, могућност да се погледа у припрему је боља од непријатне тишине док се предавач присети докле је стигао и док се са елаборирањем настави.

Протоком времена се припрема поједностављује али основни елементи остају исти. Коришћене припреме се допуњавају, проширују и поново користе. Она представља обавезу за приправника и млађег наставника (Лазич, 2008, стр. 90).

Морамо истаћи да, без обзира на квалитет припреме, сваки час има своје особености и ток, на који се, савесном припремом наставника, донекле може утицати. Ипак, она није коначан и непроменљив план часа који се у току извођења не може мењати, већ више смерница за пут којим је пожељно ићи. Сваки час је час за себе, идентичну наставну јединицу истог дана различита одељења могу различито разумети и прихватити. Све зависи од састава одељења (индивидуа које га чине), врсте школе, предзнања, редног броја часа (није исто држање часа рано ујутру или касно поподне, након одмора или пре њега, уочи викенда или распуста или после).

О писменој припреми за час су многи дидактичари имали слична мишљења, са варијацијама које не утичу много на коначни изглед припреме. Не умањујући значај врхунских педагога и дидактичара који су о овом делу наставног процеса писали, држали смо се доказаних ауторитета из Методике наставе историје, а поменути дидактичаре ћемо консултовати у случају разлика којих, због природе наставног процеса и различитих школских предмета, има.

У неким школама постоје обрасци који олакшавају писање припреме наставницима, са фиксним рубрикама и по одређеном шаблону. И када тога нема, наставник је дужан да припрему поседује и да је, на захтев педагошке службе или директора, покаже. Истовремено, то је доказ да је час држан а накнадне корекције се могу искористити убудуће.

ФАЗЕ У ПРИПРЕМИ ЧАСА

У припремању за час постоји више фаза: стручна припрема, дидактичко-методичка припрема и техничка припрема (Лазивић, 2008, стр. 89).

Стручна припрема означава припрему наставних садржаја и захтева коришћење уџбеника, стручних приручника и часописа, историјских читанки, историјских карата, атласа и другог. То је исцрпно упознавање садржаја који ће се на часу реализовати. Наставник упознаје градиво првенствено из уџбеника а затим из стручне литературе. Полази се од темељног познавања уџбеника али увек треба прочитати и нешто више, чиме се ученицима даје утисак добре обавештености и познавања материје, и тако се допуњује предавање (Делетић, 2018, стр. 192–193). Треба увек имати у виду и профил школе и психофизичке могућности ученика (Перовић, 1995, стр. 142).

Дидактичко-методичка припрема укључује дефинисање циљева часа, утврђивање обима, дубине и редоследа обраде, избор метода, наставних средстава и структуре часа, изглед табле, планирање домаћег задатка и корелације између предмета (Делетић, 2018, стр. 195). Она представља предвиђање и пројектовање свих 45 минута наставног часа, осмишљавање организације часа са циљем да што више ученика буде активно у свим етапама часа (Борђевић и Ничковић, 1990, стр. 314).

Техничка припрема је припрема материјалне основе наставе, одабир и издавања материјалних средстава: копирање, скенирање, одабир фотографија, филмова, карата, провера исправности уређаја (Делетић, 2018, стр. 196). Врши се избор када и које ће се наставно средство употребити. У овој врсти припреме треба ангажовати и ученике.

Поједини педагози у припреме укључују и фазу психолошке припреме која се огледа у стварању позитивне радне атмосфере у колективу кроз наставников ентузијазам, шалу, ведрину, подстицаје, духовите опаске (Борђевић и Ничковић, 1990, стр. 315).

Након свих фаза припреме часа приступа се изради писане припреме за предстојећи час.

ЕЛЕМЕНТИ ПРИПРЕМЕ ЗА ЧАС ИСТОРИЈЕ

Све писмене припреме пишу се према сличном моделу и углавном садрже ове податке:

Школа: _____

Наставник: _____

Предмет: _____

Разред и одељење: _____

Датум: _____

Редни број часа: _____

Наставна тема: _____

Наставна јединица: _____

Тип часа: _____

Циљ и задаци часа: *(образовни, функционални, васпитни)*

Облик рада: _____

Наставне методе: _____

Наставна средства: _____

Корелација са другим предметима: _____

Ток (артикулација) часа: *(уводни, главни и завршни део часа)*

Домаћи задатак: _____

Изглед табле:

Запажања о часу: _____

ТИП ЧАСА

У настави историје и типологији часова има различитих ставова и формулација али се, у основи, сви часови историје своде на три типа часа:

1. Часови обраде новог градива, у којима се обрађује ново, до тад непознато градиво (предвиђено наставним програмом), кроз излагање предавача; повезују се нови садржаји са ранијим, лоцира се догађај у времену и простору, траже се узрочно-последичне везе догађаја и личности, усвајају се нови појмови (Делетић, 2018, стр. 244); на овим часовима се уочавају правилности и динамика времена које обележава историју људи, схвата се да садашњи догађаји имају корене у прошлости, да ђаци треба да науче да разумеју свет у коме живе и промене које се дешавају (Stradling, 2003, стр. 80);

2. Часови утврђивања и систематизације градива, на којима се понавља, анализира, повезује, уопштава и примењује знање; обнављање (утврђивање) јесте неизоставни део сваког часа али је овде реч о целовитом понављању више наставних јединица и систематизовању усвојених знања, а све у сврху трајности научног и схватања узрока и последица, идеја, појмова, представа (Делетић, 2018, стр. 257);

3. Часови проверавања и оцењивања, на којима се врши верификација усвојених знања ученика кроз бројчано оцењивање; провера се може вршити кроз излагање ученика, дијалог или кроз контролне (писане) вежбе; сваки од ових начина провере има своје добре и лоше стране.

ЦИЉ И ЗАДАЦИ ЧАСА

Циљ наставе историје је да ученици стекну знања о развоју људског друштва, да разумеју смисао, значај, повезаност и деловање историјских чињеница (догађаја и личности) кроз изучавање националне и опште историје.

Образовни задаци часа су да ученици усвоје програмирани систем знања о историјским појавама и процесима у прошлости (стицање знања о садржају конкретне наставне јединице).

Функционални задаци часа су да ђаци развијају активни однос према стварности, да формирају знања, умења, вештине и навике, да се оспособе за посматрање, мишљење, закључивање, за примену научног и самосталан рад.

Васпитни задаци часа развијају морално и естетско васпитање ученика, утичу на усвајање позитивних система вредности, формирање афирмативних ставова, мишљења и идеала, развијање толеранције према другима, хуманости, патриотизма и солидарности, као и васпитања да су рад и стваралаштво основне људске вредности (Перовић, 1995, стр. 21–22; Делетић, 2018, стр. 221–236).

ОБЛИК РАДА

Основни организациони облици наставе су: фронтални рад, групни рад, рад у паровима и индивидуални рад.

Фронтални рад је доминантан облик рада и његова је карактеристика да наставник истовремено поучава све ученике у одељењу. Најчешће се примењује у обради новог градива. Врло је економичан и ђаке усмерава на заједнички рад и солидарност. Лоше стране су му: мала индивидуализација, пасивност и слаба мотивација за рад.

Групни рад на часовима захтева детаљније припреме, формирање група, припремање различитих задатака и извора (текстова) за самостални рад. Групе имају од 3 до 6 ученика и могу бити сталног или променљивог састава. Мање групе имају већу активност учесника. Радни задаци по групама могу бити истоветни али и диференцирани, за сваку групу посебно. Наставник контролише рад и пружа помоћ. Рад се завршава саопштавањем резултата. Овај облик рада је неекономичан али је добар зато што истиче самосталност, сарадњу и комуникативност.

Рад у паровима је рад у тандему ученика из клупе. Ученик пита али и одговара, слуша али и говори, комуникација је жива и непосредна. Парови се формирају да буду уједначени, да нема доминације или подређености. Овај облик се ређе користи у настави.

Индивидуални рад је рад појединачног ученика, свако ради за себе. Задаци могу бити исти или диференцирани. Овај облик се користи за вежбање и понављање, проверавање и оцењивање (Ђорђевић и Ничковић, 1990, стр. 274–279).

НАСТАВНЕ МЕТОДЕ

Наставне методе су педагошка обрада одабраних резултата градива и остваривање образовних и васпитних задатака науке као наставног предмета (Делетић, 2018, стр. 274). Могу бити вербал-

но-текстуалне и илустративно-демонстративне (Перовић, 1995, стр. 50).

ВЕРБАЛНО-ТЕКСТУАЛНЕ МЕТОДЕ

1. Метода усменог излагања (монолошка) јесте метода у којој кроз приповедање, сажето саопштење, описивање, карактерисање, објашњење и расуђивање наставник излаже градиво; основна је метода у настави;
2. Метода разговора (дијалочка) јесте метода у којој предавач кроз разговор (уводни, контролни, аналитички, уопштавајући и закључни) активира ученике;
3. Метода рада на изворним, књижевним и научним историјским текстовима (текст-метода) јесте метода кроз коју се вежба анализа текста, правилно закључивање о историјским изворима из прошлости, шири се наставни садржај и повећава обим градива (Делетић, 2018, стр. 325); подстиче писменост код ђака;
4. Метода писаних историјских радова (семинари, есеји и реферати) јесте метода која јача самосталност ученика, кроз коју се вежба писано изражавање и која подстиче креативност кроз школске и домаће радове.

ИЛУСТРАТИВНО-ДЕМОНСТРАТИВНЕ МЕТОДЕ

1. Метод рада када се користе предметна очигледна средства (историјски остаци, грађевине, предмети, оружје) или њихове слике (илустрације);
2. Метод рада када се користи документарни или ликовни материјал (фотографија, слика, карта, шема, хронолошке таблице).

НАСТАВНА СРЕДСТВА

Наставна средства су извори који служе за преношење информација и олакшавање држања наставе (уџбеник, радна свеска, приручник за наставнике, енциклопедије, биографије, мемоари, штампа, часописи, слике, модели, карте, графоскоп, компјутер). Помагала су табла, сунђер, креда и сл.

КОРЕЛАЦИЈА СА ДРУГИМ ПРЕДМЕТИМА

Корелација је довођење садржаја наставне јединице у везу са другим садржајем у предмету, осталим наставним предметима или животом. Неретко се дешава да је наставна јединица позната ученицима и да је могу повезати са другим предметом или са нечим што познају. Наставник треба то да искористи и да, кад год може, употреби усвојено градиво из других поља сазнања не би ли се лакше упамтило оно што се управо учи. Корелација може бити са географијом, правом, социологијом, књижевношћу, културом.

ТОК (АРТИКУЛАЦИЈА) ЧАСА

Сваки час има три етапе: уводни, главни и завршни део.

У уводном делу (5 до 7 минута) предавач подсећа ученике на раније обрађено градиво и повезује га са новим градивом како би их мотивисао за даљи рад. Претходни садржаји су основа за обраду нових. Ово се ради уз питања која подсећају ученике на раније лекције, а које су у вези са предстојећом. Питања изазивају интересовање, подстицајна су и мотивишућа. Метода разговора је доминантна у овом делу часа. Питања су јасна и конкретна а одговори су кратки и стварају мисаону основу за даљи рад.

У главном делу часа (25 до 30 минута) прво се истиче циљ часа (на табли), односно наслов наставне јединице која ће се обрађивати. Након овога следи излагање наставника одговарајућом монолошком методом, које мора бити занимљиво, сликовито, логично, временски и просторно одређено, уз жељу да се изазове, задржи и усмери пажња. Ученици се упознају са новим садржајима и усвајају их. Након помињања битнијих догађаја и личности, треба их записивати на табли. У току излагања ђацима треба наглашавати шта је у конкретном случају битно и шта треба запамтити.

Завршни део часа (5 до 10 минута) треба да сублимира урађено кроз припремљена питања којима се понавља и меморише управо обрађено. Уз поглед на таблу најбитније чињенице се наново истичу. Проверава се каузалност догађаја, идеје, појмови и представе. Не треба механички понављати записано на табли нити формулације треба учити напамет. На крају часа се задаје домаћи задатак који је смислен а не шаблонски (научити од ... до ...). То може бити цртање карте, писање есеја, тражење додатних информација (Перовић, 1995, стр. 143; Делетић, 2018, стр. 249–259).

ДОМАЋИ ЗАДАТАК

Домаћи задатак је самосталан рад ученика ван школе. Има намену да се градиво понови, научи, усвоји. Не треба га давати по аутоматизму и шаблону (само да се нешто да), већ онда када има сврху, а свакако мора бити осмишљен и продуктиван без површности и импровизације. Контрола израде домаћих радова од стране наставника се подразумева као и похвала за добро урађен домаћи рад (Ђорђевић и Ничковић, 1990, стр. 280–282).

ИЗГЛЕД ТАБЛЕ

Израда плана табле је битан детаљ писмене припреме и за циљ има да се запише све што је важно као и да се нешто битно не остави. На табли се пише наслов наставне јединице а испод њега само главне тезе излагања о теми. Пише се кратко, јасно и прегледно без превише информација, што би могло збуњивати ученике. Не треба писати дуге реченице. Треба писати нова имена, појмове и датуме (Делетић, 2018, стр. 198). Записано служи за кратко понављање на крају часа.

ЗАПАЖАЊА О ЧАСУ

Запажања о часу су неопходна за предавача. У њима ће се наставник осврнути на урађено и критички сагледати час. И мало и много информација датих ђацима утиче на квалитет одржаног часа. Шта треба додати а шта избацити у управо одржаном? И неамбициозан и преамбициозан час су недовољно добри. У приступу и критици треба бити реалан јер само тако се може кориговати грешка и спречити њено понављање у будућности.

Држање часова већ вековима изгледа исто, наставник стоји испред разреда, преноси знање путем излагања, после следи пропитивање где се очекују одређени одговори, касније се даје да се нешто прочита и дају се домаћи задаци (Stradling, 2003, стр. 184). Овај карикатурални опис наставног часа сугерише да би требало иновацијама нешто променити. Осавремењивање наставе је приоритет образовног система и ове, али и будућих генерација.

-
- ЛИТЕРАТУРА Василев, С. (2007). *Дидактика. 2. доуџено издање*. Београд: Драслар партнер.
- Вилотијевић, М. (1999). *Дидактика. [3], Организација наставе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Учитељски факултет.

Влаховић, Б., Ђорђевић, Ј., Јовановић, Б., Лакета, Н., Поткоњак, Н., Трнавац, Н. (1996). *Опшћа педагогија (за студенте учитељских факултета)*. Београд: Учитељски факултет.

Делетић, З. (2018). *Методика и технологија наставе историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Ђорђевић, М. и Ничковић, Р. (1990). *Педагогија*. Ниш: Просвета.

Лазић, М. (2008). *Методички приручник из историје*. Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“ – Институт за савремену историју.

Перовић, М. (1995). *Методика наставе историје*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Poljak, V. (1982). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.

Stradling, R. (2003). *Nastava evropske istorije dvadesetog veka*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta RS.

Filipović, N. (1980). *Didaktika 2*. Sarajevo: Svjetlost.

MILOŠ M. MARSENIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

WRITTEN PREPARATION FOR HISTORY CLASS

Teaching is an organized and planned work process that accomplishes the tasks of upbringing and education. The success of teaching depends on the quality of planning. The lecturer has the obligation to perform planning continuously. Planning can be annual, monthly, and daily, and for the processing of each teaching unit, it is necessary to have the class prepared. Class is the basic time unit for planning educational work in the school. Each lesson must be preceded by the appropriate written preparation of the teacher. It should not be an obligation but a need for the material to be successfully mastered. Every class is special and with good preparation mistakes and shortcomings are minimized. Each writing preparation for a class has several phases: professional, didactic-methodical, and technical preparation. After these phases, the making of written preparation is approached. It should contain the following elements: name of the school, name of the teacher, name of the subject, grade and class, date, the ordinal number of class, teaching topic, teaching unit, type of class, goals and tasks of the class, form of work, teaching methods, teaching aids, correlation with other subjects, class flow,

homework, the layout of the board and observations about the class. The methodology of teaching history has similarities with the methods of other subjects, but also its peculiarities, due to its subject of work, history.

KEYWORDS: teaching, teaching planning, class, written preparation for class, history teaching methodology, elements of preparation for the class.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИГОР Ђ. ВУКАДИНОВИЋ¹
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

ДЕЛАТНОСТ АЛБАНСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ НА ЗАПАДУ ПРЕМА ПИТАЊУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ (1945–1969)

САЖЕТАК. Велики број припадника фашистичког режима „Краљевине Албаније“ током Другог светског рата је након повлачења Немачке са Балкана пронашао уточиште у Италији, Турској и земљама западне Европе, где је наставио да политички делује. Вођа организације Бали комбетар Мидхат Фрашери се након вишегодишњег боравка у Италији, 1949. године пребацио у САД, а са собом је повео и друге истакнуте квислинге. У САД-у се ускоро настанио вођа покрета „Легалитет“ Абаз Купи, а средином педесетих година и вођа Друге призренске лиге и министар унутрашњих послова Албаније под немачким покровитељством Џафер Дева. Преломан моменат за албанску екстремну емиграцију на Западу представља операција „Valuable“, којом су САД и Британија покушале да оборе комунистички режим Енвера Хоџе у Албанији. Иако је операција неуспела, иза ње су остале чврсте везе између америчке и британске обавештајне службе и националистичке албанске емиграције, које су додатно интензивирани шездесетих година.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Албанска емиграција; Косово и Метохија; Бали комбетар; Друга призренска лига; Џафер Дева; Мидхат Фрашери.

---

¹ vukadinovicigor3@gmail.com

Рад је примљен 3. јуна 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

У време борби за ослобођење Косова и Метохије 1944. године, руководиоца Друге призренске лиге Џафер Дева у Приштини је одржао састанак са групом својих сарадника. Договорено је да он са неколицином истакнутих функционера настави повлачење са Групом армија Е, а да остатак албанских квислинга остане на Косову и настави борбу против Југославије. Задатак ових квислинга био је да организују балистичке групе које ће вршити саботаже и нападати југословенску војску и тако олакшавати повлачење Немаца.

Од водећих идеолога и руководиоца Велике Албаније после рата је кривично одговарао једино Бедри Пејани (1885–1946), који је живот завршио у призренском затвору (Ђаковић, 1989, стр. 196). Нова комунистичка власт у Југославији није уложила напор да дође до високих функционера Велике Албаније који су побегли у иностранство. Џафер Дева (1904–1978), вишегодишњи сарадник нацистичке Немачке, одговоран за смрт великог броја људи, у новембру 1944. године је отишао у Беч. Потом је неколико година боравио у Италији, где је уживао статус „расељеног лица“. Почетком педесетих година живео је у Турској, а 1956. године преселио се у Сједињене Америчке Државе, где је провео остатак живота (Михајловић и Дмитровић, 1981, стр. 37; Борозан, 1995, стр. 369). Девина улога је од посебног значаја за албанску емиграцију, пошто је током шездесетих година тесно сарађивао са америчком обавештајном службом ЦИА (Breitman, Goda, Naftali, Wolfe, 2005, стр. 374; Xhemaj, 2019, стр. 188–190).

Премијер „Краљевине Албаније“ од 1941. до 1943. године Мустафа Круја (1887–1958) побегао је у Египат, потом је живео у Француској, а последње године живота провео је у САД (Elsie, 2010, стр. 251). Реџеп Митровица (1887–1967), који је функцију председника Владе Албаније обављао од 1943. до 1944. године и који се отворено залагао за истребљивање Срба са Косова и Метохије, након рата је побегао у Истанбул, где је провео остатак живота (Elsie, 2010, стр. 307). Министар просвете у влади Мустафе Крује Ернест Количи (1903–1975) после рата је отишао у Рим, где је учествовао у раду националистичких организација, умешаних у непријатељску делатност на простору Косова и Метохије (Михајловић и Дмитровић, 1981, стр. 37; Elsie, 2010, стр. 234–236; Xhemaj, 2019, стр. 64). Оснивач Бали Комбетара Мидхат Фрашери је, након кратког боравка у Турској, 1949. године емигрирао у Њујорк. Други оснивач Бали комбетара Али Келсира такође је наставио да политички делује, а умро је у Италији 1963. године (Elsie, 2010, стр.

227–228). На овај начин, пројекат етнички чисте Велике Албаније, који је на Косову и Метохији спровођен од 1941. до 1944. године, прошао је без кривичних последица по његове главне носиоце.

У првој послератној фази, албанска емиграција је углавном била распоређена у земљама Средоземља. До 1949. године, највећи број албанских емиграната, преко хиљаду и петсто, налазио се у Италији, око петсто је било у Грчкој, триста у Турској, сто педесет у Сирији и око педесет у Египту.² Албански квислинзи су, увидевши пораз Немачке у рату, започели активност на политичком приближавању западним савезницима. Мидхат Фрашерри је 1945. године променио Статут Бали комбетара, тако што је издао одређене радикалне националистичке формулације, укључујући и залагање за стварање „Албаније у етничким границама“. У новом статуту, Бали комбетар је одбацио насиље као метод политичке борбе и изразио опредељеност за сарадњу са „Англо-Американцима“, који су у документу означени као „гаранти слободе“ и „заштитници права Албаније и демократије“.³ У септембру 1946. године на Скопској Црној Гори одржан је велики скуп балистичких група са Косова. Договорено је да се балисти поделе у две групе, тако да једна настави борбу на Косову, а друга „привремено емигрира“ на Запад, како би се победнички вратила уз помоћ „Англо-Американаца“ (Видачић, 2013, стр. 111). Кровна организација свих балистичких група на Косову и Метохији, „Национал демократик Шиптар“, ширила је пропаганду како ће доћи до британске и америчке војне интервенције, која ће поразити комунизам на Балкану, а Косово припојити Албанији. Вође НДШ-а Имер Бериша, Хамди Бериша и Ђон Середи, у извештајима Управе државне безбедности означени су као британски агенти.⁴

Како би ојачали своје позиције код западних савезника, до тада супротстављени албански идеолошки покрети у емиграцији одлучили су да се уједине. Први корак на том плану представља

² The Albanian operation, March 21, 1949, 9–12. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/OBOPUS%20BGFIEND%20%20VOL.%2013%20%20%28BGFIEND%20OPERATIONS%29_0003.pdf (Приступљено: 5. марта 2020).

³ Revised Constitution of Balli Kombetar, 9. January 1947, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000200510010-6.pdf> (Приступљено: 27. фебруара 2020).

⁴ Архив Србије (АС), фонд Безбедносно-информативне агенције, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956.

формирање Албанског националног комитета 1946. године, у који су ушли три представника Бали комбетара, три представника покрета „Легалитет“ Абаза Купија, који је подржавао повратак краља Ахмеда Зогуа и Мехди Фрашери испред Независног националног блока, који је окупао проиталијанске католичке Албанце са севера земље и припаднике фашистичког режима из периода 1939–1943. године (Dorril, 2002, стр. 372).⁵

Важну улогу у повезивању албанске екстремне емиграције са Американцима одиграо је вођа Бали комбетара Мидхат Фрашери. Он се у новембру 1947. године обратио америчком амбасадору у Риму, предложивши да се са педесет следбеника досели у САД, како би се „супротставио комунистичким интригама“. На листи од педесет Фрашеријевих следбеника углавном су били истакнути припадници фашистичког режима и ратни злочинци. Након што је стекао увид у њихове биографије, Стејт Департмент је после неколико месеци на Фрашеријеву молбу одговорио негативно, поручивши да би примање бивших немачких колаборациониста могло да „нанесе срамоту“ Сједињеним Америчким Државама.⁶

Сукоб Југославије са Информбироом променио је амерички став према албанској националистичкој емиграцији. У мају 1949. године Мидхату Фрашерију и његовим сарадницима одобрена је америчка виза, тако да су албански квислинзи дошли у САД и настанили се у Њујорку.⁷ Разлог за промену америчког става представљао је план за рушење комунистичког режима Енвера Хоџе.

Након изласка Југославије из Источног блока, Албанија је остала без копнене границе са земљама Совјетског лагера. Поред тога, Албанија још увек није стекла чланство у Уједињеним нацијама. Од милион становника Албаније значајан број људи је гајио одбојност према комунистичком режиму. У таквим околностима, владе САД-а и Британије су 1949. године процениле да Албанија представља најлакшу мету за рушење комунистичке власти. На састанку америчког државног секретара Дина Ачесона и бри-

⁵ Members of Albanian National Committee <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000200510010-6.pdf>

⁶ Axis supporters enlisted by U.S. in Postwar Role. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-01208R000100100019-2.pdf> (Приступљено: 20. фебруара 2020).

⁷ Доласку Мидхата Фрашерија у Њујорк помогао је Роберт Џојс, члан Сектора за планирање политике у Стејт Департменту. Опширније видети: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-01208R000100100019-2.pdf> (Приступљено: 20. фебруара 2020).

танског министра спољних послова Ернеста Бевина 1949. године договорено је да се започне са тајном операцијом рушења Хоџиног режима у Албанији.⁸ Пошто су Британци још раније остварили тесну сарадњу са Абазом Купијем и Саидом Криезијуом, Американци су одлучили да ослонац пронађу у вођи Бали комбетара Мидхату Фрашерију, који им је две године раније понудио сарадњу.

Амерички агенти су 5. маја 1949. године у Александрији у Египту обавили разговор са одбеглим албанским краљем Ахмедом Зогуом, коме су понудили учешће у преврату и повратак на престо у случају да преврат успе. Зогу је подржао стварање јединственог антикомунистичког фронта Албанаца у егзилу, а сложио се и са предлогом Американца да Мидхат Фрашери, као лидер најбројније емигрантске организације, буде на челу целог покрета.⁹ Зогу је предлагао да у комитету који ће руководити уједињеном албанском емиграцијом буду равноправно заступљене све три религије и сви географски крајеви Албаније. Он је предложио да, „уколико међународна ситуација то дозвољава“, у комитету буде и један представник Косова, а као најподеснијег за ову функцију навео је Џафера Деву. Према Зогуу, Дева је био омражен у Тирани и Албанији због суровости коју је показао као министар унутрашњих послова 1943–1944. године, али је уживао велику популарност међу Албанцима на Косову.¹⁰

Преговори између различитих емигрантских покрета су 7. јула 1949. године резултирали формирањем „Националног комитета Слободна Албанија“. Организација је формирана у Паризу, али је убрзо премештена у Њујорк, где се налазио и њен први председник Мидхат Фрашери. Након Фрашеријеве изненадне смрти 3. октобра 1949. године, руковођење Националним комитетом преузео је Хасан Дости, Фрашеријев сарадник из Бали комбетара и некадашњи министар правде у влади Мустафе Крује.

У сарадњи са Националним комитетом Слободна Албанија, ЦИА и британска обавештајна служба започеле су тајну операци-

⁸ <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-01208R000100100019-2.pdf> (Приступљено: 20. фебруара 2020).

⁹ Secret memorandum of conversation with King Zog I on May 5, 1949. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/OBOPUS%20BGFIEND%20%20VOL.%2013%20%2028BGFIEND%20OPERATIONS%29_0010.pdf (Приступљено: 22. фебруара 2020)

¹⁰ OBOPUS BGFIEND VOL. 13, June 21, 1949. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/OBOPUS%20BGFIEND%20%20VOL.%2013%20%2028BGFIEND%20OPERATIONS%29_0024.pdf (Приступљено: 23. фебруара 2020).

ју „Valuable“ („Вредан“), чији је крајњи циљ био рушење комунистичке власти у Албанији. Неколико стотина албанских емиграната је од 1949. до 1952. године војно обучавано у британским и америчким базама у Европи. Најважнији кампови за операцију „Valuable“ били су британски камп Форт Бингема на Малти и Цијин објекат за обуку у Хајделбергу у Немачкој (Leļjak, 1990, стр. 35; Xhemaj, 2019, стр. 55–59). Емигранти на обуци углавном су припадали балистичким формацијама у току Другог светског рата, а неки су се борили и у албанској побуни против југословенске власти на Косову и Метохији 1945. године. Као ударна снага у албанском преврату требало је да послужи „Компанија 4.000“, јединица састављена од бивших припадника Бали комбетара и покрета Легалитет, коју су Американци у Хајделбергу обучавали за специјалне операције.

У извештају ЦИА-е од 7. новембра 1949. године наведено је да посебну групу међу албанским емигрантима у Италији чине „Косовари“. У извештају је истакнуто да су албански емигранти са Косова током Другог светског рата „активно учествовали у одбрани њихове земље, заједно са Италијанима и Немцима“ и да је њихов циљ да „Косово буде припојено Албанији“. Према овом тексту, косовски Албанци у Италији су подељени на оне који су припадали „Бали комбетару“ и на оне који су непосредно следили Џафера Дева као свог вођу.¹¹

У периоду од 1949. до 1954. године Американци и Британци су у више наврата издвајали мање групе емиграната из кампова за обуку и потом их бродовима искрцавали у близини Валоне, док су се поједине групе падобранима спуштале у Централну Албанију. Операција се завршила неуспехом, пошто је Сигурими дошао до података о њеном планирању. Велики број ухваћених агента осуђен је на затворске казне, а неки су и стрељани (Xhemaj, 2019, стр. 57–59). Сматра се да је неуспеху операције „Valuable“ допринео Ким Филди, високи британски обавештајни официр, који је тајно достављао поверљиве податке Совјетима.¹² Поред тога, албанске власти су ухваћене агенте приморавале да преко радио станица успоставе контакт са шпијунским центрима у Италији, тако да су превентивно деловале приликом сваке нове акције у операцији „Valuable“ (Dorril, 2002, стр. 401). Међутим, од

¹¹ Documents in which Xhafer Deva was mentioned, 1. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0005.pdf

¹² <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-01208R000100100019-2.pdf> (Приступљено: 20. фебруара 2020).

ове неуспеле тајне операције остале су чврсте везе западних обавештајних служби са албанском екстремном емиграцијом. Преживели учесници операције настанили су се у САД-у, Великој Британији и земљама Комонвелта. Идеолози Велике Албаније и ратни злочинци из Другог светског рата стекли су јако политичко упориште у САД-у.

О томе колики је био утицај албанских екстремних организација на Америчку обавештајну службу сведочи реферат ЦИА-е о албанској националној мањини у Југославији, сачињен 7. јануара 1953. године. У реферату је наведено да су Албанци били прогањани и убијани за време Краљевине Југославије, а да је фашистичка „Краљевина Албанија“ за време Другог светског рата „обезбедила равноправност Срба и Црногораца“. У извештају је изнета и тврдња да су од 1941. до 1944. године „Словени могли да стекну функције у државном апарату“ Краљевине Албаније, иако је такво право неалбанцима било експлицитно ускраћено. У документу ЦИА је наведено и да је Велика Албанија обезбедила „индивидуалне слободе“ Србима, што је такође било у супротности са историјским чињеницама. Цео реферат је био на линији албанског национализма и имао је јасну пропагандну функцију, на шта указује и податак да је признавање турске националне мањине на Косову и Метохији 1951. године у тексту представљено као „форма угњетавања Албанаца“ и покушај уништавања њиховог националног идентитета.¹³ Реферат ЦИА-е о албанској националној мањини у Југославији из 1953. године представља прво сведочанство о утицају албанских националиста у емиграцији на креирање америчке политике према питању Косова и Метохије.

Управа државне безбедности је почетком педесетих година закључила да на Западу делује бројна албанска емиграција, углавном предвођена лицима која су имала истакнуту улогу у фашистичком окупационом апарату 1941–1945. године. Бројно стање емиграције додатно су ојачали балисти са Косова и Метохије који су у послератном периоду побегли у Грчку. Емигранти су рођацима и пријатељима на Косову и Метохији слали писма, билтене, исечке из штампе и пропагандни материјал, настојећи да учврсте своју политичку позицију на том простору. Југословен-

¹³ Information Report: Albanian Minority in Yugoslavia, 7. January 1953, 2, 23, 24. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R014500140002-8.pdf> (Приступљено: 5. јануара 2020).

ски безбедносни органи су прегледали пошту, настојећи да заплене што већу количину оваквог материјала.¹⁴

Поред праћења лица за која се сумњало да су била присталице Резолуције Информбироа, југословенски безбедносни органи водили су евиденцију особа за чије деловање је постојала сумња да је „на линији Запада“. Службе безбедности на Косову и Метохији су као „прозападне елементе“ сматрале лица која су за време рата била на страни окупатора, националисте из редова интелигенције и просветних радника, богате беговске породице, припаднике дервишких секти, трговце и занатлије, а сматрало се да је прозападном расположењу склона и албанска ученичка популација. Симпатије према Западу код ових група углавном су се заснивале на уверењу да ће Велика Британија и САД подржати стварање Велике Албаније.¹⁵

За време сукоба Југославије са Информбироом САД су представљале политички и економски ослонац Титовог режима. Ипак, Албански националисти нису одустали од наде у западну интервенцију против Југославије. Удба у Подујеву је 1953. године открила локалну организацију „Национал демократик Шиптар“, која је у претходном периоду међу Албанцима ширила уверење да ће „уз помоћ Американаца и Британаца избити велики устанак Албанаца у Југославији“.¹⁶ Удба у Урошевцу је 1956. године закључила да код Албанаца у овом срезу постоји наклоњеност према Западу, а да су земље Источног блока, осим Албаније, „омрзнуте“. Удба у Урошевцу је проценила да би наклоњеност косовскометохијских Албанаца према Албанији била већа да је режим у Тирани капиталистички и оријентисан према Западу. Популарност западних држава међу албанским становништвом на Косову и Метохији у одређеној мери је била последица деловања албанских емигрантских организација из ових земаља.¹⁷

Америчка администрација је у другој половини педесетих година повећала интересовање за положај албанске мањине у Југо-

¹⁴ АС, фонд БИА, III-121, Извештај о извршеној анализи по питању националне мањине на терену Подујевског среза, архивска јединица (а.ј.) 7-8; АС, фонд БИА, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956.

¹⁵ АС, фонд БИА, III-121, Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине. Националне мањине и западне земље, 22. март 1956.

¹⁶ АС, фонд БИА, III-121, Извештај о извршеној анализи по питању националне мањине на терену Подујевског среза, а.ј. 6-7.

¹⁷ АС, фонд БИА, III-121, Анализа шиптарске националне мањине, Испостава СУП-а Урошевац, 20. март 1956, а.ј. 3.

славији. Американци су пратили процесе у југословенској унутрашњој политици, на основу чега су доносили процене о томе да ли се Југославија прилагођавала западним стандардима. Генерални став Стејт департмента педесетих година је био да је југословенски режим још увек недемократски. Американци су се посебно интересовали за међунационалне односе у Југославији, препознајући у њима слабу тачку и извор дестабилизације ове државе (Димић, 2007, стр. 184).

Америчка амбасада у Југославији је у јануару 1957. године Стејт Департменту послала извештај о „текућој узнемирености, напетости и незадовољству у Југославији“. Први део документа био је посвећен „националним напетостима на Космету“ и у њему је пренет говор Џавида Ниманија на тему међунационалних односа. Овај случај показује да је амбасада САД у Београду у другој половини педесетих година препознала Аутономну косовско-метохијску област као потенцијални извор политичке нестабилности у Југославији (Pavlović, 2008, стр. 165–167).

Службеници америчке амбасаде у Југославији су у априлу 1957. године одржали састанак са најутицајнијим албанским функционером на Косову и Метохији Фадиљом Хоцом. Он је са америчким службеницима разговарао о односима са Албанијом и положају албанске мањине у Југославији. Између осталог, Хоца је открио да је за време Другог светског рат био „ортак“ са председником Албаније Енвером Хоцом. Председник Извршног већа АКМО је у разговору са службеницима амбасаде наступао обазриво и заступао је званичне ставове Савеза комуниста Југославије о међунационалним односима (Pavlović, 2007, стр. 170–173).

Водећи албански квислинг Џафер Дева је у првој послератној деценији претежно био настањен у Италији, где је од 1949. године сарађивао са Италијанском обавештајном службом. Са јаким везама из ратног периода, Дева је обнављао мрежу утицаја, често посећујући Турску, Грчку и Сирију. У документима ЦИА из тог периода, Дева је означен као вођа „косовара“ у Италији, односно иредентистичких Албанаца који су заговарали уједињење Косова и Албаније. У истом извештају, ЦИА је ову групу означила као „неважну“ и „малобројну“.¹⁸ У јуну 1953. године, група од 126 Албанаца и муслимана са Косова и Метохије туристички је посетила Истанбул, што су у југословенском посланству посматрали

¹⁸ Documents in which Xhafer Deva is mentioned, 4. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0005.pdf (Приступљено: 25. фебруара 2020).

као „ефикасну пропаганду Југославије у Турској“. Међутим, доступни документи ЦИА откривају да се неколико лица из ове туристичке групе током тронедељне посете Истанбулу у више наврата састајало са Џафером Девом, који је такође боравио у том граду.¹⁹

Након вишегодишњег праћења његове делатности, ЦИА је 1956. године одлучила да Деви одобри америчку визу и долазак у САД. У извештају о Деви који је претходио његовом доласку у САД, ЦИА га није означила као нацистичког функционера и ратног злочинца, него као „антикомунисту“ са „истинским патриотским мотивима“ за политичко деловање.²⁰ С обзиром да је ангажман Џафера Деве у целом послератном периоду био усмерен на пропагирање уједињења Косова и Албаније, опредељење ЦИА-е за сарадњу са њим указује на промену у америчким односу према великоалбанским претензијама на Косово и Метохију. Дева је потом помогао призренском учитељу Мидхату Вранићију, који је 1960. године емигрирао из Југославије, да се такође настани у САД. Дева и Вранићи су, заједно са осталим албанским националистима у Њујорку 1962. године формирали организацију „Призренска лига у егзилу“ (Марковић, 1994, стр. 373).²¹ Према расположивим изворима, у стварању ове организације учествовала је ЦИА (Leljak 1990, стр. 34, Хџемај 2019, стр. 64, Борозан, 1995, стр. 369). Основни циљ „Треће Призренске лиге“ био је припајање отцепљење Косова и Метохије од Југославије и стварање „Етничке Албаније“.²² Организација је у Америци издавала истоимени часопис „Призренска лига“, а имала је одборе у Канади,

¹⁹ Дипломатски архив министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1953, Турска, ф. 96, д. 20, Телеграм Шобайића из Истанбула Секретаријату за иностране послове 29. јуна 1953 године; Secret operational and source cover sheet, 13. March 1955, Xhafer Deva, 6. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0068.pdf (Приступљено: 28. фебруара 2020).

²⁰ Subject: Xhafer Deva, 25. June 1956. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0075.pdf (Приступљено: 1. марта 2020).

²¹ У литератури се за ову организацију користи и назив „Трећа призренска лига“, односно „Друга Призренска лига у егзилу“. Албански емигранти су већ 1946. године основали организацију под називом „Призренска лига“, али она није оставила дубљег трага и убрзо је престала са радом. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%2C%20DESTAN_0123.pdf

²² Albanian activities in the United States, 14. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LUZAY%2C%20JUSUF_0019.pdf; Оптужница против Дестана Береше, 16. март 1967. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%2C%20DESTAN_0119.pdf

Француској, Белгији, Немачкој, Аустрији и Италији и остварила је сарадњу са хрватском усташком емиграцијом. Поред америчке обавештајне службе, Трећа призренска лига је одржавала контакте са више западноевропских обавештајних служби. (Leljak, 1990, стр. 34; Ристановић, 1990, стр. 149; Бокић, 2016, стр. 109). Албанска емиграција у Канади је 1956. године формирала организацију „Слободно Косово“ („Kosova e Lirë“), која је као главни циљ свог деловања истицала стварање „етнички чистог“ албанског Косова (Leljak, 1990, стр. 35).

Биографија Дестана Берише представља сведочанство о повезивању албанске емиграције са америчком обавештајном службом, а потом и осталим органима власти током педесетих и шездесетих година. Бериша је рођен у селу Билуша код Призрена, а за време Другог светског рата ангажовао се у албанским квислиншким формацијама. Бериша је у операцији „Valuable“ имао задатак да шири америчку шпијунску мрежу на Косову и у Албанији и регрутује албанске националисте и антикомунисте (Xhemaj, 2019, стр. 84–88). Иако је основни циљ САД-а у том периоду било рушење власти у Албанији, албански емигранти који су учествовали у операцији „Valuable“ настојали су да деловање прошире и на Косово и Метохију (Leljak, 1990, стр. 35; Xhemaj, 2019, стр. 55–59).

ЦИА је сарадњу са Беришом окончала 1954. године, након што је процењено да нема „менталне капацитете“ да постане амерички држављанин. Ипак, Бериша је служењем у Америчкој војсци стекао држављанство САД и трајно се населио у Масачусетсу.²³ Дестан Бериша је учествовао у оснивању „Призренске лиге у емиграцији“ 1962. године, а са лидером ове организације Џафером Девом је сарађивао још од 1950. године.²⁴ Бериша је у наредном периоду више пута одлазио у Југославију са задатком да учврсти везе са албанским националистима на Косову и Метохији. Окружно јавно тужилаштво у Призрену подигло је оптужницу против Берише 16. марта 1967. године, на основу сведочења девет лица, углавном заробљених албанских шпијуна. Југословенска полиција ухапсила је Беришу приликом његове посете у августу 1967. године.²⁵ Након што је његова породица у САД-у обавестила

²³ Записник ЦИА о случају Дестана Берише, 21. мај 1968. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%2C%20DESTAN_0140.pdf (Приступљено 13. 10. 2019)

²⁴ Destan Berisha. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%2C%20DESTAN_0099.pdf (Приступљено: 4. марта 2020).

надлежне државне органе, конгресмен из Масачусетса Силвио Конте одлучио је да се ангажује на спасавању Берише из затвора, због чега је контактирао југословенског амбасадора у САД-у Богдана Црнобрњу. Цео случај је доспео до врха Стејт Департамента, тако да је за ослобађање Берише интервенисао и амерички амбасадор у Југославији Берк Елбрик (Хџетај, 2019, стр. 160–161).²⁶ Бериша је, након седамнаест месеци проведених у затвору, 21. јануара 1969. године пуштен на слободу, а договор југословенске и америчке стране био је да се цео случај држи у строгој тајности (Хџетај, 2019, стр. 167). Интервенција Стејт департамента за ослобађање Дестана Берише из југословенског затвора представљала је одраз утицаја албанске емиграције и „Призренске лиге“ на америчку политику према Југославији.

Центри албанске емиграције у Европи током шездесетих година налазили су се у Француској, Италији, Белгији, Немачкој и Турској (Leļjak, 1990, стр. 35). Емиграцију у Истанбулу предводио је Реџеп Митровица, а утицај на Косово и Метохију албанска емиграција у Турској је вршила преко Ђазима Гојанија, који је због тога 1956. године осуђен у Југославији.²⁷ Абаз Еремењи, Осман Дреница, Незир Спахију и Шалија Шаћири предводили су албанске организације у Француској. Емигрантски центар у Паризу био је посебно значајан због директних контаката са Албанском обавештајном службом, чији агенти у Паризу су били Реџеп Шаћири и његов брат Шалија Шаћири, који се 1960. године преселио у Италију, а потом у САД.²⁸

Организација Бали комбетар је током шездесетих година сведена на неколицину присталица Хасан Достија у Сједињеним Америчким Државама. Достијева организација је изгубила утицај у албанским емигрантским круговима, тако да су се из изворног Бали комбетара формирале различите фракције и организације. Абаз Еремењи је из Париза управљао такозваним „земљорадничким крилом“ Бали комбетара, чији је други истакнути

²⁵ Оптужница против Дестана Берише, 16. март 1967. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%2C%20DESTAN_0119.pdf (Приступљено: 4. марта 2020).

²⁶ Записник ЦИА по питању оптужбе за шпијунажу против Дестана Берише, 16. јануар 1968. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA,%20DESTAN_0123.pdf (Приступљено: 13. 10. 2019).

²⁷ Архив Косова, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava oficira Udbe Petra Čukića u vezi Prizrensko-đakovičke istrage iz 1955–1956. godine, 24. septembar 1966, 2.

²⁸ ДАМСП, ПА–1969, Албанија, ф. 1, д. 8, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ из Брисела, 26. август 1969.

члан био Васил Андони, становник Лондона. Ова фракција Бали комбетара имала је засебну организацију, а огранак у Њујорку предводио је Неџеп Даути.²⁹

Из изворног „Бали комбетара“ се 1949. године одвојила посебна група, која је формирала „Савез Косова“. Ова организација је примењивала методе инфилтрирања албанских националиста у југословенске државне структуре, партију, просветне, културне и здравствене установе на Косову и Метохији (LeĴak, 1990, стр. 34).

Албанску емиграцију у Белгији предводио је Тахир Зајми, бивши федерал Фашистичке партије у Призренској префектури. Зајмијев нећак био је професор на Правном факултету у Приштини Газменд Зајми. Популарна књига међу албанском емиграцијом на Западу била је „Друга призренска лига“, коју је Тахир Зајми 1965. године објавио у Бриселу (Milanović, 1990, стр. 114; Šćerapović, 1989, стр. 143; Фолић, 1997, стр. 572). Активну улогу у емигрантским организацијама у Белгији имали су Ведут Кабаши, Иса Булан и Хазим Булан (Miĥajlović i Dmitrović, 1981, стр. 37). Резултат деловања албанске емиграције у овој земљи било је подизање споменика Скендербегу у Бриселу 1968. године, а према новинарима Михајловићу и Дмитровићу (1981, стр. 38), на свечаности поводом овог догађаја присуствовала је и албанска фолклорна група из Приштине, што указује на контакте емиграције са културним институцијама на Косову и Метохији.

Албанску емиграцију у Италији углавном су чинили припадници режима „Краљевине Албаније“ у периоду од 1939. до 1943. године, које су предводили Исмаил Верлаци и Ернест Количичи. У Риму се налазило седиште организације „Независни народни фронт“, која је имала огранке у Турској, Француској, Немачкој, Британији, Канади и САД-у.³⁰ Независни народни фронт посвећивао је посебну пажњу албанској средњошколској омладини, студентима и интелигенцији на Косову (LeĴak, 1990, стр. 34). Важну улогу у организацији имао је председавајући њеног Централног комитета Исмаил Верлаци, као и Ђон Бучај, који је након смрти Ернеста Количичија 1975. године преузео функцију генералног секретара Независног народног фронта.³¹

²⁹ Albanian activities in the United States, 8, 13. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LUZAY%2C%20JUSUF_0019.pdf (Приступљено: 3. марта 2020).

³⁰ Central Intelligence Group, Revised Constitution of Bali kombetar, 9. january 1947. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000200510010-6.pdf> (Приступљено: 12. децембра 2019)

Албанска емиграција била је присутна и у Немачкој, а балистички комитет у Минхену предводио је Бајруш Ђакљи, вођа балистичке групе која је 1947. године илегално прешла у Грчку. Балистички комитет у Минхену је средином педесетих година учествовао у кампањи против исељавања косовских Албанаца у Турску.³²

Упркос идеолошким разликама, већина албанских емигрантских организација је током шездесетих година прихватила сарадњу са комунистичком Албанијом. Идеолошки супротстављени табори нашли су заједнички интерес на теми Косова и Метохије. То је довело до специфичне ситуације у којој су се за Велику Албанију истовремено залагале националистичке организације албанских емиграната, као и левичарске организације убеђене у исправност политике Партије рада Албаније (Марковић, 1994, стр. 373). Супруга Енвера Хоџе Неџмије у својој књизи „Слободно Косово“ навела је да је албански диктатор инсистирао на различитом третману балиста у Албанији, за које је сматрао да се само боре против комунизма, и балиста на Косову, за које је сматрао да су се „борили против српске и југословенске злочиначке власти“ (Нохћа, 2015, стр. 57–58).

Албанска емиграција је током шездесетих година почела да препознаје важност аутономије Косова и Метохије, као и све веће наклоњености Јосипа Броза и југословенског политичког врха према албанским интересима на Косову. На скупу албанских емигрантских организација у Паризу 16. августа 1969. године закључено је да основни захтев косовских Албанаца треба да буде стварање албанске републике у Југославији.³³ Организација „Савез Косова“ је почетком седамдесетих година као циљ свог деловања истакла претварање Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово у седму републику у СФРЈ (Leljak, 1990, стр. 35).

Албанска емиграција на Западу била је умешана у организовање насилних иредентистичких демонстрација на Косову и Метохији 1968. године. Приштински историчар и професор на Филозофском факултету Али Хадри је у октобру 1968. године боравио у Риму, где је одржао састанак са Ернестом Количијем, једном од

³¹ Albanian activities in the United States, 10. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LUZAY%2C%20JUSUF_0019.pdf

³² АС, фонд БИА, III-121, Анализа шиптарске националне мањине, Урошевац, 1956, а.ј. 4.

³³ ДАМСП, ПА-1969, Албанија, ф. 1, д. 8, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Бриселу Државном секретаријату за иностране послове, 26. август 1969.

водећих идеолога „Велике Албаније“. Посета је званично објашњена изразом Хадријеве докторске дисертације, која је била у вези са Другим светским ратом на простору Косова и Метохије. Међутим, Количи је касније тврдио да је био детаљно информисан о припремама демонстрација 27. новембра 1968. године (Milanović, 1990, стр. 119; Mihaјlović i Dmitrović, 1981, стр. 39). Овај податак указује на то да су наставници приштинских факултета учествовали у организовању демонстрација и да су одржавали контакте са националистичком албанском емиграцијом.

На повезаност албанске емиграције са руководством Косова и Метохије шездесетих година указује и поверљиви извештај Министарства унутрашњих послова Албаније из 1967. године, у којем је наведено да су се вође „Призренске лиге у емиграцији“ у фебруару 1967. године у Риму разговарали са Фадиљом Хоџом и Вели Девом.³⁴

У Паризу је 16. августа 1969. године одржан велики скуп албанске емиграције, на којем су тема биле иредентистичке демонстрације у Приштини, Урошевцу, Гњилану и Подујеву 27. новембра 1968. године. Закључак скупа био је да су агенти Албанске обавештајне службе нанели штету демонстрацијама, тако што су подстицали скандирање Енверу Хоџи и пласирали паролу о присаједињењу Косова и Метохије Албанији, што је, по мишљењу учесника скупа, делегитимисало протесте у пред југословенском јавношћу. Став емигрантских организација био је да Албанци у Југославији не треба да захтевају припајање Албанији, него формирање посебне албанске републике у Југославији, која би, уз Косово и Метохију, обухватала делове Македоније и Црне Горе.³⁵

Бројна албанска емиграција на Западу имала је значајну улогу у креирању политике САД-а према албанској националној мањини у Србији, коју су потом преузели и амерички савезници из Западне Европе. Преломан моменат за учвршћивање веза између Вашингтона и албанске националистичке емиграције представља операција „Valuable“, односно покушај рушења комунистичког режима у Албанији од стране САД-а и Велике Британије. Операција је извршена у сарадњи са водећим албанским емигрантским организацијама, а ударну снагу су чинили припадници албанских оружаних формација за време Другог светског рата.

³⁴ Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), fondi 14, APSTR, v. 1967, d. 267/2, Nga burimet tona inforhemi per Jugosllavine, 17. IV 1967, njësia arkivore 11.

³⁵ ДАМСП, ПА-1969, Албанија, ф. 1, д. 8, Шифровани телеграм амбасаде СФРЈ у Бриселу Државном секретаријату за иностране послове, 26. август 1969.

Након неуспеха ове операције, вође албанске емиграције преместили су тежиште свог деловања са медитеранских држава на Сједињене Америчке Државе, где су стекле снажно политичко упориште. Док су за време рата углавном служили насилном фашистичком режиму под покровитељством Италије и Немачке, вође албанске емиграције, Мидхат Фрашери, Џафер Дева, Ернест Количи и остали брзо су се прилагодили политичком поретку западних земаља и своје организације формално поставили у оквире грађанског и демократског друштва. Истовремено, албанска емиграција је примењивала различите методе у политици према Косову и Метохији. Друга призренска лига Џафера Дева јачала је положај албанских интереса код западних обавештајних служби, док се Независни народни фронт Ернеста Количија из Италије ангажовао на придобијању албанске студентске и средњошколске омладине. Поједине организације, попут „Савеза Косова“ подстицале су инфилтрирање албанских националиста у државне и политичке структуре на Косову и Метохији и на тај начин дугорочно доприносили остваривању идеје „Велике Албаније“.

ИЗВОРИ

АРХИВ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

- Фонд БИА.

АРХИВ КОСОВА, ПРИШТИНА

- Фонд Призренски процес.

ДИПЛОМАТСКИ АРХИВ МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА

- Политичка архива.

ARKIVI QENDROR SHITETËROR

- fondi 14, Arkivi i Partisë – Struktura.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000200510010-6.pdf>

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/OBOPUS%20BGFEND%20%20VOL.%2013%20%20%28BGFEND%20OPERATIONS%29_0003.pdf

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP90-01208R000100100019-2.pdf>

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/OBOPUS%20BGFRIEND%20%20VOL.%2013%20%20%28BGFRIEND%20OPERATIONS%29_0010.pdf

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0005.pdf

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R014500140002-8.pdf>

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0068.pdf

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DEVA%2C%20XHAVER_0075.pdf

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LUZAY%2C%20JUSUF_0019.pdf

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA%2C%20DESTAN_0140.pdf

https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/BERISHA,%20DESTAN_0123.pdf

-
- ЛИТЕРАТУРА Борозан, Ђ. (1995). *Велика Албанија: њоријекло – игеје – њракса*, Београд: Војноисторијски институт.
- Видачић, Р. (2013). *О коренима сејарайизма и ѡероризма на Косову*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Димић, Љ. (2007). Историјски извори и историјско мишљење (Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију 50-их и 60-их година ХХ века). *Токови исѡорије*, 3, 173–190.
- Бокић, Б. (2016). Косово и Метохија у Другој и Трећој Југославији: од Бујанске конференције до једнострано проглашене независности. У: М. Кулић, М. Летић (ур.). *Наука и евроинѡирације (107–122)*, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
- Lejčak, R. (1990). *Sam protiv njih*. Maribor: Založba za alternativno teorijo.
- Mihajlović, Ž, i Dmitrović, N. (1981, 17. decembar). Koreni kontrarevolucije na Kosovu. *Zum Reporter*, 805, 37–40.
- Марковић, М. (1994). *Осѡоравања и аниажовања*, Београд: БИГЗ.
- Ристановић, П. (2019). *Косовско ѡишњање 1974–1979*. Београд: Прометеј.
- Фолић, М. (1997). Окупациони систем и колаборација на Косову и Метохији 1941–1945. У: В. Стругар (ур.), *Друѡи свејски раѡи – 50 ѡдина касније I*. (561–563), Подгорица: ЦАНУ.
- Breitman, R., Goda, N., Naftali, T., Wolfe, R. (2005). *U.S. intelligence and the Nazis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dorril, S. (2002). *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*. New York: Touchstone Book.

- Đaković, S. (1989). *Fadilj Hodža i Enver Hodža - sličnosti i razlike*. Beograd: Naučna knjiga.
- Elsie, R. (ur.) (2010). *Historical Dictionary of Albania. Second Edition*. Lanham: Scarecrow Press.
- Milanović, V. (1990). *Univerzitet u Prištini u mreži velikoalbanske strategije*. Beograd: Književne novine.
- Hoxha, N. (2015). *Kosova e lirë*. Gjirokastër: Argjiro.
- Pavlović, M. (2007). Izveštaji američke ambasade iz Beograda o stanju na KiM 1957–1958. *Istorija 20. veka*, 25 (2), 165–176.
- Pavlović, M. (ur.) (2008). *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Šćepanović, M. (1989). Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878–1888. U: R. Petković (ur.), *Kosovo: prošlost i sadašnjost* (138–148). Beograd: Međunarodna politika.
- Xhemaj B. (2019). *Një Shqiptar në CIA. Dy jetët e Destan Berishës*. Prishtinë: Shtëpia Botuese Dukagjini.

IGOR Đ. VUKADINOVIĆ

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES – SASA

SUMMARY

ACTIVITY OF ALBANIAN EMIGRATION IN THE WEST TOWARDS
THE ISSUE OF KOSOVO AND МЕТОHIJA (1945–1969)

After the Second World War, a large number of members of the fascist regime of the Kingdom of Albania found refuge in Italy, Turkey and the countries of Western Europe, where they continued to politically act. The leading political options in exile – Balli Kombetar, Zogists and pro-Italian National Independent Bloc, decided to cooperate with each other, so they have formed the Albanian National Committee in 1946. The turning point for the Albanian extreme emigration in the West is Operation Valuable, by which the United States and Great Britain sought to overthrow the communist regime of Enver Hoxha in Albania. Although the operation failed, strong ties were forged between US and British intelligence and Albanian nationalist emigration, which were further intensified in the 1960s. Xhafer Deva, who was dedicated to act on the annexation of Kosovo and Metohija to Albania, immigrated to the United States in 1956 and established cooperation with the CIA.

Albanian emigration in the West applied different methods in politics towards Kosovo and Metohija. Some organizations, such as Xhaf-

er Deva's Third Prizren League, have focused on lobbying Western intelligence. The Bali Kombetar Independent, headquartered in Rome, paid particular attention to working with Albanian high school and student youth in Kosovo and Metohija. The Alliance of Kosovo, formed in 1949, was engaged in subtle methods of involving Albanian nationalists in Yugoslav state structures, the League of Communists of Yugoslavia, the Yugoslav People's Army, and educational and health institutions in Kosovo and Metohija. Albanian emigration was also involved in violent demonstrations in Kosovo and Metohija in 1968, and cooperated on this issue with the communist regime of Enver Hoxha in Albania.

KEYWORDS: Albanian emigration, Kosovo and Metohija, Xhafer Deva, Midhat Frasher, Operation "Valuable", Yugoslavia.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДЕЈАН Р. ГАШИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

АНТИЧКИ МОТИВИ И МИТОЛОШКЕ РЕМИНИСЦЕНЦИЈЕ ВИЗАНТИЈСКОГ ИСТОРИОПИСАЊА XV ВЕКА (*Ћреїледне нараїивне црїице*)

САЖЕТАК. Трагом формираних језикословних отисака о *ромеохеленском завештању*, „историчари пада“ – увек пажљиво и осмишљено – *їпрокова* ли су у властитим делима *савремену їрошлосї* кроз призму класичних предања (*нараїивним сликама, їоређењима, реминисценцијама, симболима*), непрестано и ламентом вапећи за узроцима због чега је у руке Османлија пао Константинопољ (1453). Такве списатељске конструкције, у коначности, представљале су заправо снажено веровање и истицање постојања *хришћанскої комонвелїа*, у којем би насловном темом рада спознавали и маркирали античке мотиве као фрагменте ромејског *колекїивної сећања* у историописању XV века, чији књижевни токови започињу и сви воде ка Константинопољу, којим је и оличе-

¹ dejan.gasic@pr.ac.rs

Текст чланка представља незнатно проширено саопштење прочитано на Међународној научној конференцији „Наука без граница 3“ (Косовска Митровица, Република Србија / 21–22. септембар 2019. године), у организацији Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Рад је примљен 25. децембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

но *посџање* и поступно *несџајање* средњовековног хришћанског света, али с непоколебљивом вером у његово политичко васкрсење.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „историчари пада“; антички узор; наративне паралеле; Византија; Османско царство; XV век.

Током миленијумског постојања престоница Ромејског царства (324–1453) неретко је спазавала разорну силу и освајачку мотивисаност непријатеља пред својим снажним и несавладивим зидинама. Ипак, два пута је „престоница васељене“ пала у њихове руке. Првом приликом, 1204. године, Византија је освојена од стране учесника Четвртог крсташког рата, 57 година бивајући претворена у седиште ефемерне империје Латина. Истина, 1261. године, потомци цариградских изгнаника Никејског царства успели су да поврате Константинопољ, али не и његов политички сјај (Острогорски, 1969, стр. 407–416; Setton, I, 1991, pp. 85–106; Laiou, 2008, pp. 803–806). Проницљиво је, стога, у византологији, још на обзорју XX века закључено, иако је поновно освајање царујућег града на Босфору од стране Грка био бриљантан војни маневар, малаксало Латинско царство заменила је подједнако слаба грчка империја (Norden, 1903, p. 387). А у тој повесној сензацији о оживљавању Ромејског царства, чије се постојање не може замислити без Цариграда, векује много тога симболичног. Византијски источници постојано су подацима суздржани, лишени емоција, језгровити и скоро неприметно усамљени (Hunger, I, 1978, pp. 442–447), као да су *viri literati* XIII, те и XIV века – есхатологијом натопљених пера – оправдано наслућивали краткорочно политичко трајање обновљене „*δοιοιζαδране Имџерије*“ (Cankova-Petkova, 1980, pp. 83–93; Macrides, 2003, pp. 63–76). И заиста, последња епоха успона византијске цивилизације, чији су зачеци у науци окарактерисани синтагмом „*ренесанса Палеолоја*“, није била предодређена за вишестолетно постојање. Друга катастрофа из 1453. године, испоставило се, била је по Византију коначна, а дотадашње православно небо Константинопоља западали су оштри минарети Истанбула – нове резиденције османских султана (Philippides, Nanak, 2011, pp. 561–568). Политички аксиолошки обрасци и теолошка доктрина Ромеја да њихово Царство има централну улогу у космичкој драми – *преододређено да џреживи крај свих дана*, паралелно и с очигледним разорним историјским хришћанским крахом Балкана – наставили

су кроз другу половину XV века и гордо и потајно у разноликим стварностима да истрајавају, чак и као вид поствизантијског литерарног утопијског сна (Бибиков, Красавина, 1991, стр. 292; Ševčenko, 2011, str. 302–312; Nikolić, 2016, pp. 119–133).

Парадоксално и упркос поразној стварности Византије Палеолога (1261–1453), то је сновиђење било један од најсветлијих периода позновизантијске и поствизантијске културе, чији су одсјаји посебно видљиви у интензивном развоју историјске мисли и инхерентне свести о нераскидивој блискости и континуитету са наслеђем антике (Kaldellis, 2021, pp. 162–180). Четворица „историчара пада“ – Лаоник Халкокондил (око 1430 – око 1490 / ODB I, p. 407; PLP № 30512), Георгије Сфранцис (1401–1477/78 / ODB III, p. 1937; PLP № 27278), Кротовул са Имдроса († око 1470 / PLP № 13817; ODB II, p. 1159) и Дука (око 1400 – око 1470 / PLP № 5685; ODB I, pp. 656–657; LexMA III, pp. 1444–1445) – за разлику од њима савремене ренесансне хуманистичке историографије Запада, током и након сутона Византије, нису морали наново да *о̄ӣкривају* древна времена и разумевање историје као посебног вида *умей̄нос̄ӣи* (Cochrane, 1985, pp. 423–445). Бројне карактеристике – попут дијалогског размишљања, синтеза хришћанске културе, митолошких реминисценција, архаизације или транскрипције топонима и етнонима – биле су за поменуте историографе, чак и за оне писце у егзилу и веома удаљене од интелектуалног окружења царске метрополе, традиционални и живући елементи историографије (Moravcsik, II, 1983, pp. 128–129, 159, 246–248, 320; Πρίντζιπας, 1994, pp. 76–85). Подразумевано, те иако савременици – „историчари пада“, имају различита поимања византијског света и његове микрогеографије. Међутим, једно им је заједничко: спој породљеног хеленства и хришћанства, који у коначности формира литерарну слику о позносредњовековном ортодоксном комонвелту – чији повесни токови започињу и сви воде ка ослобођењу Константинопоља.

Историчар Халкокондил, који у свом делу Ἀποδείξεις ἱστοριῶν описује у десет књига догађаје између 1298. и 1463. године, чак властито име Никола / Νικόλαος акронимом мења у Лаоник / Λαόνικος, не би ли и на личном примеру потврдио виталност хеленства (Kaldellis, 2012, pp. 111–136; Neville, 2018, pp. 313–315). Нимало зачуђујуће за писца који је рођени Атињанин, Хелени су, према његовом поимању, грчког порекла, те ову етничку одредницу искључиво користи за њему савремене Византинце. Цар је, стога, βασιλεὺς Ἑλλήνων или Βυζαντίου βασιλεὺς, позајмљеницу

Ромеји „вратио“ је Римљанима, те је западни цар Ῥωμαίων βασιλεύς, док је усамљено βασιλεύς наротивом резервисао искључиво за османског султана (Hunger, I, 1978, p. 486). Литерарна перспектива коју Халкокондил заузима заправо је представљање и описивање византијских непријатеља, прегледно се ограничавајући на неколико митолошких алузија и имена важних народа древне историје, почев од Асираца, Међана и Персијанаца (Chalc. I, ed. Darkó, 1922, pp. 20–24). Не без разлога, услед повесних парабола и литерарних паралела, у савременој византологији означен сликовитом синтаксичком целином – *нови Херодот*, пресликаним стилем и језиком Халкокондил је транспоновео древни сукоб Персијанаца и Грка у сажету и непомирљиву контраст супротних полова екумене XV века: *Хелени – варвари* (Markopoulos, 2000, pp. 205–216; Kaldellis, 2014, pp. 49–70), односно – велики сукоб хришћанства и ислама, док је породљавање Цариграда 1453. године ништа друго до освета Азије за хеленско освајање Троје (Chalc. I, ed. Darkó, 1922, pp. 166–176; Harris, 2003, pp. 153–170). Иако је Лаоникова епоха без имало наде по балканске хришћане, историчар је веома мисаоно полетан по питању будућности грчког народа и његовог језика, што је и дио круцијалан повод да у модерној и револуционарној Европи XIX века буде уврштен у зачетника μεγάλη ιδέα под туркократијом (Chalc. I, ed. Darkó, 1922, pp. 14–19; Веселого, 1960, стр. 43–49).

На својствен начин, иако жанровски веома удаљени од класичног византијског историописања – „Мемоари“ Георгија Сфранциса, познатији у науци под насловом *Chronicon Minus*, а који описују време од 1403. до 1477/8. године, не садрже Халкокондилову помирљивост и радозналост према другима, посебице према Латима (Loenertz, 1946, pp. 273–311; Laurent, 1951, pp. 170–171; Neville, 2018, pp. 302–308). Сматра се да је ауторова религиозност углавном разметљива, јер чим се писац посвети тумачењу земаљских (политичких) послова, он открива разборити рационализам и прагматично мишљење. Тако, расправљајући о изводљивости закључивања уније с католичком црквом, сви понуђени ауторови аргументи су чисто политичке природе (Красавина, 1967, стр. 147–150). Држећи да је лично зилотски веран ортодоксном римству, византијска попустљивост и лаковерност приликом потписивања црквене уније у Фиренци 1439. године, према аутору – пољуљала је и одрекла Византинцима истрајну изворност хеленства и хришћанства, а као резултат уследио је несудрживи Божији Гнев, који је као инструмент своје намере иза-

слао Турке да опседну и заузму Град, а народ породе (Sfranze, *a cura di Maisano*, 1990, pp. 80, 142, 184–185). Свеприсутно уверавајући читаоца у властиту ортодоксију, за Сфранциса нема сумње да Бог у свом Промислу управља судбином света, док, с друге стране, препознаје удео и зле Тихи, која се уплиће и на искушења ставља људски живот и одлуке (Sfranze, *a cura di Maisano*, 1990, p. 60). Но, Свевишњи није спасио Константинопољ 1453. године, из ког разлога, не зна ни писац, или како наглашава – нити људи знају (Sfranze, *a cura di Maisano*, 1990, p. 142).

Кривовулове *Историје*, које са османске тачке гледишта у пет књига проносе раздобље од 1451. до 1467, не крију патњу хеленског рода и задивљеност храбром смрћу последњег византијског владара Константина XI Палеолога у крвавом ропцу последње ромејске битке (Neville, 2018, pp. 308–309). Попут савременика и колеге по перу Халкокондила и Михаило је отиском пера желео да његово измењено породично име Κριτόπουλος одаје призивок древности. О посебности овог византијског писца уверава нас и чувени италијански хуманист Ђиријак из Анконе, који похвално бележи да је приликом сусрета са њим 1444. године пред собом видео прави дар бога Хермеса и најплеменитијег Имвиота (Reinsch, 2003, pp. 298–299). Међутим, Кривовулова посебност, осим „свезнадарске“, садржала је и другачији литерарни поглед епохе, јер је писана из османске перспективе и управо педантније започиње 1453. годином и ступањем на цариградски престо Мехмеда II Освајача, у коме је историчар препознао великог автократора и василевса, цара царева, победоносца... и заправо таквим актуелним ставом и превасходним „Тукидидовим утицајем“ снажио је интелектуалну распрострањеност и веру о *translatio imperii*, од Асиро-Вавилонца, преко Египћана, Међана, Персијанаца, Хелена и Римљана, до Османлија (Critobulos, *ed. Reinsch*, 1983, p. 3; *Reinsch*, 2003, p. 302), апострофирајући у Фатиховој личности најпостојанији израз хеленског духа и особине „грчког султана“, јединог способног да премости јаз у неразумивању божанске и политичке нове стварности и природе између Истока и Запада, а сагледаног поређењем са Александром Великим и бројним римским царевима, уз пратеће и традиционалне изразе и описе византијске царске идеологије (Critobulos, *ed. Reinsch*, 1983, p. 90; Ανδριώτης, 1923, pp. 169–182). Кривовул наглашава Мехмедову љубав према Цариграду, као и његову културну ревност Атини (σφοδρός ἔρως, или: ἔρως σφοδρός), наративно омогућавајући Освајачу да „посети“ Троју – у маниру носталгич-

ног водича који изузетно „познаје“ Хомера (Hunger, I, 1978, p. 297). Овде и у „Херодотовом духу“, литерарни поглед је усмерен на сукоб континената и освајање Византије као освету за некадашњу опсаду Троје (за упоредну слику и мотиве не само „историчара пада“: *Philippides*, Nanak, 2011, pp. 193–214). Упркос свему изреченом и латентно очекивано, из Михаилових одломака одјекује наративни и емотивни ехо љубави према прошлости свог народа, коме се аутор због приказа пропасти Византије извињава (Critobulos, ed. *Reinsch*, 1983, p. 37). Не без наведених аргумената и само у једном рукописном примерку, Критовулов историјски спис остао је научна непознаница све до средине XIX века, када је и пронађен у Топкапи палати, у граду у којем је и опортуно записиван (Raby, 1983, pp. 15–34; Koski, 2013, pp. 1–18).

Унеколико са више пажње, а у поредбеном сагледавању и сажимању литерарних слика „историчара пада“, задржаћемо се на садржини и концепту дела последњег списатеља у наведеном низу. Реч је о аутору коме је једино породично име (Дука) отргнуто од заборава, за разлику од личног, као и наслова његове сачуване историје, без прве и последње странице. У медиевистици, због описаних турско-византијских односа између 1341. и 1462. године, спис је препознат под ознаком *Historia Turcobyzantina* / *Βυζαντινοτουρκική ιστορία* (Hunger, I, 1978, pp. 490–494; Neville, 2018, pp. 298–299). Ове граничне године су допуњене кратким историчаревим белешкама. Прва започиње интерпретативним и сажетим дидлијским Постањем, а завршна година, описом прекинута у полуфрази – сутоном средњег века на Балкану (Reinsch, 2020, pp. 11–19). Суштински, историјски спис, извесно упућен преживелим ромејским племићима и хеленизованим круговима западних архоната, градацијски описује понор и пропаст Византије, уз кључне речи Септуагинте као водиље: постање, грех, пад, нестајање, крај... али крај који је оличен у новом почетку и завету са Богом (в. одредницу о LXX: ЛБЕ, 2018, стр. 394–397), у којем се „као у сну чека спасење“ од османског „вавилонског ропства“ (Καράλῆς, 1997, 58–64). У тој најави политичког васкрсења, Дукине речи постају опоре у одбрани хеленства и хришћанства, изразито и непомирљиво интониране анти-османским ставом. За њега је султан био *вук одевен у јајњећу кожу* / *ταῦτα καὶ ἔτερα τὴν ἀρνίου δорὰν ὑπενδουθεῖς ἔπραττε, λύκος ὢν καὶ πρὸ τῆς γεννήσεως, ἀνιῆχριστῆ ἵρε ἀνιῆχριστῆα, унишῆιηῖελ Χριστῆα ἡσῆιρα, нейрија-шељ крсῆа, исῆински ученик Саῆане* (Ducas XXXIII, 12, LX, 5, ed. *Greci*, 1958, pp. 289, 381). Једино хришћански Римљанин може бити

василевс, док су сви турски владари били хегемони, односно локални управитељи, или тирани (уп. са Халкондиловим ставом: Chalc. I, *ed. Darkó*, 1922, p. 122). С друге стране, истакнимо, Дука је био фанатични присталица црквене уније, али искључиво као исходу политичке неминовности, те је Ромеје кршењем заклетви датих на Лионском (1274) и Фирентинском сабору (1439) задесила Божија и то праведна казна, оличена у Турцима (за поредбени однос Сфранциса и Дуке, в. Красавина, 1967, стр. 142–151; Гашић, 2020, стр. 193–202). Тиме стижемо до још једног концепцијског слоја историографа, да су поменути византијски грехови додатно оснажени најпре ступањем династије Палеолог на престо (1259), а потом незауоставивим низом грађанских ратова током XIV века (посебно о византијском „црном столећу”, Радић, I, 2000, стр. 182–190). Искуљење ће Ромеји засигурно задобити, уверен је Дука, нестанком Османлија са историјске позорнице, али се то може десити једино и под условом да истовремено нестане и владарска породица Палеолог (Ducas XLII, 14, *ed. Grecu*, 1958, pp. 399–401).

„Прорицање садашњице“, дакле, постаје преовлађујући, иако нимало стран мотив византијског списатељства након пада Цариграда (Flusin, 2006, pp. 353–373; Радић, II, 2000, стр. 79–81). Поредити и уносећи у своју историју библијски Јеремијин Плач због пада Цариграда, Дука је мишљења да је Свети Дух овом старозаветном пророку истодобно открио и речи које се односе на пад Другог, односно Новог Јерусалима (Ducas XLII, 14, *ed. Grecu*, 1958, p. 401; Nikolić, 2016, pp. 129–130). Истичемо ово из разлога што рашчлањивање догађаја и паралела са античком историјом и митологијом имају, у овом случају, две димензије, оштро и телолошким замислима исписане историчаревим пером. Османлијама је ампутиран сваки вид цивилизацијске узвишености, док је спасење и ромејско искупљење грехова једино могуће кроз библијски покајнички ламент, чијим се сузама једино могу умити голготска згаришта распетог Града, након што је по османској похари остао „пуст, мртав, наг, безвучан, без облика и лепоте“ (Ducas XLII, 1, *ed. Grecu*, 1958, p. 385).

На примерима, наведено, византијски историчар Дука је веома детаљан. Због породичне прошлости и литерарне блискости са Јованом Кантакузином, у чијем је лику Дука *post festum* препознао извршитеља казне над Палеолозима у грађанском рату четрдесетих година XIV века, његовог савезника емира Умура (господара Смирне), који губи своје поседе у Малој Азији борећи се

на европском тлу против „цариградског тријумвирата“, у надолазећим сукобима против Хоспиталаца за повратак поседа, упоређује са гладијатором из IV века и маркира га као другог Лаја, који чини том приликом и добра дела и подухвате (Housley, 1992, pp. 66–68). Реч је, наиме, о слици која кроз више опсега илуструје историчарево образовање. Храброг Лаја погубио је Нестор, уз благослов Димитрија, који управо након датих догађаја устрељен претрпљује мучеништво, али и завређује ореол светитеља и заштитника. Стога и не без разлога, Дука наредне реченице посвећене Умуру формилише патосом мучеништва, јер дожанско провиђење ... води и доводи све ствари на стирану љравде... Таква је и Умурова смрт на зидинама Смирне (маја 1348), самосирелом ога љељим између њељових одрва (Ducas VII, 3, ed. Grecu, 1958, p. 53). Све-присутна Тиха у Дукином историописању изједначена је и скоро подједнако заступљена са поимањем Бога, што је заправо изразити хуманистички став који истински и нема превише додирних тачака, нити утицаја на ауторово православно одређење и сагледавање света (за сличности писатеља XV века: Ševčenko, 1961, pp. 167–186).

Са друге стране меридијана, а опет у борби против Турака, Дука је храброст хришћанских заповедника спреман да пореди с именима која важе за идеал ратништва и храбрости. Сваког хришћанског западног племића, одважног да преузме војни поход против Османлија, он пореди са другим Ахилејом или Хектором / ἄνδρα τολμηρὸν καὶ εὐκάρδιον καὶ πρὸς τὰ πολεμικὰ ἔτερον Ἀχιλλέα ἢ Ἑκτορα (Grecu, 1949, pp. 633–637; Mitsiou, 2011, pp. 209–230). Био би ово само благи увод у литерарни тон који задобија оштрији призив кад год се историчар врати скицирању Османлија, или како наглашава „овом дивљем и бесрамном народу, плаховитог и похлепног као ниједан други, неумереног чак и у општењу, било са женама, мушкарцима или неразумним дићима“, народу – чијим је очима свака грчка или италијанска девојка виђена као Афродита, или Семела / εἰ Ἑλληνίδα ἢ Ἰταλὴν ἢ ἄλλην τινὰ ἑτερογενῆ προσλάβηραι ἢ αἰχμάλωτον ἢ αὐτόμολον, ὡς Ἀφροδίτην τινὰ ἢ Σεμέλην ἀσπάζονται, док су на жене из њиховог народа гледали као на медведе или хијене / τὴν ὁμογενῆ δὲ καὶ αὐτόγλωτον ὡς ἄρκτον ἢ ὕαινα βδελύττοντες (Ducas IX, 1, ed. Grecu, 1958, p. 59; Hunger, I, 1978, p. 493). Све је ово исписано због договореног венчања Кантакузинове кћери Теодоре и Орхана из 1346. године, када је, како тврди век доцније Дука, емир због ове вести у најави био одушевљен попут дика којег је у главу ударила паклена лет-

ња врућина, те покушава, али не може да се напије хладне воде. Орханова свадбена поворка је, нимало дакле изненађујуће, као и његови пратиоци, упоређена са Хароном (Ducas IX, 1, *ed. Grecu*, 1958, p. 59). Сличан портрет резервисан је и за свиту султана Мехмеда II Освајача, изједначену са дивовима, а чије руке поседују подједнаку грубост и суровост потцртане митолошке слике. И управо са тако застрашујућим изгледом везира и сатрапа – тиранин је и ушао у Град (29. маја 1453), сејући једино страх, уз додатну пратњу робова гутача ватре и стрелаца бољих од Аполона / ἔχων ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν τοὺς αὐτοῦ δούλους πῦρ πνέοντας, πάντας τοξότας ὑπὲρ τὸν Ἀπόλλωνα. Тог султана Фатиха, који је наредио да се бродови вуку преко сувог копна до Златног рога, Дука је надаље вредновао способнијим од Ксеркса, уз цитат који издвајамо:

Ксеркс је премостио море и његова огромна војска је прешла преко њега као преко копна. Али, овај нови Македонац / ὁ νέος Μακεδών, који је, ја мислим, последњи тиранин његове лозе, претворио је земљу у море и пренео бродове преко врхова дрда као да су они таласи. Било како било, премашао је Ксеркса / ἀλλ' ὑπὲρ τὸν Ξέρξην οὗτος. Овај потоњи је прешао Хелеспонт да га срамно потуку Атињани. А овај први, прешавши земљу као да је вода, поробило је Ромеје и освојио праву златну Атину / τὰς χρυσᾶς ὄντως Ἀθήνας, царицу градова која краси овај свет / τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων εἶλεν.

(Ducas XXXVIII, 8, *ed. Grecu*, 1958, p. 339).

Прегледно заокружујући приповест о четворици историчара, потребно је напоследку истаћи да, иако су они политички и идеолошки били различитих схватања, заступајући одређену како политичку тезу, или верску политику, заједнички именовитељ им остаје грчки патриотизам, у чијем се погледу Константинопољ подједнаком изоштреношћу указивао као центар васељене, почетак и крај историје, њихова отаџбина и без обзира на бројне алузије и паралеле са античким полисима, резистентно – као Нови Јерусалим. „Пораз хришћанског Бога“ унутар цариградских бедема никако другачије, према њима, није ни могао бити објашњен – осим позивањем на библијска казивања пророка Исаије о Навуходоноровом освајању Јерусалима и вавилонском сужањству (Matschke, Tinnefeld, 2001, pp. 233–244; Philippi-des, Nanak, 2011, pp. 214–231; Vryonis, 1991, 5–14; Smarnakis, 2015,

pp. 211–234). Другим речима, ни моћни вавилонски владар, самим тим ни османски султан нису ништа друго до средство у Божијим рукама, које држе и светлост и таму – истом мером кажњавају како Израил, тако и Ромеје због почињених грехова (о литерарним и библијским паралелама: Constatas, 2021, pp. 112–113, 121–124). Стога су дела „историчара пада“ непосредно посвећена будућим генерацијама Хелена – на којима је небеса достојан задатак да поврате царујући град, док се књижевношћу – попут опорукe – сажимају и указују путеви ка безвременом континуитету политичког и културног простора хеленства и хришћанства, простора у којем је Византија једино била способна да препозна и обнови властиту непропадљивост.

-
- СКРАЋЕНИЦЕ
- ЛБЕ Лексикон библијске егзегезе (прир. Р. Кубат, П. Драгутиновић). Београд 2018.
- LexMA Lexikon des Mittelalters, vol. I–IX, Stuttgart 1980 - 1998.
- ODB The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I–III, ed. A. P. Kazhdan, New York - London 1991.
- PLP Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq.

-
- ИЗВОРИ
- Chalc. – Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, I–II, ed. E. Darkó, Budapestini 1922.
- Ducas – Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462), ed. V. Grecu, Bucharest 1958.
- Sfranze – Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di R. Maisano, Roma 1990.
- Critobulos – Critobuli Imbriotae Historiae, ed. D. R. Reinsch, Berlin - New York 1983.

-
- ЛИТЕРАТУРА
- Бибиков, М. В., Красавина, С. К. (1991). Некоторые особенности исторической мысли поздней Византии. У: Г. Г. Литаврин (ред.), *Культура Византии. III: XIII – первая половина XV в.* (280–298). Москва: НАУКА.
- Веселого, Е. Б. (1960). К вопросу об общественно-политических взглядах и мировоззрении византийского историка XV в. Лаоника Халкокондила. *Вестник МГУ. Серия: Исторические науки*, 1, 43–51.
- Гашић, Д. (2020). Повест о византијској и српској одбрани православне вере у време Фирентинске уније цркава. У: В. Пузовић и В. Таталовић (ур.), *Осам векова аушокефалије Српске православне цркве (1219–2019): историјско, догматско и културно наслеђе, I* (193–202). Београд: Православни богословски факултет.

- Κρασавина, С. К. (1965). Дука и Сфрандзи об унии православой и католической церкви. *Византийский временник*, 27, 142–153.
- Острогорски, Г. (1969). *Историја Византије*. Београд: Просвета.
- Радић, Р. (2000). *Сѡрах у ѡзној Византији 1180-1453*, I-II. Београд: Студови културе.
- Ανδριώτης, Ν. Π. (1929). Κριτόβουλος ο Ίμβριος και το ιστορικό του έργου. *Ελληνικά*, 2, 167–200.
- Καραλής, Β. (1997). [Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική ιστορία: Μετάφραση - Εισαγωγή - Σχόλια*. Αθήνα: Κανάκη.
- Πρίντζιπας, Γ. (1994). Οι ιστορικοί τής Άλώσεως. Στο: Ε. Χρυσός (έπιστ. έπιμ), *Η Άλωση τής Πόλης*, ΑΠΟΣ 15 (76–85). Άθήνα: Ακρίτας.
- Cankova-Petkova, G. (1980). Einige Tendenzen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts, wiedergespiegelt in den Werken des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Theodoros Skoutariotes. *Byzantino Bulgarica*, 6, 83–93.
- Cochrane, E. (1985). *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago: University of Chicago Press.
- Constas, Fr. M. (2021). Biblical Hermeneutics. In: S. Papaioannou (ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Literature* (110–132). New York, NY: Oxford University Press.
- Flusin, B. (2006). Prédications et prophéties dans l'œuvre de Doucas. P. Odorico, P. A. Agapitos, M. Hinterberger (éds.), *L'écriture de la mémoire: la littérature de l'historiographie* (353–373). Paris: Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des hautes études en sciences sociales.
- Harris, J. (2003). Laonikos Chalkokondyles and the Rise of the Ottoman Turks. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 27, 153–170.
- Housley, N. (1992). *The Later Crusades 1274-1580: from Lyons to Alcazar*. New York: Oxford University Press.
- Hunger, H. (1978). *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (I). München: Verlag C. H. Beck.
- Kaldellis, A. (2012). Byzantine Historical Writing, 500-920. In: S. Foot and C. Robinson (eds.), *Oxford History of Historical Writing*, v. 2: 400-1400 (201–217). Oxford: Oxford University Press.
- Kaldellis, A. (2012). *A New Herodotos. Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Kaldellis, A. (2021). The Reception of Classical Literature and Ancient Myth. In: S. Papaioannou (ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Literature* (162–180). New York, NY: Oxford University Press.

- Koski, H. (2013). Assessing the Historian Michael Kritovoulus as a Historical Figure through Analysis of Michael Kritovoulus' History of Mehmed the Conqueror. *International Journal of Arts & Sciences*, 6 (2), 1–18.
- Laiou, A. E. (2008). The Palaiologoi and the World around them (1261–1400). In: J. Shepard (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492 (803–834)*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press.
- Laurent, V. (1951). Sphrantzès et non Phrantzès: à nouveau!, *Revue des études Byzantines*, 9 (1), 170–171.
- Laurent, V. (1946). Autor de Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzes. *Miscellanea Giovanni Mercati*, 123, 273–311.
- Macrides, R. (2003). The Thirteenth Century in Byzantine Historical Writing. In: C. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, and J. Herrin (eds.), *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honor of Julian Chrysostomides (63–76)*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Markopoulos, A. (2000). Das Bild des Anderen bei Laonikos Chalkokondyles und das Vorbild Herodot. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 50, 205–216.
- Matschke, K. -P. & Tinnefeld, F. (2001). *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*. Köln: Weimar Wien.
- Mitsiou, E. (2011). John Hunyadi and Matthias Corvinus in the Byzantine sources. With an excursus on the „Greek poem on the battle of Varna. In: *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel (209–229)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Moravcsik, Gy. (1983). *Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*. Leiden: E. J. Brill.
- Nikolić, M. (2016). The Greatest Misfortune in the Oikoumene Byzantine Historiography on the Fall of Constantinople in 1453. *Balkanica*, 47, 119–133.
- Neville, L. (2018). *Guide to Byzantine Historical Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norden, W. (1903). *Das Papsttum und Byzanz: die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*. Berlin: B. Behr.
- Philippides, M. & Hanak, W. K. (2011). *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies*. Farnham: Burlington; Ashgate: Ashgate Publishing Limited.
- Raby, J. (1983). Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium. *Dumbarton Oaks Papers*, 37, 15–34.
- Reinsch, D. R. & Reinsch-Werner, Lj. H. (2020). *Dukas, Chronographia: Byzantiner und Osmanen im Kampf um die Macht und das Überleben (1341–1462)*. Berlin – Boston: De Gruyter.

Reinsch, D. R. (2003). Kritovoulos of Imbros. Learned Historian, Ottoman *Raya* and Byzantine Patriot. *Зборник радова Византолошкој инстџиуиуа*, 40, 297–311.

Setton, K. M. (1978). *The Papacy and the Levant (1204–1571) – vol. II: The Fifteenth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society.

Smarnakis, I. (2015). Rethinking Roman Identity after the Fall (1453): Perceptions of ‘Romanitas’ by Doukas and Sphrantzes. *Byzantina Symmeikta*, 25, 211–234.

Ševčenko, I. (1961). The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals. *Dumbarton Oaks Papers*, 15, 167–186.

Ševčenko, I. (2011). Paleološka učenost. U: S. Mango (prir.), *Istorija Vizantije (302–312)*. Beograd: Dereta.

Vryonis, S. (1991). Byzantine Cultural Self-Consciousness in the Fifteenth Century. In: D. Mouriki & S. Ćurčić (eds.), *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Later Byzantine Empire (5–14)*. Princeton: Princeton University Press.

ДЕЈАН Р. ГАШИЧ

ПРИШТИНСКИЈ УНИВЕРСИТЕТ ВРЕМЕННО НАХОДЈАЩИЈСЈ
В Г. КОСОВСКА МИТРОВИЦА, ФИЛОСОФСКИЈ ФАКУЛТЕТ
КАФЕДРА ИСТОРИИ

РЕЗЈУМЕ

АНТИЧНЫЕ МОТИВЫ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XV ВЕКА

Несмотря на вполне отрицательную картину политической действительности христианских народов Балкан в конце XIV и XV вв, это был один из самых ярких периодов ромейской культуры, отблески которой особенно ярко проявляются в интенсивном развитии исторической мысли и осознания близости, преемственности и литературного подражания древним античным образцам. Следуя уже оформленным языкословным отпечаткам о римско-эллинистическом наследии, „историки падения“ в собственных произведениях всегда тщательно *предсказывали современное прошлое* сквозь призму классических преданий (нарративными картинками, сравнениями, реминисценциями, символами), беспрестанно и с горестным стенанием отыскивая причины, из-за которых Константинополь попал в руки османов (1453 г.). Византийские историки после „Падения“ и распада ромейского порядка (τάξις) в своих повествованиях отвергали новую, навязанную османскую политическую действительность, в

которой как во сне ожидалось спасение, пером, как копьем, настаивая, прямо или менее убийственно, на осуществимой возможности всеобщей защиты порабощённой эллинской и христианской культуры. Такие авторские конструкции на самом деле представляли собой укрепление веры и подчёркивание существования „*Respublica Christianorum*“ то есть „христианского комонвелта“, в котором, согласно названию и теме статьи, мы отыскивали бы и маркировали античные мотивы в качестве фрагментов ромейской *коллективной памяти* в историографии XV века, литературные течения которой начинаются в Константинополе и все ведут в Константинополь, который в медиевистике олицетворяет *возникновение* и постепенное *исчезновение* средневекового христианского мира.

Ключевые слова: „историки падения“; античные образцы; нарративные параллели; Византия; Османская империя; XV век.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПСИХОЛОГИЈА

ЈЕЛЕНА Ж. СУБОТИЋ-КРИВОКАПИЋ¹
Висока медицинска школа струковних студија
„Милутин Миланковић“, БЕОГРАД

ДУШАН Ј. РАНЂЕЛОВИЋ²
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

СРЕЂКО Т. ПОТИЋ³
Висока медицинска школа струковних студија
„Милутин Миланковић“, БЕОГРАД

БАЗИЧНЕ ОСОБИНЕ ЛИЧНОСТИ КОД ПАЦИЈЕНАТА СА ИНФАРКТОМ МИОКАРДА

САЖЕТАК. Основни циљ ове студије је испитивање повезаности варијабилности срчаног ритма⁴ са димензијама личности описаних кроз НЕО ПИ-Р инвентар личности. Узорак се састоји од 95 особа (63 мушкарца и 32 жене) које су доживеле нефатални инфаркт миокарда (старосне доби 35 до 60 година). Мерење ХРВ параметара и димензија личности је рађено током њиховог хоспиталног третмана.

За испитивање димензија личности коришћен је инструмент НЕО ПИ-Р, а ХРВ параметри су мерени путем пет тестова кардиоваскуларних рефлекса осмишљених од стране Евинга и Кларка и холтер монитора.

Наши резултати указују на постојање статистички значајне корелације између димензије Отворености као психолошке варијабле и различитих параметара рада аутономног нервног система, мерених посредно преко ХРВ варијабле, са друге стране. У нашој студији коришће-

¹ jelena.s.krivokapic@gmail.com

² dusan.randjelovic@pr.ac.rs

³ potic.srecko@mmilankovic.edu.rs

Рад је примљен 22. фебруара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

⁴ Heart rate variability (енгл.) ХРВ скраћеница која се често користи у литератури као ознака за варијабилност срчаног ритма.

на је продукт-момент корелациона анализа између димензија личности и ХРВ варијаблима и каноничка анализа коваријансе како би се максимизовале коваријансе међу линеарним композитима екстрахованим у два сета варијабли (ХРВ и личност). Издвојене су три статистички значајне корелације. Прва корелација открива везу одсуства Отворености и параметара који представљају индикаторе добре симпатичке функције. Друга корелација указује на повезаност димензије Невротичизма и доброг функционисања вагалног сегмента аутономног нервног система који је праћен благом нестабилношћу симпатикуса регистрованој ЕКГ анализама. Трећа корелација указује на то да екстравертне особе поседују капацитете доброг функционисања симпатичког дела АНС-а која је праћена мањом дисфункцијом вагуса мереном краткотрајним анализама.

Кључне речи: основне црте личности; инфаркт миокарда; аутономни нервни систем; НЕО-ПИ-Р; варијабилност срчаног ритма.

УВОД

Када говоримо о кардиоваскуларним болестима, обично се у уџбеницима као један од последњих фактора ризика набраја психогени фактор, при чему се он сасвим неодређено и различито дефинише као стрес, траума или карактеристике, односно црте личности. Истраживања везана за структуру и црте личности су многобројна и различита, вођена различитим теоријским оријентацијама – од психоаналитичких, које техникама примереним овој оријентацији желе да открију несвесне интрапсихичке конфликте који леже у основи коронарне личности, до бихевиоралне, који се задржавају на опису и проверавању издвојених, манифестних карактеристика понашања особа које су склоне или оболеле од коронарне болести. Исто тако, различите теоријске оријентације доприносе томе да се тежиште проблема у проучавању коронарних болесника стави на различите ствари. Тако једни верују да у основи ових обољења леже одређени карактеристични склопови, структуре личности и у својим истраживањима нагласак стављају на испитивање структуре и динамике коронарне личности, док су други скептичнији те се задржавају на проналажењу издвојених фактора личности и других психолошких карактеристика ових болесника.

Петофакторски модел личности који смо користили у нашем истраживању припада оној области психологије која се бази на базичном структуром, односно базичним цртама личности. Под

Базичним цртама личности се подразумевају некогнитивни, временски стабилни и, у односу на карактеристике узорка, инваријантни диспозициони конструкти који могу да објасне највећи део варијансе индивидуалних разлика.

ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА

Постоји слагање око тога да психолошки чиниоци имају удела у настанку коронарне болести. Међутим, једна група аутора под психолошким чиниоцима подразумева емоционални стрес, краткотрајну психолошку трауму која обично претходи инфаркту миокарда код особа које већ имају структурално оштећење (Negarty et al., 2020), друга група под психолошким чиниоцима подразумева хронично стресогену животну ситуацију која каузално може довести до инфаркта миокарда и других исхемијских обољења срца (Arnold et al., 2012; Carney et al., 2001), трећи психолошке чиниоце инфаркта миокарда налазе и у самој личности односно у релативно трајним особинама личности карактеристичним само за инфаркт миокарда или у свесним и несвесним динамичким процесима који се одвијају у личности (Nero et al., 2019). Из претходних начина сагледавања везе инфаркта миокарда и личности произилазе и инструменти који су у употреби, а самим тим и резултати истраживања.

Многе од оваквих емпиријских студија су показале да црте личности као што су анксиозност, депресија и хипохондријаза утичу на извештај о симптомима и тражење медицинске помоћи. Брига је важна компонента анксиозности која је према скоријим радовима у вези са повишеном инциденцом коронарних болести (Stewart et al., 2016). Хронична забринутост се такође доводи у везу са смањеним варирањем срчане фреквенце. Резултати студије која је испитивала међусобну повезаност наведених варијабли указују да висок ниво бриге у појединим областима живота може повећати ризик од коронарне болести код старијих мушкараца. Најугицајнији домен је брига о социјалним условима живота која чак 2 пута повећава ризик од нефаталног инфаркта миокарда и 1,5 пута генерални ризик од коронарних болести (Malik & Camm, 1994).

Ајзенк је један од првих аутора који је повезивао црте личности и рад аутономног нервног система. Према његовим наводима, особа са високом цртом неуротицизма је обично анксиозна,

забринута особа, често је лоше воље и депресивна је. Таква особа лоше спава и има друге психосоматске тегобе. Претерано је емотивна, интензивно реагује на све врсте дражи и веома се тешко смирује након сваког доживљаја у ком се емоционално ангажовала. Јакe емотивне реакције такве особе интерферирају са одговарајућим прилагођавањем околини и присиљавају је да реагује ирационално, понекад чак и ригидно (Адамовић, 1982). Када особа високи неуротицизам комбинује са високом екстраверзијом, она може бити осетљива и немирна, раздражљива, чак и агресивна. Ако бисмо особу са високим неуротицизмом хтели да опишемо једном речју, могли бисмо рећи да је то особа која стално нешто брине. Основна карактеристика такве особе је да се стално бави стварима, које би се по њеном мишљењу, могле лоше завршити и притом доживљавају интензивне, емоционално анксиозно обојене реакције. Уравнотежена особа са ниским неуротицизмом обично реагује емоционално спорије и блаже, а из сваког стања узнемирености се брзо враћа у основно емоционално стање. То је обично тиха особа, увек сличног расположења, која зна да се контролише и не брине за сваку ситницу. Резултати досадашњих истраживања ових варијабли, наводе на закључак да је изражена црта неуротицизма највероватније последица неравнотеже аутономног нервног система. Особа која има висок скор на домену Неуротицизма, мерено НЕО ПИ-Р-ом, поседује претерано реактиван, лабилан тип нервног система, она на спољне дражи реагује прејакo и превише упорно (Ђуричић-Јочић, Џамоња-Игњатовић, Кнежевић, 2004а). Ајзенк наводи да заправо није толико снага реакције симпатичког система на нове, узнемирујуће, стимулусе оно што одликује емоционално лабилну особу, већ пре трајање такве побуђености. Он, такође, наглашава специфичност аутономне реакције, тј. тенденцију да се на стрес реагује активацијом специфичних делова симпатичког нервног система и то без обзира на тип стимулације, а не симултаним реаговањем свих компоненти симпатичког система. Као што се види, сем ових релативно широких кореспонденција између димензије неуротицизма и неких карактеристика аутономног система, нема неких елабориранијих покушаја да се утврде биохемијско-физиолошко-неуроанатомски корелати неуротицизма (Ђурић-Јошић et al., 2004а).

Предмет овог истраживања је испитивање односа базичних црта личности и функција аутономног нервног система мереног посредством ХРВ параметара – параметара варијабилности срча-

не фреквенције који се добијају статистичким анализама краткотрајних и дуготрајних ЕКГ записа као и специфичним кардиолошким тестовима намењеним мерењу ових параметара.

Циљ овог рада је да се утврди евентуално постојање везе карактеристичне структуре личности особа које су прележале инфаркт миокарда са параметрима рада аутономног нервног система. У овом истраживању ће се артикулација структуре личности, мерена НЕО ПИ-Р инвентаром личности, довести у везу са индикаторима функционисања АНС-а посредством ХРВ варијабли, уз коришћење мултидимензионалних техника, контролираних варијабли и узорка.

ОЧЕКИВАЊА

Када је реч о појединачним цртама личности, ослањајући се на претходна истраживања у овој области, очекујемо да ће промене у раду АНС-а првенствено бити у вези са цртом Неуротицизма. Варијабле променљивости срчаног ритма (ХРВ показатељи) односе се како на краткотрајне мере (ЕКГ) тако и дуготрајне (холтер анализе), а наше очекивање је да ће дуготрајне анализе бити статистички значајније повезане са базичном структуром личности у односу на краткотрајне параметре.

МЕТОД

УЗОРАК И ПОСТУПАК

Целокупно испитивање обављено је у просторијама КБЦ „Бежанијска коса“, са хоспитализованим пацијентима након доживљеног нефаталног инфаркта миокарда. Сва тестирања обављена су индивидуално током хоспитализације и уз медикаментозну терапију одређену од стране ординирајућег кардиолога.

Укупно је тестирано 95 испитаника (63 мушкарца и 32 жене), узраста од 35 до 60 година са доживљеним нефаталним инфарктом миокарда дијагностификованим од стране кардиолога. Овај распон година је одабран с обзиром на узраст пацијената са акутним инфарктом миокарда који су се јавили на лечење у КБЦ „Бежанијска коса“. Испитаници нису уједначавани по полу, узрасту и образовању, али су ове варијабле држане под контролом током статистичке анализе података. Неуједначеност узорка по овим

варијаблама представља ограничење овог истраживања које мора бити узето у обзир приликом интерпретације података. Сви испитаници су испитани психолошким инвентаром личности – НЕО ПИ-Р, а били су подвргнути и испитивању са пет тестова који испитују кардиоваскуларне рефлексе, петоминутном снимању ЕКГ-а у стању мировања и двадесетчетворочасовном снимању крвног притиска и ЕКГ-а. Испитаници су у тренутку испитивања били хоспитализовани, а постојање других болести није искључено код свих пацијената (дијабетес, полинеуропатије, болести срца) и ограничење истраживања се огледа у чињеници да многим пацијентима због тежине тренутног стања нису могли бити искључени лекови који би могли утицати на функцију АНС-а. Психолошко тестирање код свих испитаника је обављено од три до пет дана по пријему у болницу када су сви медицински већ збринуте и под адекватном медикаментозном терапијом и мониторингом кардиолога.

Испитивање је било анонимно и одобрено од стране етичке комисије установе у којој је рађено. Испитаници су добровољно учествовали у истраживању.

ИНСТРУМЕНТИ

Анализа променљивости срчане фреквенције (heart rate variability) односно статистичке математичке операције са РР интервалама и спектрална анализа се сматра најзначајнијом методом у мерењу кардијалне аутономне контроле (Bigger Jr. et al., 1995). Спектрална и тајм домен анализа се изводе краткотрајно и дуготрајно у лабораторијским или клиничким условима. Са циљем утврђивања места функционалног оштећења аутономног система методе су подељене у две основне групе у зависности од тога да ли се испитује функција симпатикуса или вагуса. Међутим, ова подела се делом и користи ради олакшања у дијагностици и није увек одраз оштећења само једног дела аутономног нервног система (Task force of the European Society of Cardiology and the North American Society of Pacing and Electrophysiology, 1996). Поред параметара који се добијају анализом РР интервала, примењују се и тестови кардиоваскуларних рефлекса. Тестови којима се испитује функција парасимпатикуса су: валсалвин маневар, тест дубоког дисања и тест одговора срчане фреквенције на устајање. Функција симпатикуса се испитује применом два теста за испитивање кардиоваскуларних рефлекса: тестом ортостатске

хипотензије и тестом статичког напора („Hand grip test“) (Ewing et al., 1985).

Параметри ХРВ-а се одређују или из директног мерења РР интервала, или из разлике између узастопних РР интервала. До данас је коришћено више од 26 различитих типова аритметичке обраде РР интервала. Најједноставније је израчунавање стандардне девијације РР интервала – СДНН индекс. Индекс СДНН представља стандардну девијацију просечног трајања РР интервала анализираног из петоминутних секвенција двадесетчетворочасовног ЕКГ Холтер мониторинга. Број узорака по једном сату снимања двадесетчетворочасовног ЕКГ у којима се два узастопна РР интервала разликују за више од 50 мс означава се са пНН50 индекс. РМССД индекс представља квадратни корен разлике узастопних РР интервала. Разлика најкраћег РР интервала у инспиријуму и најдужег у експиријуму означава се са МАХ-МИН квантификација ХРВ-а (Malik & Camm, 1993). Сви наведени параметри коришћени су у овом истраживању. Спектар ХРВ фреквенција садржи најмање две компоненте – прва се налази у опсегу високих фреквенција од 0,18 до 0,3 Хз, а друга у опсегу ниских фреквенција од 0,04 до 0,15 Хз. Еферентна активност вагуса највише доприноси настанку ХФ компоненте. Компонентна ЛФ је, по неким ауторима, одраз симпатичке модулације, а према другим ауторима она садржи активност и симпатичког и парасимпатичког дела АНС. Ова неусаглашеност је последица чињенице да у неким стањима која су удружена са ексцитацијом симпатикуса долази до смањења ЛФ компоненте интервала. Разлика најкраћег РР интервала у инспиријуму и најдужег у експиријуму означава се са МАХ-МИН квантификација ХРВ-а (Malik & Camm, 1993). У овом истраживању ХРВ параметри су изведени из мерења Холтер мониторинга (двадесетчетворочасовни запис ЕКГ-а и притиска) и „Real time beat-to-beat“ – анализа којим је анализиран РР варијабилитет, појава исхемије, поремећаја ритма и спровођења.

НЕО ПИ-Р – петофакторски модел личности је упитник који мери индивидуалне разлике, а у овом истраживању је коришћена српска верзија овог упитника (Ђурић-Јочић, Џамоња-Игњатовић, Кнежевић, 2004а). Модел претпоставља да се простор базичне структуре личности може описати дуж следећих пет димензија: Неуротицизам, Екстраверзија, Отвореност, Сарадљивост и Савесност. Петофакторски модел личности припада области психологије која се бави базичном структуром, односно базичним цртама личности. Под базичним цртама личности се подра-

зумевају они некогнитивни, временски стабилни и, у односу на карактеристике узорка, инваријантни диспозициони конструкти који могу да објасне највећи део варијансе индивидуалних разлика. Основних пет фактора названи су домени који подразумевају скупове различитих когнитивних, афективних и бихевиоралних димензија које могу да се групишу на различите начине. Аспекти су уже црте, хијерархијски нижег нивоа, које ближе одређују садржај основних домена. Једна од већих (или можда треба рећи, највећа) мана овог модела, као и инвентара НЕО ПИ-Р, јесте одсуство скала за мерење дисоцијационих и дезинтеграционих феномена – психолошких садржаја који су од највеће важности за изучавање и разумевање људских адаптивних капацитета (Ђурић-Јочић, Џамоња-Игњатовић, Кнежевић, 2004б). Необична је, и највероватније, емпиријски неутемељена одлука да се домен Неуротицизам операционализује кроз индикаторе агресивних модулација какви су гневни хостилитет и импулсивност. Модел „великих пет“ – НЕО ПИ-Р садржи 240 питања, а одговори се дају коришћењем петостепене скале Ликертовог типа. Кромбахов алфа коефицијент је био врло добар и кретао се од .75 до .86.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Добијени подаци статистички су обрађени следећим техникама: дескриптивна статистика, анализа варијансе, продукт-момент корелациона анализа (за испитивање повезаности ХРВ варијабли и параметара структуре личности) и каноничка анализа коваријансе (са циљем максимизације коваријансе међу екстрахованим линеарним композитима два сета варијабли – ХРВ и структуре личности).

ХРВ ПАРАМЕТРИ	AS ± SD
RRV	15.49 ± 29.39
dRR	11.51 ± 24.13
rNN50	2.8 ± 6.85

ТАБЕЛА 1: ДЕСКРИПТИВНИ ПОКАЗАТЕЉИ ПАРАМЕТАРА ВАРИЈАБИЛНОСТИ СРЧАНОГ РИТМА

RMS s.d.	22.62 ± 39.35
LF	22.26 ± 11.01
HF	10.79 ± 7.95
SDNN/24	82.6 ± 29.23
SDANN	72.51 ± 27.46
SDNN	38.67 ± 15.11
rMSSD	26.49 ± 18.60
RRV	21.79 ± 11.662
dRR	16.39 ± 8.95
pNN50	8.42 ± 8.23
RMS s.d.	33.87 ± 17.69
LF	30.81 ± 14.21
HF	19.60 ± 17.92
SDNN/24	155.08 ± 49.67
SDANN	141.89 ± 49.10
SDNN	61.18 ± 17.63
rMSSD	33.18 ± 12.29

ТАБЕЛА 1: ДЕСКРИПТИВНИ ПОКАЗАТЕЉИ ПАРАМЕТАРА ВАРИЈАБИЛНОСТИ СРЧАНОГ РИТМА

У Табели 1. резултати показују да највеће статистички значајне разлике настају на параметрима глобалног функционисања АНС-а мереног холтером, али, такође, и на параметрима који говоре о функционисању вагуса и симпатикуса мереним првенствено краткотрајним анализама (ЕКГ).

	RRV	dRR	pNN50	RMS s.d.	LF	HF	SDNN/24	SDNN
НЕУРОТИЦИЗАМ	r=-.13 p=.27	r=-.13 p=.31	r=-.11 p=.36	r=-.11 p=.37	r=-.21 p=.09	r=.06 p=.65	r=.04 p=.74	r=-.01 p=.97
ЕКСТРАВЕРЗИЈА	r=.25* p=.04	r=.27* p=.03	r=.25* p=.05	r=.30* p=.01	r=.04 p=.76	r=.20 p=.11	r=.10 p=.93	r=.10 p=.44
ОТВОРЕНОСТ	r=.23 p=.07	r=.23 p=.06	r=.28* p=.02	r=.30* p=.01	r=.04 p=.78	r=.29 p=.12	r=.05 p=.66	r=.16 p=.21
САРАДЉИВОСТ	r=.00 p=.99	r=-.01 p=.92	r=.02 p=.88	r=-.00 p=.98	r=.08 p=.53	r=.01 p=.92	r=.13 p=.26	r=.03 p=.80
САВЕСНОСТ	r=.33** p=.01	r=.32** p=.01	r=.36** p=.00	r=.32** p=.01	r=.25** p=.05	r=.20 p=.11	r=-.06 p=.61	r=.01 p=.94

ТАБЕЛА 2: КОЕФИЦИЈЕНТИ КРОСКОРЕЛАЦИЈА КРАТКОТРАЈНИХ ХРВ ПАРАМЕТАРА И ЦРТА ЛИЧНОСТИ

*p<.05, **p<.01

	RRV	dRR	pNN50	RMS s.d.	LF	HF	SDNN/24	SDNN
НЕУРОТИЦИЗАМ	r=.05 p=.71	r=.13 p=.27	r=.17 p=.17	r=.02 p=.89	r=.08 p=.55	r=-.00 p=.97	r=.11 p=.37	r=.05 p=.71
ЕКСТРАВЕРЗИЈА	r=.12 p=.36	r=-.14 p=.26	r=-.11 p=.39	r=.13 p=.31	r=.10 p=.44	r=.14 p=.28	r=-.13 p=.30	r=.12 p=.36
ОТВОРЕНОСТ	r=.23 p=.07	r=.02 p=.85	r=.18 p=.15	r=.23 p=.07	r=.11 p=.40	r=.28* p=.03	r=.25* p=.05	r=.23 p=.07
САРАДЉИВОСТ	r=.06 p=.64	r=-.02 p=.88	r=-.03 p=.79	r=.10 p=.46	r=.20 p=.12	r=.15 p=.22	r=.10 p=.43	r=.06 p=.64
САВЕСНОСТ	r=-.03 p=.80	r=-.08 p=.51	r=-.04 p=.76	r=-.01 p=.96	r=-.05 p=.69	r=.10 p=.43	r=-.07 p=.57	r=-.03 p=.80

ТАБЕЛА 3: КОЕФИЦИЈЕНТИ КРОСКОРЕЛАЦИЈА ДУГОТРАЈНИХ ХРВ ПАРАМЕТАРА И ЦРТА ЛИЧНОСТИ

*p<.05

Из приказаних резултата у Табели 2. и Табели 3. можемо закључити да се најјача повезаност структуре личности и инфаркта миокарда на нивоу 0.01 јавља међу варијаблама Савесности и варијабли глобалне функције АНС-а, односно варијабли рада ва-

гуса мереним краткотрајним анализама, као позитивних корелација.

Поред ових корелација, такође значајне корелације, али на нивоу 0.05, јављају се међу следећим варијаблама: варијабла Екстраверзије позитивно корелира са варијаблама глобалне функције АНС-а и варијаблама вагуса у краткотрајним анализама, док варијабла Отворености позитивно корелира са варијаблама функционисања вагуса у краткотрајним анализама и варијаблама симпатикуса и вагуса мереним холтер анализама. Квазиканоничком анализом коваријансе добили смо три статистички значајне квазиканоничке функције:

1) $R_0 = .44, R_0^2 = .19, F = 9.16, p = .00$

2) $R_0 = .38, R_0^2 = .15, F = 6.80, p = .01$

3) $R_0 = .38, R_0^2 = .14, F = 6.49, p = .01$

ВАРИЈАБЛЕ	1. ФУНКЦИЈА	2. ФУНКЦИЈА	3. ФУНКЦИЈА
ЦРТЕ ЛИЧНОСТИ			
НЕУРОТИЦИЗАМ	-.04	-.37	-.26
ЕКСТРАВЕРЗИЈА	.39	-.58	.32
ОТВОРЕНОСТ	.84	.06	-.35
САРАДЉИВОСТ	.34	.27	-.22
САВЕСНОСТ	.39	.07	-.05
ХРВ ПАРАМЕТРИ			
RRV	.97	.22	-.29
dRR	.99	.19	-.28
pNN50	.85	.19	-.34
RMS s.d.	1.03	.16	-.25
LF	.58	.86	.75
HF	.76	.02	-.54
SDNN/24	.70	-.26	.38
SDANN	.67	-.28	.39

ТАБЕЛА 4: КОЕФИЦИЈЕНТИ СКЛОПА ПРВОГ (ЦРТЕ ЛИЧНОСТИ) И ДРУГОГ (ХРВ ПАРАМЕТРИ) СКЛОПА ВАРИЈАБЛИ

SDNN	.57	-.28	.16
RMSSD	.16	.25	.10
PNN50	.15	.35	.14
TOT POW	.60	-.38	.19
VLF	.58	-.47	.16
LF	.67	-.34	.21
HF	.17	-.22	-.08

ТАБЕЛА 4: КОЕФИЦИЈЕНТИ СКЛОПА ПРВОГ (ЦРТЕ ЛИЧНОСТИ) И ДРУГОГ (ХРВ ПАРАМЕТРИ) СКЛОПА ВАРИЈАБЛИ

У Табели 4. прва корелација открива да особе које имају висок скор на варијабли Отворености имају такође високе скорове параметара ХРВ-а који су индикатори добре функције вагуса и добре глобалне функције АНС-а. Када погледамо ове варијабле заједно можемо рећи да сагледавамо психолошки, али и физиолошки стабилну личност. Повезаност првог пара квазиканоничких функција говори о тенденцији да отворене, екстравертне и савесне особе имају добру функцију вагуса и добру генералну функцију АНС-а и вагуса.

Друга корелација приказује особу која има низак скор у домену Неуротицизма и која је интровертна, а која са аспекта АНС-а има добру функцију симпатичког дела АНС-а. Уколико особа има лошу функцију симпатикуса са аспекта базичних структура личности, а на основу резултата нашег истраживања можемо очекивати особу која има изражену црту неуротицизма и екстраверзије.

Трећа корелација указује на то да екстравертне особе поседују тенденцију доброг функционисања симпатичког дела АНС-а која је праћена мањом дисфункцијом вагуса мереном краткотрајним анализама. Могли бисмо рећи да је са аспекта личности ово једна прилично „неупадљива“ структура личности, а са аспекта рада АНС-а ово су особе које имају добру функцију симпатикуса, а нешто лошију функцију вагуса.

Друга и трећа корелација се одликују одсуством црте Неуротицизма и добрим функционисањем симпатичког дела АНС-а.

ДИСКУСИЈА

Из приказаних резултата можемо закључити да најјачу повезаност структуре личности и инфаркта миокарда на нивоу 0.01 имамо међу варијаблама Савесности и варијабли глобалне функције АНС-а и варијабли рада вагуса, као позитивних корелација. Оваква повезаност иде у прилог и практично више појашњава физиолошке корелате варијабле Савесности. Када знамо да варијабла Савесности означава способност самоконтроле у смислу дисциплиноване тежње ка циљевима и стриктно придржавање сопствених принципа, а ужи аспекти су компетентност, ред, осећај дужности, постигнуће и самодисциплина (Roberts et al., 2009), на основу наших резултата можемо рећи да су особе са израженом овом цртом уједно и особе које имају добро функционишући првенствено вагуса, а вероватно захваљујући њему и добро функционишући АНС у целини. Такође, значајне корелације, али на нивоу 0.05, јављају се међу следећим варијаблама: 1) варијабле Екстраверзије са варијаблама глобалне функције АНС-а и варијаблама вагуса у краткотрајним анализама у позитивном смеру; 2) варијабле Отворености са варијаблама функционисања вагуса у краткотрајним анализама и варијабли симпатикуса и вагуса мереним холтер анализама у позитивном смеру. Екстраверзија се, пре свега, односи на социјабилност и друштвеност уз следеће аспекте: топлина, дружељубивост, асертивност, активитет, потрага за узбуђењем и позитивне емоције. Отвореност подразумева естетску сензитивност, интелектуалну радозналост, интрацептивност, преференцију различитости, потребу за променом и независност мишљења, односно склоност недогматским ставовима. Иако је повезана са образовним статусом и интелектуалним нивоом, ова димензија није мера интелигенције, већ је повезана са дивергентним мишљењем. Ужи аспекти овог домена су отвореност ка фантазији, естетици, осећањима, акцији, идејама и вредностима.

Из претходно наведеног и само са аспекта кроскорелација можда можемо закључити да код особа код којих је изражена црта Савесности, Екстраверзије и Отворености постоји основана тенденција да ће физиолошке анализе дати добре показатеље функционисања рада првенствено вагуса и уопште глобално добре функције АНС-а мереним кратким анализама, а такође и добро функционисање и симпатикуса и вагуса на холтер анализама.

Овакви подаци говоре о томе да је краткотрајна функција симпатикуса једино у значајној позитивној вези са Савесношћу. Са кардиолошког аспекта, могло би се рећи да су овакви подаци и очекивани, јер кардиолози спрам свог искуства наводе да глобална функција АНС-а углавном прати рад вагуса (Liu, 2018), што се и у нашим подацима показало као тачно.

Квазиканоничком анализом података издвојила су се три квазиканоничка фактора: прва квазиканоничка функција говори о тенденцији да отворене и екстравертне особе имају добру функцију вагуса и добру генералну функцију АНС-а. Ова функција указује на нешто јаче учешће вагуса у базичној структури. У ранијим истраживањима показало се да су ХРВ варијабле биле повишене код пацијената који су имали ниже скорове на цртама анксиозности, неуротицизма, психофизиолошких симптома уопште, различитих страхова у вези са здрављем и депресијом. Систолни крвни притисак је био већи код пацијената са нижим нивоима анксиозности и неуротицизма (Џukić & Bates, 2015). Наше истраживање ово није потврдило. Друга квазиканоничка функција у базичном простору личности првенствено се пресликава у одсуство неуротицизма и интровертну личност, а све то говори о особи која са аспекта АНС-а има добру функцију симпатичког дела АНС-а. Такође, обрнуто, уколико особа има лошу функцију симпатикуса са аспекта базичних структура личности и из резултата нашег истраживања можемо очекивати особу која има изражену црту неуротицизма и екстраверзије. То би биле особе које су екстравертне, али уз високе скорове емоционалне узнемирености. Можемо рећи да је ово структура личности која иде уз врло неповољне показатеље функционисања рада АНС-а. Трећа квазиканоничка функција са аспекта квазиканоничке структуре личности се првенствено односи на екстравертну и ригидну особу. Са аспекта рада АНС-а ово су особе које имају добру функцију симпатикуса, али нешто лошију функцију вагуса (Everson-Rose et al., 2014). Резултати неких скоријих студија су подвукли важност беса и хостилности код озбиљних атеросклероза, инциденце коронарних болести, морбидитета и морталитета и кардиоваскуларног реактивитета. Супресија беса подразумева тенденцију суздржавања експресије беса или иритације других. У истраживањима ХРВ је био већи код пацијената који су имали нижи скор на цртама анксиозности, неуротицизма, психофизиолошких симптома уопште, различитих страхова у вези са здрављем и депресијом. Систолни крвни притисак је био већи код пацијената са

нижим нивоима анксиозности и неуротицизма (Collet, 1997). Наше истраживање ово није потврдило. Такође, једна од студија указује на то да репресивни стил понашања може бити предиктиван за коронарне болести. Такви резултати говоре о томе да више пажње треба посветити пацијентима који имају проблема са доживљавањем, описивањем и експресијом својих емоција као и онима који се показују као изузетно успешни у њиховој контроли (Миловановић, 1996). Наше истраживање није испитивало директно опис или експресију емоција пацијената, а на основу испитиваних црта личности домен Неуротичности донекле можемо довести у везу са репресивним стилем понашања, али не можемо потврдити претходно наведене налазе ове студије. Наиме, збирно посматрано могли бисмо рећи да када је особа стабилна и организована не постоје индикатори слабије функције симпатикуса. Генерално гледано, могли бисмо рећи да се добра функција вагуса највише ослања на добродушност и отвореност у простору базичне структуре личности. Код психолошки стабилних особа које су организоване и интровертне имамо добру функцију симпатикуса. Дакле, резултати ове анализе говоре у прилог разумевању функционисања АНС-а као амалгама насталог спрегом, специфичним комбиновањем функционисања базичних регулатора понашања и процесора. Друга ствар коју ваља истаћи је да постоји не само један већ неколико механизма преко којих се остварује повезаност функционисања базичне структуре личности и АНС-а. То значи да утицај базичне структуре на АНС није једнозначан, и да се, као што смо рекли, остварује путем различитих механизма. Када знамо да димензија Савесности означава способност самоконтроле у смислу дисциплиноване тежње ка циљевима и стриктно придржавање сопствених принципа, а ужи аспекти су компетентност, ред, осећај дужности, постигнуће и самодисциплина, на основу наших резултата можемо рећи да су уједно ово и особе које имају добро функционишући првенствено вагус, а вероватно захваљујући њему и добро функционишући АНС у глобалу. Данас је сасвим јасно да физиолошки системи постоје у нелинеарном, динамском стању, односно да се мењају и реагују на стимулусе по нелинеарном образцу. Сваки поремећај симпатовагалне равнотеже може довести до алармне ситуације и хиперфункције другог дела система, која уколико не буде супримирана води ка фаталном исходу (Strigo & Craig, 2016). Дакле, хиперфункција симпатикуса не може се схватити као узрок напрасне смрти, већ као последица већ нарушене

ног аутономног баланса. Исто тако, функција вагуса се не може схватити као протективна, јер се појачана симпатичка активност јавља управо као резултат инсуфицијенције парасимпатикуса. Осовина мозак-АНС-срце функционише као целина и све се гласније поставља питање да ли одговарајући психички фактори могу довести до губитка равнотеже у овом систему и последичне кардиоваскуларне дисфункције.

На крају, и ово истраживање, као и многа претходна, доказује постојање удела фактора психолошке природе у настанку коронарне болести. Међутим, не одговара на многа и даље отворена питања као што су:

- 1) идентификација психолошких фактора који имају одлучујућу улогу у настанку и развоју коронарног обољења;
- 2) како све ове психолошке факторе на најбољи могући начин детектовати;
- 3) који су специфични механизми деловања психолошких фактора и на који начин они изазивају или убрзавају коронарну болест;
- 4) колики је удео ових фактора у односу на остале факторе ризика у настанку коронарног обољења;
- 5) остаје и питање узрочно-последичног односа личности и коронарне болести, односно да ли одређене особине или психолошки фактори условљавају, прате или су само резултат коронарне болести или пак корелат неког скривеног и заједничког узрочника

ЗАКЉУЧАК

Последњих година се напуштају класични теоријски концепти и питања као што су то да ли у основи коронарне болести лежи одређени карактеристични склоп личности који може допринети развоју ове болести или је у питању само одређени емоционални окидач, психолошка траума. Постаје актуелно превазилажење супротних теоријских оријентација путем интегралног и мултидисциплинарног приступа коронарној болести. Истиче се да истраживања треба да укључе подједнако варијабле биолошког, психолошког и социолошког реда. Такође се, у складу са оваквом врстом истраживања, инсистира на савременој методологији која ће укључити у себе мултиваријантне нацрте, адекватне мултудимензионалне технике, контролисане узорке и варијабле и прецизне статистичке методе. Верује се да ће се на

тај начин решити нека од спорних питања у овој области као што су удео и механизми деловања психолошких фактора у ланцу у коме се преплићу и настављају једно на друго, емоција и телесна болест.

Наши резултати указују на то да је утицај личности на инфаркт посредован функцијама АНС-а, али су неопходна даља истраживања у овом пољу. Ограничења нашег истраживања су да се наша студија односи искључиво на пацијенте са прележаним нефаталним инфарктом миокарда и искључује сва друга кардиолошка обољења, спроведена је у хоспиталним условима без искључивања медикаментозне терапије која може имати утицаја на функционисање АНС-а, као и то да је узорак релативно мали и пригодан. Неопходна су нова истраживања у овом пољу са већим узорком како на општој популацији тако и на популацијама других болести. С обзиром на то да је истраживање било ретроспективног типа остаје отворено питање да ли су испитиване психолошке карактеристике последица резултат реаговања на болест или су оне заиста карактеристике које претходе/утичу на коронарну болест. Оправдање се можда може наћи у томе што су особе оболеле од ИМ најчешће средовечни људи а претпоставка је да се личност у зрелим годинама теже мења чак и под утицајем озбиљне болести. Међутим, ипак се претпоставља да ово истраживање није имуно од утицаја различитих психолошких реакција које су последица болести и хоспитализације.

ЛИТЕРАТУРА Adamović, V. (1982). *Psihologija obolelog od infarkta miokarda*. Beograd: Prosveta.

Arnold, S. V., Smolderen, K. G., Buchanan, D. M., Li, Y., Spertus, J. A. (2012). Perceived stress in myocardial infarction: long-term mortality and health status outcomes. *Journal of the American College of Cardiology*, 60 (18), 1756–1763. <https://doi.org/10.1016/j.jacc.2012.06.044>

Bigger Jr, J. T., Fleiss, J. L., Steinman, R. C., Rolnitzky, L. M., Schneider, W. J., Stein, P. K. (1995). RR variability in healthy, middle-aged persons compared with patients with chronic coronary heart disease or recent acute myocardial infarction. *Circulation*, 91 (7), 1936–1943. <https://doi.org/10.1161/01.CIR.91.7.1936>

Carney, R. M., Blumenthal, J. A., Stein, P. K., Watkins, L., Catellier, D., Berkman, L. F., Czajkowski, S. M., O'Connor, C., Stone, P. H., Freedland, K. E. (2001). Depression, heart rate variability, and acute myocardial infarction. *Circulation*, 104 (17), (2024–2028).

- Collet, C., Vernet-Maury, E., Delhomme, G., Dittmar, A., (1997). Autonomic nervous system response patterns specificity to basic emotions, France. *Laboratoire de Physiologie Neurosensorielle*, 62 (1-2), 45-57.
- Costa Jr, P. T. & McCrae, R. R. (2008). *The Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R)*. Sage Publications, Inc.
- Everson-Rose, S. A., Roetker, N. S., Lutsey, P. L., Kershaw, K. N., Longstreth Jr, W. T., Sacco, R. L., Alonso, A. (2014). Chronic stress, depressive symptoms, anger, hostility, and risk of stroke and transient ischemic attack in the multi-ethnic study of atherosclerosis. *Stroke*, 45 (8), 2318-2323. <https://doi.org/10.1161/STROKEAHA.114.004815>
- Ewing, D. J., Martin, C. N., Young, R. J., Clarke, B. F. (1985). The value of cardiovascular autonomic function tests: 10 years' experience in diabetes, American diabetes association, New York. *Diabetes Care*, 8, 491-498.
- Gang, Y. & Malik M., (2003). Heart Rate Variability Analysis in General Medicine. *Indian pacing and electrophysiology journal*, 3 (1), 34-40.
- Hegarty, G., Storey, L., Dempster, M., Rogers, D. (2020). Correlates of Post-Traumatic Growth Following a Myocardial Infarction: A systematic review. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 1-11 <https://doi.org/10.1007/s10880-020-09727-3>
- Thimas Bigger, Jr., Fleiss, J., Steinman, R., Rolnitzky, L., Schneider, W., Stein, P. (1995). RR variability in healthy, middle-age persons compared with patients with chronic coronary heart disease or recent acute myocardial infarction. *Circulation*, 91, 1936-1943.
- Boehm, J., Chen, Y., Williams, D., Ryff, C., Kubzansky, L. (2016). Subjective Well-Being and Cardiometabolic Health: An 8-11 Year Study of Midlife Adults. *Journal of Psychosomatic Research*, 85, 1-8.
- Liu, H. Y., Yang, Z., Meng, F. G., Guan, Y. G., Ma, Y. S., Liang, S. L., Li, L. M. (2018). Preoperative heart rate variability as predictors of vagus nerve stimulation outcome in patients with drug-resistant epilepsy. *Scientific reports*, 8 (1), 1-11.
- Malik, M. & Camm, A. J. (1993). Components of heart rate variability: what they really mean and what we really measure. *Cardiology Am J.*, 72 (11), 821-822.
- Malik, M. & Camm, A. J. (1994). Heart rate variability and clinical cardiology. *British heart journal*, 71 (1), 3. PMID: 8297689
- Milovanović, B. (1996). *Šećerna bolest i iznenadna srčana smrt*. Beograd: Big štampa.
- Nero, D., Agewall, S., Daniel, M., Caidahl, K., Collste, O., Ekenbäck, C., Tornvall, P. (2019). Personality traits in patients with myocardial infarction with non-obstructive coronary arteries. *The American journal of medicine*, 132 (3), 374-381. <https://doi.org/10.1016/j.amjmed.2018.11.010>

- Roberts, B. W., Jackson, J. J., Fayard, J. V., Edmonds, G., Meints, J. (2009). *Conscientiousness*. In: M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (369–381). The Guilford Press.
- Stewart, J. C., Hawkins, M. A., Khambaty, T., Perkins, A. J., Callahan, C. M. (2016). Depression and anxiety screens as predictors of 8-year incidence of myocardial infarction and stroke in primary care patients. *Psychosomatic medicine*, 78 (5), 593. doi: 10.1097/PSY.0000000000000315
- Strigo, I. A. & Craig, A. D. (2016). Interoception, homeostatic emotions and sympathovagal balance. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 371 (1708), 20160010. <https://doi.org/10.1098/rstb.2016.0010>
- Task Force of the European society of cardiology and the north american society of pacing and electrophysiology (1996). Heart rate variability; standards of measurement, physiological interpretation and clinical use. *European heart journal*, 17, 354–381.
- Đurić-Jočić, D., Džamonja-Ignjatović, T., Knežević, G. (2004a). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Đurić-Jočić, D., Džamonja-Ignjatović, T., Knežević, G., (2004b). *NEO PI-R primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Čukić, I. & Bates, T. C. (2015). The association between neuroticism and heart rate variability is not fully explained by cardiovascular disease and depression. *PloS one*, 10 (5), e0125882. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0125882>

JELENA, Ž. SUBOTIĆ-KRIVOKAPIĆ

HIGHER MEDICAL SCHOOL OF PROFESSIONAL STUDIES
“MILUTIN MILANKOVIĆ”, BELGRADE

DUŠAN J. RANĐELOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

SREĆKO T. POTIĆ

HIGHER MEDICAL SCHOOL OF PROFESSIONAL STUDIES
“MILUTIN MILANKOVIĆ”, BELGRADE

SUMMARY

BASIC PERSONALITY TRAITS IN PATIENTS
WITH MYOCARDIAL INFARCTION

On the topic of cardiovascular diseases, textbooks usually list a psychogenic factor as one of the last risk factors, and it is defined quite vaguely and differently as stress, trauma or personality traits. The five-factor model of personality that we used in our research belongs to the field of psychology that deals with the basic struc-

ture—basic personality traits. Basic personality traits are understood as non-cognitive, time-stable and, in relation to the characteristics of the sample, invariant dispositional constructs that can explain most of the variance of individual differences.

The main goal of the study is to relate heart rate variability (HRV) parameters with comprehensively described personality functioning thru NEO-PI-R inventory.

Sample consists of 95 persons (65 males and 32 females) with non-fatal cardiac arrest (age between 35 and 60). HRV and personality measurements were done during their hospital treatment. Personality dimensions were measured by NEO-PI-R inventory and HRV variables were measured by five tests for cardio-vascular reflexes by Ewing and Clark and by Holter monitoring.

Our results indicate that there are statistically significant correlations between Openness as psychological variable on one side, and different parameters of functioning of autonomic nervous system, measured indirectly thru HRV variables, on the other side. In our study product-moment correlation analysis was employed between personality and HRV variables and canonical analysis of covariance between linear composites extracted in two sets of variables (HRV and personality) was employed. Three statistically significant correlations were obtained. The first correlation reveals that absence of Openness is related to parameters indicating good functioning of sympathetic function. The second correlation reflects the relationship between elevated Neuroticism with good functioning of vagal segment of autonomic nervous system which is followed by slight unitability of sympathetic function registered by EKG analysis. Third correlation indicated that Extrovert persons has tendency of good sympathetic functioning which is followed by slight vagal disfunction measured by short term analysis.

There is not only one, but several mechanisms through which the connection between the functioning of the basic structure of personality and ANS is realized. This means that the influence of the basic structure on the ANS is not unambiguous, and that, as we have said, it is realized through different mechanisms.

Overcoming opposite theoretical orientations through an integral and multidisciplinary approach to coronary heart disease is becoming topical. It is emphasized that research should include equally variables of biological, psychological, and sociological order. Also, in accordance with this type of research, it insists on a modern methodology that will include multivariate designs, adequate multidimen-

sional techniques, controlled samples and variables and precise statistical methods. It is believed that in this way, some of the controversial issues in this area will be resolved, such as: the share and mechanisms of action of psychological factors in the chain in which emotions and physical illness intertwine and continue on each other. We hope that this paper is one in this direction.

KEYWORDS: basic personality traits; myocardial infarction; autonomic nervous system; NEO-PI-R; heart rate variability.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИВАНА М. ЗУБИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ „УНИОН – НИКОЛА ТЕСЛА“, БЕОГРАД
ФАКУЛТЕТ ЗА СПОРТ

ПРЕДИКЦИЈА МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ СПОРТИСТА НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ

САЖЕТАК. Циљ овог истраживања је да се испита да ли и у којој мери особине личности доприносе објашњењу менталне јачине спортиста. Узорак истраживања је чинило 100 спортиста који се баве различитим такмичарским спортовима. Ментална јачина је мерена упитником „Sports Mental Toughness Questionnaire“ („Упитник спортске менталне јачине“) – SMTQ (Sheard, Golby, Van Wersch, 2009), а ХЕКСАКО базичне црте личности инструментом HEXACO-60 (Ashton & Lee, 2009). Резултати су показали статистички значајне позитивне корелације између поштења, са једне, и самопоуздања ($r = 0,31$, $p < 0,01$), конзистентности ($r = 0,45$, $p < 0,01$), контроле ($r = 0,34$, $p < 0,01$) и укупне менталне јачине ($r = 0,46$, $p < 0,01$), са друге стране. Такође, утврђене су статистички значајне позитивне корелације екстраверзије, са једне, и самопоуздања ($r = 0,39$, $p < 0,01$), конзистентности ($r = 0,62$, $p < 0,01$), контроле ($r = 0,30$, $p < 0,01$) и укупне менталне јачине ($r = 0,44$, $p < 0,01$), са друге стране. Установљене су и статистички значајне позитивне корелације између савесности и самопоуздања ($r = 0,30$, $p < 0,01$), конзистентности ($r = 0,58$, $p < 0,01$), контроле ($r = 0,23$, $p < 0,01$) и укупне менталне јачине ($r = 0,52$, $p < 0,01$). Статистички значајне негативне корелације установљене су између емоционалности, са једне, и самопоуздања ($r = -0,37$, $p < 0,01$), конзистентности ($r = -0,46$, $p < 0,01$), контроле ($r = -0,46$, $p < 0,01$) и укупне менталне јачине ($r = -0,54$, $p < 0,01$), са друге стране. Док корелације пријатности и отворености ка искуствима, са једне, и димензија и укупне менталне јачине, са друге стране, нису статистички значајне. Мултипла регресиона анализа је спроведена са циљем предикције менталне јачине спор-

¹ zubicivana@gmail.com

Рад је примљен 22. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

тиста на основу особина личности. Од укупног варијабилитета менталне јачине, 34% варијабилитета се може објаснити на основу особина личности спортиста. Резултати су показали да је емоционалност статистички значајан предиктор менталне јачине. Парцијални доприноси осталих особина личности нису статистички значајни. Ова студија је дала допринос разумевању особина личности спортиста које доприносе њиховој менталној јачини, суочавању са изазовима и реаговању у такмичарским ситуацијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: особине личности; ментална јачина; спортисти.

УВОД

ОСОБИНЕ ЛИЧНОСТИ

Личност се сматра најважнијом облашћу психологије због њеног несумњивог утицаја на разумевање човекове природе и његовог психичког живота, али и због њених директних утицаја на индивидуалне разлике у понашању људи. Упркос томе, нема дефиниције личности која је опште прихваћена (Petz, 2005), јер је тешко наћи дефиницију која је толико свеобухватна да укључује унутрашње карактеристике, социјалне ефекте, квалитете ума, телесне карактеристике, односе с другима и унутрашње циљеве (Larsen & Buss, 2007). Могу се издвојити нека заједничка и прихваћена значења појма личности. Личност представља свеобухватну целину, интеграцију особина појединца у релативно стабилну и јединствену организацију која детерминише његову активност у променљивој околини, обликује се и мења под утицајем те активности (Petz, 2005). Постоје многе теорије које на различите начине објашњавају структуру и развој личности, али постоји слагање да личност значајно утиче на људско понашање.

У последње две деценије XX века, модел Великих пет се развио у доминантну теоријску и истраживачку парадигму када је у питању структура базичних црта личности (Goldberg, 1990; John, Naumann, Soto, 2008; Costa & McCrae, 2008). По овом моделу, личност је структурирана из пет базичних, међусобно ортогоналних црта: неуротицизам, екстраверзија, отвореност, сарадљивост и савесност. Ових пет црта су се показале као успешни предиктори различитих врста понашања (Soto & Jackson, 2013). Међутим, студије спроведене крајем деведесетих година пружиле су назнаке да треба испитати шестофакторску структуру латентних димензија. Вероватно најпознатију операционализацију овако ревиди-

раног лексичког модела личности представља ХЕХАСО (HEXACO) структура (Ashton & Lee, 2007; Lee & Ashton, 2008; Ashton, Lee, De Vries, 2014), чији је назив акроним за димензије које су у њему репрезентоване: Поштење (H – Honesty/Humility), Емоционалност (E – Emotionality), Екстраверзија (X – eXtraversion), Пријатност (A – Agreeableness), Савесност (C – Conscientiousness) и Отвореност (O – Openness).

ПОШТЕЊЕ. Особину поштења карактеришу особине попут искрености, скромности и избегавања похлепе насупрот уображености и похлепи. Особе са високо израженом овом димензијом нису склоне варању и манипулацији, нити их мотивише материјална добит или социјални статус. Насупрот томе, особе са ниско израженом димензијом поштења склоне су да крше правила, мотивисане су материјалним добитком и имају снажан осећај самопоуздања.

ЕМОЦИОНАЛНОСТ. Бојажљивост, тескобност, зависност од других и сентименталност насупрот неустрашивости, независности и неемоционалности темељни су опис димензије емоционалности. Високо емоционалне особе склоније су доживљавању страха и тескобе, те имају потребу за остваривањем блиских веза и примањем емоционалне подршке. С друге стране, особе са ниском емоционалношћу немају бригае ни страхове, чак и у стресним или опасним ситуацијама, а своје емоције не деле с другима.

ЕКСТРАВЕРЗИЈА. Карактеристике ове димензије су друштвеност, животност, социјална одважност и самопоштовање насупрот срамежљивости и пасивности. Особе са високом екстраверзијом се осећају позитивно у својој кожи, уживају у друштву и интеракцијама с људима, те доживљавају позитивне осећаје ентузијазма и енергије. Насупрот томе, особе на супротном полу димензије се осећају неугодно у социјалним ситуацијама, односно срамежљивије су и пасивне у односима с другима, индиферентне су према социјалним активностима и осећају мање оптимизма.

ПРИЈАТНОСТ. Стрпљивост, нежност, флексибилност и опраштање вежу се уз пријатност. Блага природа и толеранција специфична је за појединце који имају високу израженост пријатности, као и спремност на компромис и сарадњу са другима, те контролу темперамента. На супротном полу карактеристичан је нагли темперамент, иритабилност, критичност и склоност расправљању.

САВЕСНОСТ. Особине које дефинишу савесност су марљивост, организованост, разборитост и перфекционизам насупрот неуредности, немарности, неодговорности и лењости. Преданост раду, тежња ка савршенству и опрезност приликом доношења одлука карактеристике су особа са високом израженом савесношћу. С друге стране, особе с ниско израженом димензијом савесности избегавају тешке и захтевне задатке, а одлуке доносе импулсивно или с мало размишљања.

ОТВОРЕНОСТ КА ИСКУСТВИМА. Димензија отворености ка искуствима састоји се од радозналости, уважавања естетике, креативности и неконвенционалности насупрот немаштовитости и конвенционалности. За особе које имају високу израженост отворености ка искуствима је специфична креативност, имагинација, оригиналност и интелектуална знатижеља и занимање за необичне људе и идеје. Особе са ниском израженошћу ове димензије нису интелектуално радознале па их не привлаче неконвенционалне идеје.

Проучавање особина личности заузима значајно место у области психологије спорта (Garcia-Naveira, Ruiz, Pujals, 2011). Значајно је изучавање особина личности спортиста и њених утицаја на друге психолошке карактеристике које су круцијални фактори успеха и постигнућа. Особине личности спортиста се разликују у поређењу са особинама људи који се не баве такмичарским спортом. Тако спортисте карактеришу у односу на неспортисте већа екстраверзија и нижи неуротицизам (Mckelvie, Lemieux, Stout, 2003; Wilson, Krueger, Gu, 2005; DeMoor, Beem, Stubbe, 2006); већа емоционална стабилност (Garcia-Naveira et al., 2011; Rhodes, Courneya, Jones, 2005; Wilson et al., 2005). Преглед резултата истраживања указује да је личност релевантна за спортски успех (Rees et al., 2016). У прилог значајности особина личности за успех у спорту говори и лонгитудинална студија (Aidman, 2007) у којој су испитиване особине личности врхунских младих спортиста чији је напредак праћен током седам година. Резултати су показали да су особине личности главна разлика између спортиста који се спортом баве професионално и оних који су напустили спорт. Спортисти са већом савесношћу користе боље стратегије припреме (Woodman, Zourbanos, Hardy, Beattie, McQuillan, 2010), имају мање непромишљених ризика (Merritt & Tharp, 2013), користе ефективније стратегије суочавања са стресом пре и током такмичења (Kaiseler, Polman, Nicholls, 2012). А спортисти са већом екстраверзијом и ниским

неуротицизмом на адекватнији когнитивни и емоционални начин реагују на неуспех у спорту (Allen, Greenlees, Jones, 2014) и имају боље односе са тренером (Asc, Kelecek, Altinatas, 2015). Спортисти са већом израженошћу особина пријатности и савесности имају боље односе са саиграчима у тиму (Jackson, Dimmock, Gucciardi, Grove, 2010) и са тренерима (Jackson, Dimmock, Gucciardi, Grove, 2011). Особине личности односно Неуротицизам и Савесност су повезане са постигнућем спортисте (статистика током игре) и оценом од стране тренера (Piedmont, Hill, Blanco, 1999). Резултати истраживања (Mirković i Radetić Lovrić, 2019) показали су да димензије личности модела Великих пет у значајној мери детерминишу мотив постигнућа код спортиста, а најснажнијом детерминатом показала се Савесност. Такмичарски дух је позван са особинама личности мрачне тријаде на узорку шпанских спортиста који се активно такмиче (González-Hernández, Cuevas-Campos, Tovar-Gálvez, Melguizo-Rodríguez, 2020). Агресивност је повезана са екстраверзијом, пријатношћу и емоционалном стабилношћу код спортиста (Trninić, Barančić, Nazor, 2008). Спортисти који се такмиче на националном и интернационалном нивоу имају већу израженост савесности и нижи неуротицизам у поређењу са спортистима који се такмиче на клупским и регионалним такмичењима (Allen, Greenlees, Jones, 2011). Спортисти који су ушли у избор да учествују на параолимпијским играма имају већу израженост особине пријатности и нижу анксиозност од спортиста који нису имали прилике да учествују на овом такмичењу а били су на квалификацијама (Martin, Malone, Hilyer, 2011). У већини истраживања која су изучавала личност спортиста особине су операционализоване преко петофакторских модела личности (Rhodes et al., 2005; Wilson et al., 2005; DeMoor et al., 2006). С обзиром на мали број постојећих истраживања и на све већу популарност шестофакторског решења базичних особина личности, у овом истраживању је коришћен ХЕКСАКО модел личности.

МЕНТАЛНА ЈАЧИНА СПОРТИСТА

Ментална јачина дефинисана је као скуп вредности, ставова, емоција и сазнања која утичу на начин на који појединац приступа, реагује и процењује захтевне догађаје да би постигао своје циљеве (Gucciardi & Gordon, 2009). Такође је ментална јачина одређена као непоколебљива истрајност и убеђење у неки циљ упркос притиску или неповољностима (Middleton, Marsh, Martin,

Richards, Perry, 2004). Заједничка карактеристика свих дефиниција је да ментална јачина представља индивидуални квалитет који лежи у појединцу а који представља предиспозицију особе да се може одупрети или издржати изазовне или неповољне ситуације. Ментална јачина представља један од кључних атрибута за успех у такмичарском спорту и развој шампионских спортских извођача (Gould, Dieffenbach, Moffet, 2002; Durand-Bush, Salmela, 2002; Clough, Earle, Sewell, 2002; Jones, Hanton, Connaughton, 2007; Connaughton & Hanton, 2008; Crust & Clough, 2011). Узимајући у обзир значајан утицај на успех спортиста, ментална јачина је постала истакнуто истраживачко подручје у литератури о спортским перформансама (Baker, Côté, Deakin, 2005). Практични интерес изучавања менталне јачине је способност стицања менталне јачине кроз спортске и неспортске развојне утицаје и искуства (Bauman, 2016), као и кроз психолошке интервенције (Beauchamp, Jackson, Lavelle, 2007).

Последњих двадесет година, велики акценат стављен је на концепт менталне јачине у области психологије спорта и физичког вежбања. Ментална јачина у спорту (Thelwell, Veston, Greenless, 2005) представља урођено или развијено стање психолошке оштрине које омогућава спортисти да се увек боље од својих противника носи са многим захтевима (такмичење, тренинг, начин живота) које спорт ставља пред њега и да буде доследнији, одлучнији, концентрисанији, самопозданији и са већом емоционалном регулацијом у ситуацијама притиска од противника. Голдберг (2005) нуди сличну дефиницију менталне јачине која укључује факторе као што је способност спортисте да се носи са притиском / стресом / недаћама, да се опорави након неуспеха, да истраје и да буде емоционално отпоран. Ширд (2010) указује на менталну јачину као начин размишљања који стоји иза спортског успеха. Ментално јаки спортисти имају тенденцију да буду посвећени, самомотивисани и такмичарски настројени, ефикасније превладавају стрес, имају способност веће концентрације чак и у ситуацијама када су под притиском и када се високи захтеви успеха и превладавања неуспеха постављају испред њих (Crust & Clough, 2011). Џонс и сарадници (2007) идентификују психолошке квалитете ментално јаких спортиста. Њихова анализа открила је 30 психолошких атрибута за које се сматра да су од суштинске важности за ментално јаке спортисте, који су груписани у оквиру четири посебне димензије: став / начин размишљања (нпр. веровање у себе), тренинг (нпр.

померање граница), такмичење (нпр. јак фокус) и након такмичења (нпр. превладавање неуспеха). Карактеристике спортиста високе менталне јачине су: непоколебљива вера у себе, своје квалитете и способности које чине спортисту бољим од противника; добра физичка, ментална и емоционална припремљеност; уверење у способност остварења циљева; чврста уверења са мало тврдоглавости; јака воља и жеља за победом и напредовање упркос препрекама на путу до циљева у спорту; психолошка контрола у неочекиваним ситуацијама које нису под контролом спортисте; јака концентрација посебно у ситуацијама у којима постоји пуно ометања; упорност и прилагодљивост ради постизања циљева; неподложност утиску од резултата противника или противничке екипе; јака такмичарска оријентација; прихватање анксиозности пред такмичење као неминовност и спознаја спортисте да је може превладати; страственост у вези спорта; висока спремност за игру и такмичење; укључивање и искључивање спортског фокуса по потреби; непустајање пред тренутним неуспехом; интернализована мотивација и жеља за успехом; развијање у условима притиска услед такмичења; суочавање са проблемима и недопуштање да мали проблем постане већи проблем који је теже решити; фокусираност на спорт упркос дешавањима и ометањима из области личног живота; померање граница физичког и емотивног бола са циљем остварења жељеног циља (Creasy, Stratton, Maina, Rearick, Reincke, 2008). Гучиарди, Хантон, Гордон, Малет и Темди (2015) претпостављају шест индикатора менталне јачине спортиста: самоефикасност, начин размишљања о успеху, оптимизам, знање о контексту, емоционална регулација и регулација пажње. Ментална јачина се односи на скуп личних ресурса (урођених и развијених) повезаних са стремљењем спортиста ка оптималним нивоима спортских перформанси, без обзира на позитивне и негативне ситуационе захтеве (Egan & Stelmack, 2003; Duriez, Soenens, Beyers, 2004). Голд, Дифенбах и Мофет (2002) утврђују да је ментална јачина веома важна компонента успеха америчких олимпијских шампиона. Наиме, 73% испитаника је високо оценило значај ове особине,

У постојећој литератури, значајна пажња посвећена је испитивању различитих варијабли повезаних са менталном јачином. Ментална јачина спортиста је повезана са применом ефикасних стратегија суочавања са стресом, подржавајућим порукама које особа самој себи упућује, стратегијама опуштања и визуелизаци-

јом (Egloff & Gruhn, 1996; Golby, Sheard, van Wersch, 2007; Gucciardi & Gordon, 2009). Ментално јачи спортисти имају већу способност за врхунске доживљаје, већу концентрацију (Gucciardi et al., 2008; Crust, 2009; Hanin, 2010), стресоре доживљавају као мање интензивне (Gucciardi & al., 2015) и оријентисанији су на остваривање потенцијала и постизање циљева (Gucciardi, Stamatidis, Ntoumanis, 2017). У студији која је испитивала врхунске спортисте установљено је да је ментална јачина повезана са контролом емоција, оријентацијом на задатак, способношћу фокусирања и јаком мотивацијом (Swann, Crust, Allen-Collinson, 2016). Ментално јачи спортисти одржавају ниво перформанси током изазова; доживљавају притисак као мотивацију за напредак; и одржавају емоционалну, когнитивну и бихевиоралну контролу упркос ситуационим стресорима (Allen et al., 2014). Позитивне ефекте ментална јачина има на психолошко благостање спортиста као што су позитивни односи са другима, смисао живота, лични развој, самоприхватање, врхунске вештине и аутономија (Micoogullari, Odek, Beyaz, 2017). Ментална јачина спортиста је повезана са самопоуздањем, упорношћу, вером у себе, позитивним уверењима и визуелизацијом (Zeiger & Zeiger, 2018). Испитивана је релација особина Великих пет и менталне јачине спортиста (Goddard, Roberts, Anderson, Woodford, Byron-Daniel, 2019). Резултати су показали повезаност менталне јачине, са једне, и неуротицизма, екстраверзије, отворености ка искуствима и савесношћу, са друге стране. Такође је утврђено да ментална јачина помаже спортистима у постизању успеха оптимизацијом вежбања, превазилажењем неуспеха и развијањем менталних вештина неопходних за победу (Norris, 1999). Важан предуслов за висока спортска постигнућа је ментална јачина (Sheard, 2010). Доследно се емпиријски потврђује да је ментална јачина повезана са успешним перформансама и код елитних спортиста (Mahoney, Gucciardi, Ntoumanis, Mallet, 2014) и код младих спортиста (Weinberg, Butt, Mellano, Harmsion, 2017). Истраживања су показала да је једна од разлика успешних и мање успешних спортиста у менталној јачини (Golby, Sheard, Lavallee, 2003; Thomas, Schlinker, Over, 1996).

МЕТОДОЛОШКИ ДЕО

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Претходно изнет преглед радова указује на значај особина личности и менталне јачине за успех, ментално здравље, психолошку припремљеност за такмичење код спортиста. Да бисмо боље разумели менталну јачину спортиста, потребно је утврдити да ли и које особине личности доприносе развоју овог значајног фактора за успех спортиста. Циљ овог истраживања је да се испита да ли и у којој мери особине личности ХЕКСАКО модела доприносе објашњењу менталне јачине спортиста.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Очекивале су се позитивне релације поштења, екстраверзије и савесности, са једне, и димензија и укупне менталне јачине, са друге стране. Потом су се очекивале негативне везе емоционалности и димензија и укупне менталне јачине.

УЗОРАК

Узорак истраживања је чинило 100 спортиста, 59 мушкараца и 41 жена. Структура узорка по старости изгледа овако: 50 спортиста има од 20 до 25 година; 23 испитаника од 25 до 30 година; 24 спортиста од 30 до 35 година; 3 испитаника има преко 35 година. Узорак чини 58 спортиста индивидуалних спортова (стреличарство, различите врсте борилачких вештина, тенис) и 42 спортиста колективних спортова (кошарка, фудбал, одбојка), а просечни број година тренирања спорта у којем се такмичи је 10,29 ($СД=7,87$).

ПОСТУПАК ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је спроведено од октобра до краја децембра 2020. године. Испитивани су спортисти из Београда, Пирота, Ниша, Новог Сада и Новог Пазара. Испитаници су информисани о сврси истраживања, анонимности и начину коришћења података. Попуњавање упитника је трајало у просеку 15 минута.

ИНСТРУМЕНТИ

Ментална јачина је мерена „Упитником спортске менталне јачине“ („Sports Mental Toughness Questionnaire“ – SMTQ) (Sheard, Golby, van Wersch, 2009). Овај упитник је састављен од 14 тврдњи са понуђеном четвртостепеном скалом Ликертовог типа за давање степена сагласности за дату тврдњу. Понуђени степени сагласности се крећу од: 1 – уопште се не слажем до 4 – потпуно се слажем. Упитником се мере три димензије и укупна ментална јачина. Сумациони скор на скали показује меру менталне јачине. Поред укупног скорa, ментална јачина се може посматрати и кроз три димензије: самопоуздање („Под притиском могу да доносим одлуке са самопоуздањем и посвећеношћу“), конзистентност („Посвећен сам извршавању задатака које морам обавити“) и контрола („Узнемирим се због догађаја које нисам очекивао или не могу да контролишем“).

Хексако базичне црте личности мерене су инструментом НЕХАСО-60 (Ashton & Lee, 2009). Тај инструмент, који представља операционализацију хексако модела структуре личности, мери шест широких домена личности: Поштење, Екстраверзија, Емоционалност, Пријатност, Савесност и Отвореност за искуства. Упитник НЕХАСО-60 садржи укупно 60 ставки које мере тих 6 домена (по 10 за сваки фактор). Испитаници на скали од 1 до 5 (од „уопште се не слажем“ до „у потпуности се слажем“) исказују степен слагања са сваком од 60 тврдњи. Особине које садржи овај модел су: поштење („Никада не бих прихватио мито, чак ни врло велики“), емоционалност („Понекад не могу да се суздржим да не бринем о ситницама“), екстраверзија („Више волим послове који подразумевају контакте с људима него послове где бих радио сам“), пријатност („Углавном се не љутим на људе, чак ни на оне који су ме јако повредили“), савесност („Планирам унапред и организујем се како бих избегао да завршавам нешто у последњем тренутку“) и отвореност („Свиђају ми се људи који имају неконвенционалне (необичне) ставове“).

Упитник је садржао и део који се односио на демографске варијабле: пол (мушки/женски), старост, спорт којим се испитаник бави (индивидуални или тимски), број година тренирања спорта.

РЕЗУЛТАТИ

Преглед резултата истраживања чине дескриптивни параметри и поузданост скала и субскала, корелације основних варијабли и предикција менталне јачине и њених димензија на основу особина личности спортиста коришћењем регресионих анализа.

Прво су представљени дескриптивни параметри варијабли истраживања као и поузданост коришћених скала и субскала.

	АС	СД	КРОМБАХОВ АЛФА КОЕФИЦИЕНТ
Поштење	3,75	0,87	0,83
Емоционалност	2,92	0,83	0,84
Пријатност	3,08	0,61	0,69
Екстраверзија	3,44	0,85	0,86
Савесност	3,72	0,86	0,85
Отвореност ка искуствима	3,39	0,69	0,74
Самопоуздање	3,11	1,5	0,79
Конзистентност	3,45	0,84	0,72
Контрола	2,88	1,22	0,72
Ментална јачина	2,96	0,70	0,89

ТАБЕЛА 1: АРИТМЕТИЧКА СРЕДИНА И СТАНДАРДНА ДЕВИЈАЦИЈА ВАРИЈАБЛИ ИСТРАЖИВАЊА И ПОУЗДАНОСТ СКАЛА ИСТРАЖИВАЊА

Преглед Табеле 1. указује на високе вредности поузданости Хексако скала, једино је поузданост скале пријатности нешто нижа. Поузданост скале менталне јачине и субскала су задовољавајуће.

У Табели 2. представљени су коефицијенти корелације особина личности спортиста и њихове менталне јачине.

	САМОПОУЗДАЊЕ	КОНЗИСТЕНТНОСТ	КОНТРОЛА	МЕНТАЛНА ЈАЧИНА
Поштење	,316**	,453**	,341**	,461**
Емоционалност	-,371**	-,464**	-,464**	-,545**

ТАБЕЛА 2: КОРЕЛАЦИЈЕ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ СПОРТИСТА И ЊИХОВЕ МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ

Пријатност	-,118	,015	,192	,151
Екстраверзија	,394**	,621**	,300**	,444**
Савесност	,302**	,581**	,236*	,519**
Отвореност ка иску- ствима	-,120	,001	-,031	,191

ТАБЕЛА 2: КОРЕЛАЦИЈЕ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ СПОРТИСТА И ЊИХОВЕ МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ

* p < 0.05; ** p < 0.01; *** p < 0.001.

Резултати у Табели 2. показују статистички значајне позитивне корелације између поштења, екстраверзије, савесности као особина личности, са једне, и самопоуздања, конзистентности, контроле и укупне менталне јачине, са друге стране. Статистички значајне негативне корелације установљене су између емоционалности, са једне, и самопоуздања, конзистентности, контроле и укупне менталне јачине, са друге стране, док корелације пријатности и отворености ка искуствима, са једне, и димензија и укупне менталне јачине, са друге стране, нису статистички значајне.

У наставку рада приказани су резултати четири регресионе анализе. Предиктори ових анализа су особине личности (поштење, емоционалност, пријатност, екстраверзије, савесности, отвореност ка искуствима), а критеријуми су редом ментална јачина, самопоуздање, конзистентност и на крају контрола. Прво је приказана мултипла регресиона анализа која је спроведена са циљем предикције менталне јачине спортиста на основу особина личности.

	ВЕТА	T	SIG.
Поштење	,141	1,250	,214
Емоционалност	-,295	-2,593	,011
Пријатност	,098	1,070	,287
Екстраверзија	,082	,616	,539
Савесност	,190	1,252	,214
Отвореност ка искуствима	,078	,898	,371

ТАБЕЛА 3: ПРЕДИКЦИЈА МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ СПОРТИСТА НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ

Коефицијент мултипле корелације ($R = 0,621$) статистички је значајан ($F(6) = 9,733$; $Sig = 0,000$). У складу с тим, евидентно је да између скупа предиктора узетих заједно и изражености менталне јачине постоји линеарна повезаност. Од укупног варијабилитета у погледу ове критеријумске варијабле 34% варијабилитета ($R\text{ Square} = 0,346$) може се објаснити на основу тога што се спортисти разликују у погледу особина личности. Преглед парцијалних стандардизованих регресионих коефицијената указује да статистички значајан парцијални допринос објашњењу индивидуалних разлика у погледу изражености менталне јачине има емоционалност са негативним предзнаком. Парцијални доприноси осталих предиктора нису статистички значајни.

Следи регресиона анализа у којој је критеријумска варијабла самопоуздање као димензија менталне јачине а предиктори су особине личности спортиста.

	ВЕТА	T	SIG.
Поштење	,155	1,257	,212
Емоционалност	-,270	-2,157	,034
Пријатност	-,205	-2,040	,054
Екстраверзија	,228	1,550	,124
Савесност	-,082	-,495	,622
Отвореност ка искуствима	-,175	-1,830	,070

ТАБЕЛА 4: ПРЕДИКЦИЈА САМОПОУЗДАЊА КАО ДИМЕНЗИЈЕ МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ СПОРТИСТА

Коефицијент мултипле корелације ($R = 0,509$) статистички је значајан ($F(6) = 5,427$; $Sig = .000$). Установљено је да се 25% варијабилитета ($R\text{ Square} = 0,259$) самопоуздања као димензије менталне јачине може објаснити на основу особина личности. Резултати су показали да је статистички значајан предиктор самопоуздања као димензије менталне јачине емоционалност. Остали предиктори нису статистички значајни.

У Табели 5. дати су резултати регресионе анализе и предикције конзистентности као димензије менталне јачине на основу особина личности спортиста.

	БЕТА	T	SIG.
Поштење	,119	1,113	,269
Емоционалност	-,065	-,600	,550
Пријатност	,039	,451	,653
Екстраверзија	,406	3,202	,002
Савесност	,192	1,334	,185
Отвореност ка искуствима	-,091	-1,097	,276

ТАБЕЛА 5: ТАБЕЛА 5: ПРЕДИКЦИЈА КОНЗИСТЕНТНОСТИ КАО ДИМЕНЗИЈЕ МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ СПОРТИСТА

Резултати су показали да је коефицијент мултипле корелације ($R = ,669$) статистички значајан ($F(6) = 12,566$; $Sig = 0,000$). Од укупног варијабилитета у критеријума 44% варијабилитета ($R\text{ Square} = 0,44$) може се објаснити на основу тога што се спортисти разликују у погледу особина личности. Увидом у парцијалне стандардизоване регресионе коефицијенте закључује се да статистички значајан парцијални допринос објашњењу индивидуалних разлика у погледу изражености менталне јачине има екстраверзија са позитивним предзнаком. Парцијални доприноси осталих предиктора нису статистички значајни.

На крају је дат приказ резултата регресионе анализе у којој је критеријумска варијабла контрола као димензија менталне јачине а предиктори су особине личности спортиста.

	БЕТА	T	SIG.
Поштење	,229	1,855	,067
Емоционалност	-,343	-2,748	,007
Пријатност	,103	1,025	,308
Екстраверзија	,214	1,456	,149
Савесност	-,257	-1,548	,125
Отвореност ка искуствима	,010	,102	,919

ТАБЕЛА 6: ПРЕДИКЦИЈА КОНТРОЛЕ КАО ДИМЕНЗИЈЕ МЕНТАЛНЕ ЈАЧИНЕ НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ СПОРТИСТА

Коефицијент мултипле корелације ($R = 0,510$) статистички је значајан ($F(6) = 5,454$; $Sig = 0,000$). Установљено је да се 26% варијабилитета ($R\text{ Square} = 0,260$) контроле као димензије менталне

јачине може објаснити на основу особина личности. Резултати су показали да је емоционалност статистички значајан предиктор контроле као димензије менталне јачине. Остали предиктори нису статистички значајни.

ДИСКУСИЈА

Циљ овог истраживања је да се испита да ли и у којој мери особине личности доприносе објашњењу менталне јачине спортиста.

Резултати показали статистички значајне позитивне корелације између савесности, са једне, и самопоуздања, конзистентности, контроле и укупне менталне јачине, са друге стране. Савеснији спортисти имају већу способност фокусирања, јачу интернализовану мотивацију, жељу за успехом, чврста уверења и добру физичку, менталну и емоционалну припремљеност. Спортисти који су марљивији, организованији, дисциплинованији имају већу веру у сопствене способности да остваре циљеве и буду бољи од других, стабилнији су у својим напорима да достигну успех и сматрају се одговорним за своје перформансе, док спортисте који имају нижу савесност карактерише у већој мери екстернализована мотивација и мања способност фокусирања. Овакви спортисти су у већој мери неодговорни, несавесни, одлуке доносе импулсивно, избегавају захтевне и тешке задатке, немају високо самопоуздање, нису одлучни и не контролишу адекватно своје емоције и понашање.

Овом студијом су установљене и статистички значајне позитивне корелације између екстраверзије, са једне, и самопоуздања, конзистентности, контроле и укупне менталне јачине, са друге стране. Екстравертнији спортисти су упорнији у постизању циљева, они су страственији у вези спорта, увек су спремни за игру и тамичење. Спортисти који су екстравертни, ентузијастични и енергични и који имају тимски дух такође су и самопоуздани, виде претње као прилике, воле изазове, предани су својим циљевима, имају јаку емоционалну и бихејвиоралну контролу. Екстравертније, друштвеније и комуникативније особе су ментално јаче (Egan и Stelmack, 2003; Horsburgh, Schermer, Veselka, Vernon, 2009; Goddard et al., 2019), а екстравертније особе кроз комуникацију са људима себи обезбеђују социјалну подршку која је кључ у развијању менталне јачине (Connaughton & Hanton, 2009). Са друге стране, интровертнији спортисти који су пасивнији и песимистичнији, немају веру у

себе и своје способности, нису одлучни, сумњају у себе, лако се фрустрирају и предају негативним емоцијама.

Статистички значајне негативне корелације установљене су између емоционалности, са једне, и самопоуздања, конзистентности, контроле и укупне менталне јачине, са друге стране. Емоционалнији спортисти су анксиознији пред такмичења и не верују да могу да ставе под контролу своја осећања, не могу да се концентришу у ситуацијама у којима постоји пуно ометања, подложни су утиску резултата противника или противничке екипе. Спортисти који су склонији доживљавању страха и тескобе брину се да не греше, не верују у своје капацитете, нису одлучни, не могу да се концентришу, анксиозни су и лако се фрустрирају. Мање емоционалнији спортисти не посустају пред тренутним неуспехом, напредују и у условима пристиска услед такмичења, фокусирани су на спорт упркос дешавањима и ометањима из области личног живота, имају јаку вољу и жељу за победом и напредовањем упркос препрекама на путу до циљева у спорту и могу да контролишу своје емоције. Спортисти који су неустрашиви немају брига ни страхове, чак су и у стресним или опасним ситуацијама такође самопоуздани, одлучни, непоколебљиви у својим замислима, имају јаку емоционалну и бихејвиоралну контролу и нису анксиозни. И друге студије су показале повезаност емоционалности и менталне јачине (Cerin, 2004; Maddi, 2006).

Резултати су показали статистички значајне позитивне корелације између поштења, са једне, и самопоуздања, конзистентности, контроле и укупне менталне јачине, са друге стране. Поштенији спортисти суочавају се са проблемима и не допуштају да мали проблем постане већи, који је теже решити, и имају чврста уверења према којима поступају. Спортисти који су поштени и искрени такође верују у своје способности, предани су и посвећени својим циљевима, сматрају се одговорнима за своје перформансе. Насупрот томе, спортисти који су склони да крше правила, похлепни, мотивисани искључиво материјалним добитком, такође су и неодговорни, несавесни, одлуке доносе импулсивно, избегавају захтевне и тешке задатке, немају високо самопоуздање, нису одлучни и не контролишу адекватно своје емоције и понашање.

Корелације пријатности и отворености ка искуствима, са једне, и димензија и укупне менталне јачине, са друге стране, нису статистички значајне.

Истраживање се састоји од резултата четири регресионе анализе. Предиктори ових анализа су особине личности (поштење, емоционалност, пријатност, екстраверзије, савесности, отвореност ка искуствима), а критеријуми су редом ментална јачина, самопоуздање, конзистентност и на крају контрола. Прво, мултипла регресиона анализа је спроведена са циљем предикције менталне јачине спортиста на основу особина личности. Од укупног варијабилитета менталне јачине 34% варијабилитета се може објаснити на основу особина личности спортиста. Статистички значајан парцијални допринос објашњењу индивидуалних разлика у погледу изражености менталне јачине има емоционалност. Парцијални доприноси осталих особина личности нису статистички значајни. У другој регресионај анализи критеријумска варијабла је самопоуздање као димензија менталне јачине, а предиктори су особине личности спортиста. Утврђено је да се 25% варијабилитета самопоуздања може објаснити на основу особина личности. Резултати су показали да је статистички значајни предиктор самопоуздања емоционалност. Остали предиктори нису статистички значајни. Трећа регресиона анализа представља резултате предикције конзистентности као димензије менталне јачине на основу особина личности спортиста. Од укупног варијабилитета у погледу критеријума, 44% варијабилитета се може објаснити на основу особина личности. Статистички значајан парцијални допринос објашњењу индивидуалних разлика у погледу изражености ове димензије менталне јачине има екстраверзија са позитивним предзнаком. Парцијални доприноси осталих предиктора нису статистички значајни. На крају је спроведена регресиона анализа у којој је критеријумска варијабла контрола као димензија менталне јачине, а предиктори су особине личности спортиста. Установљено је да се 26% варијабилитета контроле као димензије менталне јачине може објаснити на основу особина личности. Резултати су показали да је статистички значајни предиктор контроле емоционалност. Остали предиктори нису статистички значајни.

ЗАКЉУЧАК На основу добијених резултата може се закључити да су почетне претпоставке делимично потврђене. Наиме, потврђене су очекиване релације менталне јачине, са једне, и екстраверзије, савесности, емоционалности, са друге стране, док прет-

постављена повезаност отворености за искуства и менталне јачине није потврђена на узорку истраживања.

Основни недостатак овог истраживања, који треба имати у виду при тумачењу резултата истраживања, јесте број испитаника. Узорак студије је био пригодан јер се састојао доминантно од спортиста који се образују или су завршили факултет спорта, односно од спортиста који су заинтересовани да своје спортске перформансе унапреде знањем које нуди наука. Даља ограничења настају због искључивог ослањања на упитнике за самоизвештавање без алтернативних облика оцењивања или оцењивања од стране трећих лица.

Испитивање резултата ове студије омогућава сугерисање будућих праваца сличних истраживања. На пример, будућа истрага треба да укључи већи број испитаника као и поређење спортиста са различитих такмичарских нивоа (регионални, национални и интернационални). Будућа истраживања би требало приликом прикупљања информација о појединцу, поред спортисте, узети у обзир и друге изворе из његовог окружења као што су стручни тим, тренери, саиграчи итд. Препорука за будуће студије ове тематике би била укључивање и других варијабли попут: локуса контроле, стратегија суочавања са стресом, интернализоване и екстернализоване мотивације, самоефикасности, самопоуздања, способности концентрације, анксиозности као стања и осећања, ставова о успеху. Сваки спорт има своје специфичности, што одређује захтеве који се стављају пред спортисту када су у питању његове способности, особине и вештине. Зато би било значајно креирати упитник менталне јачине који је прилагођен специфичностима и захтевима одређеног спорта.

Резултати истраживања показују да су особине личности значајни предиктори менталне јачине спортиста, што упућује да се оне, при креирању интервенција за повећање менталне јачине, морају узети у обзир. Психолози, тренери и стручни тимови треба да обрате пажњу на налазе ове студије када раде са спортистима, треба да се упознају са особинама личности спортиста и на основу тога развијају начине и стратегије за повећање или одржавање менталне јачине која је јако важна за успех у спорту. У претходним студијама испитиване су релације особина личности модела Великих пет и менталне јачине код спортиста. У овом раду је као теоријски оквир коришћен све популарнији и до сада мање примењиван ХЕКСаКО модел личности. ХЕКСаКО модел представља добар оквир за проучавање личности спорти-

ста и предикцију релевантних критеријума за њихов успех. Новина ХЕКСАКО модела личности у поређењу са моделом Великих пет је димензија искрености. Интересантно је да су резултатима утврђене статистички значајне позитивне корелације искрености и димензија и укупне менталне јачине спортиста. Наиме, негујући и наглашавајући поштовање вредности фер-плеја и правичности може се деловати на повећање менталне јачине спортиста.

Ова студија је дала допринос у разумевању особина личности спортиста које доприносе њиховој менталној јачини, суочавању са изазовима и реаговању у такмичарским ситуацијама.

-
- ЛИТЕРАТУРА Aidman, E. (2007). Attribute-based selection for success: The role of personality attributes in long-term predictions of achievement in sport. *Journal of the American Board of Sport Psychology*, 3, 1–18.
- Allen, M., Greenlees, I., Jones, M. (2014). Personality in sport: a comprehensive review. *Int. Rev. Sport Exerc. Psychol.*, 6, 184–208.
- Allen, M., Greenlees, I., Jones, M. (2011). An investigation of the five-factor model of personality and coping behaviour in sport. *Journal of Sports Sciences*, 29, 841–850.
- Asc, H., Kelecek, S., Altinatas A. (2015). The role of personality characteristics of athletes in coach-athlete relationships. *Percept Mot Skills*, 121 (2), 399–411.
- Ashton, M. C. & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11 (2), 150–166.
- Ashton, M. & Lee, K. (2009). The HEXACO – 60: A Short Measure of the Major Dimensions of Personality. *Journal of Personality Assessment*, 91 (4), 340–345.
- Ashton, M., Lee, K., De Vries, R. (2014). The HEXACO Honesty-Humility, Agreeableness, and Emotionality Factors: A Review of Research and Theory. *Personality and Social Psychology Review*, 18 (2) 139–152.
- Baker, J., Côté, J., Deakin, J. (2005). Cognitive characteristics of expert, middle of the pack, and back of the pack ultra-endurance triathletes. *Psychol. Sport Exerc.*, 6, 551–558.
- Bauman, N. (2016). The stigma of mental health in athletes: are mental toughness and mental health seen as contradictory in elite sport?. *Br. J. Sports Med.*, 50, 135–136.
- Beauchamp, M., Jackson, B., Lavelle, D. (2007). Personality processes and intragroup dynamics in sport teams. In: M. Beauchamp & M. Eys (Eds.), *Group Dynamics in Exercise and Sport Psychology: Contemporary Themes* (177–201). New York, NY: Routledge

- Cerin, E. (2004). Predictors of competitive anxiety direction in male tae kwon do practitioners: a multilevel mixed idiographic/ nomothetic interactional approach. *Psychol. Sport Exerc.*, 5, 497–516.
- Clough, P., Earle, K., Sewell, D. (2002). Mental toughness: The concept and its measurement. In: I. Cockerill (Ed.), *Solutions in sport psychology* (32–43). London: Thompson Publishing.
- Connaughton, D. & Hanton, S. (2009). Mental toughness in sport: conceptual and practical issues. In: S. Mellalieu & S. Hanton (Eds.), *Advances in Applied Sport Psychology* (221–250). New York, NY: Routledge.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (2008). The revised neo personality inventory (NEO-PI-R). In: G. J. Boyle., G. Matthews, D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment. Personality measurement and testing* (179–198). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creasy, J., Stratton, R., Maina, M., Rearick, M., Reincke, K. (2008). Mental toughness in sports. *Coach and Athletic Director*, 77 (9), 30–42.
- Crust, L. (2008). A review and conceptual re-examination of mental toughness: implications for future researchers. *Personal. Individ. Differ.*, 45, 576–583.
- Crust, L. & Clough, P. J. (2011). Developing mental toughness: From research to practice. *Journal of Sport Psychology in Action*, 2 (1), 21–32.
- DeMoor, M. H., Beem, A. L., Stubbe, J. H. (2006). Regular exercise anxiety, depression and personality: A population-based study. *Preventive Medicine*, 42, 273–279.
- Durand-Bush, N. & Salmela, J. H. (2002). The development and maintenance of expert athletic performance: Perceptions of Perceptions of World and Olympic champions. *Journal of Applied Sport Psychology*, 14, 154–171.
- Duriez, B., Soenens, B., Beyers, W. (2004). Personality, identity styles, and religiosity: an integrative study among late adolescents in flanders (Belgium). *J. Pers.*, 72, 877–910.
- Egan, S. & Stelmack, R. M. (2003). A personality profile of mount everest climbers. *Personal. Individ. Differ.*, 34, 1491–1494.
- Egloff, B. & Gruhn, A. J. (1996). Personality and endurance sports. *Personal. Individ. Differ.*, 21, 223–229.
- García-Naveira, A., Ruiz, R., Pujals, C. (2011). Diferencias en personalidad en función de la práctica o no deportiva, nivel de competición y categoría por edad en jugadores de fútbol desde el modelo de Costa y McCrae. *Revista de Psicología del Deporte*, 20 (1), 29–44.
- Goddard, K., Roberts, C., Anderson, L., Woodford, L., Byron-Daniel, J. (2019). Mental Toughness and Associated Personality Characteristics of Marathon des Sables Athletes. *Front Psychol.*, 10, 2259–2280.

- Golby, J., Sheard, M., Van Wersch, A. (2007). Evaluating the factor structure of the psychological performance inventory. *Percept. Mot. Skills*, 105, 309–325.
- Golby, J., Sheard, M., Lavalley, D. (2003). A cognitive behavioural analysis of mental toughness in national rugby league football teams. *Perceptual and Motor Skills*, 96, 455–462.
- Goldberg, A. (2005). *Sports slump busting: 10 steps to mental toughness and peak performance*. Coral Springs, FL: Llumina Press.
- Goldberg, L. (1990). An alternative “Description of Personality”: The Big-Five factor structure. *Journal Personality and Social Psychology*, 59 (6), 1216–1229.
- González-Hernández, J., Cuevas-Campos, R., Tovar-Gálvez, M. I., Melguizo-Rodríguez L. (2020). Why Negative or Positive, If It makes Me Win? Dark Personality in Spanish Competitive Athletes International. *Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 3504–3520.
- Gould, D., Dieffenbach, K., Moffet, A. (2002). Psychological talent and its development in Olympic champions. *Journal of Applied Sport Psychology*, 14, 177–210.
- Gucciardi, D. F., Gordon, S., Dimmock, J. A. (2008). Towards an understanding of mental toughness in Australian football. *Journal of Applied Sport Psychology*, 20, 261–281.
- Gucciardi, D. F., Hanton, S., Gordon, S., Mallett, C. J., Temby, P. (2015). The concept of mental toughness: tests of dimensionality, nomological network, and traitness. *J. Pers.*, 83, 26–44.
- Gucciardi, D. F., Stamatis, A., Ntoumanis, N. (2017). Controlling coaching and athlete thriving in elite adolescent netballers: the buffering effect of athletes’ mental toughness. *J. Sci. Med. Sport*, 20, 718–722.
- Gucciardi, D. & Gordon, S. (2009). Development and preliminary validation of the cricket mental toughness inventory (CMTI). *J. Sports Sci.*, 27, 1293–1310.
- Hanin, Y. L. (2010). Coping with anxiety in sport. In: A. R. Nicholls (Ed.), *Coping in Sport: Theory, Methods and Related Constructs* (159–175). NY: Nova Science.
- Horsburgh, V. A., Schermer, J. A., Veselka, L., Vernon, P. A. (2009). A behavioural genetic study of mental toughness and personality. *Personal. Individ. Differ.*, 46, 100–105.
- Jackson, B., Dimmock, J. A., Gucciardi, D. F., Grove, J. R. (2011). Personality traits and relationship perceptions in coach-athlete dyads: Do opposites really attract?. *Psychology of Sport and Exercise*, 12, 222–230.
- Jackson, B., Dimmock, J. A., Gucciardi, D. F., Grove, J. R. (2010). Relationship commitment in athletic dyads: Actor and partner effects for Big Five self- and other-ratings. *Journal of Research in Personality*, 44, 641–648.
- John, O. P., Naumann, L. P., Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In: O.

- P. John, R. W. Robins, L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (114–158). New York City: The Guilford Press.
- Jones, G., Hanton, S., Connaughton, D. (2007). A framework of mental toughness in the world's best performers. *The Sport Psychologist*, 21, 243–264.
- Kaiseler, M., Polman, R. C., Nicholls, A. R. (2012). Effects of the Big Five personality dimensions on appraisal coping, and coping effectiveness in sport. *European Journal of Sport Science*, 12, 62–72.
- Larsen, R. J. & Buss, D. M. (2007). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lee, K. & Ashton, M. C. (2008). 4e HEXACO personality factors in the indigenous personality lexicons of English and 11 other languages. *Journal of Personality*, 76 (5), 1001–1054.
- Lee, K. & Ashton, M. C. (2012). Getting mad and getting even: Agreeableness and Honesty-Humility as predictors of revenge intentions, *Personality and Individual Differences*, 52 (5), 596–600.
- Maddi, S. (2006). Hardiness: the courage to grow from stresses. *J. Positive Psychol.*, 1, 160–168.
- Mahoney, J. W., Gucciardi, D. F., Ntoumanis, N., Mallet, C. J. (2014). Mental toughness in sport: motivational antecedents and associations with performance and psychological health. *J. Sport Exerc. Psychol.*, 36, 281–292.
- Martin, J. J., Malone, L. A., Hilyer, J. C. (2011). Personality and mood in women's Paralympic basketball champions. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 5, 197–210.
- McKelvie, S., Lemieux, P., Stout, D. (2003). Extraversion and neuroticism in contact athletes, no contact athletes and non-athletes: A research note. *Athletic Insight*, 5 (3) 19–27.
- Merritt, C. J. & Tharp, I. J. (2013). Personality, self-efficacy and risk-taking in parkour (free-running). *Psychology of Sport and Exercise*, 14, 608–611.
- Micoogullari, B. O., Odek, U., Beyaz, O. (2017). Evaluation of sport mental toughness and psychological wellbeing in undergraduate student athletes. *Educational Research and Reviews*, 12 (8), 483–487.
- Middleton, S. C., Marsh, H. W., Martin, A. J., Richards, G. E., Perry, C. (2004). Discovering mental toughness: a qualitative study of mental toughness in elite athletes. *Self-Concept, Motivation and Identity, Where to From Here?, Proceedings of the Third International Biennial SELF Research Conference*, Berlin.
- Mirković, B. & Radetić Lovrić, S. (2019). Relations between big five personality traits model and achievement motive in athletes. *Physical Culture*, 73 (2), 222–229.

- Norris, E. K. (1999). *Epistemologies of champions: A discursive analysis of champions' retrospective attributions: Looking back and looking within*. Michigan: Michigan University Microfilms International.
- Petz, B. (2005). *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Piedmont, R. L., Hill, D. C., Blanco, S. (1999). Predicting athletic performance using the five-factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, 27, 769–777.
- Rees, T., Hardy, L., Güllich, A., Abernathy, B., Côte, J., Woodman, T., Warr, C. (2016). The Great British medalist project: A review of current knowledge on the development of the world's best sporting talent. *Sports Medicine*, 46 (8), 1041–1058.
- Rhodes, R. E., Courneya, K. S., Jones, L. W. (2005). The theory planned behavior and lower-order personality traits: interaction effects in the exercise domain. *Personality and Individual Differences*, 38 (2), 251–265.
- Sheard, M. (2010). *Mental Toughness: The Mindset Behind Sporting Achievement*. New York, NY: Routledge.
- Sheard, M., Golby, J., Van Wersch, A. (2009). Progress toward construct validation of the sports mental toughness questionnaire (SMTQ). *Eur. J. Psychol. Assess.*, 25, 186–193.
- Soto, C. J. & Jackson, J. J. (2013). Five-factor model of personality. In: D. S. Dunn (Ed.), *Oxford Bibliographies in Psychology*, New York, NY: Oxford University Press
- Swann, C., Crust, L., Allen-Collinson, J. (2016). Surviving the 2015 Mount Everest disaster: A phenomenological exploration into lived experience and the role of mental toughness. *Psychology of Sport and Exercise*, 27, 157–167.
- Thelwell, R., Weston, N., Greenless, I. (2005). Defining and understanding mental toughness within soccer. *Journal of Applied Sport Psychology*, 17, 326–332.
- Thomas, P. R., Schlinker, P. J., Over, R. (1996). Psychological and psychomotor skills associated with prowess at ten-pin bowling. *Journal of Sports Sciences*, 14 (3), 255–268.
- Trninić, V., Barančić, M., Nazor, M. (2008). The five factor model of personality and aggressiveness in prisoners and athletes. *Kinesiology*, 40 (2), 170–181.
- Weinberg, R., Butt, J., Mellano, K., Harmsion, R. (2017). The stability of mental toughness across situations: taking a social-cognitive approach. *Int. J. Sport Psychol.*, 48, 280–302.
- Wilson, R. S., Krueger, K. R., Gu, L. (2005). Neuroticism, extraversion, and mortality in a defined population. *Psychosomatic Medicine*, 67, 841–845.
- Woodman, T., Zourbanos, N., Hardy, L., Beattie, S., McQuillan, A. (2010). Do performance strategies moderate the relationship between personality and

training behaviors? An exploratory study. *Journal of Applied Sport Psychology*, 22, 183–197.

Zeiger J. & Zeiger, R. (2018). Mental toughness latent profiles in endurance athletes. *PLoS ONE*, 13 (2), 1–15.

IVANA M. ZUBIĆ

UNIVERSITY "UNION- NIKOLA TESLA", BELGRADE
FACULTY OF SPORT

SUMMARY

PREDICTION OF THE MENTAL TOUGHNESS OF THE ATHLETES
BASED ON PERSONALITY TRAITS

The aim of this research is to examine the connection between mental toughness of athletes and their personality traits. The research sample consists of 100 athletes who participate in sports competitions. Mental Toughness was measured by Sports Mental Toughness Questionnaire (SMTQ), HEXACO personality traits by HEXACO-60. The results showed statistically significant positive correlations between honesty on one side and self-confidence ($r = 0,31$, $p < 0,01$), consistency ($r = 0,45$, $p < 0,01$), control ($r = 0,34$, $p < 0,01$) and overall mental toughness ($r = 0,46$, $p < 0,01$) on other. There were also statistically significant positive correlations between extraversion and self-confidence ($r = 0,39$, $p < 0,01$), consistency ($r = 0,62$, $p < 0,01$), control ($r = 0,30$, $p < 0,01$) and total mental toughness ($r = 0,44$, $p < 0,01$). Statistically significant positive correlations were also found between conscientiousness and self-confidence ($r = 0,30$, $p < 0,01$), consistency ($r = 0,58$, $p < 0,01$), control ($r = 0,23$, $p < 0,01$) and total mental toughness ($r = 0,52$, $p < 0,01$). Statistically significant negative correlations were found between emotionality on one hand and self-confidence ($r = -0,37$, $p < 0,01$), consistency ($r = -0,46$, $p < 0,01$), control ($r = -0,46$, $p < 0,01$) and overall mental strength ($r = -0,54$, $p < 0,01$) on the other. While correlations of agreeableness and openness to experience on one side and self-confidence, consistency, control, and overall mental toughness on the other were not statistically significant. Multiple regression analysis was performed with the aim of predicting the mental toughness of athletes based on their personality traits. Of the total variability of mental toughness, 34% of variability can be explained based on personality traits of athletes.

The results showed that statistically significant predictor of mental toughness was emotionality. Partial contributions of other personality traits were not statistically significant. This study contributes to the understanding of which personality traits of athletes contribute to mental toughness, a coping mechanism when faced with challenges and reacting in competitive situations.

KEYWORDS: personality traits; mental toughness; athletes.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПЕДАГОГИЈА

ВЕСНА С. РАДОВАНОВИЋ¹
ЈАСМИНА М. КОВАЧЕВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

ИВАНА Д. РИСТИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗАХТЕВИ И ПОТРЕБЕ ЗА ТИТЛОВАЊЕМ АУДИО-ВИЗУЕЛНИХ САДРЖАЈА НАМЕЊЕНИХ ГЛУВИМ И НАГЛУВИМ УЧЕНИЦИМА

САЖЕТАК. Циљ истраживања је био да се утврди допринос титловања на разумевање аудио-визуелних садржаја међу глувим и наглувим ученицима различитог нивоа образовања увидом у новију литературу из ове области. За претрагу радова везаних за допринос титловања на разумевање садржаја код глувих и наглувих ученика, примарно је коришћена база Google Scholar, да би се истраживање сузило на часописе у којима је објављен највећи број радова на ову тему: *American Annals of Deaf, Brain sciences, deafness & Educational International, Journal of Deaf studies and Deaf Education, Philosophy and Practic, The Journal of Specialised Translation Library*. Анализирано је десет радова који су задовољили критеријуме избора, при чему је највећи број радова био усмерен на основношколски узраст. Статистички значајна предност у разумевању пронађена је у једном анализираном истраживању, док су резултати других истраживања статистички значајни само у домену речника, у ефектима титлова наспрам аудио-визуелних садржаја, као и у ефектима титлова наспрам превода на знаковни језик. Коришћење титлованог материја-

¹ radovanovic3@yahoo.com

² kovacjasmina@gmail.com

³ ivana.roksandic32@gmail.com

Рад је примљен 7. априла 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

ла у реализацији наставних програма многих школских предмета дало би значајне информације које би могле да унапреде квалитет наставе за глуве и наглуве ученике било да се налазе у инклузивним или резиденцијалним школама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: титловање; глуви и наглуви ученици; асистивне технологије; дословни преводи; прилагођени преводи.

УВОД

Први „звучни“ филм је приказан 1927. године, а тридесетак година након тог догађаја појављује се технологија титловања, која је и глумим особама пружила могућност да прате и уживају у садржајима телевизијских филмова, серија и других емисија (Norwood, 1988, према: Радовановић, 2016).

Седамдесетих година прошлог века почиње интензивније титловање телевизијских емисија које ће касније ући и у законску регулативу, прво у Америци, а затим и у Европи. У Америци је Законом о телекомуникацијама и видео приступачности за XXI век (The Twenty-First Century Communications and Video Accessibility Act of 2010) регулисано приказивање и телевизијских емисија са титловима на интернету (Gernsbacher, 2015). Прве европске земље које су седамдесетих година прошлог века увеле титловање за глуве и наглуве особе биле су Енглеска и Француска. Систем који се развио у Енглеској убрзо су прихватиле и друге земље широм Европе, али и Азије и Африке (Gürkans, 2019). Већина најгледанијих емисија је титлована: вести, драме, документарни програм, комедије, дечји програм, спортска дешавања, као и специјална извештавања. У Америци се годишње титлује преко хиљаду видео-програма намењених гледању у кућном или школском окружењу. Преводи варирају у квалитету прилагођености узрасту корисника, али и језичком нивоу и његовој софистицираности (Meyer & Lee, 1995, према: Радовановић, 2016).

Велики број истраживања је потврдио значајан допринос титлованог видео материјала на разумевање прочитаног (Garza, 1991; Koskinen, Wilson, Jensema, 1986; Parlato, 1985). Посебан допринос је уочен код ученика уредног слуха којима енглески није матерњи језик (Jelinek Lewis & Jackson, 2001; Cambra, Leal, Silvestre, 2010), глувих и наглувих ученика, као и код одраслих глувих и наглувих особа (Bean & Wilson, 1989; Gürkans, 2019).

За титловање намењено глумим и наглумим особама користе се различити термини. У Америци се користе затворени натписи

(енгл. closed captions), док се у Европи користи титловање за глуве и наглуве особе (енгл. subtitling for D/deaf and hard of hearing – SDH). Разлику у терминима условиле су разлике у технологији која се користи за декодирање говора у текст (Neves, 2008). Технологијом титловања за глуве и наглуве особе врши се превод истог говорног језика на писани, па се ови титлови називају и истојезични титлови. У односу на титловање намењено типичној популацији, титлови намењени глувим и наглувим особама укључују не само текстуални запис говора већ и опис позадинских звукова, текстове песама и слично (Gernsbacher, 2015).

Коришћење титлова условљено је нивоом читања, јер како се у литератури наводи, особе са нижим нивоом читања имају проблем у разумевању титлованих садржаја (видети у: Jelinek Lewis & Jackson, 2001; Yoon & Kim, 2011). Поједини аутори наводе и брзину читања као један од значајних фактора у примени титловања за глуву и наглуву децу и препоручују да задржавање текста на екрану треба да буде довољно дуго како би се омогућило читање, са једне, и разумевање прочитаног текста, са друге стране (Tatam & Chaume, 2017). Међутим, разумевање титлованог материјала зависи и од саме сложености текста, па је пронађено да глуви и наглуви ученици млађег узраста могу имати користи једино од поједностављених титлова (Gregory & Sancho-Aldridge, 1998).

Схватање да је писана реч за глуве и наглуве ученике доступна у поређењу са вршњацима типичног развоја је погрешно, јер глува деца уче речи изоловано, а не у контексту мисаоне целине, па као такве, изоловане једна од друге, остају и у свести. При декодирању штампаних речи користе се виши ментални процеси како би се схватило значење текста, а предуслов је да ученик разуме значење свих речи. Научене речи код глувих ученика (посебно на нижем узрасту) егзистирају изоловано у његовој свести, јер уколико код глувих не постоји еталон акустичке представе за графичку слику, свака реч, било да је штампана, или писана, представља само збир слова без значења (Карић, Ристић, Меденица, Тадић, Славнић, 2012). Читање титлова се разликује од читања штампаног материјала, јер се истовремено процесирају информације добијене из више извора, читањем текста, гледањем видео-садржаја и слушањем звучног записа (Ydewalle, 1989, према: Iriarte 2017). Штампани материјал омогућава читаоцу да се врати на претходну страницу, претходни пасус, како би надоместио део пропуштене информације, док титлови не пружају ту мо-

гућност, већ „читалац“ мора да уложи напор како би стигао да прочита текст који ће после одређеног времена нестати са неке од динамичних позадина екрана (Kruger & Steyn, 2013).

Централно питање везано за титловање за глуве и наглуве особе јесте да ли дословно преводити аудио-записе, или их уређивати тј. прилагођавати. Док су глуви радије за прву опцију, налази истраживача показују да је разумевање текста веће уколико се текст прилагоди (Romero-Fresco, 2015, према: Iriarte, 2017).

У Србији нису рађена истраживања на ову тему јер се тек недавно почела користити технологија титловања за исти језик. Национална телевизија РТС почела је од 20. јуна 2017. године да емитује „Дневник 2“ са могућношћу укључења текстуалног записа, док у овом тренутку и друге телевизије пружају могућност титловања емисија различитог карактера. Садржаји образовних емисија и даље немају могућност превођења на писани језик, а у образовању глувих и наглувих ученика се не користе софтвери за титловање. Каква су искуства из европских земаља и Америке у домену образовања глувих и наглувих где се преко тридесет година користи ова технологија и да ли их можемо искористити за успешну имплементацију у наш образовни систем предмет је овог истраживања. У складу са предметом, постављен је и циљ истраживања да се утврди допринос титловања на разумевање аудио-визуелних садржаја међу глувим и наглувим ученицима различитог нивоа образовања увидом у новију литературу из ове области.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД

ПРОЦЕДУРА ИСТРАЖИВАЊА

За претрагу радова везаних за допринос титловања на разумевање код глувих и наглувих ученика, коришћена је база Google Scholar. За претрагу су коришћене кључне речи у садржајима радова: *closed captions, subtitling for d/Deaf and hard of hearing – SDH subtitles, deaf students, comprehension*, где је добијен 801 резултат, укључујући апстрактне и цитате. Даље, у претрагу су укључени часописи у којима је објављен највећи број радова на ову тему: *American Annals of Deaf Brain Science, Deafness & Educational International, Journal of Deaf studies and Deaf Education, Library Philosophy and Practice, The Journal of Specialised Translation*.

КРИТЕРИЈУМИ СЕЛЕКЦИЈЕ

У складу са циљем истраживања постављени су критеријуми селекције за избор радова, па су анализирани радови од 2000. године до данас, објављени у међународним часописима са дво-струком рецензијом, укупно 96 радова. Критеријуми за даљу селекцију радова су били следећи:

- 1) да су истраживања спроведена међу глувим и наглувим ученицима, без обзира на ниво образовања;
- 2) да је дизајн истраживања био експериментални, квазиекспериментални и дизајн временског низа (претест и ретест);
- 3) да истраживања садрже инструменте за процену разумевања садржаја.

Највећи број радова који није узет у разматрање су радови који се баве теоријским аспектима титловања, затим радови који не одговарају задатом критеријуму постављеном за дизајн истраживања, затим радови који се односе на одрасле глуве и наглуве особе и на крају радови који не садрже инструменте за процену разумевања титлованих садржаја.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У Табели 1. дат је резиме описа одабраних истраживања са главним резултатима у односу на допринос коришћених врста титлова на разумевање аудио-визуелних садржаја.

РЕДН И БРОЈ	АУТОРИ, НАЗИВ РАДА И ЗЕМЉА	ВЕЛИЧИНА УЗОРКА	УЗРАСТ	САДРЖАЈИ	ВРСТА ТИТЛОВА	ИНСТРУМЕНТИ	ЕФЕКАТ ТИТЛОВАЊА
1.	Anderson-Inman, Terrazas-Arellanes, Slabin, 2009. Компарација стандардних и прилагођених титлова и њихов утицај на разумевање образовног садржаја, САД	9	АС=14 (група А), АС=15.6 (група Б)	образовни садржаји	дословни и прилагођени	Тест за процену речника, Тест за процену разумевања	није утврђен
2.	Cambra, Silvestre, Leal, 2009. Разумевање порука телевизијских садржаја међу глувима различитог школског узраста; Шпанија	27	7-19	ТВ садржаји за децу	дословни	Тест разумевања, Тест брзине читања, Тест аудитивне дискриминације читањем говора са усана	није утврђен
3.	Cambra, Leal, Silvestre, 2010. Како глуви и адолесцент уредног слуха разумеју телевизијску причу, Шпанија	40	12-19	ТВ садржаји за децу	дословни и без титла	Стандардизовани тест за процену нивоа читања и разумевања	утврђен

ТАБЕЛА 1: ПРИКАЗ АНАЛИЗИРАНИХ ИСТРАЖИВАЊА

4.	Jelinek Lewis & Jackson, 2001. Телевизијска писменост: разумевање садржаја коришћењем титлова за глуве. САД	100*	АС=15 (глуви и наглуви) АС=10.9 (ученици уредног слуха)	образовни садржаји	дословни и без титла	Стандардизовани тест за процену нивоа читања, Тест за процену разумевања, Тест за препознавање основних информација	утврђен
5.	Omoniу, 2013. Утицај титловања на постигнуће у енглеском језику код нигеријске деце оштећеног слуха, Нигерија	40	основношколски узраст	образовни садржаји	дословни и без титла	Тест основног језичког постигнућа (енглески)	није утврђен
6	Stinson & Stevenson, 2013. Ефекти стандардних и проширених титлова на разумевање образовних видео садржаја код глувих студената, САД	22	17–26 (АС=21.45)	образовни садржаји	дословни и прилагођени	Стандардизовани тест за процену енглеског језика и Стандардизовани тест за процену читања, Тест разумевања појмова, Мерење интеракције ученика са програмом, Интервју о реакцијама студената на титловани видео материјал	није утврђен
7.	Tamayo & Chaume, 2017. Титловање садржаја за глуву и наглуву децу: тренутна пракса и нове могућности, Шпанија	75	8–13	ТВ садржаји за децу	дословни и прилагођени	Упитник за процену речника, Упитник за процену разумевања речи	није утврђен

ТАБЕЛА 1: ПРИКАЗ АНАЛИЗИРАНИХ ИСТРАЖИВАЊА

8	Ward, Wang, Paul, Loeterman, 2007. Дословни насупрот прилагођеним титловима за глуве и наглуве ученике: прелиминарно истраживање утицаја на разумевање, САД	15	7-11	ТВ серија за децу	дословни, прилагођени и без титла	Неформални тест за процену читања, и разумевања прочитаног, Упитник за процену разумевања	није утврђен
9.	Yoon & Kim, 2011. Ефекти титлова на разумевање садржаја, когнитивно оптерећење и мотивацију код глувих ученика у онлајн учењу, Кореја	62	АС=22.44 (експериментална група) АС=23.37 (контролна група)	образовни садржаји	прилагођени и без титла	Тест разумевања, Скала за процену когнитивног оптерећења, Скала за процену мотивације	утврђен
10.	Zarate & Eliaho, 2014. Препознавање речи и разумевање садржаја телевизијских титлова код глуве деце, Енглеска	20	7-10	ТВ садржаји за децу	дословни и прилагођени	Стандардизовани тест читања, Тест за праћење напретка у читању	није утврђен

ТАБЕЛА 1: ПРИКАЗ АНАЛИЗИРАНИХ ИСТРАЖИВАЊА

*50 глувих и наглувих и 50 ученика уредног слуха, (+) постоји статистички значајна разлика; (-) нема статистички значајне разлике

САД је земља на чијој је територији објављен највећи број истраживања о доприносу титлованих видео-садржаја на разумевање код глувих и наглувих ученика (4 рада), следи Шпанија (3 рада), а затим Енглеска, Кореја и Нигерија са по једним радом. Величина узорка се кретала од 9 до 62 глувих и наглувих ученика. У највећем броју истраживања фокус је био усмерен на основношколски узраст, истраживања под редним бројевима 1 и 3 на

средњошколски, истраживање под редним бројем 2 на основношколски и средњошколски и две студије на нивоу универзитета (6. и 9. истраживање). У већини истраживања ефекти различитог приступа титловања пратили су се утврђивањем разлика између две групе ученика, а у истраживањима под редним бројевима 6 и 8, пратили су се ефекти само код једне групе ученика. Експериментални дизајн истраживања био је примењен у два рада, у 4. и 9. истраживању. Образовни садржаји посебно дизајнирани за потребе истраживања примењени су само у једном раду, на високом нивоу образовања (9. истраживање), док су у осталим истраживањима примењени телевизијски садржаји. Статистички значајна разлика је пронађена у четири истраживања.

У Табели 2. дат је преглед осталих испитиваних варијабли у анализираним истраживањима.

ВАРИЈАБЛЕ	РЕДНИ БРОЈ ИСТРАЖИВАЊА	УТИЦАЈ ВАРИЈАБЛИ НА НИВОУ РАЗУМЕВАЊА
РЕЧНИК	1, 7, 10	Поједностављени титлови су утицали на богаћење речника.
МОТИВАЦИЈА	6, 9	Није пронађена статистички значајна разлика.
ПРИМАРНИ НАЧИН КОМУНИКАЦИЈЕ	7	Ученици којима је примарни начин комуникације орални говор постигли су статистички значајно боље резултате, али само у домену речника при коришћењу прилагођених превода.
КОГНИТИВНО ОПТЕРЕЂЕЊЕ	9	Није пронађена статистички значајна разлика.
УЗРАСТ	4	Није пронађена статистички значајна разлика.
ПОЛ	3, 5	Пронађена је разлика у корист мушког пола, али није статистички значајна.
ЧИТАЊЕ ГОВОРА СА УСАНА	3	Није пронађена статистички значајна разлика.
УЧЕСТАЛОСТ ГЛЕДАЊА ТВ ЕМИСИЈА СА ТИТЛОВИМА	7	Ученици који су чешће пратили телевизијски програм остварили су боље резултате.
ПОДРШКА ВАН ШКОЛЕ (ГОВОРНЕ ВЕЖБЕ)	7	Ученици који су имали говорне вежбе постигли су боље резултате.
ПОДРШКА У ШКОЛИ	7	Ученици који су имали подршку у школи (инклузивној) постигли су боље резултате.

ТАБЕЛА 2: ПРИКАЗ ДРУГИХ ВАРИЈАБЛИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕЗУЛТАТЕ ИСТРАЖИВАЊА

Поред разумевања садржаја, истраживачи су испитивали и друге варијабле везане за коришћење титлова. Ниво речника је испитиван у свим истраживањима као критеријум уједначавања група, али је у истраживањима под редним бројем 1, 7 и 10, испитиван ниво речника везан за садржаје које су ученици пратили. Модел комуникације, као независна варијабла, праћен је у истраживању под редним бројем 7, док су у истраживањима под редним бројем 1, 2 и 3, узорак чинили глуви и наглуви ученици којима је примарни модел комуникације орални, а у истраживању 9, студени који примарно комуницирају на знаковном језику. Мотивација је испитивана у два истраживања (6, 9), с тим што је у првом истраживању коришћен упитник за процену задовољства титловањем, док је у другом истраживању коришћена стандардизована скала. Остале варијабле (Табела 2) испитиване су спорадично.

ДИСКУСИЈА

САД је прва земља у којој је почела да се користи технологија титловања за глуве и наглуве, тако да највећи број радова управо потиче са те територије. Од европских земаља предњачи Шпанија, где је већи број аутора заинтересован за допринос титловања на разумевање цртаних филмова који се емитују на телевизијском програму. Када се посматра узраст, највећи број радова је усмерен на глуве и наглуве ученике основношколског нивоа, што је и оправдано, јер ученици треба да усвоје знања и развију способност читања са разумевањем од самог почетка школовања. Читање и разумевање прочитаног представља окосницу целокупног васпитнообразовног процеса глувих и наглувих ученика. Нижи ниво читања, као и брзину читања, посебно код глуве и наглуве деце нижег основношколског узраста су поједини аутори навели као разлог недовољне ефикасности титлова за дословни превод, а поред тога и брзину титловања (Cambra, Silvestre, Leal, 2009). Исти аутори наводе да би требало искористити атрактивност титлованих видео-садржаја и увести их у наставу за глуве и наглуве ученике од најранијег узраста, посебно у учењу читања и писања. Експериментални дизајн у две студије садржао је проширене титлове (превод у коме су непознате или сложене речи имале линк за додатна објашњења) (Yoon & Kim, 2011; Stinson & Stevenson, 2013), где је само у првој пронађена статистички значајна разлика (примарни модел комуникације студентима).

ната је био знаковни језик). Титлови са дословним преводом коришћени су у неколико студија (Anderson-Inman, Terrazas-Arellanes, Slabin, 2009; Cambra & al., 2009; Cambra, Leal, Silvestre, 2010; Jelinek Lewis & Jackson, 2001) под различитим околностима (праћењу видео-садржаја без аудитивне компоненте, праћење аудио-визуелних садржаја, праћење аудио-визуелних садржаја са титлом) и међу различитим субјектима истраживања (глувим и наглувим ученицима, ученицима уредног слуха, и једни и други), при чему је само у једној студији пронађена статистички значајна разлика у ефектима титлова наспрам аудио-визуелних садржаја (Jelinek Lewis & Jackson, 2001). Занимљив је налаз до којих је дошла група аутора (Cambra & al., 2010) да су глуви и наглуви средњошколци били нешто бољи у разумевању емоционалних стања изражених путем гестова, фацијалне експресије и покрете тела, иако су у свим другим доменима у поређењу са вршњацима уредног слуха постигли ниже резултате. Ефекат прилагођених, односно, поједностављених титлова је испитиван у неколико студија (Omoniyi, 2013; Stinson & Stevenson, 2013; Tamayo & Chaume, 2017; Zarate & Eliaho, 2014), при чему је у две студије пронађена статистички значајна разлика, али само у домену речника (Zarate & Eliaho, 2014; Tamayo & Chaume, 2017). Упркос томе што нису пронађене статистички значајне разлике, истраживачи наводе да ученици који су користили прилагођене титлове имају виши ниво резултата у домену разумевања (Anderson-Inman, Terrazas-Arellanes, Slabin, 2009; Cambra & al., 2009; Stinson & Stevenson, 2013). Ниво читања глувих и наглувих ученика процењиван путем стандардизованих тестова био је нижи у односу на вршњаке типичне популације (Jelinek Lewis & Jackson, 2001; Stinson & Stevenson, 2013; Yoon & Kim, 2011). Повезаност нивоа читања и ефеката титлованог материјала пронађена је у истраживању рађеном у Енглеској (Zarate & Eliaho, 2014), док ауторке Целинек и Луис (Jelinek Lewis & Jackson, 2001) наводе да је ниво читања значајан предиктор ефеката титлованих материјала код глувих и наглувих ученика. Да читање „покретног текста на покретној позадини“ и читање штампаних материјала није исти процес наводи група аутора (Ward & al., 2007) и додаје: „другим речима, потребне вештине и тешкоће везане за разумевање садржаја титлованог видео материјала за ученика који је на нивоу другог разреда, можда неће бити исте као вештине и потешкоће везане за читање штампаног материјала на нивоу другог разреда“ (Ward & al., 2007, стр. 24).

У четири студије су се користили образовни садржаји, у две су то били телевизијски садржаји везани за област биологије (Anderson-Inman & al., 2009; Stinson & Stevenson, 2013), у једној посебно дизајнирани наставни садржаји из енглеског језика (Omoni, 2013) и у последњем видео-материјали које је дизајнирала Агенција за запошљавање особа са инвалидитетом у Кореји (Yoon & Kim, 2011). Важно је напоменути да су се у две анализиране студије истраживачи бавили првенствено приступачношћу телевизијског програма глувој и наглувој деци, испитујући допринос начина прилагођавања текста у титловима (Tamayo & Chaume, 2017) и изгледа титлова (Zarate & Eliaho, 2014) на речник и разумевање садржаја, а да резултате треба узети у обзир приликом примене технологије титловања у настави. Истраживачи су се бавили и ефектима прилагођених титлова у односу на титлове на знаковном језику, иако нису пронашли статистички значајну разлику, навели су да је успех на тестовима разумевања виши код прве групе титлова (Yoon & Kim, 2011).

Мотивација ученика за коришћењем титлованог материјала, посебно прилагођених титлова, била је предмет неколицине спроведених студија, али су истраживачи применили различите инструменте за вредновање добијених налаза. Стандардизовани тест је коришћен само у једној студији (Yoon & Kim, 2011) где су резултати показали да нема статистички значајне разлике у мотивацији ученика за коришћењем различитих врста титлова. У другој студији (Stinson & Stevenson, 2013) користио се интервју, а одговори ученика указују на заинтересованост за коришћењем прилагођених титлова у настави.

ЗАКЉУЧАК

Титловање аудио-визуелних садржаја, као средства асистивних технологија за глуве и наглуве ученике нижег школског узраста је област која захтева интердисциплинарни приступ научника из подручја специјалне едукације и рехабилитације глувих и наглувих, лингвиста, психолога, софтверских инжењера и дизајнера. У иностраној литератури се више не расправља о ефектима титловања на разумевање аудитивних информација глувих и наглувих ученика, јер је њихов позитиван ефекат доказан великим бројем истраживања последњих деценија XX века, већ је пажња истраживача усмерена на облике и начине прилагођавања титлова и разлика у ефектима титлованог наспрам титлова приказаним на знаковном језику. Како све већи број домаћих телевизијских станица уводи титловање за потребе глувих и наглу-

вих особа, предмет будућих истраживања може бити везан за њихов допринос на разумевање садржаја, посебно када су у питању дословни преводи. Коришћење титлованог материјала у реализацији наставних програма многих школских предмета такође би дало значајне информације које би могле да унапреде квалитет наставе за глуве и наглуве ученике, било да се налазе у инклузивним или резиденцијалним школама.

-
- ЛИТЕРАТУРА Радовановић, В. (2016). *Асистивне технологије за глуве и наглуве*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију – ИЦФ.
- Anderson-Inman, L., Terrazas-Arellanes, F. E., Slabin, U. (2009). Supported eText in captioned videos: A comparison of expanded versus standard captions on student comprehension of educational content. *Journal of Special Education Technology*, 24 (3), 21–34. doi: <https://doi.org/10.1177/016264340902400303>
- Bean, R. M. & Wilson, R. M. (1989). Using closed-captioned television to teach reading to adults. *Reading Research and Instruction*, 28 (4), 27–37.
- Cambra, C., Leal, A., Silvestre, N. (2010). How deaf and hearing adolescents comprehend a televised story. *Deafness & Education International*, 12 (1), 34–51. doi: [10.1179/146431510X12626982043606](https://doi.org/10.1179/146431510X12626982043606)
- Cambra, C., Silvestre, N., Leal, A. (2009). Comprehension of television messages by deaf students at various stages of education. *American Annals of the Deaf*, 153 (5), 425–434. doi: [10.1353/aad.0.0065](https://doi.org/10.1353/aad.0.0065)
- D'Ydewalle, G., Warlop, L., Van Rensbergen, J. (1989). Differences between young and oldren adults in the division over different sources of TV information. *Medienpsychologie: Zeitschrift für Individual und Massenkommunikation*, 1, 42–57.
- Garza, T. (1991). Evaluating the use of captioned video materials in advanced foreign language learning. *Foreign Language Annals*, 24 (3), 239–258.
- Gernsbacher, M. A. (2015). Video captions benefit everyone. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences*, 2 (1), 195–202. doi: [10.1177/2372732215602130](https://doi.org/10.1177/2372732215602130)
- Gregory, S. & Sancho-Aldridge, J. (1998). *Dial 888: Subtitling for deaf children*. London: Independent Television Commission.
- Gürkans, A. (2019). *Subtitling for the deaf and the hard-of-hearing: A reception study in the Turkish context* (Doctoral dissertation). University College London: Centre for Translation Studies, London. Preuzeto 25. 3. 2021. sa: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10087904/8/Gurkan_10087904_thesis_redacted.pdf

- Iriarte, M. M. (2017). *The reception of subtitling by the deaf and hard of hearing*. (Doctoral thesis). Autonomous University of Barcelona, Barcelona. Preuzeto 26. 3. 2021. sa: https://ddd.uab.cat/pub/tesis/2017/hdl_10803_403811/mm11de1.pdf
- Jelinek Lewis, M. & Jackson, D. (2001). Television literacy: comprehension of program content using closed captions for the deaf. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 6 (1), 43–53. doi: 10.1093/deafed/6.1.43
- Karić, J., Ristić, S., Medenica, S., Tadić, V., Slavnić, S. (2012). Karakteristike gluvih i nagluvih učenika. *Vojnosanitetski pregled*, 69 (10), 846–852. doi: 10.2298/VSP1210846K
- Koskinen, P. S., Wilson, R. M., Jensema, C. J. (1986). Closed-captioned television: A new tool for reading instruction. *Reading World*, 24 (4), 1–7.
- Kruger, J. L. & Steyn, F. (2013). Subtitles and eye tracking: reading and performance. *Reading Research Quarterly*, 49 (1), 105–120. doi:10.1002/rrq.59
- Meyer, M. J. & Lee, Y. B. (1995). Closed-captioned prompt rates: their influence on reading outcomes. In: *Proceedings of the 1995 Annual National Convention of the Association for Educational Communications and Technology (AECT)*. Preuzeto 23. novembra 2011. sa: <http://eric.ed.gov/?id=ED383326>
- Neves, J. (2008). 10 fallacies about subtitling for the d/Deaf and the hard of hearing. *The Journal of Specialised Translation*, 10, 128–143.
- Norwood, M. J. (1988). Captioning for deaf people: An historical overview. In: J. E. Harkins & B. M. Virvan (Eds.), *Speech to text: Today and tomorrow* (133–138). Washington: Proceedings of a conference at Gallaudet University.
- Omoniyi, T. T. (2013). Impact of captioned video instruction on Nigerian Hearing impaired pupils' performance in English. *Library Philosophy and Practice* (e-journal). 854. Preuzeto 30. 3. 2021. sa: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1909&context=libphilprac>
- Parlato, S. J. (1985). Re-discovering films with captions. *Teaching English to Deaf and Second Language Students: An official journal of the section of English teachers of the Deaf*, 3 (1), 17–20.
- Romero-Fresco, P. (2015). *The reception of subtitles for the deaf and hard of hearing in Europe: UK, Spain, Italy, Poland, Denmark, France and Germany*. Bern: Peter Lang.
- Stinson, M. S. & Stevenson, S. (2013). Effects of expanded and standard captions on deaf college students' comprehension of educational videos. *American Annals of the Deaf*, 158 (4), 453–467. doi: 10.1353/aad.2013.0033
- Tamayo, A. & Chaume, F. (2017). Subtitling for D/deaf and hard-of-hearing children: current practices and new possibilities to enhance language development. *Brain sciences*, 7 (7), 75. doi: 10.3390/brainsci7070075
- Ward, P., Wang, Y., Paul, P., Loeterman, M. (2007). Near-verbatim captioning versus edited captioning for students who are deaf or hard of hearing: A

preliminary investigation of effects on comprehension. *American Annals of the Deaf*, 152 (1) 20–28. doi: <https://doi.org/10.1353/aad.2007.0015>

Yoon, J. O. & Kim, M. (2011). The effects of captions on deaf students' content comprehension, cognitive load, and motivation in online learning. *American Annals of the deaf*, 156 (3), 283–289. doi: 10.1353/aad.2011.0026

Zarate, S. & Eliahoo, J. (2014). Word recognition and content comprehension of subtitles for television by deaf children. *The Journal of Specialised Translation*, 21, 133–152.

VESNA S. RADOVANOVIĆ

JASMINA M. KOVAČEVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

IVANA D. RISTIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

TEACHERS' EDUCATION FACULTY

SUMMARY

REQUIREMENTS AND NEEDS FOR CAPTIONING AUDIO-VISUAL
CONTENT FOR DEAF AND HARD OF HEARING PUPILS

Caption technology for deaf and hard of hearing translates the same spoken language into written language, including not only a textual recording of speech but also a description of background sounds. The literature states that the effects of captioned audio-visual content are conditioned by the level and speed of reading and that the understanding of the captioned material depends on the complexity of the text as well. The central question regarding captioning for deaf and hard of hearing is whether to literally translate audio recordings or to adapt them. While the deaf prefer the first option, research findings show that comprehension is greater if the text is simplified.

The aim of the research was to determine the contribution of captioning to the understanding of audio-visual content among deaf and hard of hearing pupils of different levels of education by reviewing recent literature in this field. Papers related to the contribution of captioning to the understanding of content in deaf and hard of hearing pupils were primarily searched through the Google Scholar database in order to narrow the research to journals with the largest number of papers on this topic: *American Annals of Deaf*, *Brain Sciences*, *Deafness & Educational International*, *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, *Philosophy and Practice*, *The Journal of Specialized Translation Library*.

Ten papers that met the selection criteria were analyzed, with the largest number of papers focusing on primary school pupils. A statistically significant advantage in understanding captions with custom translation was found in one analyzed study, while the results of the other authors were statistically significant only in the domain of vocabulary, in the effects of captions vs. audio-visual content and in the effects of captions vs. sign language translation.

The use of captioned material in the implementation of curriculum of many school subjects would provide important information that could improve the quality of teaching for deaf and hard of hearing pupils whether they attend inclusive or residential schools.

KEYWORDS: captioning; deaf and hard of hearing pupils; assistive technologies; verbatim translation; custom translation.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈАСНА Љ. ПАРЛИЋ БОЖОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПЕДАГОГИЈУ

ДРАГАН С. ЦЕНИЋ²
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ У ВРАЊУ

ТРАДИЦИОНАЛНИ И ИНОВАТИВНИ МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НАСТАВЕ У УСЛОВИМА ТРАЈАЊА ПАНДЕМИЈЕ КОВИДА 19

САЖЕТАК. Рад је резултат проучавања законитости пласирања научног садржаја и реализације наставе у оквиру неких предмета које третирају област друштвених и хуманистичких наука, као и идејама које третирају законитост, организацију и вредновање наставног процеса у условима актуелне пандемије изазване вирусом ковид 19. Класична настава и превазиђени облици наставног рада у последње време су осуђени од стране неких савремених аутора на неперспективност извођења наставе неких предмета. Модернизована савремена интерактивна и мултидимензиона настава, као потреба нове генерације ученика, посебно у условима пандемије изазване вирусом ковид 19, која се у овим условима показала као неопходна, истовремено је добила на предности, а и полако постаје правац методичког изазова за поједине предмете. Све се чешће намеће актуелност идеје да наставник није једини одговоран преносилац знања. Наиме, нове могућности које пружа савремена технологија омогућавају широк простор за реализацију самообразовања. Модерни системи за учење рефлектују потпуно нов амбијент за учење. Међутим, овај рад се бави и неким аспектима традиционалне наставе

¹ jasna.parlic.bozovic@pr.ac.rs

² dcenic@gmail.com

Рад је примљен 17. маја 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

који су и данас незаменљиви, а уз коришћење најсавременијих наставних технологија и техника. Између осталог, у раду је презентована предност примера реализације традиционалног облика наставе у оквиру конкретне теме у настави разредне наставе као пример за аутентичност и незаменљивост, без обзира на то што је традиционалним начином припремљен. И не само то. Једна од хипотеза на којој се ово теоријско истраживање темељи заступа став да је то најоригиналнији вид преношења знања у наставном раду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: традиционализам; савремено; наставна припрема; настава; реализација планираног у настави; ковид 19.

УВОД

Организација и реализација наставе предмета у оквиру друштвених и хуманистичких наука у основној и средњој школи налази се је у приличној методичкој дилеми. Класични облици наставног рада, према схватању неких савремених аутора, представљају застарели вид пласирања научних истина данас. Данашња актуелна настава и савремена методика такође се налазе пред изазовима квалитативно другачијих индивидуалних и социјалних предиспозиција ученика, Е-ученика³ који одрастају у измењеним друштвеним условима. Управо ти, социјално кориговани услови представљају иновативна информациона, комуникациона и технолошка окружења, у распону од свакодневног уобичајеног живота па до услова егзистирања на свим нивоима. Млади, који су савременици доба вештачке интелигенције, као доминантног социјалног окружења, као и доступности брзих информација у мултимедијалном облику, могли би са тешкоћама бити праћени на нивоу школског узраста подржани класичним, традиционалним и дидактичким окружењем. Динамика савременог живота намеће потребу активне измене наставног процеса, посебно у области методике разредне наставе.

Наиме, класична настава, у којој наставник фронтално презентује унапред припремљену наставну тему уз минимално коришћење различитих метода, пласира за данашње време превазиђен облик рада, који је нефункционалан и не одговара захтевима новог социјалног окружења. Са друге стране, примена нових ко-

---

³ Термин Е-ученик у овом раду користиће се као синоним за систем електронске учионице, ученика, наставника и дневника, праћења наставе и оцењивања.

муникационо-информационих технологија, као и нов начин приступа и обраде информација уз помоћ интернета, непосредно мења положај и улогу наставника, ученика и наставног садржаја, тако да дидактички троугао прелази у дидактички четвороугао, уз обавезно присуство нових тенденција образовне технологије. Предавач, односно учитељ или наставник, дакле, не представља више јединог носиоца знања. Нове образовне технологије омогућавају шири простор за реализацију самообразовања. Модерни системи за учење пружају потпуно другачији, нов амбијент за учење. Намећу се веће могућности за индивидуалним учењем и савладавањем знања, за истраживањем у пракси, за комуникацијом и интеракцијом са најразличитијим изворима знања. Упоредо са тим, самостално руковођење учењем пружа шансу реализацији проблемске и хеуристичке наставе у области предмета које се баве друштвено-хуманистичким образовањем у средњој школи, као одговору на потребе нових генерација ученика који одрастају уз нове информационе технологије. Електронске генерације, дакле, имају потпуно нову перцепцију околине, па и учења у таквом окружењу. Иновације се огледају у потреби за брзим ефектом доступности информација, што значи да су извори информација вишеструки и вишедимензионални. На пример, квалитет и брзина интернета представља нови стандард у доступности, приступу и обради информација. Социјалне мреже обезбеђене посредством интернета, такође, представљају нов начин комуницирања Е-генерација, а, уједно, чине и место креирања медијских садржаја.

Основни циљ овога рада је да прикаже савремену наставу у односу на традиционалну. Иако је основна мисаона претпоставка (хипотеза) да су традиционални облици и методе рада у васпитнообразовном процесу превазиђени и да је на делу нова парадигма: друштвено-хуманистичка, која у центар пажње ставља ученика – традиционална настава са својим методама и облицима рада не може се експонирати у толикој мери. Ипак, циљ овог рада је да нагласи и значај традиционалних вредности. Ученик, али и наставник, добили су нове улоге, које уз помоћ савремених иновативних метода и образовних технологија пружају нове резултате.

САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ОБРАЗОВАЊУ У НАСТАВИ

Нова технологија коришћена у образовању креира нову варијанту прикупљеног знања. Е-ученици исказују интересантне потребе за значајном аутономијом у приступу знању. Активно учење, са једне стране, значи новим наставним варијантама добијена знања. Образовање се не може свести само на прикупљање и обраду нових чињеница и генерализација већ чини динамичан простор који обухвата и нову образовну технологију која отвара врата образовном простору кроз креативност, самоиницијативу, кроз нов начин комуникације у образовању, па самим тим и кроз нову улогу наставника у наставном процесу. Новина, односно иновација, препознаје се у приступу наставним садржајима, конекцији и њиховом линковању, затим у веб-претраживању информација које се желе поделити, као што су некада, у оквиру традиционалне наставе, рецимо за задатак биле задаване „лекције“. Образовне садржаје, односно нове образовне информације, сада је могуће креирати и делити на веб-порталима. Они се овим путем осим креирања, дају обрадити, допунити, дизајнирати, или ремиксовати. И тако је могуће исте информације допунити, преформулисати, прекомпоновати и тако прилагодити вишенаменској употреби. Јовановић, рецимо, пишући о социјалном умрежавању и дигиталном обједињавању светског друштва, сматра „да смо тако сви били у позицији планетарног праћења ванредног космичког скока на Земљу, и једнаким адреналином импулсом навијали, без обзира на расне, класне, државне, идеолошке, верске, културне или било које друге разлике, као припадници заједнице дигиталних мрежа“ (Јовановић, 2012, стр. 297). Социјалне импликације које прате нове технологије не односе се само на промену структуре друштва, као ни на организацију, већ и на промену комплетног погледа и начина размишљања и понашања у формирању једног новог приступа, односно начина комуницирања. „Wikis, blogovi i facebook профили покренули су читаву лавину нових микросоцијалних односа, али и макросоцијалних, међународних односа и релација. Све су то нове димензије и за нов приступ образовању како Е-генерације, тако и свих затечених генерација“ (Јовановић, 2012, стр. 297). Професори, ученици и наставници умрежавају се у једну све интензивнију интерактивну комуникацију, и на тај начин стварају један нов приступ у образовању, посебно у области предмета друштвених

и хуманистичких наука. Јовановић у истом контексту надаље сматра да у образовном систему, „услед промене образовне технологије, и промене ученика, мења се образовна технологија и сам наставник, као део педагошког троугла“ (Јовановић, 2012, стр. 297). По истом аутору, „[...] промена се односи на његово прихватање нове образовне технологије, креирања методичких новина и осмишљавање новог приступа настави“ (Јовановић, 2012, стр. 297). Садржаји наставних предмета који се унапред доносе ускоро би могли бити замењени флексибилним наставним плановима, које би и ученици могли испланирати, сходно својим индивидуалним способностима и интересовањима. Ово би, свакако, могла бити једна од значајних методичких иновација која је могућа у области разредне наставе и осталих друштвено-хуманистичких предмета. Планирање и управљање процесом стицања знања треба полако прелазити из фокуса наставника у фокус Е-ученика. Овако нов приступ образовању условљен је новим концептом учења, које треба бити једнако и активан и интерактиван процес.

Што се активности тиче, она се очекује од ученика у свим фазама образовања, почев од планирања садржаја преко метода учења, па до креирања читавог амбијента за савладавање онога што би требало да буде предмет индивидуалног интересовања ученика. Садржаји из области предмета друштвених и хуманистичких подручја адекватни су за организацију посебних активности ученика у измењеним условима рада, посебно. Разноврсни медијски ресурси за организацију учења, које пружа интернет мрежа, могу подстицати интересовање, усмеравати га, развијати креативан приступ учењу и усвајању знања на један необичан и нов начин. Јовановић сматра да је за „нов приступ образовању и настави у измењеним условима, посебно, неопходна отвореност образовног окружења. Ако је ученик у позицији да сам конструише изворе сазнања, методе учења, он ће успешно развијати све креативне предиспозиције ученика у конкретној предметној области“ (Јовановић, 2012, стр. 297). Друштвене мреже, дакле, повезују људе сродних интересовања, што може проширити ресурсе образовања и самообразовања ученика. Позиција на којој ученик самостално руководи процесом усвајања знања, кроз решавање проблема и уз сарадњу како са наставницима тако и са осталим учесницима који имају слична интересовања, посредством електронских социјалних мрежа, у ствари, такође представља нов приступ образовању.

Нови образовни миље значи да наставник мења начин свог рада, који није више стереотипан и статичан, већ је у позицији да стално учи и усавршава се. Користећи електронске друштвене мреже наставници се, заједно са својим ученицима, укључују у заједничко интерактивно учење. Истражујући ове проблеме, Даниловић пише о учењу кроз системе електронске комуникације која по њему „широко отвара могућности сарадње наставника из исте области, али и из различитих области, рецимо друштвено-хуманистичких наука, размену знања и искустава, а и усмеравање самосталног истраживачког рада ученика, који показују веће интересовање за поједине области. На тај начин је могуће прилагодити наставу индивидуалном интересовању ученика, подстицањем и различитим приступом одмереним индивидуалним разликама у интересовању и способности ученика“ (Даниловић, 2000, стр. 179). Наступиле су велике промене у организацији и реализацији наставног процеса, а ту пре свега мислимо на промењен однос основних актера у образовном процесу, наставника и ученика, наставника и наставног садржаја, ученика и наставног садржаја.

Синтезу развоја наставе у посебним условима чини и компјутерска, телекомуникациона, телевизијска технологија, и, најзад, развој вештачке интелигенције коју, такође, називамо новом технологијом. У друштвеним и хуманистичким предметима извори информација су разноврсни захваљујући коришћењу интернет мреже (као једне од највећих база података уопште). Наставници и ученици, захваљујући новим информатичким системима, у могућности су да користе наставни софтвер, електронске књиге (ПДФ) као и приступ научним часописима. Наставни садржаји се могу ученицима пласирати посредством различитих варијанти презентација, уз помоћ савремених технолошких наставних средстава, као што су паметне табле и различите електронске илустрације. Електронска пошта такође представља нови вид комуникације између наставника и ученика. Нове софтверске могућности помажу у доступности педагошких, психолошких и методичких упутстава наставницима. Промене у „сфери комуникација и технологије наметнуле су читав низ промена у самом наставном процесу: у наставној технологији, у односу ученик–наставник, у месту ученика у наставном процесу, у улози наставника у наставном процесу и у самој методици појединих наставних предмета меморисање знања, информација и чињеница је методичка прошлост“ (Бранковић, 2000, стр. 297).

Интеракција која постоји на релацији између ученика и наставника, али и у односу између ученика и савладавања наставног градива, такође представља нов методички приступ у образовању. Доминантна улога наставника као предавача у наставном процесу, као и улога извора знања замењује се улогом креатора и организатора у освајању нових знања и напредовања у савладавању препрека до коначног циља. Ученик треба да постане центар наставног рада (што је у новонасталој ситуацији пандемије готово немогуће, јер је у фокусу живота вирус ковид 19) црпећи информације из различитих извора. Притом ученик треба бити усмераван у правцу савладавања и усвајања знања, у смислу критичког и активног односа према наставном садржају. Свакако, „интеракција у наставном процесу мора бити вишедимензионална: у односу ученик – наставни садржај, наставник-наставни садржај, ученик-наставник, ученик-ученик“ (Јовановић, 2012, стр. 297). Према томе, на овај начин се обезбеђује ангажованост свих чинилаца у наставном процесу. Подразумевају се, такође, промене и у процесу планирања, организацији, као и у евалуацији и реализацији наставног процеса и наставним облицима и методама. Ова иновација, укључујући нову наставну технологију, подразумева и иновације у реализацији наставе свих разредних предмета.

СХВАТАЊА О ИНОВАЦИЈИ У САВРЕМЕНОЈ ОБРАЗОВНОЈ ТЕХНОЛОГИЈИ У НОВОНАСТАЛИМ УСЛОВИМА ПАНДЕМИЈЕ

Савремена наставна техника и технологија представљају саставни део наставног процеса и процеса усвајања знања. Међутим, у литератури која ближе проучава овај проблем често је могуће наилазити на изразе који третирају образовну технику, образовну технологију, наставна средства, аудио-визуелна средства, демонстрациона средства, различите врсте електронских помагала, филм који може помоћи у настави и сл. Присутна је у литератури и различитост приступа у којима поједини аутори, попут Арсића и Круља, одређују значење термина и „садржај појмова наставна техника и технологија, а има и оних који изједначавају појмове наставна техника и наставна технологија, схватајући их као синониме“ (Арсић и Круљ, 2011, стр. 539). У проучавању овог

проблема, Раденко Круљ, каже да је, „наставна технологија најпотпуније одражава савремене погледе и прилазе савремених постигнућа“ (Круљ, 1988, стр. 11). У настави се под технологијом сматра свеобухватност активности којима утичемо на развојне промене ученика. Поређењем технологије у производњи и настави, технологија производње се темељи на процесима прераде сировине до готовог производа, док у настави (с обзиром на то да ученик није сировина) технологија означава активности у процесима промена ученика тј. поступке којима ученике усмеравамо ка вишим нивоима и развојним постигнућима. У првобитној заједници технологија производње истодобно је била и технологија васпитања и образовања, ако се то тако може назвати. Савремена технологија наставе све више тежи индустријализацији и аутоматизацији наставног процеса.

Данашње поимање образовне технологије ближе је концепту у коме се образовна технологија тумачи као суштински фактор наставе и учења и „обухвата познавање ученика, утврђивање циљева образовања, прецизирање могуће организације наставе, планирање садржаја образовања; избор облика, метода и наставних средстава, одређење положаја наставника и ученика у настави и вредновање остварених резултата наставе и учења“ (Мандић и Мандић, 1996, стр. 42). Скоро сродно тумачење појма образовна технологија даје и Даниловић: „Под савременом образовном технологијом данас подразумевамо: (1) савремена техничка средства мање или веће сложености; (2) одговарајуће наставне програме који се могу или се реализују помоћу њих; (3) начине, облике, методе њихове примене; (4) планирање и организацију образовног процеса; (5) вредновање ефеката образовног процеса, тј. многе елементе који иначе припадају класичној дидактици али са новим начинима виђења, тумачења, дефинисања, коришћења и примене“ (Даниловић, 1996, стр. 56). Међутим, полазећи од нешто ширег аспекта појма образовна технологија, Данијела Василијевић полази од „предмета и значаја за педагошки рад будућих учитеља“, и сматра да „компаративна анализа и преглед наставних планова намењених студентима учитељима и васпитачима, требало би да да одговор на питање какав статус има студијски предмет *Образовна технологија* на наставничком факултету“ (Василијевић, 2014, стр. 270). У том смислу ће се, вероватно, кретати и развитак ове педагошке појаве у будућности. Индустријализација наставног процеса огледа се у његовој технологијацији. Примењују се различита техничка средства, од најједно-

ставнијих до врло сложених (машине за учење и компјутери). Може се рећи да је већ сада постигнут висок степен специјализације тих техничких средстава. Исто тако, долази до све веће поделе рада. Станковић сматра да „у програмирању, припремању и производњи књига, производњи наставних средстава и помагала и другим пословима око стварања материјалних услова за наставни рад учествује врло велики број људи различитих специјалности и нивоа образовања“ (Станковић, 2012, стр. 155). Разлике које су евидентне приликом дефинисања појмова техника и технологија говоре само да су и техника и технологија у погледима савремених педагога у развоју. Наука, техника и технологија имају скоро пресудан утицај на развој друштва. Значај наставне технике и технологије се и у савременим условима данашњице огледа и у њиховој педагошкој основи, тј. значај се огледа и у томе што оне представљају један од битних услова унапређења наставе као и комплетног васпитнообразовног процеса у целини.

Сасвим је извесно да би, у случају када школа и друге васпитнообразовне институције не би у наставни процес уводиле актуелне техничке и технолошке новине, брзо заостале за актуелним променама које се дешавају у друштвеном животу уопште, што би за последицу имало негативан утицај области људске делатности, али и на развој друштва уопште. Евидентно је да су и школа и друштво веома заинтересовани за примену савремене наставне технологије, а ако се у обзир узме и чињеница да наставна технологија поседује конкретне могућности да симулира природни ток наставног процеса, индивидуалне и самосталне начине, облике и методе учења, а да истовремено створи „такво интелектуално окружење или средину за учење у којој сваки ученик може напредовати у оној мери у којој му омогућавају његове интелектуалне способности, мотивација и његово предзнање“ (Арсвић и Круљ, 2011, стр. 542), претходно наведене констатације и закључци још више добијају на значају. Суштина примене технике и технологије у наставном процесу је ефикасније постизање жељених исхода. Дакле, Арсвић и Круљ (2011, стр. 542) наводе да се основна улога, циљ и оправданост примене савремене наставне технике и технологије огледа у повећавању ефикасности наставног процеса и процеса учења. Они сматрају да ће се тако постићи побољшање квалитета и квантитета учења, повећање могућности деловања наставника на ученике у образовном и васпитном смислу, стварање услова за активно учешће ученика у наставном

процесу, тј. остваривање субјекатске позиције ученика, развијање демократских односа између ученика и наставника, утицај на квалитет интеракције у настави, смањивање времена које је потребно за усвајање знања из одређеног домена, реализација постављених васпитнообразовних циљева, повећање броја извора знања и корисника медија, стварање претпоставки за успешну социјалну интеграцију ученика и уштеда финансијских трошкова.

Иначе, специфичност саме наставе друштвено-хуманистичких предмета пред бројним је изазовима. Ове појединости произилазе услед чињенице да је садржај наставе друштвено-хуманистичких предмета неуобичајан и да подразумева припрему наставника за приступ ученицима у средњим школама. Програми ових предмета, конкретно, конципирани су тако да се усвајају општа знања из области друштвених и хуманистичких наука. Кроз програмске теме и читаве целине, које су најопштије формулисане, наставник ових предмета треба да осмисли обим и садржај наставног градива који ученик одређеног узрасног нивоа и образовног профила треба да усвоји. Према мишљењу Арсића и Круља, методички изазови су „како у прилагођавању научног садржаја наставном тако и у прилагођавању наставног садржаја узрасту, интересовању ученика и њиховом предзнању“ (Арсвић и Круљ, 2011, стр. 542). Дакле, по поменутиим ауторима, „методичке новине у настави друштвено-хуманистичких леже у новом приступу образовању, у новом образовном окружењу, у могућности нових технологија“ (Арсвић и Круљ, 2011, стр. 542).

У настави методике разредне наставе данас, као и у методици друштвено-хуманистичког образовања и у методици природно-математичких предмета једнако, по мишљењу истих аутора, коришћење информационо-комуникационе технологије може да:

„унапреди процес учења, повећа ефикасност и актуелност наставе, повећа изворе знања и подучавања, и активира све ученике, реалним, природним приказивањем различитих друштвених процеса, догађаја, понашања и деловања појединаца, друштвених група и друштва у целини“ (Арсвић и Круљ, 2011, стр. 542).

Ово ново окружење доводи и до промена улога наставник–ученик. Заправо, наставник мора у потпуности активирати ученике, а то се ради тако што се преузимају улоге равноправних саговорника у дијалогу и дискусији. Реализација наставе у оквиру неког предмета у којима може бити различитих ставова и мишљења

није могућа без труда и усмеравајућих напора наставника. Такође, социјалне мреже помажу предавачима да у интерактивној комуникацији са ученицима повећају њихово интересовање за наставним садржајем. Наиме, по наведеним, већ поменути ауторима, „прилагођавање наставе друштвено-хуманистичких предмета способностима и интересовању ученика могуће је и променом начина рада у настави“ (Арсвић и Круљ, 2011, стр. 542).

У оваквом приступу и раду, индивидуални и групни рад и те како могу помоћи у подизању нивоа наставног рада. Према томе, информационе технологије обогаћују ново образовно окружење, као и могућности индивидуалног и групног рада. Даље, наставник мора веома добро познавати одређена правила. „Социјално ленчарење“, „групно забушавање“ и сличне нежељене ефекте лоше организованог интерактивног учења наставник може спречити помоћу електронске социјалне мреже која пружа могућност групне интеракције. Као једна од посебних новина до скоро се издвајала и тзв. „кућно учење“ за оне ученике са посебним потребама, који због специфичних тешкоћа на овај начин могу сами да креирају образовно окружење користећи предности и услуге образовних технологија. У ствари, ова спорадично и ретко коришћена варијанта полако постаје пракса савременог доба. Према томе, комуникационе електронске мреже пружају широку могућност за програм инклузивног образовања чак и у условима које нема епитет ванредног стања проузрокованог пандемијом вируса ковид 19. Организацију процеса учења, тако што ће се индивидуално приступити сваком ученику преко социјалних мрежа, могуће је реализовати уз коришћење начина на који би наставник планирао рад и са осталим ученицима, одмеравајући њихове потребе у индивидуалном приступу, као и садржај и темпо рада. Померање фокуса образовања ван учионице у кућним условима омогућава нова образовна технологија, а коришћење плана и програма инклузивног образовања може добити сасвим другачију димензију.

Ова нова димензија образовања значи да наставник улаже мање напора у креирању организације рада, а истовремено претпоставља хуманији однос према ученицима са посебним потребама. Према томе, овакав приступ информацијама (брз приступ знању) пружа следеће погодности: умрежавање у системе библиотечких фондова, успостављање социјалних линкова, креирање виртуелних учионица, широк спектар извора информација, брзу обраду информација, групну комуникацију, повећавање

капацитета учења, образовно окружење и методичке ресурсе. Наиме, коришћење различитих варијанти из области информационо-комуникационих технологија стварају другачије образовне стандарде који указују на реализацију ефикасне наставе, која уз коришћење принципа очигледности може изазвати унутарњу мотивацију, па самим тим и подићи пажњу и интересовање код ученика. На крају, такозвана онлајн настава посредством рачунара и мултимедијалних средства омогућава не само електронско писање већ и чување, умножавање, као и репродуковање различитих садржаја који могу бити и наставни садржаји.

Употреба монолошке методе у настави врло често не пружа довољан степен интеракције, односно, не омогућава квалитетно савладавање наставног садржаја. Са друге стране, мултимедијални програми, уз коришћење различитих типова електронских уџбеника, који у својим програмима садрже адекватан текст, фотографије, звучне симулације или пак филмове, паметне табле, Пауер поинт презентације, различите илустрације или чак убедљиве демонстрације различитих ситуација и процеса, који се одвијају у интеракцији актера наставног процеса, могу омогућити индивидуално и активно напредовање ученика у усвајању и стицању знања из области предмета, не само друштвених и хуманистичких наука већ и природно-математичких материјала такође.

Наставник мора овладати бројним знањима јер је то основни услов и методички изазов примене нове образовне технологије, а „у сложеним образовно-технолошким условима наставници су принуђени да стално прате научна достигнућа како у својим уже стручним областима тако и у области образовне технологије. Наставник није само преносилац знања и оцењивач већ мора носити и улогу аниматора и моделатора наставе у којој је ученик аутономан и креативан субјект наставе. У настави друштвено-хуманистичких наука, (једнако као и у настави природно-математичких наука, па и у разредној настави, најзад, прим. аутора), наставник би требало да подстиче ученике на истраживање, на критичко размишљање, изношење ставова, дискутовање и креативан приступ наставном садржају“ (Арсидић и Круљ, 2011, стр. 547). Употреба мултимедија у настави је вишефункционална. Рачунари и образовни софтвери као што је Мајкрософт Пауер поинт јесу у свакодневной настави електронским путем један вид иновације, али, истовремено, представљају и изазов за наставнике у основним и средњим школама. У условима пандемије у

средњим школама и на факултетима од изузетне су користи за презентацију припремљених материјала и објављених на платформама Мудл и Гугл класрум.⁴

За стару школу, наиме, „било је карактеристично да се настава одвија у универзалној учионици која је била једино место наставе. У савременим условима настава се изводи у школским просторијама под којим се подразумевају: учионице, кабинети, лабораторије, школске радионице, сале и остале просторије које служе за наставу“ (Парлић-Божовић, 2020, стр. 45). Учионица у савременој школи, као и у савременој настави, представља могућност стварања новог облика рада „с обзиром на потребе савремене наставе“ (Парлић-Божовић, 2020, стр. 45). Окренутост савременом и модерном начину извођења наставе показала се као велика предност у условима пандемије али и као прекопотребна варијанта.

Када је у питању пласирање и „качење материјала“ на одређеној платформи, поред већ постојеће тзв. електронске учионице као адекватне платформе за овај начин пласирања знања, у савременој пракси су се показале као добре и успешне и многе друге платформе, на пример Мудл – савремена платформа за пласирање знања, вештина и навика и за проверу сазнатог кроз тестове, уз остале могућности за проверу знања.

Ипак, савремено искуство показује да су ученици од првог до четвртог разреда склони усвајању знања које је пласирано и припремљено на традиционалан начин, а то подразумева живу реч и контакт уживо. Нажалост, у условима пандемије изазване вирусом ковид 19, наставници и ученици приморани су да раде у измењеним условима на измењен начин. У наредном поглављу биће презентован практичан пример традиционалног начина извођења наставне јединице, уз напомену да је у новонасталим условима могућа реализација оваквих тема уз коришћење Зум платформе која донекле може мењати живи контакт и комуникацију између ученика и наставника.

⁴ На нивоу Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици на седници Сената Универзитета, која је одржана 19. новембра 2020. године, донесена је одлука да се наставници сами одреде хоће ли користити Зум или Мудл платформу за презентацију градива. Прва се односи на држање наставе уживо онлајн, а друга на слање материјала студентима. У обе варијанте, наставници су дужни да обављају и консултације са студентима и појашњавају послате материјале, односно одржана предавања.

ПРАКТИЧАН ПРИМЕР ТРАДИЦИОНАЛНОГ НАЧИНА ИЗВОЂЕЊА РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ НА ПРИМЕРУ ТЕКСТА ПРИЧЕ ЛАВА НИКОЛАЈЕВИЧА ТОЛСТОЈА *ВРАБАЦ И ЛАСТА*

Једном сам сџајао у дашџи и џосмаџрао ласџино џнездо џод сџрехом. Оде ласџе одлеџеше док сам ја још дио џу, и џнездо осџаде џразно. У међувремену, док су оне биле одсуџне, с крова слеџе врадац, ускочи у џнездо, осврну се, замаха крилима, сакри се у џнезду, заџим џромоли оџуд џлавицу и зацвркуџа. Убрзо заџим, долеџе до џнезда ласџа. Она се усџреми у џнездо, али, чим уџледа џосџа, залеџрша крилима и одлеџе. Врадац је седео и цвркуџао. Наједном, долеџе јаџо ласџа. Све ласџе долеџеше до џнезда, џоџледаше враџца и џоново одлеџеше. Врадац се није џлашио, окреџао је џлавицом и цвркуџао. Ласџе су џоново долеџале до џнезда, неџџо радиле и одлеџале. Ласџе нису џоново узалудно долеџале. Свака је у кљуну доносила длаџо, замазивала џо мало оџвор на џнезду. Оџеџ су долеџале и одлеџале ласџе, све више и више замазивале џнездо и оџвор је џосџајао све маџи. У џочейку се враџцу видео враџ, заџим само џлава, заџим кљун, а онда му се више ниџџа није видело, ласџе су џа зазидале, одлеџеле и сџале да круже око куће.

Уводни део часа традиционално одрађеним стилем пружа учитељу (професору разредне наставе) могућност да добро урађеном иницијалном оријентацијом и концентрацијом градива, на крају овог уводног дела, или препаративне фазе, ученици сами претпоставе шта ће бити тема. Такође, уводни део часа, традиционалним стилем испланиран, пружа шансу да се адекватно вођеним разговором, ученици подсети на годишња доба, конкретно на ПРОЛЕЋЕ, које има своју најаву у виду весника пролећа и то у биљном и животињском свету. Конкретно, учитељ може пропитати ученике које веснике пролећа знају, а упоредо, док о томе са ученицима разговара, са леве стране табле може истакнути недовршену скицу пролећа коју је сам направио на хамер-папиру. На слици може бити кућа са стрехом⁵, неко пролистало дрво и зелена трава. Учитељ је кући могао да припреми и апликације свих весника пролећа на која ће наводити ученике да их се сете.⁶ Упоредо, док се разговор у оквиру прве фазе развија, учитељ се, онако како ученици дајући одговоре на учитељева

⁵ Ласте су једина врста птица које своја гнезда праве испод стрехе куће. То чине на специфичан начин. Наиме, састав ластиног гнезда је блато и њихова сопствена пљувачка.

усмерена питања, труди да полако лепи један по један весник пролећа укључујући и птицу селицу и птицу станарицу.⁷ Велика је вероватноћа да ће ученици, поготову они радознали који су још на самом почетку првог контакта са читанком и илустрацијама у њој још на почетку школске године, на крају овако одрађеног уводног дела часа, сами препознати шта је наслов наставне јединице. Истицањем наставне јединице на табли почиње главни део часа. На самом почетку оперативне фазе (главног дела часа) учитељ је дужан да у десном углу табле напише име великог руског писца који је ову причу написао, Лава Толстоја. Уколико има времена, може се нешто кратко рећи и о писцу. Након тога, учитељ инсистира на томе да ученици седе усправно у својим клупама, затворе своје читанке јер почиње учитељево изражајно читање. Док чита, учитељ треба да заузме једну тачку на средини испред табле, одакле ће артикулација његовог гласа бити равномерно распрострањена по читавој учионици. Уколико је предавање преко платформе, препорука је да се учитељ не помера. Наиме, док учитељ чита не треба да се шета, нити на било који начин да се помера, јер би ти покрети учитеља могли да одвуку пажњу са текста који се слуша, било да се ради о лупкању потпетице, гардероби или фризури учитеља (учитељице) итд. Уколико учитељ ипак има потребу да се помери са почетне тачке, било због својих потреба или зато што је неко од ученика непажљив, треба да на кратко заћути, промени тачку на којој стоји, значајно притом погледа непажљивог ученика, па након тога са нове тачке коју је заузео настави са даљим читањем текста.⁸ Тек након завршеног изражајног читања учитеља, док прави такозвану ства-

⁶ Учитељ припрема на посебним опкрояеним папирићима апликације висигабада, јагорчевина, лала, нарциса, шебоја. Но, исто тако, и птица селица (конкретно ласте), које такође представљају веснике пролећа међу животињама, и врапца (птице станарице). Такође, припремиће и гнезда, како ластино у браон боји, с обзиром на то да је направљено од блата, тако и жуто гнездо врапца будући да врабац, као и остале птице, гнездо прави од ситних сламчица и трскица. Селотејпом, који је залепљен у круг на полеђини сваке апликације, учитељ може прилепити са шансом да се лако као чичак може лепити на хамер-папиру.

⁷ Иако је прича из домена друштвено-хуманистичког образовања, веома се уклапа у методику природно-математичког образовања, кроз годишња доба, веснике пролећа, изгледа ластиног гнезда, природе у време пролећа која цвета и буја, што се савременим методама рада тешко може извести.

⁸ Ово је немогуће контролисати уколико се настава не обавља уживо. То је само један од разлога који аутора овог рада опредељују за традиционалним видом обављања наставе.

ралачку паузу, допуштено је да тек тада прошета између редова и пусти ученике да им се осећања изазвана причом слегну.

Такође, обрада књижевног текста традиционалним стилем, за разлику од савременог, омогућава учитељу и да васпитне и образовне задатке у наставном раду доведе до максимума, јер живи контакт омогућава да се васпитнообразовни задаци усмено појасне, што ће бити објашњено у даљем тексту. Када су у питању васпитни задаци, лако је на основу подесно формулисаних питања и одговора које ученици пружају видети из каквих породичних миљеа долазе ученици и да ли је потребно у том смислу васпитно реаговати. На пример, *шћа мислиће о њојезу врайца да се усели у шуђе њездо?* Ту ћемо кроз одговоре деце лако доћи до података о њима самима и њиховом кућном васпитању. Познато је да у кући неких уморних и хладних интелектуалаца у време ручка или одмора ни поштар не сме да зазвони на вратима, једнако као што је у породицама где влада топлина и култ љубави и поштовања, гост у кући благослов, па макар он био и ненајављен. Кроз дечије одговоре, учитељ ће своје ученике боље упознати и самим тим ће моћи да и без обзира на ову причу пружи одговарајуће васпитне третмане и убудуће. Такође, када је реч о ластином поступку да зазида врапца, долазимо до различитих мишљења од стране ученика. Неким ученицима ће бити жао врапца, док ће други сматрати да је „требало и још горе да прође“, кад се „усудио да без питања реши да се *џек џако усели у шуђи дом*“. Када су непознате речи у питању, такође, традиционални начин или стил у обради ове приче пружа свестраније могућности за њиховим појашњавањем. Када је у питању поука писца, такође, традиционалним стилем предавања, уз коришћење живе речи, могуће је квалитетније доћи до заједничких ставова и мишљења. Осим тога, традиционални стил презентовања оваквог књижевног текста допушта да ученици у оквиру самосталног рада у школи или домаћег рада кући сами заврше текст онако како би се то њима више допало.

Као што се да приметити, традиционални стил извођења наставе има своје предности у односу на савремени. Осим тога, на поднебљу Косова и Метохије има много сеоских школа са само елементарним условима за рад данас, док, уз њих, постоје ипак и знатно опремљеније школе. Међутим, услови за рад су некада врло тешки на подручју Космета. Често се догоди да у зимским месецима изненада нестане струја. Добро припремљен час традиционалним стилем никада не може пропасти, док још боље

припремљен час савременом методом може врло лако остати недовршен.

ЗАКЉУЧНА РАЗМА- ТРАЊА

Методика наставе друштвено-хуманистичких наука је, више него методика било које друге области наука, пред важним изазовима. Све промене које су проузроковане пандемијом ковида 19 у друштву и животу, кроз наставу друштвено-хуманистичких наука морале би бити приближно објашњене и протумачене на начин који неће удаљити ове науке од ученика средњошколског узраста који неће стварати одбојни став, „баук“, неразумљиво штиво, за досадне часове које треба избегавати. Управо кроз коришћење могућности савремених технологија требало би освежити, иновирати и активирати наставни рад, тако да се знање актуализира и у садржајном и у наставно-методичком смислу. На крају, наша хипотеза која је постављена на почетку овог теоријског истраживања је потврђена, савремени облици рада и иновативни приступи јесу будућност васпитнообразовног процеса. Стручни аутори су сагласни да без примене образовне технологије и нових метода и облика рада у наставном процесу нема добрих резултата. Развијена друштва одавно користе ове методе и можемо слободно рећи да је то један од разлога њихове развијености и напретка.

Међутим, ни један облик рада није савршен, битно је не држати исти принцип рада, већ, у зависности од наставне јединице али и одељења, комбиновати облике рада и наставне методе. Електронске друштвене мреже подржавају самостално управљање учењем, учење кроз интерактивну комуникацију, сарадњу, креирање знања и стварање ланца учења заинтересованих и активних актера. Интернет измешта процес учења из школа у кафе и друге приватне амбијенте, по принципу покретних учионица. Ипак, у времену наставе на даљину, због актуелне ситуације пандемије ковида 19, ученику се допушта да може сам да планира и време и место за учење, следећи сопствена интересовања, уз помоћ електронских медија. На тај начин ученици се држе и лакше осамостаљују за самостални процес образовања и припремају за учење током читавог живота, што постаје стил живота у новим технолошким условима. Ново, информационо друштво, доводи у питање многе димензије традиционалног функционисања система образовања. Оно што је неспорно је улога и значај образовања, како за опстанак и развој друштва тако и појединаца. Модерне технологије су из корена промениле физи-

ономију савременог друштва, потребе и начин задовољавања потреба и стандарде у свим нивоима друштвеног живота. Константна је потреба за новом политиком и стратегијом образовања. Нове технологије стварају нову организацију рада, потребу за новим занимањима и образовним профилима. Многи проблеми у друштву настају управо на пољу образовања. Проблем ефикасности образовања, нејасне компетенције које се стичу простом репродукцијом постојећих образовних профила, без нових образовних компетенција за потпуно нова занимања, традиционални начин образовања, уз репродукцију наученог, без јасне визије о корисности и употребљивости знања, само су неки од манифестних облика кризе у односу друштво–образовање. Примена нове образовне технологије захтев је нове стратегије образовања од које се очекује повећање ефикасности образовног процеса и процеса учења. Друштво које је неспремно да имплементира савремена технолошка достигнућа осуђено је на стагнацију, али и на бројне конфликте и маргинализацију. Технолошки развој условљава укупан економски развој и сам систем образовања: образовне садржаје и наставну технологију. Са друге стране, улагање у образовање, осавремењивање премиса у образовању, садржаја и образовне технологије, повратно утиче на развој друштва.

Међутим, ценећи све речено, препорука и закључак овога рада је да се уз коришћење нових погодности и повољности у настави, као и тренутна потреба наставе на даљину, која је због пандемије ковида 19 једино изводљива, никако не заборави коришћење традиционалног стила извођења наставе, као сигуран ослонац за обављање и адекватно пласирање васпитних и образовних задатака наставе данас и у будућности. Жива реч је у сваком случају незаменљива варијанта којој би се требало враћати у складу са условима друштвене кризе проузроковане поменутиим проблемима.

ЛИТЕРАТУРА Арсић, З. и Круљ Драшковић, Ј. (2011). Опште карактеристике и специфичности улоге наставника у настави са савременом наставном техником и технологијом. У: М. Вилотијевић (ур.), *Осјосођавање наставника за нове улоге: зборник резимеа са међународној научној скупи.* Београд: Српска академија образовања.

Бранковић, Д. (2000). *Инијерактивно учење и савремена образовна технологија.* Бањалука: Филозофски факултет.

- Василијевић, Д. (2014). *Стајус образовне технологије на Балканском образовном простору*. Ужице: Учитељски факултет.
- Даниловић, М. (1996). *Савремена образовна технологија*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Даниловић, М. (2000). Примена мултимедијалне информатичке технологије у образовању. *Зборник Института за педагошка истраживања*, XXXII (32), 179–192.
- Јовановић, Н. (2012). Савремена образовна технологија и методичке новине у настави друштвено-хуманистичких наука. *Годишњак*, VIII, 297–311.
- Круљ, Р. С. (1988). *Наставна технологија у функцији повећања ефикасности учења*. Приштина: Јединство.
- Мандић, П. и Мандић, Д. (1996). *Образовна информациона технологија*. Београд: Заједница учитељских факултета.
- Парлић-Божовић, Ј. (2020). *Савремени приступи настави друштвено-хуманистичког образовања*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
- Stanković, Z. (2012). *Образовна технологија – потреба и неминовност савременог универзитетског образовања*. У: Б. Димитријевић (ур.), *Образовање и савремени универзитет: темељски зборник радова* (155–164). Ниш: Филозофски факултет.

JASNA LJ. PARLIĆ BOŽOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF PEDAGOGY

DRAGAN S. CENIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF EDUCATION, VRANJE

SUMMARY

THE NEED FOR USING TRADITIONAL AND MODERN TEACHING
METHODOLOGIES IN THE CONDITIONS OF THE COVID-19
PANDEMIC

There is no ideal class, but there are many ways to make teaching more interesting and better, putting an emphasis on the student as the main subject in the teaching process. No form of teaching work is perfect, it is very important not to keep the same principle of work and combine teaching and working methods according to the teaching unit (lesson) and class. Electronic social networks support independent learning management, learning through interactive

communication, cooperation, knowledge creation and creation of a learning chain of interested and active actors. The Internet relocates the learning process from schools to cafes and other private environments, according to the principle of mobile classrooms. However, at present time of distance learning, due to the COVID-19 pandemic current situation, the student is allowed to be able to plan both the time and place for learning, following its own interests and using the electronic media. In that way, students easily and quickly become more independent for self-education process and preparation for lifelong learning, which becomes a lifestyle in new technological conditions. New information society challenges many dimensions of the traditional functioning of the education system. What is indisputable is the role and importance of education, both for the survival and development of society and individuals. Modern technologies have radically changed the physiognomy of modern society, needs and the way of meeting needs, and standards in all levels of social life. There is a constant need for a new education policy and strategy. New technologies create new work organization, the need for new occupations and educational backgrounds. Many problems in the society arise precisely in the field of education. The problem of educational efficiency, unclear competencies acquired through simple reproduction of existing educational profiles, without new educational competencies for the completely new occupations, the traditional way of education, with reproduction of learned, without clear vision of usefulness and usability of knowledge, are just some of the manifest forms of crisis society-education. The application of new educational technology is a requirement of the new education strategy, from which is being expected to increase the efficiency of educational and learning process. A society that is unprepared to implement modern technological achievements is doomed to stagnation, as well as to numerous conflicts and marginalization. On the other hand, investing in education, modernizing the premises in education, content and educational technology, has a reciprocal impact on the development of society. In the conditions of the COVID-19 pandemic, the information age proved to be appropriate and much needed by proving to be adequate to change traditional notions about matter, space, time, energy, and even about education. In these conditions, the role of teachers, schools, education, the nature of learning, and the methodology of teaching has changed. The new living conditions imposed by the COVID-19 pandemic have

fundamentally changed the way teaching, business, entertainment, war technology, and educational technology.

Educational technology consists of knowledge and achievements in various scientific fields: pedagogy, didactics, methodology, psychology, cybernetics, communication, etc. In these conditions, teaching methodology must rely on modern educational technology, on a systematic and organized process of applying modern techniques and technology in improving the quality of the teaching process in the field of efficiency, optimality, applicability and acquisition of knowledge. Knowledge, use and application of modern information technologies, in these conditions, is the content of modern literacy and cultural pattern. All of these are challenges for the methodology in teaching social sciences and humanities. The methodology of teaching social sciences and humanities is, more than the methodology of any other science field, facing important challenges. All the changes caused by the COVID-19 pandemic in society and life, through the teaching social sciences and humanities, should be approximated, explained, and interpreted in a way that will not distance these sciences from high school students, who will not create a repulsive attitude, "bogy" incomprehensible reading, as boring classes to be avoided. Precisely through the use of the possibilities of modern technologies, the teaching work should be refreshed, innovated and activated, so that the knowledge is updated both in the content and in the teaching-methodological sense. Finally, our hypothesis set at the beginning of this theoretical study is confirmed, modern forms of work and innovative approaches in the educational process are the future of the educational process. Expert authors agree that there are no good results without the application of educational technology, new methods and forms of work in the teaching process. Developed societies have long used this method and we can say that this is one of the reasons for their development and progress. However, appreciating all the above, the recommendation and conclusion of this paper is that with the use of new benefits and advantages in teaching, as well as the current need for distance learning, which is only feasible due to the COVID-19 pandemic, do not forget to use traditional teaching style as reliable support for performing and adequately placing educational tasks today and in the future. Spoken word is in any case an irreplaceable variant to which we should return according to the social crisis caused by the mentioned problems.

KEYWORDS: traditionalism; contemporary; teaching preparation; teaching; realization of what is planned in teaching; COVID-19 pandemic.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ФИЛОЗОФИЈА

АЛЕКСАНДАР Д. РИСТЕСКИ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ФИЛОЗОФИЈУ

СУМЊАТИ СРЦЕМ: ДУАЛИЗАМ СУПСТАНЦИЈА У СВЕТЛУ ПЕРСОВЕ КРИТИКЕ „ДУХА КАРТЕЗИЈАНИЗМА“

САЖЕТАК. У овом раду бавићемо се проблемом картезијанског дуализма супстанција у светлу Персове критике „духа картезијанизма“. Веру у интуитивно сазнање и наглашавање индивидуализма Перс види као два главна обележја тог духа, због чега ћемо највише пажње посветити управо њима. Полазна идеја рада јесте та да се картезијански дуализам, посматран у светлу прагматичке критике, испоставља првенствено као епистемолошки и методолошки проблем, а не као засебни метафизички проблем диспаратних супстанција.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интуиција; дуализам супстанција; сумња; процес; заједница.

УВОД

Главни задатак овог рада је тематизовање Персове критике картезијанске методе апсолутне сумње, с циљем расветљавања односа између, с једне стране проблема који су у вези са самом ме-

---

¹ aleksandar.risteski@pr.ac.rs

Рад је израђен у оквиру пројекта *Историја српске филозофије*, током израде поглавља дисертације под називом *Проблем квалија из ујла Персове антикартезијанске епистемологије*, који је још у процесу израде.

Рад је примљен 9. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

тодом и, с друге, дуализма супстанција. Поменути задатак, спроводићемо кроз три главна корака. Бавићемо се, најпре, разликом између Персовог и Декартовог поимања сумње. Након тога, усмерићемо пажњу на проблем извесности и интуитивне моћи сазнања у картезијанској филозофији. Напоследку, бавићемо се Персовим схватањем епистемолошког значаја историčnosti, процесуалности и интерсубјективности. Ово су, верујемо, кључне проблемске тачке „духа картезијанизма“, које се најпре огледају у *дуализму суйсџанција*, те нас овакво разматрање доводи до следећег питања: да ли су проблеми дуализма супстанција положени у фундаменталној, метафизичкој инкомпатибилности духа и тела, или се порекло ове инкомпатибилности може и, штавише, мора тражити у области картезијанске епистемологије и методологије, које су, с друге стране, и саме засноване на неким другим, нерасветљеним метафизичким претпоставкама?

У раду се не бавимо Персовом критиком Декартове филозофије као такве, већ оним што Перс назива „дух картезијанизма“ и што препознаје као обележје које, у мањој или већој мери дели, према његовим речима, „већина модерних филозофа“ (види: Перс, 1993b, стр. 75; С. Р. 5.265). Узимајући у обзир актуелност појединих тема у савременој филозофији духа, које имају недвосмислено картезијанско порекло, тешко би било тврдити да се данас ситуација у *пошџуносџи* разликује. Ово посебно важи за тему дуализма духа и тела.² У историји филозофије духа, величина и значај картезијанског дуализма огледа се у томе што се, у савременим дискусијама, готово све позиције мишљења формирају кроз критичку и конструктивну комуникацију с њим.

Како је проблем заснивања филозофско-научне методе један од средишњих у Декартовој мисли, сматрамо да је оправдано претпоставити да се проблеми и недостаци дуализма супстанција огледају управо у темељним поставкама и проблемима његове методологије, а не у њеним метафизичким закључцима. Не узимајући у обзир савремене тенденције апологије картезијанске аргументације у прилог дуализму,³ чињеница да се овој теми приступа кроз призму питања како може оно непросторно и што је субјективног карактера, да се опише језиком објективне науке и да се појми у вези с нечим што је просторно, можда говори у

² У наставку текста тематизоваћемо картезијански дуализам супстанција као дуализам духа и тела, односно, као тзв. *mind-body dualism*, независно од преводачких решења и термилошких разлика између душе и духа.

³ Види на пример: Swinburne, 2018, стр. 133–151.

прилог томе да је управо ово последње случај. Темељност и обухватност Персове критике картезијанске методологије нам је, у том погледу, од велике помоћи у расветљавању овог питања, изван оквира питања метафизичке инкомпатибилности или сводивости.

На први поглед, Персове примедбе да је картезијанска сумња једна „самообмана“ и да је у потпуности неискрена (С. Р. 5.265; 5.416), затим добијање самоевиденције *cogito*-а указивањем на социјалну компоненту генезе самосвести, изгледају као морализовање или, у најмању руку, психологистичко нераумевање „филозофске димензије“ проблема којима се Картезије дави. Утисак је утолико јачи, уколико пођемо од тога да такве критике упућује филозоф који није крио своје дивљење према природним наукама и који је, штавише и сам припадао таквом интелектуалном делокругу. Но, као што ћемо настојати да прикажемо у раду, у основи овакве критике не налази се нераумевање филозофске релевантности картезијанског *fundamentum inconcussum*-а, већ директно тематизовање неких од темељних филозофских проблема, изван појмовног оквира оних поставки које изворно такве проблеме и генеришу; тематизовање проблема које ни данас не губи ништа на својој актуелности.

У наставку рада, посветићемо пажњу Персовој чувеној примедби о неискрености картезијанске сумње, с циљем да утврдимо шта би за њега могло да значи то да филозоф мора да „сумња срцем“. Бавићемо се питањем да ли је таква примедба оправдана и на који начин би картезијанизам могао да одговори на њу. Након тога, давићемо се проблемом непосредности и епистемичких датости у Декартовој мисли, с фокусом на проблем апсолутне извесности знања. У делу рада који следи након овог, давићемо се питањем могућности индивидуалног истраживања и епистемолошког значаја процесуалности и историчности. Разматрањем поменутих тема, настојаћемо да с различитих страна расветлимо проблемску структуру картезијанског дуализма супстанција.

(НЕ)ИСКРЕНОСТ АПСОЛУТНЕ СУМЊЕ И ПРОБЛЕМ АПСОЛУТНЕ ИЗВЕСНОСТИ

У историји филозофије духа, картезијански дуализам не представља само један од могућих начина разумевања духа, тела и

њихове међусобне везе. Његов значај није само у позитивним решењима која овај нуди, колико у отварању нових проблема разумевања и тумачења свести у науци и филозофији (види: Clarke, 2005, стр. 16–44; McCulloch, 1995, стр. 3–11; Westphal, 2016, стр. xi и даље). Картезијански дуализам супстанција задужио је филозофију духа тиме што ће ова увек морати да одговара на питања о бићу духа и тела, њиховом међуодносу и положају у свету, као и о суштинским особеностима и разлици менталних активности у односу на физичке (McCulloch, 1995, стр. 3–11). Колико је Картезије сматрао да је област менталног онтолошки примарна и несводива на физичку,⁴ тема је којом се тренутно не можемо детаљније бавити. Извесно је пак да његов дуализам супстанција и данас привлачи велико интересовање, одобравања или критичке реакције различитих стручњака.⁵ Готово све позиције мишљења у филозофији духа, имплицитно или експлицитно, формирају се у неизбежном дијалогу с њим.

Како је пак Декартов дуализам у нераскидивој вези са његовом методологијом, верујемо да је, с циљем расветљавања проблема који су му инхерентни, оправдано обратити пажњу на особености и недостатке методске скепсе, што ћемо у овом раду учинити кроз критичку призму Персове мисли. Уочавајући проблеме и недостатке картезијанске теорије сазнања и методологије, као и значај и утицај на потоњу мисао, Перс је могућност критичког обрачуна с картезијанизмом видео као један од главних задатака филозофије.⁶ Није, стога, чудно што је амерички филозоф овој теми посветио неке од својих важнијих, посебно раних радова и што је његова критика картезијанизма толико темељна и обухватна. Његова мисао одређена је снажним критичким односом према ономе што, у свом раду из 1868. године, *Неке њослегице чеџири несџосодносџи*, назива „дух картезијанизма“ (*the spirit of Cartesianism*) (С. Р. 5.264 – 5. 266; види и: Bacon, 2012, стр. 35 и даље).

⁴ Чињеница да у *Сџрасџима душе* Декарт трага за „тачком сусрета“ тела и духа (Descartes, 1979b), можда довољно говори у прилог томе да су механистичке и физикалистичке инклинације ипак доминантнија компонента картезијанског мишљења, него што би се то испрва претпоставило на основу темељних тенденција дуализма. Кратку и концизну критику на ту тему развија Бранислав Петронијевић у својој *Психологији* (Петронијевић, 1998, стр. 35–36), која је и сама ближа филозофији духа, него психологији у савременом значењу те речи, премда је дело писано неких 40-ак година пре настанка тзв. *philosophy of mind*.

⁵ Види: Шаkota-Мимица, 2005, стр. 165–186; Foster, 2002; Lavazza & Robinson, 2014; Loose, Menuge, Moreland, 2018; McCulloch, 1995, стр. 4 и даље.

Главно обележје овог духа јесте метода апсолутна сумње, чији циљ је остваривање апсолутно извесног сазнања. Као такво, оно укида сваку даљу потребу за сумњом, коју Перс види као „иритацију“ којом смо подстакнути на истраживање (Перс, 1993е, стр. 131–159; С. Р. 5.358–5.387; види: Thagard, 2004, стр. 393). Перс пак доводи у питање могућност методског скептицизма, те у том духу примећује следеће:

„Не претварајмо се да у филозофији сумњамо у оно у шта не сумњамо нашим срцима.“ (Перс, 1993b, стр. 76; С. Р. 5.265)

У чувеном чланку за *Popular Science Monthly*, *Учвршћивање веровања* (1877), Перс примећује нешто што се, несумњиво, може применити на Картезија и његов методски скептицизам:

„Неки филозофи замишљају да је за почетак неког истраживања неопходно једино да се постави питање, било усмено или писмено, и чак нам препоручују да наша проучавања почнемо сумњом у све. Али пуко стављање једног става у упитни облик не подстиче дух ни на какав напор да стекне веровање. Мора да постоји нека стварна и жива сумња и без свега тога свако расправљање је жалово.“ (Перс, 1993е, стр. 143; С. Р. 5.376)

На први поглед, чини се да је овакав приговор заиста оправдан, јер у најмању руку сугерише то да је немогуће да се бавимо неким проблемом предано и у потпуности, уколико нас се овај заиста не дотиче. Поред тога, као филозофски приговор, овај има утолико више смисла, уколико пођемо од тога да је немогуће да се питањима и проблемима филозофије бавимо механички и незаинтересовано, вођени некаквом спољашњом максимом. Но, да ли ова-

⁶ Перс посвећује овој теми своје ране радове, који уједно спадају у најзначајније за његову теорију прагматизма: *Questions Concerning Certain Faculties Claimed for Man* (1868), *Some Consequences of Four Incapacities* (1868), *Grounds of Validity of the Laws of Logic: Further Consequences of Four Incapacities* (1869). У наставку текста, сва Персова дела наводићемо према моделу харвардског осмотомног издања *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (С. Р. 1–8), у Хартсхорновом, Вајсовом (1–6), а касније и Берксовом (7–8) уредништву (Burks, 1958; Hartshorne & Weiss, 1931–1935). Код сваког првог навођења дела, навестићемо и постојећи српски превод. Од превода на наш језик, користили смо *Изабрane сџисе*, у избору и преводу Радослава Константиновића (Константиновић, 1993), зато што, поред тога што садржи све текстове које садржи и избор и превод Душана Величковића (Величковић, 2002), ови садрже и преводе Персових раних радова, који су нам веома важни. Уколико се приликом цитирања будемо користили неким од Константиновићевих превода, уз харвардски модел, наводићемо и страницу из превода (на пример: Перс, 1993b, стр. 75; С. Р. 5.265).

кав приговор погађа „дух картезијанизма“ и да ли се заиста може упутити Декарту? Пођимо, најпре, од питања да ли је Картезије био слеп за разлике између „вештачке“ и „живе“ сумње.⁷

Према Декартовом мишљењу, „сумњати срцем“, значило би исто што и поступати неметодски, што би вероватно више личило на неуређени и емоцијама узбуркани ток мисли, него на методски усмерено и самосвесно вођено истраживање. У прилог оваквом разумевању методолошке функције сумње, говори и чињеница, на коју Декарт скреће пажњу у *Расправи* и *Медијацијама*, а то је да филозофско истраживање не трпи преношење афективне погођености околином на поље филозофске рефлексије. Наиме, здраворазумска питања, која настају из нашег сусрета са стварима у животnoj свакодневници, не могу бити у потпуности третирана као филозофска (види: Descartes, 1998, стр. 16).

Према Персовом виђењу стања ствари, разумевање сумње као *нелајде*, сугерисало би то да Картезије претпоставку бављења филозофијом види у симулирању стања *ајсолуџне нелајде*, а то би било једно крајње мучно и неоперативно психичко стање. Но, из начина на који Декарт говори о својој методи, тешко је извести такав закључак, наиме, да методски скептицизам повлачи за собом нужност такве психичке растројености. Декарт, штавише, с циљем да издегне било шта налик томе, поставља захтев да се одреде питања од филозофске релевантности, као и начин на који се једино можемо овима обратити. Покушамо ли, на пример, да „медитирамо“ о практичним проблемима, убрзо бисмо увидели да је то паралишуће по саму праксу (види: Rutherford, 2019; Shapiro, 2017, стр. 222 и даље). Исто тако, питања да ли смо неко други или смо можда начињени од стакла (Descartes, 1998, стр. 16), не могу бити у потпуности валидна филозофска питања, јер је реч о стварима здравог разума, а не исправно или неисправно осмишљене и примењене филозофско-научне методе.⁸

Декарт ни не намерава да се „претвара“ како у филозофији „сумња свим срцем“, у оно што га ни на који начин не дотиче или у шта не сумња у свакодневном животу, јер нам у више наврата показује да је и зашто је то немогуће, односно, да је неопходно да се на другачији начин бавимо филозофским питањима. Поста-

⁷ У свом раду о филозофском појму сумње, Пол Тагард разликује Персово и картезијанско поимање сумње кроз појмове *хладна* (*cold*) и *топла* (*hot*) сумња, према моделу разлике између *хладних* и *топлих* *сазнања* (*hot and cold cognitions*), коју у социјалној психологији прва користи Зива Кунда (Kunda, 1999; Thagard, 2004, стр. 391–406).

вљањем јасне линије разграничења између, назовимо је – здраворазумске сумње и филозофске, Картезије оправдава неопходност своје методске скепсе, као методске; с друге стране пак он показује да су питања, којима се једино и можемо на исправан начин бавити применом његове филозофске методе, од виталног интереса за сваког човека (Descartes, 1998, стр. 6 и даље). Не само, дакле, што је могуће, већ је неопходно да се питањима којима придајемо највише важности, бавимо на методички и дистанциран начин. Имагинативно спровођење апсолутне сумње, оправдано је на темељу неопходности да спроведемо тест извесности унутар области онога што сматрамо познатим и саморазумљивим, а с циљем утврђивања апсолутно извесног исхода шта свег научног знања.

Да ли, у том случају, Перс приговара Декарту због ствари које му се начелно не могу приписати? Да ли је заиста темељни проблем картезијанске методске скепсе у њеној извештачености, односно, у томе што је, према Персовој процени, у недовољној мери радикална, или се у основи таквих приговора налазе неки други разлози? С циљем да одговоримо на ова питања, у наставку текста настојаћемо да расветлимо водеће мотиве у основи Персове критике, а њих можемо поделити у две главне групе: 1) епистемолошке; 2) методолошке. Прва група мотива односи се на питања епистемолошке утемељености картезијанског пројекта, док се методолошки тичу питања оправданости начина на који се картезијанска метода уопште спроводи.

⁸ Одговор на такво питање не може бити од фундаменталне важности, зато што ни само питање није такво. Питања да ли смо сачињени од костију, крви и меса, или од стакла или од жвакаће гуме јесу питања здравог разума („природног“ става), а не „прве филозофије“. По карактеру, ова питања се разликују од других филозофско-антрополошких питања: јесмо ли дело случајности или Промисли; јесмо ли духовна бића, створена по лику Божијем или механизам; да ли је разлика између нас и животиња квалитативна или квантитативна, тј. да ли полазимо од есенцијализма или еволуционизма, итд. Да је Декарт размишљао у сличном смеру, можемо да приметимо и према начину на који одређује *res extensa* и *res cogitans*. Ја јесте „ствар која мисли“ (што је по себи апсолутно евидентно), док је *моје тело* „протежна ствар“, без даљег садржинског одређења о томе шта оно може бити, јер о телу можемо *clara et distincta* да знамо само оно што нам је доступно путем аналитичке геометрије, будући да ова испуњава задате епистемолошке критеријуме. Да ли је протежна ствар која је тело - гума, дрво, камен или било шта друго - не може бити утврђено *clara et distincta*.

ПРОБЛЕМ АПСОЛУТНЕ ИЗВЕСНОСТИ ЈАСНОГ И РАЗГОВЕТНОГ ЗНАЊА

Апсолутна скепса има форму мисаоног експеримента, у којем логичка противречност представља границу могућности постављања противречних ставова. Претпоставке да у овом тренутку можда сањамо или да се варамо у вези с нечим, нису саме по себи противречне, узимајући у обзир убеђења с којима у овом тренутку оперишемо (да смо, наиме, будни и да читамо ове редове), али не можемо претпоставити властито непостојање, јер сам чин претпостављања већ потврђује супротно. Декартова метода апсолутне сумње личи на замишљање хипотетичке ситуације у којој важе исти логички и метафизички закони као и у нама познатом свету,⁹ и у којој можемо да претпоставимо супротност свему што знамо или можемо знати.¹⁰ У таквом мисаоном експерименту пак показује се да једини став који не може имати своју супротност, јесте онај који потврђује чињеницу постојања, неодвојиве од наше свести о нама као постојећима (види: Поповић, 2011, стр. 52–56, 2018, стр. 100–101; Descartes, 1979a, стр. 168–169;

⁹ Претпоставка да постоји злодух који чини да се у свему варамо, мора се заносити на претпоставци постојања критеријума на основу којег је уопште могуће бити у стању заблуде, односно, истинитог уверења. Разлика је, дакле, само у садржини уверења (будан сам, а можда спавам), а не у критеријумима којима се процењује веродостојност искуства или сазнања.

¹⁰ Вероватно је да је Декартова замисао методе апсолутне сумње, као медитативног артикулисања једне хипотетичке ситуације, развијана под утицајем Лојолине концепције праксе контемплативне молитве и имагинативног уживљавања у Христов живот и страдање. Постоји, штавише, не мали број наслова на ту тему, од којих ћемо издвојити само неке, интересантне и корисне: (Rubidge, 1990, стр. 27–49; Schlutz, 2009, стр. 36–79; Sepper, 2013, стр. 278–279; Vendlar, 1989, стр. 193–224). Овом приликом морамо додати и то да је, с теолошке стране, веома занимљива чињеница да Православна Црква оштро реагује на овакву медитативну праксу и да је *изричило* забрањује, јер полази од чињенице специфичне онтолошке устројености човека, услед које је, епистемолошки и етички посматрано, сваки појединац изложен опасности од прелести и гордости, уколико се превише ослања на властите способности замишљања и уживљавања (види: Брјанчанинов, 2005, стр. 161–170, 219–237; Брјанчанинов, 2010, стр. 269–271). Другим речима, човеку је веома лако да упадне у искушење да *учишава*, уместо да се *моли* (што начелно и јесте дефиниција јереси (αἵρεσις) (види: Liddel & Scott, 1883, стр. 38–39)). Колегиници Снежани Јелесијевић дугујем захвалност због литературе на руском језику, као и на корисном и инструкторном разговору на поменутој тему.

Descartes, 1998, стр. 20 и даље). То је апсолутно евидентна чињеница, која је непосредно јасна и разговешна.

Чини се да у оваквом поступку нема ничег противречног или недоследног и да је могућност апсолутне евиденције и интуиције оправдана, што отвара питање основаности Персове критике. Према Декартовој замисли методе, нема потребе да се „сумња свим срцем“, већ да се приступа темељно, пажљиво и методички, а захтев за апсолутно извесним знањем оправдан је на основу чињенице апсолутне самоизвесности *cogito*-а. Уколико је такво једно знање могуће, а то нам интуитивна самосвест потврђује, онда је потребно само да се у осталим сазнањима препознају иста обележја, да би се утврдило да ли се ради о извесном, односно, јасном и разговетном сазнању, или не. У том погледу, Персова критика показује одређени степен наивности и догматичности, јер не узима у обзир разлику између здраворазумске и филозофске сумње, па самим тим ни здраворазумских и филозофских проблема, нити увиђа хеуристичку вредност и функцију апсолутне сумње.

У својим радовима пак Перс посвећује доста пажње питањима филозофско-научне методе, а у погледу методолошке вредности апсолутне сумње, као *ајсолушине*,¹¹ приметно је то да не мења своје мишљење. Мала је вероватноћа, стога, да је Персова критика тек некакво морализовање због тобожње „неискрености“, јер овај критички однос ипак представља битну компоненту његове мисли уопште, чији значај за савремену мисао није занемарљив. Било би тешко да бранимо претпоставку да је Персова критика израз непромишљености или фундаменталног неразумевања филозофске тежине и епохалне величине задатка картезијанизма.

Узмемо ли у обзир пресек тематске садржине неких од битнијих радова у којима Перс обрађује проблем сумње и филозофске методе, писаних у временском размаку од десет година (1868–1878), попут *Пишња о извесним способностима које се приписују чо-*

¹¹ Перс не пропушта да истакне то да је апсолутизовање сумње, с научне и филозофске тачке гледишта, неозбиљно, те као главну карактеристику свог „критичког комонсенсизма“ или критичке филозофије здравог разума, истиче управо то што ова „приписује велики значај сумњи“ (Перс, 1993d, стр. 228; С. Р. 5.451), баш тиме што је не апсолутизује, односно, примењује на саму себе. У том духу, Перс пише: „Критички филозоф здравог разума [...] се не задовољава тиме да се пита да ли одиста сумња [...] Штавише, он је сасвим свестан да се чак и онда нека од његових несумњивих веровања могу да покажу лажним“ (Перс, 1993d, стр. 228; С.Р. 5.451).

веку, *Неке последице четири несјособности, Учвршћивање веровања и Како учиниши наше идеје јасним*, примећујемо да је Перс у својим критичким запажањима, као што је оно да филозоф мора да „сумња срцем“, првенствено вођен питањем: *шиа моју да знам?* Као и Канта, уз питање о научности филозофије, Перса такође мотивишу питања о условима могућности сазнања, односно, знања у оквирима могућег искуства (види: Colapietro, 2010, стр. 733–734; Hookway, 2002, стр. 184–187). За разлику од Канта пак у одговарању на та питања, Перс не остаје унутар граница мишљења трансценденталне субјективности која конституише свој предмет, већ узима у обзир рад научне или интерпретативне заједнице, улогу и значај језика, као и историчност и процесуалност нашег искуства и сазнања (Colapietro, 2010, стр. 733–734), што и картезијанизам одбацује у својој замисли филозофско-научне методологије.

Према темељним поставкама Персове методологије и теорије сазнања, апсолутна сумња није методолошки погрешан корак због тога што је, уместо да се „претварамо“, потребно да сумњамо „срцем“ у то да је свет можда створио злодух или да смо од стакла, већ је погрешан збој *немоућеї захїева* који се на самом почетку истраживања поставља, наиме, захтева за апсолутно истинитом и извесном спознајом. Перс ово образлаже следећим запажањима: ми као људи немамо 1) никакву моћ интроспекције, односно, знање о себи, а које претходно не би било условљено знањем о спољашњим стварима, нити поседујемо; 2) моћ непосредног опажаја или, како је Перс назива – *инїуишївну моћ*, која би била независна од претходних сазнања (види: С. Р. 5.265). Приговор да морамо да „сумњамо срцем“, стога, смера на то да можемо да сумњамо само у оно чиме можемо бити дотакнути као људи, а што је увелико условљено нашим онтолошким устројством (види: С. Р. 5.375). Могућност непосредног сазнања принципа пак из којег би било могуће дедуковати све остале ставове, чине темељне претпоставке картезијанске фундаменталистичке епистемологије (види: Rockmore, 1999, стр. 169).

Проблем картезијанске методске скепсе јесте проблем немогућег захтева који ова поставља, а то је епистемолошки критеријум *аїсолуїне извесности*, јер се темељи на претпоставци постојања првог и апсолутно извесног темеља или принципа свег знања (види: Vasop, 2012, стр. 35 и даље; Rockmore, 1999, стр. 168–169). Према Персовом суду, *извесности*, која би требало да настане у тренутку када се испуне прописани критеријуми *јасности* и *разовей-*

нос̄ти, никако не може бити „атом“ или *building-block* свег знања, јер се и ова ипак може даље делити и рашчлањивати на нека друга, претходна сазнања, осећања и уверења (види: С. Р. 5. 259–263). Треба нагласити пак да Перс овим не пориче постојање нечега што је непосредно дато или прво, већ одбацује могућност да оно као такво може бити објашњено, односно, да може бити *мисао* или *јојам*, као знак који треба да успостави некакав однос с другим мислима-знацима, јер већ самим покушајем да се објасни, успоставља се однос којим се оно непосредно посредује (види: С. Р. 5.289):

„Отуда свака мисао, уколико је осећај посебне врсте, напосто је једна елементарна, необјашњива чињеница. Ово се, ипак, не сукобљава са мојим постулатом да треба допустити да та чињеница важи као необјашњива; јер, са једне стране, ми никада не можемо да помислимо ‚ово ми је дато‘, јер, пре него што имамо времена да помислимо, сензација је прошла, а, са друге стране, када је једном прошла, ми никада не можемо да повратимо квалитет осећаја онакав какав је био *јо седи* и *за седе* (*in and for itself*), нити можемо да знамо чему је он био налик *јо седи*, па чак ни да откријемо постојање овог квалитета, изузев као закључак из наше опште теорије о нама самим, па и онда не у његовој индивидуалној особености већ једино као нешто дато.“ (Перс, 1993b, стр. 92; С. Р. 5.289)

Нама нису дате непосредне и апсолутне евиденције, већ пре назнаке, фрагменти и обриси, које потом настојимо да профинимо, систематизујемо, унапредимо, развијемо и по потреби – заменимо. Стога је нејасно где картезијанизам повлачи разлику између *јрис̄тјуиња* предмету и *конс̄труисања* предмета. Нејасно је, наиме, да ли картезијанска методологија *решава* или *с̄ствара* проблем.¹² Право питање које бисмо морали да поставимо Декартовој методи, није то како сазнати и обезбедити апсолутно извесни темељ свег знања (и да ли је метода дорасла том задатку), већ да ли је тако нешто уопште могуће.

Осврнемо ли се с тим у вези на дуализам супстанција, поставља се питање о валидности јасне и развојне спознаје духа и тела и њихове реалне разлике. Да ли је реч о сведочанству о једном чињеничном стању разлике, или се ради о уносу и извршавању погрешних методолошких параметара? Декарт, додуше, започиње *Медијације* имајући у виду слична питања и потешкоће. Но, убрзо увиђамо ограничени домет његове сумње, јер се у ње-

¹² Види: Westphal, 2016, стр. 12.

ној основи налази чврсто уверење у могућност и, штавише, неопходност проналажења апсолутно *црвої* и *извесної* у ланцу сазнавања. Посматрано на тај начин, примећујемо да главно обележје картезијанизма које Перс критикује, није „апсолутна сумња“, већ чврста претпоставка и *неујийїна їредрасуда* да је ова могућа. Оно до чега би таква метода дошла, није никаква апсолутна евиденција објективне утемељености знања, већ *осећај* о извесности. Перс ово изричито одбацује као могући критеријум важења и смисла неког суда, јер не само што је, као осећање, само по себи несаопштиво, већ се, као кроз систем знакова интерпретирано и испосредовано осећање, ипак испоставља тек као производ седиментације других сазнања, интересовања, искустава и васпитања.

Указивањем на кључну улогу „осећаја“ у Декартовој мисли, Персова критика подсећа на Платоново критиковање Протагориног гносеолошког релативизма (*Theat.* 153а–154а).¹³ Примећујемо на који начин се Декартов захтев за апсолутном извесношћу сазнања темељи на критеријумима због којих се таква претпостављена апсолутност може врло лако преокренути у своју супротност (и немогуће је утврдити услове под којима се таква опасност може избећи (види: С. Р. 5.214)), односно, на који начин захтев за *аїсолуїном* истином, може одвести у *релайївизам*. Проблем, наравно, није у томе што осећај јесте то што јесте, већ што се верује да је нешто друго. У том духу читамо следеће, помало шаљиво запажање:

„[Н]ема ничег опаснијег него [...] поставити појединачне индивидуе за апсолутне судије истинитости. Резултат је да ће се сви метафизичари сложити да је метафизика достигла знатно виши степен извесности него физика – само се не могу сложити ни у чему другом.“ (Перс, 1993b, стр. 76; С. Р. 5.265)

Но, мимо проблема несаопштивности и незаснованости исказа који се темеље на субјективној евиденцији, Перс увиђа још један, ништа мање значајан проблем, а који се не тиче само предмета сазнања, већ духовног (а могли бисмо додати и психичког) стања самог истраживача. Проблем критеријума субјективне евиденције или *инїиуиције* није само ствар методологије и научне прецизности и строгости у мишљењу, већ и *душевної здравља* субјекта, што најбоље илуструју следећи редови:

¹³ Види: Платон, 1979, стр. 115–116.

„Немамо никаквог доказа о томе да ми имамо ту способност, изузев што нам се чини да осећамо (*feel*) да је имамо. Али вредност тога сведочанства зависи потпуно од претпоставке да имамо моћ да разликујемо у том осећају да ли је оно резултат васпитања, старих асоцијација итд., или је оно интуитивно сазнање; или, другим речима, она зависи од претпоставке саме ствари за коју сведочи. Да ли је тај осећај непогрешив и да ли је овај суд о њему непогрешив и тако даље, *ad infinitum*? Под претпоставком да би се човек стварно могао учаурити у такву веру, он би, наравно, био неосетљив за истину, он не би 'трпео доказ'.“ (Перс, 1993с, стр. 51; С. Р. 5.214)

Опасност од тога да се човек „учаури“ у свом уверењу,¹⁴ због чега би био неспособан да „трпи доказе“, Перс види као директну последицу вере у моћ интуиције и субјективне извесности, која је кроз историју само добијала различите форме¹⁵, и чије присуство се уочава и пре појаве картезијанске филозофије. Важност и актуелност овог увида, не ограничава се само на друштвену и интелектуалну климу Персовог доба, јер, узимајући у обзир његов филозофски, психолошки и социолошки аспект, није тешко увидети на који начин питање важења и оправданости субјективних убеђења, упркос чињеницама, доказима и аргументацији, може да се постави и као проблем данашњице.¹⁶

Став да је наше сопство бесмртна и непротежна, од тела метафизички одвојена и независна *res cogitans*, и да је при том та чињеница непосредно доступна свести сваког појединца – напосто није и не може бити оправдан. У оваквом критичком осврту на принципе картезијанске филозофије, препознајемо мотиве Кантове мисли. Заједничко Персу и Канту, наравно, није само критиковање овог темељног става духа картезијанизма, јер је указивање на унутрашње недостатке овог става било предмет интересовања филозофа и пре Канта. Заједнички мотиви препознају се у томе што су оба филозофа вођена архитектонским амбицијама¹⁷

¹⁴ Што је пут који, примећује Перс, „многи људи заиста следе“ (Перс, 1993е, стр. 144; 5.377).

¹⁵ Један пример, који Перс наводи, јесте вера старије филозофије у то да је истинитост спољашњег ауторитета сама собом доказива и евидентна, тј. да се не темељи на било чему изван себе, исто „као што се данас гледа на ум и ауторитет интуиције“ (Перс, 1993с, стр. 52; С. Р. 5.215). Касније, у чувеном чланку из 1878. године, *Како учиниши наше идеје јасним*, Перс примећује како је Декарт увео ту промену у филозофији, односно, како је скренуо пажњу и поверење људског духа, са спољашњег ауторитета, на сам дух, чиме је начињен прелаз с „методе ауторитета до методе априорности“ (Перс, 1993а, стр. 164; С. Р. 5.391).

и темељним питањем о условима могућности и објективности знања. Постоје пак велике разлике у критичким приступима.

У првом делу друге књиге трансценденталне дијалектике, Кант показује да *cogito, ergo sum* не може бити нити аналитички, нити синтетички суд *a priori*, а као такав није никакав суд сазнања,¹⁸ већ паралогизам, односно, грешка у мишљењу (види: Кант, 2012, стр. 273–288). Перс, с друге стране, доказује да свести о себи неизоставно претходи свест и знање о другима и да то најјасније учојавамо код деце (види: Васон, 2012, стр. 38–39; Colapietro, 1988, стр. 70–75), што је мисао коју су касније развијали и други велики прагматичари и педагози, попут Џ. Х. Мида (види: Mead, 2008). Сходно томе, „сопство“ би било прикладније мислити као комплекс и испреплетеност искустава, утисака и утицаја, него као неку нетелесну, непросторну, непропадљиву и бесмртну *res*. Једино што је Декарт могао да потврди као несумњиво јесте тренутна самоизвесност једне коначне самосвести *да* мисли, *да* има свест о одређеним садржајима свести, али у тој самоизвесности није положено никакво знање о томе *шта је та самосвеси* која мисли, да ли је некакво телесно или нетелесно бивство, да ли је од

¹⁶ Поготово у светлу (тек) данас „актуелног“ проблема тзв. *лажних вестии*. Овај феномен би се, заправо, можда могао објаснити или бар расветлити из угла питања о различитим *мешодама за учвршћивање веровања*. Посматрано из тог угла, лажне вести дугују своју ефикасност не примарно ономе што је у овима лажно, већ људској склоности да се бира краћи пут, односно, да се истинито изједначава са задовољавајућим. Тврдоглаво остајање при оним уверењима која нас задовољавају, као и при ставовима који то уверење потврђују, може се посматрати као главна покретна снага иза *лажних вестии*. Уп.: „Сећам се да сам једном био замољен да не читам извесне новине пошто би оне могле утицати на мене да променим своје мишљење о слободној трговини“ (Перс, 1993е, стр. 144: С. Р. 5.377). Начелно, ова врста „упорности“ и „учаурености“ представља једну од већих препрека за било коју врсту конструктивног и рационалног дијалога и разговора. Здрава атмосфера за размену мишљења, која би обезбедила саборност, у таквим условима је немогућа, а што је једно од најранијих филозофских увида, о чему сведоче и сократски разговори. Више у вези с овим види: Deretić & Smith, 2021, стр. 107–122; Deretić, Forthcoming.

¹⁷ Више у вези с овим види: Hausman, 1993.

¹⁸ Уколико „битак није никакав реални предикат“ (Кант, 2012, стр. 402–408), онда се знање о постојању субјекта не може извести из појма мислеће ствари, што би значило да овај став не може бити аналитички. С друге стране, субјект није себи дат у опажају, тачније, не може бити предметом сазнања у оквиру могућег искуства, тако да је немогуће начинити неопходну синтезу у опажају, да би такав синтетички суд био могућ и да би, штавише, могао на било који начин проширивати и унапређивати наша сазнања.

тела одвојено или није и да ли су та сазнања апсолутно евидентна и истинита. Такође, ни та самоизвесност није нешто што је увек, непосредно доступно мишљењу, већ јој претходи свест и извесност о другим, спољашњим стварима. Другим речима, картезијанско искуство интуитивне самосвести не може бити „нешто тренутно, већ представља *doiађај* који траје у времену и одвија се континуирано“, односно, оно је „довршавање неког растућег процеса“ (С. Р. 5.284).

Овакав приступ, додуше, одаје утисак привржености психологизму,¹⁹ што намеће питање у којој мери овај заиста погађа објективну утемељеност картезијанског *cogito*-а. Кантова критика се испоставља као иманентнија, јер се директно обраћа питању објективне утемељености и смисла става *мислим, дакле њосћојим*, показујући његове унутрашње недостатке. Узмемо ли пак у обзир да Перс полази од тога да је *свако* самосазнање условљено знањем и искуством спољашњег света, онда видимо да и он кроз критику захтева фундаменталистичке епистемологије поклања пажњу проблему и питању могућности објективне утемељености знања.

ПРОЦЕСУАЛНОСТ, ЗАЈЕДНИЦА, ТЕЛЕСНОСТ

Могућност апсолутне сумње заснива се на претпоставци постојања способности интуитивног сазнања, односно, сазнања мимо сукцесије мишљења и везе знакова. Као знак, мисао не може бити нешто непосредно, јер не само што човек не поседује способност којом би могао уопште да утврди разлику између посредног и непосредног знања, већ знак добија свој смисао тек као члан једног динамичног система знакова (С.Р. 5.253; 5.284). Отуда став да „све оно о чему се размишља има прошлост“ (Перс, 1993с, стр. 68; С. Р. 5.253), изражава суштински значај историчности и процесуалности за наше сазнање,²⁰ јер сам процес размишљања претпоставља временску сукцесију. Прошлост и будућност су

¹⁹ Види: Hausman, 1993, стр. 31–32.

²⁰ Према начелним поставкама његове синехистичке метафизике, Перса несумњиво можемо сврстати у редове тзв. *философа процеса*. Овакву „тенденцију“ философског мишљења Николас Решер лоцира још у античкој мисли, наводећи Хераклита као класичан пример (Rescher, 2000, стр. 4). Више у вези с темом види: Rescher, 2000, стр. 4, 31–32. Више о телеологији и процесуалности у античкој мисли, види: Deretić & Knežević, 2020, стр. 51; Seibt, 2020.

претпоставка мишљења и смисленог повезивања мисли у један систем знакова (види: С. Р. 5.253; 5.260; 5.263; 5.284; 5.289; 5.316; 5.427).

Управо да је *res cogitans* оно што Декарт тврди да јесте, ми ипак нисмо у могућности да утврдимо да ли се ради о „непосредном“ или „испосредованом“ сазнању. Другим речима, ничим не можемо да поткрепимо уверење да се ради о „непосредној“ чињеници свести. Став да је сазнање којим се мисли дух и његова реална разлика спрам тела непосредна евиденција (види: Descartes, 1998, стр. 50–60), може бити заснован искључиво на дуготрајној навици у мишљењу, субјективном осећају и уверењу,²¹ што значи да је таквој непосредној евиденцији ипак претходио један *процес* посредовања. Мишљење и сазнање, стога, не могу се ограничити на рад индивидуалног, медитирајућег ега, већ претпостављају укљученост и живо постојање *заједнице*, што указује на то да су процесуалност и историчност суштинске одлике мишљења.

Скретањем пажње на социо-историјску претпоставку постајања самосвести, Перс указује и на друге методолошке недостатке, који се огледају у насилном удаљавању медитирајућег филозофа од прошлости, традиције, и научне заједнице. Овим, наравно, Перс не настоји да заснује некакву теорију научног и филозофског истраживања на темељима психологизма, социологизма или дарвинизма, већ да питањима о условима могућности објективног знања приђе изван оквира трансценденталне субјективности (види: Colapietro, 2010, стр. 736–740; Hookway, 2002, стр. 183–187).²² Рад научне или интерпретативне заједнице чини неизоставну компоненту одговора на ова питања. Док се Персове филозофске амбиције у виду утврђивања услова могућности објективног знања могу донекле довести у везу с Кантовим, придавање значаја историчности знања, традицији и језику, јесте оно

²¹ Перс не види *квалификативну* разлику између средњовековне вере у спољашњи ауторитет и нововековне вере у могућност интуиције, односно, унутрашње евиденције. Посматрано са стране субјективности, ради се о истом механизму. Сходно томе, Перс примећује: „А шта ако би наш унутрашњи ауторитет снашла иста судбина у историји мишљења (*opinions*) као што је снашла тај спољашњи ауторитет?“ (Перс, 1993с, стр. 52; С. Р. 5.215).

²² Кристофер Хуквеј доводи у питање Апелову процену, према којој Персу припада заслуга за иницирање трансформације филозофије, од трансценденталне логике у трансценденталну семиотику, сматрајући да оваква процена није нетачна, али да може прикрити неке друге, битне моменте Персове филозофије. Више у вези с овим види: Hookway, 2002, стр. 183–189.

што га од њега бескрајно разликује, и што га приближава мисли-оцима попут Вика (Colapietro, 2010, стр. 740) или Хегела (Rockmore, 1999, стр. 171).

Поред нереалних захтева које поставља, Декартова методска скепса је на мети Персове критичке оштрице и због начина на који се ово истраживање спроводи, а то је у кључу заблуде о одвојености и изолованости истраживача. Још једно битно обележје духа картезијанизма јесте одбацивање интерсубјективне равни конституције властите субјективности, а тиме и језика којим се користи и који је неизоставни чинилац, било спонтане и нерелефлексивне, било рефлексоване и методске, тј. самосвесно усмерене семиозе (*semiosis*). Почети сазнања не могу бити *clara et distincta*, апсолутно извесни темељи, који су продукт филозофских медитација, већ предрасуде из свакодневног живота које носимо са собом, а које онда профињујемо, тестирамо у виду хипотеза, затим потврђујемо или одбацујемо (види: Hookway, 2002, стр. 198 и даље). Речју, почетак сазнавања није некаква нулта тачка, *fundamentum inconcussum*, већ *процес* (С. Р. 5.263).

Заједница, историчност, језик и процесуалност, чине полазне претпоставке Персове критике принципа картезијанизма. У претходном делу рада, скренули смо пажњу на Персов, наизглед, психологистички и социологистички аргумент против претпоставке „интуитивне самосвести“, у којем смо истакли Персову примедбу о томе да код деце запажамо потврду претпоставке да свести о себи претходи свест о спољашњем свету и заједници. Испрва се чини да ово запажање промашује „филозофску релевантност“ *cogito*-а, и да приговор као такав не може бити *иманентан*. Сходно томе, морамо скренути пажњу на следеће: Персов приговор који полази од посматрања чињенице генезе самосвести код деце је оправдан, будући да полази од картезијанске претпоставке о непосредности чињенице самосвести, која не зависи од претходних промишљања, уверавања и присвојених учења, а за чије је унутрашње опажање неопходна некаква квази-катарза од емпиријског сопства.

Декарт не полази од претпоставке да је за осведочавање у чињеницу самосвести потребно време, процес одрастања и образовања, већ, напротив, дистанцирање од ових. Вероватно је због тога готово читав одговор на питање о могућности постојања интуитивне самосвести, у раду *Пишања о извесним способностима која се приписују човеку* (види: С. Р. 5. 225–237), посвећен управо теми развоја самосвести код деце. Чини се да овим Перс не одго-

вара „споља“ на картезијанску интуитивну самосвест, већ, напротив, радикализује картезијански аргумент који се темељи на идеји одвајања и повлачења од спољашњости и од свега што је научно, било погрешно или исправно. Такво стање свести морало би бити *слично сћању свесџи гејџеџа*, јер оно ништа није могло да научи, да би доносило метафизички исправне или неисправне закључке. Да је то случај, можемо да видимо и према начину на који се Перс у овом примеру обраћа питању *извесносџи*:

„Сасвим мало дете може увек да се примети како веома пажљиво посматра своје сопствено тело. Сасвим је разумљиво зашто је то тако, јер са детињег гледишта, његово тело је најзначајнија ствар у универзуму. Само то што оно додирује има стваран и садашњи осећај; само то у шта оно гледа има стварну боју; само то што је на његовом језику има стваран укус.“ (Перс, 1993с, стр. 60; С. Р. 5.229)

Јасно је да овим Перс настоји да докаже примат свести о спољашњим предметима, у односу на самосвест. Када смо лишени свег знања и чисти од утицаја спољашње стварности, када нам је поглед што је могуће више непосредан и неискварен – нема никаквог доказа да било какве самосвести уопште и има, док хипотеза супротна овој не објашњава ништа или бар не много тога. Интересантно је приметити и то колики значај Перс придаје *џелу* и *џелесносџи*, када у овом примеру говори о *извесносџи* неког искуства. Извесност и сазнања у суштинској су вези са телесношћу и немогућа је чак и хипотетичка ситуација у којој би се замишљала независна егзистенција духа. Такав дух би био нешто што никако, нигде и никад нисмо могли да спознамо. Другим речима, под претпоставком да можемо некако да се дистанцирамо од свега што смо научили и искусили, већа је вероватноћа да би нам властита телесност „искрсла“ као медиј непосредних чињеница, а не самосвест. Ово је, наравно, дијаметрално супротно картезијанском виђењу односа између извесности, сазнања, духа, тела и њихове реалне разлике. Сходно томе, до појма о *res cogitans* Картезије долази не путем чишћења од разних предрасуда, већ развијања оних којих, по свој прилици, није ни могао да буде свестан као предрасуда које је могуће подврћи критици (види: С. Р. 5.441).

Из угла Персовог разликовања између *сведочансџива* и *чињенице* (С. Р. 5.233), примећујемо да Декартово самоосведочавање не мора бити никакво откривање неког чињеничког стања, већ *самоудеђивање* или, Персовим речима – *самоодмана* (види: С. Р. 5.265). Свест незапрљана наукама постављених на погрешним

основама, догмама, убеђењима и навикама, морала би бити нешто попут свести једног детета. Но, интересантно је да таква свест управо *власијишу њелесносѝ* доживљава као први основ извесности, а не „ја“ које је несумњиво *сѝвар* која мисли. Рећи пак да је за тако нешто потребна зрелост духа и решеност филозофа да се упусти у таква истраживања, само потврђује епистемолошки значај континуитета, историчности и процесуалности мишљења и сазнања. Чини се пак да *њелесносѝ* представља порекло осећаја извесности у комуникацији свести и околине, док се прва клица самосвести пак не јавља у интуитивном самосазнању ја које је мислећа ствар и ништа друго, већ у непоклапању сведочанства и чињенице. Кроз, наиме, уверавање у то да је неко сведочанство било исправно, а њему претходеће уверење погрешно, јавља се свест о ја у којем таква грешка²³ и такво незнање могу бити садржани (С. Р. 5.233 – 235; 5.283, 5.317; види: Colapietro, 1988, стр. 61–75).

ЗАКЉУЧНА РАЗМА- ТРАЊА

Посматрајући „дух картезијанизма“ у критичком кључу Персовог прагматизма, увиђамо да се извесност самосвести темељи на, најмање, две ствари: 1) вери у унутрашњи ауторитет; 2) забраву о генези самосвести и знања. Следствено томе, не само што је упитна епистемолошка одрживост *cogito*-а, већ је то и онтолошка утемељеност предмета на које упућује, јер се на основу осећаја извесности који прати тај став не могу постављати епистемолошки критеријуми разлике између истинитог и неистинитог знања, као ни метафизичких разлика између духа и тела. *Cogito*, као и реална разлика између *res cogitans* и *res extensa*, највероватније, јесу производ дуге навике у мишљењу, а не непосредне чињенице интуитивне самосвести. Питање *како учиниѝи наше идеје јасним* једно је од најважнијих филозофских питања; но, јасност и разговетност појмова, за Перса, значи нешто сасвим друго и остварује се на знатно другачији начин. Вероватно је, стога, да се у питањима шта представља фундаменталну природу духа, а шта тела, у чему је узрок њихове реалне разлике и постоје ли они уопште као две одвојене супстанције, морамо руководити другачијим и поузданијим критеријумом утврђивања степена јасноће и смисла самих појмова којима у том моменту оперишемо.

²³ Што је, према Персовом суду, заједничко порекло појмова *сойсѝва* и *сѝварносѝи* (види: С. Р. 5.283, 5.317).

Овим се, наравно, намеће питање о *одрживости дуализма суй-суйанција*, којим се не смера на појединачне потешкоће које су најчешће у вези са дуализмом као становиштем у филозофији духа, као што би, рецимо, био проблем објашњења односа две метафизички диспаратне супстанције у светлу закона одржања енергије. Уместо тога, интересује нас сама могућност дуализма супстанција на темељу главних методолошких, епистемолошких и метафизичких претпоставки *духа картезијанизма*. Уколико, наиста, не поседујемо моћ интуитивног сазнања и уколико нема сазнања које није условљено и посредовано другим и претходним сазнањима и искуствима; уколико свести о себи претходи знање о другима и о спољашњем свету, онда је упитно колико је јасан и разговетан, тј. апсолутно евидентан став о томе шта је то *res cogitans*.

Постави ли се таква и тако протумачена „ствар која мисли“ наспрам *res extensa*, односно, тела које се „јасно и разговетно“ препознаје само као протежна ствар и ништа више, те уколико се увиђа то да се ради о метафизички диспаратним супстанцијама, онда је у светлу Персове критике, веома упитна та диспаратност, као и природа тих супстанција. Према параметрима картезијанске теорије сазнања, јасно и разговетно се спознају природа мислеће ствари и природа протежне ствари. Но, оно што се не може јасно и разговетно спознати, јесте њихова *веза*, што би била мисао о нечему немисливом, као што је то и кантовска ствар по себи (што су поставке које Перс у својој семиотици изричито критикује и одбацује).

Проблематичност међусобне везе тела и духа јесте један од начина на који *сйварносй* „иритира“ истраживача и изнова га доводи у позицију сумње. У Декартовом случају пак ова иритација га није приморала да доведе у питање своју методологију, већ је сматрао да је треба доследније спроводити. Једна од последица таквог става, јесте закључак да је могуће замислити апсолутно независну егзистенцију духа и тела, и да се њихов тренутни спој пре може схватити као Божије чудо, које се нама намеће као нешто акцидентално, будући да нисмо у стању да увидимо њихову везу, као и њену нужност, *јасно и разговетно*.

Уколико би се приговорило да процесуалност, историчност и конститутивни фактор интерсубјективности јесу спољашњи у односу на иманентну, логичку кохерентност и априоритет *cogito*-а, или пак његову краткорочну хеуристичку функцију, морали бисмо да скренемо пажњу на то да би такав приговор био

оправдан само у случају када Декарт не би извлачио метафизичке закључке из својих јасних и развојних принципа. Будући пак да то чини, онда је и с циљем обрачуна с проблемима и недоследностима који су инхерентни дуализму супстанција, неопходно узети у обзир читаву лепезу могућих критичких приступа.

- ЛИТЕРАТУРА Брјанчанинов, И. (2005). *Енциклопедија православној духовној животој* (Ј. Србуљ, ур.; М. Станковић, прев.). Београд: Образ Светачки.
- Брјанчанинов, И. (2010). *Аскејические оубишье*. Москва: Издательство Сретенского монастыря.
- Величковић, Д. (прев.). (2002). *Прајмајизам/Чарлс Сангерс Перс*. Нова Пазова: Бонарт.
- Кант, И. (2012). *Кријтика чистотој ума* (Н. Поповић, прев.). Београд: Дерета.
- Константиновић, Р. (прев.). (1993). *Изабрани сјисци/Чарлс Сангерс Перс*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Перс, Ч. С. (1993а). Како учинити наше идеје јасним. У: Р. Константиновић (прев.), *Изабрани сјисци/Чарлс Сангерс Перс* (161–189). Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Перс, Ч. С. (1993б). Неке последице четири неспособности. У: Р. Константиновић (прев.), *Изабрани сјисци/Чарлс Сангерс Перс* (73–110). Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Перс, Ч. С. (1993с). Питања о извесним способностима које се приписују човеку. У: Р. Константиновић (прев.), *Изабрани сјисци/Чарлс Сангерс Перс* (49–72). Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Перс, Ч. С. (1993д). Последице прагматицизма. У: Р. Константиновић (прев.), *Изабрани сјисци/Чарлс Сангерс Перс* (214–238). Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Перс, Ч. С. (1993е). Учвршћивање веровања. У: Р. Константиновић (прев.), *Изабрани сјисци/Чарлс Сангерс Перс* (131–159). Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Петронијевић, Б. (1998). *Психолоија* (П. Јевремовић, ур.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Платон. (1979). *Дијалози: Теејеш и Филед* (В. Гортан и М. Сиронић, прев.). Загреб: ИТРО „Напријед“.
- Поповић, Б. (2011). *Инијуиција и наука у Хусерловој феноменолоији*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Поповић, Б. (2018). *Философија феникс-ишице: Еиички асиекшии косовске драме*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
- Шакота-Мимица, Ј. (2005). Декартова одбрана разлике. *Архе*, 3, 165–186.

- Bacon, M. (2012). *Pragmatism: An Introduction*. Cambridge; Malden: Polity Press.
- Burks, A. W. (Ed.). (1958). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (Том 7–8). Cambridge: Harvard University Press.
- Clarke, D. M. (2005). *Descartes' Theory of Mind*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Colapietro, V. (1988). *Peirce's Approach to the Self; A Semiotic Perspective on Human Subjectivity*. New York: State University of New York Press.
- Colapietro, V. (2010). C. S. Peirce. In: D. Moyar (Ed.), *The Routledge Companion to Nineteenth Century Philosophy* (713–746). London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Deretić, I. & Knežević, V. (2020). The Number Ten Reconsidered: Did the Pythagoreans Have an Account of the Dekad?. *Rhizomata*, 8 (1), 37–58. <https://doi.org/10.1515/rhiz-2020-0001>
- Deretić, I. & Smith, N. D. (2021). Socrates on Why the Belief that Death is a Bad Thing is so Ubiquitous and Intractable. *The Journal of Ethics*, 25 (1), 107–122. <https://doi.org/10.1007/s10892-020-09354-y>
- Deretić, I. (Forthcoming). Aspasia: Woman in Crises. In: I. Deretić (Ed.), *Women in Times of Crisis*. Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
- Descartes, R. (1979a). Rasprava o metodi. U: V. Filipović (ur.) и N. Berus (prev.), *Racionalistička filozofija i odabrani tekstovi filozofa* (168–171). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Descartes, R. (1979b). Strasti duše. U: V. Filipović (ur.) и M. Kangrga (prev.), *Racionalistička filozofija i odabrani tekstovi filozofa* (178–204). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Descartes, R. (1998). *Meditacije o prvoj filozofiji* (Т. Ladan, prev.). Beograd: ПЛАТΩ.
- Foster, J. (2002). *Immaterial Self: A Defence of the Cartesian Dualist Conception of the Mind*. London and New York: Routledge.
- Hartshorne, C. & Weiss, P. (Ed.). (1931). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (Том 1–6). Cambridge: Harvard University Press.
- Hausman, C. R. (1993). *Charles S. Peirce's Evolutionary Philosophy*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- Hookway, C. (2002). *Truth, Rationality, and Pragmatism: Themes from Peirce*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Kunda, Z. (1999). *Social Cognition: Making Sense of People*. Cambridge; London: MIT Press Cambridge.
- Lavazza, A. & Robinson, H. (Ed.). (2014). *Contemporary Dualism: A Defense*. New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group.

- Liddel, H. G. & Scott, R. (Eds.). (1883). *Greek-English Lexicon* (Seventh Edition, Revised and Augmented throughout). New York: Harper & Brothers, Franklin Square.
- Loose, J. J., Menuge, A. J., Moreland, J. P. (Ed.). (2018). *The Blackwell Companion to Substance Dualism*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- McCulloch, G. (1995). *The Mind and Its World*. London and New York: Routledge.
- Mead, G. H. (2008). *The Philosophy of Education* (G. Biesta & D. Tröhler, Ed.). London, Boulder: Paradigm Publishers.
- Rescher, N. (2000). *Process Philosophy: A Survey of Basic Issues*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Rockmore, T. (1999). Hegel, Peirce, and Knowledge. *The Journal of Speculative Philosophy*, 13 (3), 166–184.
- Rubidge, B. (1990). Descartes's Meditations and Devotional Meditations. *Journal of the History of Ideas*, 51 (1), 27–49.
- Rutherford, D. (2019). Descartes' Ethics. У: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019). Преузето са: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/descartes-ethics/>
- Schlutz, A. M. (2009). *Mind's World: Imagination and Subjectivity from Descartes to Romanticism*. Seattle, London: University of Washington Press.
- Seibt, J. (2020). Process Philosophy. In: E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020). Metaphysics Research Lab, Stanford University. Преузето од <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/process-philosophy/>
- Sepper, D. L. (2013). *Understanding Imagination: The Reason of Images*. Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer.
- Shapiro, L. (2017). Descartes's Provisional Morality. In: S. Golob & J. Timmermann (Ed.), *The Cambridge History of Moral Philosophy* (221–232). Cambridge: Cambridge University Press.
- Swinburne, R. (2018). Cartesian Substance Dualism. In: A. J. Menuge, J. P. Moreland, J. J. Loose (Ed.), *The Blackwell Companion to Substance Dualism* (133–151). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Thagard, P. (2004). What is Doubt and When is it Reasonable. In: R. J. Stainton, C. Viger, M. Ezcurdia (Ed.), *New Essays in the Philosophy of Language and Mind* (391–406). Calgary: University of Calgary Press.
- Vendler, Z. (1989). Descartes' Exercises. *Canadian Journal of Philosophy*, 19 (2), 193–224.
- Westphal, J. (2016). *The Mind-Body Problem*. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.

ALEKSANDAR D. RISTESKI

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY, DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

SUMMARY

TO DOUBT IN OUR HEARTS: THE SUBSTANCE DUALISM
IN THE LIGHT OF PEIRCE'S CRITICISM OF 'THE SPIRIT OF
CARTESIANISM'

In this article, the author addresses the problem of Cartesian dualism through the prism of Peirce's criticism of the 'spirit of Cartesianism'. The faith in the intuitive knowledge and the strong emphasis on individualism Peirce sees as its two main features, therefore, they are the focus of the paper. The underlying idea is to show that, in the light of the pragmatic critique, the Cartesian substance dualism appears to be foremost an epistemological and methodological problem, and not a metaphysical problem of disparate substances.

KEYWORDS: intuition; substance dualism; doubt; process; community.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИТАР З. НЕДЕЉКОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ПРОБЛЕМ ОПРАВДАНОСТИ ИНДУКТИВНОГ ЗАКЉУЧИВАЊА

САЖЕТАК. У овом раду размотрене су класичне стратегије одбране од Хјумовог аргумента против индукције, и показано је у којој су мери оне биле успешне. Размотрене су синтетичке, језичке, априорне, прагматичке и индуктивне одбране индукције, као и питање у којој мери оправдање индукције представља проблем утемељености научног знања. Изведен је нови аргумент за априори оправдање индукције, као и критика синтетичких и индуктивних покушаја одбрана индукције Блека и Цакета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: индукција; оправданост индукције; оправданост дедукције.

---

¹ mitar.nedeljkovic@gmail.com

Рад је примљен 29. јануара 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

ПРОБЛЕМ(И) ИНДУКЦИЈЕ

Од узрока који се чине међусобно сличним ми очекујемо и сличне ефекте. Сасвим је уобичајено да на основу претходних опажања имамо нека очекивања о будућности, као и да на основу њих дајемо предвиђања и инференције које превазилазе оно што непосредно опажамо. Из тога што смо до сада уносом хране успешно задовољили глад можемо имати рационално веровање у то да ће тако и наставити да буде, или пак прећи на једну генералнију тврдњу: да храна засићује. Овакви закључци који кренувши од појединачних случајева полажу право на општу истину називају се индуктивним закључцима. У валидним дедуктивним инференцијама својство истинитости исказа нужно бива очувано кроз трансформацију његовог садржаја – оно што важи опште свакако ће важити и за све своје инстанце, али исти степен очигледности при оправдању није присутан и у случају индуктивних закључака. Поставља се питање, на основу чега можемо оправдати тврдњу да ће оно што важи само за неке чланове класе важити и за све њене остале чланове?

Узмимо као пример исказе „Сви S су P “, и „ a је S “ из којих дедуктивно можемо закључити да „ a је P “. Валидност овог закључка гарантује да не постоји случај у којем би премисе биле истините, а конклузија лажна. У индуктивном закључивању, ово није нужно тако. Из премиса „Многи S су P “, „Нису познати случајеви S који нису P “ и „ a је S “, индуктивно закључујемо да „ a је P “, али свакако је могуће да овакав закључак може бити лажан чак и када су премисе истините, јер нисмо имали знање целе класе S .

У овом раду биће размотрене стратегије којима се брани оправданост индуктивног закључивања и биће изведена анализа њиховог успеха. За један овакав подухват пре свега неопходно је боље одредити који проблем индукције се разматра, што ће свакако бити јасније уколико се овај проблем размотри у контрасту са њеним другим проблемима. Хакинг је веровао да до XVII века појам сведочанства није постојао (Hacking, 2006, стр. 31–37) и да је то разлог због којег проблем индукције раније није могао бити формулисан, што Хјума чини првим који је то учинио у *Расјрави о људској њрироди* 1739. године, али назнаке овог проблема свакако можемо наћи још код Секста Емпирика, који је писао о томе да се универзално правило не може извести из непотпуног низа случајева (Sextus Empiricus, 1933, стр. 283):

„Када се предлаже извођење универзалног из појединачног путем индукције, то се чини разматрањем или свих, или само неких случајева. Уколико се разматрају само неки индукција ће бити несигурна, јер случајеви који су изостављени у индукцији могу бити у супротности са универзалним (које настојимо да успоставимо); а уколико желимо да прођемо кроз све случајеве, трудићемо се узалуд, јер су неодредиви и бесконачно их је много.“²

Индуктивни закључци биће *нужни* једино уколико се позовемо на веровање да ће будући случајеви наличити претходним на основу униформности класе о којој је реч, али изван математике, када је реч о самој природи, униформност је само учестала, пожељна претпоставка која науци свакако није страна – она редовно претпоставља да ће закони природе које она проналази на Земљи важити и у сваком делу универзума. Питање оправдања ове претпоставке размотрио је Хјум, тврдећи да индукција почива на веровању да ће ствари о којима још увек нисмо имали искуство наличити онима које смо већ искусили, то јест, да ће ток природе увек остати исти (Hjум, 1983, стр. 89).

Проблем индукције Хјум поставља у виду дилеме којом настоји да установи немогућност њеног рационалног оправдања. Демонстративни аргументи доносе закључке чије су негације контрадикције, а пошто је претпоставку о униформности природе могуће замислити као лажну, њу не можемо утврдити демонстративним аргументом (Hjум, 1983, стр. 90). Стога је једино можемо утврдити на основу искуства, путем пробабилистичог закључивања. Међутим, њена спознаја на основу искуства би захтевала или да имамо искуство будућности, што је немогуће, или да тврдимо нешто о будућности на основу досадашњег искуства, што заправо није ништа друго него претпоставка униформности коју смо желели да докажемо, из чега Хјум закључује циркуларност (Hjум, 1983, стр. 91).

У реформулацији овог проблема, Ејер увиђа захтев да докажемо да ће генерализације које смо изводили на основу досадашњег искуства наставити да важе и у будућности (Ayer, 1936, стр. 49). Овај исказ једино можемо доказати дедуктивно, на основу неког нужног принципа у којем би он био садржан, или индуктивно, путем искуства. Оно што нужно следи из нечега што је нужно и само мора бити нужно. У дедуктивним закључцима конклузија нужно следи из премиса, а пошто је овде она замислива

² Преведено са енглеског.

као лажна, мора бити случај да и премисе могу бити лажне, што значи да униформност природе не можемо дедуктивно доказати путем неког формалног принципа. Међутим, ово није могуће оправдати ни индуктивно, јер је принцип индуктивног закључивања управо оно што захтева оправдање (Auer, 1936, стр. 50).

Хјумов проблем индукције свакако није једини, а ни први аргумент упућен против ње. Хакингов став да је Хјум први који је формулисао проблем индукције жустро је критиквао Лаудан (Laudan, 1981), верујући да је Хакинг изоставио да размотри историју једног другог проблема индукције, који је и Хјуму био стран. У својој реформулацији Хјумовог, како га он назива, плебејског аргумента (Laudan, 1981, стр. 73). Лаудан налаже да када је дата нека универзална емпиријска генерализација и одређени број њених позитивних случајева, поставља се питање у којој ће мери оне представљати доказ за њену оправдану тврдњу. Међутим, постоји и један други тип индукције коју Лаудан назива аристократском, коју карактерише то да је она индукција на теорије (Laudan, 1981, стр. 73). Много пре Коперниканског обрта су астрономи гледали у звезде и из радикално другачијих претпоставки такође успешно предвиђали њихово кретање. Тако је Декарт покушао да објасни планетарну астрономију претпоставком да све планете око Сунца носи вртлог, тј. некаква ротирајућа течност састављена од невидљивих честица. Ако би се све честице овог вртлога кретале у истом смеру, онда би и све планете које се у њему налазе ротирале око истог центра. Лаудан налаже да то што се планете крећу истим смером око Сунца даје позитивно сведочанство за уопштавање тврдње да се „све планете крећу у истом смеру“, али да то није позитивна инстанца за Декартову вртложну хипотезу (Laudan, 1981, стр. 74).

Теоријске тврдње могу имати потврђујуће, али не и позитивне случајеве. Чак и када бисмо могли да установимо униформност природе, то би решило само Хјумов проблем индукције, јер је замисливо да су све могуће потврђујуће инстанце неке теорије истините, а да је она сама лажна. Лаудан подсећа, истинити закључци могу се извести и из лажних премиса, те је истинитост свих могућих потврђујућих случајева сасвим компатибилна са лажношћу теорије, и стога, ни један број потврђујућих случајева не може са сигурношћу да утврди да је теорија истинита (Laudan, 1981, стр. 75). Упућујући на Лока, Аквинског и друге ауторе, Лаудан показује да је и пре Хјума скептицизам према аристократској индукцији био заступљен и да су изнети уверљиви аргументи

против ње. За било коју теорију и било које сведочанство које је потврђује, постоји много других теорија које нису компатибилне оригиналној, а које ће такође повлачити иста сведочанства. Стога, независно од количине сведочанства које имамо, оно не може учинити теорију вероватнијом.

Гудмен је прихватио Хјумов став да је индукција основана на навикама из свакодневног живота, али инсистира да је Хјуму један проблем промакао, наиме, то да ми не генерализујемо из свих асоцијација које уочавамо. Чини се да постоје неке генерализације за које можемо препознати да су пројектибилне, да се на основу њих могу извести општи закони, док за друге то не важи (Goodman, 1955, стр. 73). Тако из тога што нека бакарна жица проводи струју ми тврдимо да ће и друге бакарне жице проводити струју, а некако знамо да то што је свака особа у некој просторији трећи син по реду није кредибилно за извођење генерализације. Гудмен одређује предикат „зелав“ (Goodman, 1955, стр. 74) тако да он значи да је нешто зелено ако је посматрано пре неког времена t , а у супротном плаво. Узмимо случај у којем су сви смарагди посматрани пре времена t били зелени. Из овога индуктивно можемо закључити да су сви смарагди уопште зелени. Међутим, ово сведочанство подједнако подржава и тезу да су сви смарагди *зелави*. Користећи исту схему закључивања, са подједнаком оправданошћу се може закључити да су сви смарагди зелави. У првом случају очекујемо да ће смарагди и након времена t бити зелени, док у другом очекујемо да ће они након њега бити плави. Нови проблем индукције је одредити шта чини неке генерализације повољним за оснивање опште законитости, а друге не.

У овом раду посебно се разматра први од наведених проблема индукције, при чему се даје приказ и евалуација стратегија којима се индукција бранила од Хјумовог аргумента. Ако је знање истинито оправдано веровање, а веровање је оправдано онда када оно нужно следи из разлога наше вере у њега, можемо ли заиста добити знање путем индуктивног закључивања, када његова нужност почива на недоказивој претпоставци? И уколико се наука користи индукцијом, хоће ли се ово одразити на њену поузданост?

СИНТЕТИЧКЕ ОДБРАНЕ ИНДУКЦИЈЕ

Свакако је замисливо да сутра Сунце неће изаћи над хоризонтом, упркос томе што нас оно до сада још увек није изневерило. Први део Хјумовог аргумента налаже немогућност демонстративног оправдања индукције услед контигентности природе. Хјумов термин демонстративног закључивања можемо интерпретирати попут априорности, што подразумева да при преласку из премиса у конклузију није потребна подршка искуства. Тако априори закључујемо из p у q само уколико је „ако p онда q “ нужно, то јест, уколико ово није могло да не буде тако. Јер уколико је ово могло бити лажно, онда да бисмо установили да оно заиста јесте истинито, било би неопходно проверити да ли је тако у стварном свету путем неких опсервација, чиме би се изгубила његова априорност. Стога, да бисмо знали априори да ли је конклузија индуктивног аргумента истинита када су му премисе истините, лажност конклузије би морала да противречи истинитости премиса, а у индуктивном закључку, то просто није тако. Стога не можемо знати априори да ће закључак неког индуктивног аргумента бити истинит само на основу тога што су му премисе истините. Када нешто можемо замислити као супротно, то је довољан аргумент против тврдње да би морало бити како је првобитно речено, па се индуктивни аргументи не могу демонстративно оправдати. Али овде се намеће питање: јесу ли заиста немогући демонстративни аргументи чије негације нису противречности? Кант је аргументовао у корист синтетичких априорних судова чији је предмет могуће искуство. За разлику од аналитичких судова у којима веза субјекта и предикта мора бити остварена у појму субјекта, па се не излази из самог појма, синтетички судови оствареност везе коју тврде морају наћи у могућем искуству. Услови могућности искуства нужно су испуњени у свим синтетичким судовима, а оно што је нужно је и априорно рећи. Ови услови не могу бити аналитички, јер је узрочност као један од њих замислив и као неважећи, а основни принцип свих аналитичких судова Кант види као немогућност њихове лажности, па су као такви они синтетички и априорни. Стога би једно од могућих решења проблема индукције било прихватање могућности синтетичких априорних исказа, јер би то отворило врата за давање демонстративног аргумента у корист индукције. Овакве приступе карактерише додавање синтетичких премиса које би

обезбедиле ваљаност извођења индуктивног закључка, барем као вероватног.

Буркс налаже да је Кејнз своје оправдање индукције заснивао на могућности синтетичких априорних исказа (Burks, 1977, стр. 642). Кејнз је индукцију разумео као метод у којем комбиновано користимо аналогију и чисту индукцију (Keynes, 1921, стр. 250). Аналогијом поредимо сличности и разлике између објеката, што нам даје основ за вршење уопштавања. Путем негативне аналогije мењамо несуштинска својства са циљем да се она елиминирају, док позитивном аналогијом утврђујемо општа својства која морамо сачувати у резултирајућој генерализацији. Из пуког повећања броја случајева индуктивни закључак се неће учинити сигурнијим, већ се снага аргумента, а тиме и јачина вере у њега, повећава уз број случајева који смањују небитне сличности (Keynes, 1921, стр. 253).

Кејнз је размотрио претпоставке за које је веровао да морају лежати у корену свих индуктивних аргумената и покушао да докаже њихову очигледност. Као главну претпоставку он проналази принцип ограничене независне разноликости, који налаже да сва различита својства објеката настају од коначног броја независних генераторских својстава (Keynes, 1921, стр. 292). Неки систем може имати бесконачно много чланова, али његови основни конституенти су коначни у броју, јер у природи не постоји објекат који је толико комплексан да његова својства спадају у безброј различитих група. Као једноставнији пример такве квалитативно бесконачне серије својстава која потичу из коначног генераторског низа могу се узети основне боје (Keynes, 1921, стр. 284), чијим се мешањем добијају све остале боје. Када можемо пронаћи два истовремено испољена својства постојаће и коначна вероватноћа да они припадају истој групи, зато што група има коначно много, а сва својства морају припадати некој од њих (Keynes, 1921, стр. 293). Пошто постоји та коначна вероватноћа, тиме смо осигурали почетну вероватност индуктивних закључака која се бољим аналогијама може кориговати, па стога, иако нису извесни, индуктивни закључци јесу вероватни.

Стратегија Расловог аргумента у много чему је наликовала Кејнзовом. Он је веровао да индуктивно начело налаже да што је већи број случајева повезаности две појаве, то је вероватније да ће оне увек бити повезане и увећавањем броја ових случајева та вероватност ће се неограничено приближавати извесности (Rasl, 1961, стр. 195). Пред нама је дилема, можемо или прихватити ово

начело, или се одређи могућности оправдања наших овечивања о будућности (Russell, 2001, стр. 62). Али овај индуктивни принцип је мање очигледан од осталих логичких принципа, јер сама индукција не доводи до сигурног знања, већ једино неки општи закључак одређује више или мање вероватним. Индукција је непотпуна онда када закључујемо о класама за које не знамо да су униформне, па је један од могућих начина да се она учини ваљаном путем додавања премиса које би ту празнину употпуниле (Russell, 1948, стр. 454). Расл то чини на основу синтетичких постулата о самом свету који одређују учестале догађаје и који као синтетички могу бити лажни, али се барем чине рационално веродостојним. Тако постулат квазиперманенције налаже да се за било који догађај A , врло често дешавају просторно и временски блиски догађаји који су му слични (Russell, 1948, стр. 487–488). Постулат одвојених каузалних линија Расл одређује као став да је често могуће да се из низа догађаја или чланова неке серије закључи нешто о свим осталим члановима (Russell, 1948, стр. 471–479). Своје учење проширује структуралним постулатом и постулатом аналогије, као и постулатом просторно-временског континуитета, који служе истим сврхама. Без ових синтетичких принципа који сами надилазе искуство наука не може бити теоријски заснована.

АПРИОРНЕ ОДБРАНЕ ИНДУКЦИЈЕ

За разлику од синтетичких, априорне одбране индукције истичу да је могуће априори оправдати њену вероватност и без додавања нових премиса. Харод верује да ради тог циља морамо утврдити њено оправдање не позивајући се на претпоставку о униформности природе (Harrod, 1974, стр. 10). Он је релацију вероватноће тумачио као логичку релацију коју дефинише на основу учесталости; она је однос између сведочанства и закључка. Међутим, он напомиње да логичка учесталост нема увек директан однос са учесталостима које се јављају у природи, јер она само представља колико често истинит закључак следи из сведочанстава извесног карактера (Harrod, 1974, стр. 241). То не значи ни да ће ове учесталости нужно бити различите. Као пример Харод узима хипотезу да када q следи из p једном у три пута, и јесте p , тада ће закључак бити да ће q имати вероватноћу од једне трећине, која би била једнака наведеној природној вероватноћи.

Анализом вероватноће коју изазива континуитет (Harrod, 1974, стр. 246) Харод успоставља начело искуства, чиме налаже да ако је за неке ствари пронађено да су у неком времену непроменљиве, онда је вероватно да ће оне таквим и остати, јер када прелазимо пространства непознатих величина, није вероватно да смо у било којем времену на њиховој крајњој ивици. Под тиме мисли да, ако је наша вера у то да јесмо на ивици константна, ћемо много чешће грешити него бити у праву, јер пошто не знамо колики смо део непознато дугачког пута прешли, и немамо начин да добијемо информацију о томе све док не дођемо до самог краја, у нашем незнању вероватно је да му нисмо близу, а само ово веровање је априорно (Harrod, 1974, стр. 247), што нам даје почетну вероватноћу. Путем индукције ми расуђујемо од сличности које уочавамо у искуству ка њиховим генерализацијама, које саме упућују на униформности међу феноменима. Затим на основу ове уочене униформности закључујемо да ће постојати униформности и у непосматраним односима међу феноменима сличне врсте (Harrod, 1974, стр. 257).

Армстронг је заступао став да инференција донета на основу најбољег објашњења, иако није нужна и дедуктивна, свакако јесте рационална (Armstrong, 1983, стр. 52). Неке регуларности које опажамо најбоље се могу објаснити на основу тврдње да постоји неки подлежући закон испод њих. Тако, уколико бацимо новчић и забележимо страну на којој је пао у игри „глава-писмо“ и добијемо изненађујући резултат да је хиљаду пута заредом то било писмо, свакако ћемо посумњати у то да је игра била намештена. Штавише, под претпоставком да су шансе да он падне на главу или писмо једнаке, и да су то једине могућности резултата сваког бацања, можемо израчунати шансу било које конфигурације резултата као $1/2^n$, где је n број бацања новчића. Када шанса да је игра фер постане астрономски мала, сасвим је рационално одбацити то веровање у корист његове негације, сматрао је Армстронг. Дакле, његово решење проблема индукције претпоставља да закони нису само лингвистички ентитети већ објективна стања ствари (Armstrong, 1983, стр. 97). Опажане регуларности се најбоље могу објаснити кроз хипотезу неких закона, који ће као објективне природне нужности са собом носити и закључке о неопажаном (Armstrong, 1983, стр. 53).

Слично Армстронгу, Бонжур је бранио могућност априорног оправдања индуктивног аргумента које не би укључивало претпоставку униформности природе (BonJour, 1998, стр. 204), са ци-

љем да покаже да закључак заиста следи из премиса, али са одређеним степеном вероватноће. Бонжур верује да је за априори оправдање индукције довољно дати аргумент чије су премисе, и разлози наше вере у њега, познати априори (BonJour, 1998, стр. 11). Када важи нека индуктивна премиса, врло је вероватно да постоји неко објашњење за конвергенцију и константност посматраних пропорција које се неће позвати на пуку случајност (BonJour, 1998, стр. 208). Ми априори разумемо да су случајности случајне баш зато што нису вероватне. У добрим индуктивним закључцима увећавање сведочанства ће све више и више подржавати наш закључак. Стога је највероватније објашњење истинитости индуктивне премисе став да посматрана пропорција прецизно рефлектује кореспондирајућу регуларност у свету. Уколико је након неког броја бацања уочено да је новчић у m/n случајева пао на писмо, најбоље објашњење овог запажања је признати да је објективна шанса да ће новчић пасти на писмо m/n (BonJour, 1998, стр. 206), а та објективна шанса ће детерминисати и све будуће случајеве. Стога је априори вероватно да када је индуктивна премиса истинита, онда ће и кореспондирајући индуктивни закључак такође бити истинит.

ИНДУКТИВНА ОПРАВДАЊА ИНДУКЦИЈЕ

До сада су разматрани покушаји подијања Хјумовог аргумента који су спас тражили у априорним оправдањима индукције, али је свакако могућ и другачији приступ. Уколико је неопходно показати да је индукцију могуће оправдати индуктивно или дедуктивно, свакако ће проблем бити решен онда када установимо да индуктивно оправдање индукције неће водити у циркуларност. Критике циркуларности могу се генерализовати ставом да када се неки аргумент ослања на нешто што је претпостављено и у закључку, онда се он не може искористити за оправдање тог закључка. Али Ланж (Lange, 2011, стр. 56) верује да иако циркуларни аргументи углавном не могу оправдати своје закључке, можда би барем били прихватљиви као начин оправдања основних форми закључивања. Јер, на шта друго да се ослонимо за оправдање индукције, ако не можемо рационално очекивати од основне форме закључивања да саму себе одобрава?

Можда је онда најбоље проблем индукције упоредити са ситуацијом у којој се дедукција налази и видети на који начин она

проналази своје оправдање. Овде Џакет уочава проблем, јер је могуће конструисати сасвим симетричан аргумент којим се показало да ни дедукција није оправдана. Дедукцију није могуће индуктивно оправдати, јер индукција нуди само вероватно истините закључке који неће бити довољно јаки да утврде нужност дедуктивно валидних инференција; нити се она може оправдати дедуктивно, јер би такво оправдање било циркуларно (Jacquette, 2011, стр. 5). Па стога, уколико мора бити оправдана или дедуктивно или индуктивно, она се не може оправдати (Jacquette, 2011, стр. 6), па дедукција не може бити епистемички сигурнија од индукције. Он сматра да метод оправдања индукције и дедукције треба да потиче из принципа у чију истинитост не можемо ни сумњати, јер би и сама могућност сумње претпостављала њихово важење. Као принцип дедуктивног закључивања још од Аристотела се узимала непротивречност наших тврђења. У одсуству овог принципа не би остало ништа у шта бисмо могли да сумњамо, јер би свако могуће тврђење било доказиво. Џакет верује да се принцип сличне снаге може наћи и за индукцију (Jacquette, 2011, стр. 8). Често је цитиран Хјумов пример да једног јутра Сунце можда неће изаћи над хоризонтом, јер природа и искуство могу престати да буду униформни. Али, Џакет налаже, ми се морамо користити индукцијом да бисмо уопште препознали да је природа изгубила своју униформност (Jacquette, 2011, стр. 9). Свака критика индукције претпоставља да наши индуктивни методи раде до неког времена и након њега престају да раде, па на основу тога бацају сумњу у вези њене сигурности. Да бисмо размотрили ваљаност индукције, ми се дакле користимо индуктивном методом у којој неуспело имплицирамо хипотезу. Индукција стога мора бити претпостављена да бисмо уопште могли да размотримо распад униформности природе и посумњамо у њен интегритет (Jacquette, 2011, стр. 11). Ток размишљања који морамо узети у обзир приликом испитивања епистемичке поузданости индуктивног закључивања је и сам индуктиван, па је оправдање индукције стога подједнако чврсто дедуктивном, јер морамо претпоставити индукцију да бисмо уопште интелигентно могли да сумњамо у њену оправданост.

Блек верује да је потребно нашу пажњу усмерити на укидање циркуларности покушаја индуктивних оправдања индукције, јер се ништа не би постигло аргументом који би унапред морао да претпостави да неко правило важи да би могао да га потврди (Black, 1962, стр. 209). Узмимо индуктивно правило R које налаже

да аргументовање од „већина случајева A испитаних у разноликом мноштву услова били су B “ на то да „следеће A које ће се сустрести биће B “ јесте вероватно (Black, 1962, стр. 210). Циркуларности ће бити у случају да аргумент претпоставља исто што и треба да докаже. Стога, ако се овај аргумент доказује неким аргументом другог реда који би се на њега односио, тиме бисмо избегли циркуларност. Уместо да *претпоставимо* да ће R заиста бити успешно у следећем случају његовог коришћења, можемо успоставити аргумент вишег реда којим се тврди да ће правило из претходног вероватно наставити да успешно ради и у будућности (Black, 1962, стр. 218). Пошто аргумент другог реда подржава правило R , он повећава поузданост правила, а тиме и снагу индуктивних аргумената у којима се оно користи (Black, 1962, стр. 212). А само ово правило такође ће бити оправдано на њему наредном нивоу. Пошто се за сваки од ових аргумената може показати да је оправдан, верује се и да је цео систем оправдан, а до циркуларности не долази јер ни један аргумент не претпоставља исто што и треба да докаже.

ПРАГМАТИЧКА ОПРАВДАЊА ИНДУКЦИЈЕ

Прагматичка оправдања индукције се ослањају на њену ефикасност и тиме позивају на пожељност наставка њеног примењивања. Погубност Хјумовог аргумента је занемарива, јер индукција просто води ка успеху. Ситуацију индукције Рајхенбах пореди са лекаром који посматра тешко болесног пацијента и каже „не знам да ли би му операција помогла, али ако ће му бити спаса, то би се једино могло извести операцијом“ (Reichenbach, 2006, стр. 349–350). Ово даје оправдање за извођење операције, иако не знамо да ли ће је пацијент преживети. У том смислу пожељније је покушати мимо неизвесности, него не покушати и бити сигуран у непожељни исход (Reichenbach, 2006, стр. 362–363). Циљ индукције Рајхенбах види као пронолажење серије догађаја чија фреквенција јављања конвергира ка некој граничној вредности (Reichenbach, 2006, стр. 350). Индуктивни принцип налаже да ако након неког броја случајева уочимо јављање неке карактеристике са одређеном фреквенцијом, онда ће и у наставку те серије случајева фреквенција јављања тог својства и даље падати у истом интервалу са малим одступањима. Ако нека серија има граничну вредност релативне учесталости, она ће евентуално кон-

вергирати ка њој, па стога, иако нас индукција може довести до погрешних резултата рано у серији, *гаранђовано* је да ће нас она евентуално приближити граничној вредности те фреквенције. А таквих фреквенција ће сигурно бити ако је уопште ишта могуће тврдити о будућности. Коришћење индукције на дуге стазе ће стога давати поуздане резултате. Иако не можемо са сигурношћу знати истинитост резултата индукције, уз кориговања када је то потребно, њима се практично можемо користити као да су истинити.

Карнап је веровао да је Рајхенбахова теорија индукције учинила три важна исправна корака. Он налаже да оправдање неког индуктивног поступка мора упућивати на његов успех, као и да то што се индукција не може дедуктивно оправдати не значи да није могуће њено рационално оправдање. Коначно, може се доказати да она на дуге стазе води извесном успеху, под условом да је будућност уопште предвидљива (Карнап, 1945, стр. 96). Међутим, за разлику од Рајхенбаха, Карнап разликује два концепта вероватноће, при чему први одређује као епистемичку вероватноћу која се односи на степен потврђености хипотезе од стране неког сведочанства, а други као емпиријску вероватноћу која се односи на релативну фреквенцију (Карнап, 1945, стр. 72). Искази о потоњем биће синтетички, јер описују стања ствари, док први концепт вероватноће не казује ништа о самој стварности, већ описује само логичке релације између исказа.

Индуктивни метод он дефинише у односу на формални језик, а индукцију разуме као функцију на основу које се пару од хипотезе и сведочанства приписује нумеричка вредност која представља степен потврђености (Карнап, 1945, стр. 72). Једна од основних претпоставки коју Карнап износи у вези са опажањима је да су она симетрична (Карнап, 1945, стр. 80–85), односно заменљива, што значи да редослед њиховог посматрања не утиче на њихову вероватноћу, а пошто редослед како прошлих, тако и будућих, посматрања не утиче на расподелу вероватноће (Карнап, 1950, стр. 488), ово се може разумети као формализација Хјумове претпоставке да прошлост подсећа на будућност. Када се претпостави да је заједничка расподела бесконачног низа променљивих симетрична, онда се она може написати као више дистрибутивних функција, из којих се изведени подаци понашају као да су независна случајна извлачења. Може се учинити да ови резултати потичу од биномне дистрибуције над неким параметром који је сам имао претходну вероватноћу (Карнап, 1950, стр. 498).

Након што потпуно одредимо језик којим ћемо говорити, можемо конструисати скуп свих могућих комбинација у којима повезујемо све индивидуе са свим предиктима из језика, на основу чега се може утврдити да је њихов почетни степен конфирмације већи од нуле, јер ни једна логичка могућност не може бити априори искључена (Carnap, 1945, стр. 74–75). Од полазне почетне дистрибуције вероватноће, коју имају све видљиве променљиве, биће могуће одредити како расподелити вероватноћу у односу на нека опажања.

Карнап је веровао да не можемо одредити апсолутну супериорност неког индуктивног метода у односу на други. Пошто је у питању вероватноћа, увек могу постојати неки случајеви у којима би други метод био успешнији од првог (Carnap, 1945, стр. 97). Он у индукцији види велики практични значај, јер је вероватноћа за нас сам водич живота (Carnap, 1945, стр. 95). Коришћење индукције је не само корисно већ и неопходно за доношење рационалних одлука, јер није могуће имати сигурно знање о будућности. Стога знамо да је нешто одговарајућа функција конфирмације једино уколико она води рационалним изборима.

Хемпел је критиковао (Godfrey, 2003, стр. 47) Карнапово схватање конфирмације, тврдећи да кад год имамо неку генерализацију облика $\forall x(Rx \rightarrow Bx)$, попут исказа „сви гаврани су црни“, њега ће потврђивати неки гавран који је црн. На основу еквиваленције $\forall x(Rx \rightarrow Bx) \leftrightarrow \forall x(\neg Bx \rightarrow \neg Rx)$, све што потврђује еквивалентну хипотезу потврђиваће и првобитну, а то ће бити све што је не-црни не-гавран, што може бити било шта (Godfrey, 2003, стр. 48).

Хемпел индукцију не схвата као начин приписивања индуктивних закључака неком сведочанству, већ као принципе којима се релативно на њега приписује вероватноћа некој хипотези. А где имамо вероватноћу, често имамо и различите, некомпатибилне, резултате и, на супрот дедуктивном закључивању, у индукцији немамо јасна правила која би нам дозволила да се одредимо за само једну од ових могућности (Hempel, 1981, стр. 392). На пример, из метеоролошких података можемо закључити да су шансе да ће сутра пасти киша 0,75, док су шансе да ће бити ведро 0,25. Хемпел као један од главних проблема индукције види питање како одредити које хипотезе треба прихватити у односу на неко сведочанство (Hempel, 1981, стр. 391). Он критикује Руднеров став да индуктивна прихватљивост хипотезе зависи од доступног сведочанства, као и од моралне вредносне процене битности тога да не начинимо грешку (Hempel, 1981, стр. 394–396).

Хемпел верује да при прихватању или одбацивању хипотеза научници доносе вредносне судове али не моралне врсте, већ у односу на то да ли и колико оне обогаћују наше знање о свету. Наука примарно настоји да пронађе истину, па је корисност додавања истините хипотезе корпусу прихваћених исказа пропорционална количини информационог садржаја којим би она увећала досадашње научно знање (Hempel, 1981, стр. 397).

ДИСОЛУЦИЈЕ ПРОБЛЕМА ИНДУКЦИЈЕ

Лингвистичка разматрања индукције фокусирају се на могућност кохерентности излагања проблема индукције. Оне настоје да уклоне појмовне нејасноће које су њему својствене, након чега би од њега остао само псеудопроблем, јер довођење рационалности индукције у питање разара и само значење речи којима смо њену проблематичност желели да искажемо. Сви прави проблеми морају моћи да буду решени, а пошто проблем индукције себи не оставља начин да то учини, он је само измишљени проблем (Ayer, 1936, стр. 49).

Ако је значење неког термина одређено начином његове употребе, смисао „оправдања“ можемо расветлити указивањем на то шта под њим углавном мислимо. Стросон верује да се у значењу овог термина заправо крије захтев да се покаже да је индукција један од облика дедукције, што није изводљиво (Strawson, 1952, стр. 230). Зато, када се питамо да ли је нека индуктивна инференција оправдана, ми о томе треба да судимо на основу њене сагласности са нашим уобичајеним индуктивним стандардима. Када питамо некога зашто верује у неку индуктивну тврдњу, он може рећи да је у целом својем искуству нечега уочио много позитивних случајева који ту тврдњу потврђују, а притом није наишао ни на један противпример. Сасвим је разумно да степен наше вере у неки исказ зависи од снаге његовог доказа, а снага доказа за извођење неке генерализације пропорционална је броју разноликих афирмативних случајева које проналазимо. Стога је питање о рационалности индукције исто питању „да ли је разумно одредити меру наше вере у нешто на основу снаге доказа који за њега имамо“ (Strawson, 1952, стр. 256–257), а одговор на ово питање, закључује Стросон, свакако је позитиван.

Блек налаже да тамо где није прихватљив ни један стандард оправдања, уопште нема смисла о њему говорити, јер појам

оправдања постаје празан (Blek, 2005, стр. 215). Да бисмо побрили Хјумов аргумент неопходно је размотрити који стандард оправдања би он као дедуктивиста био спреман да прихвати. Када он тврди да „стварно не знамо да ће сутра Сунце изаћи“, дедуктивиста под „стварно знати“ подразумева да то не можемо знати на дедуктиван начин (Blek, 2005, стр. 222). Стога је цео проблем индукције основан на захтеву да се она оправда дедуктивно, што је немогуће, јер по дефиницији индукција није дедукција, јер су њене премисе спојиве са логичком негацијом њиховог закључка (Blek, 2005, стр. 214).

Блек верује да је могуће демонстрирати да је немогуће дедуктивно оправдати индукцију, јер дедуктивиста који жели индуктиван аргумент учинити ваљаним тако што му додаје неку нужну, априорну премису, тиме ипак не успева да га преобрати у дедуктивно ваљан аргумент. Пошто је у индукцији конјункција премиса компатибилна са негацијом закључка, додавање неког нужно истинитог исказа овој конјункцији њој неће мењати истиносну вредност. Као нужан овај исказ ће бити истинит у сваком случају, па тиме и када су премисе аргумента и негација конклузије истинити, тако да је и даље могуће да су све премисе истините, а конклузија лажна. Стога ни један априоран исказ не може као премиса осигурати дедуктивну ваљаност индукције (Blek, 2005, стр. 218).

Попер је веровао у погубност скептичког аргумента и инсистирао да наше знање има хипотетички карактер, па нема потребе узнемиравати се око Хјумових резултата (Popper, 1973, стр. 64–65). Мора бити могуће да се неки емпиријски систем оповргне искуством, јер теорију коју не можемо да побијемо не можемо ни сматрати научном (Popper, 1973, стр. 74). Наука износи нека смела нагађања, након чега покушава да их фалсификује, и када хипотеза доноси нека предвиђања за која се испостави да нису истинита, она бива одбачена. Логика овог процеса је сасвим дедуктивна; хипотеза повлачи неко предвиђање, а његова лажност модус толенсом побија хипотезу. Наука није заснована на индуктивном закључивању и оно јој уопште није потребно, па је сасвим небитно то што се индукција не може рационално оправдати. На основу индукције не можемо извести истинитост општих ставова, већ из исказа о посматраном можемо једино да докажемо лажност неке универзалне теорије која тврди супротно (Popper, 1973, стр. 75) и на основу овог процеса се приближавамо идеалу истине.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Блек верује да дедуктивни покушаји одбране индукције проналазе неку априорну премису којом у индукцији желе да укину компатибилност истинитости премиса са лажношћу закључка. Он закључује да су такви пројекти осуђени на пропаст, јер ће као нужна ова премиса бити истинита у сваком случају, па тиме и када је конјункција премиса и негација закључка истинита, што значи да она уопште неће променити могућност да индукција доведе до лажи. Међутим, сасвим је могуће утврдити извесност индуктивног закључка онда када додата премиса утврђује униформност класе о којој се закључује. Ако се утврди да нешто важи за првог члана неке класе, и, затим, да ако важи за било којег члана, онда ће важити и за оног после њега, са извесношћу можемо установити генералност тога што се тврди. Стога је у сржи Блековог аргумента не сама грешка у приступу ових покушаја одбране индукције, јер се извесност заиста може обезбедити кроз додатне премисе, већ његово властито уверење да су сви априорни искази аналитички. Под тим ставом сви априорни искази су нужни, па није чудно што додата премиса, схваћена као нужна, неће моћи да буде у контрадикцији са лажношћу закључка. На овој анализи Блеков аргумент не представља ништа друго него став да ако синтетички априорни искази нису могући, онда ни синтетичка одбрана дедукције није могућа. У томе он свакако не би био сам; Квајн је жустро критиковао поделу исказа на аналитичке и синтетичке, тврдећи да је у суштини појма аналитичности синонимност, која по себи захтева синтетичко знање.

Али ово су заиста само аргументи против синтетичких априорних исказа, а не аргументи против синтетичке дедуктивне одбране индукције којом се утврђује њена вероватност. Свако чврсто побијање треба да крене од истих претпоставки као и став који жели да оповргне, па стога, допустимо дедуктивисти могућност априорних синтетичких исказа. Замислимо сада да испитујемо неки бесконачно велики уређени скуп бројева који нам је непознат и рецимо да смо након првих милион испитаних бројева установили да они кореспондирају са члановима скупа природних бројева. Нека је ова симетричност наставила да важи све до члана n , након чега одустајемо од даљег пребројавања и закључујемо да је испитивани скуп управо скуп природних бројева. Међутим, изведени закључак је погрешан, јер да смо наставили да испитујемо скуп, пронашли бисмо да је елемент $n+1$ нега-

тиван број. Независно од тога што смо дедуктивисти дозволили могућност синтетичких априорних исказа, није увек случај да можемо имати директан увид у униформност неке класе када јој не познајемо све чланове. Стога је немогуће извести синтетички априоран став који би универзално оправдао све индуктивне закључке. Чак и када бисмо извели неки синтетички априоран став, то да се он односи на појединачне случајеве у којима се користимо индукцијом ће увек захтевати властито, додатно оправдање, које ће услед контингентности природе такође морати да буде синтетички априорно. Овај ланац ће се наставити све док се не демонстрира да је сама класа о којој индуктивно закључујемо обухваћена под генералним ставом униформности. Стога за оправдање коришћења индукције у науци није довољно претпоставити један или пар синтетичких постулата, већ би читава наука морала бити синтетички априорна, а овај дубоки залазак у метафизику извршен са циљем оправдања науке би деловао сасвим иронично.

Априорне стратегије оправдања индукције настоје да покажу како је могуће априори оправдати вероватност индуктивног закључка без додавања синтетичких премиса. Али принцип који Харод проналази анализом континуитета и Армстронгов принцип најбољег могућег објашњења нису сами потпуно ослобођени индуктивног закључивања. Како да знамо које је објашњење најбоље, ако сам тај закључак не изводимо индуктивно? А уколико ови принципи сами зависе од индукције, они је не могу оправдати.

Џакет верује да је сам ток размишљања којим се негира униформност природе индуктиван и да стога сумња у униформност природе са собом мора да повлачи индукцију. Међутим, сасвим је довољно уочити један противслучај и на основу њега модус толенсом закључити да је генерализација која тврди супротно лажна, и само ово извођење није индуктивно, већ дедуктивно. Када уочимо случај у којем индукција доводи до лажи, ми се нисмо искористили индукцијом већ дедукцијом при извођењу става да природа није униформна.

Овде ћу понудити аргумент који је Џакетовом сличан у духу. Када негирамо униформност некој класи ми тврдимо две ствари: да неки чланови те класе имају неко својство, али и то да га други чланови немају. Да би природа била неуниформна није довољно да Сунце просто не излази над хоризонтом, већ је неопходно и то да је оно до неког времена свањивало и да се то променило. Да

бисмо тврдили да униформности у природи нема, потребно је упутити на неки противслучај, а за то је неопходно узети случај у којем је регуларности било, а затим је она нестала. Ово повлачи да индукција може довести до истине онда када се примењује баш у тим случајевима у којима је (*u kada*) регуларности било. Дакле, за сумњу у индукцију неопходно је да замислимо неко неуспело коришћење индукције, али и из ове скептичке позиције, ми разумемо да није немогуће да нас индукција понекад може довести до истине. Чак и када бисмо замислили универзум у максималном хаосу³, индуктивни закључак који би тврдио његову расцепаност довео би до истине. Сумња у индукцију не може да претпоставља њен нужни неуспех и стога ће она са собом повлачити *могућности* успешног коришћења индукције, а индукцији ништа више од овога није ни потребно, јер она није ни претендовала на извесност својих закључака. Дакле, сумњом у индукцију нисмо успели да се ослободимо могућности њених закључака, што значи да они не могу бити априори искључени као невероватни, па сумња у индукцију повлачи управо оно у шта смо покушали да сумњамо.

Блек је веровао да се циркуларност индуктивног оправдања индукције може избећи успостављањем аргумента вишег реда којим би се тврдило да ће правило из претходног вероватно наставити да успешно ради и у будућности. Правило сваког реда тако бива оправдано на њему наредном реду. Међутим, да би неко правило заиста било оправдано, неопходно је да и правило изнад њега буде оправдано, па се поставља питање хоће ли степеннице које се спуштају из бескраја заиста икада сићи до тла.

Прагматичка оправдања индукције ослањају се на њену ефикасност и позивају на пожељност наставка њеног примењивања. Држи се до става да ако је уопште могуће тврдити нешто о будућности, индукција ће бити најбољи метод за остварење те сврхе. Несигурног научника Рајхенбах пореди са рибаром који је чамцем дошао до неистраженог дела мора и не зна да ли у њему има рибе, па оклева око тога да ли да баци мрежу (Reichenbach, 2006, стр. 362). Уколико хоће да се не врати празних руку, било би му боље да испроба своју срећу. Али Ланж верује да то да ли је увек боље покушати зависи од тога колико је важно да избегнемо неуспех, јер су свакако замисливи случајеви у којима би било рационалније не бацити мрежу (Lange, 2011, стр. 77).

³ Наравно, уколико бисмо притом остали рационална бића.

Лингвистичке анализе показују да је питање оправдања индукције уопште немогуће поставити. Сам чин преиспитивања оправданости индукције подразумева да се не можемо користити прошлости да нешто кажемо о будућности, у којем случају сам појам оправдања постаје празан. Ако посумњамо у индукцију, ми ћемо сумњати и у то да је разумно одредити степен наше вере у нешто на основу снаге доказа који за њега имамо, без чега губимо начин да ово питање даље разматрамо.

Прелиминарно је био постављен проблем заснованости научног знања и сада на њега коначно можемо дати одговор. Попер је размотрио концепцију науке у којој се она уопште и не користи индукцијом, тако да је свакако могуће уважити Хјумов аргумент, а ипак задржати тврдњу о утемељености научних знања. Уколико науку схватимо као скуп хипотеза, неће бити битно што она не задовољава стари критеријум знања. Могуће је аргументовати и да је тврђење да је неко веровање оправдано када оно нужно следи из разлога наше вере у њега сувише пристрасно дедуктивном закључивању и не оставља довољно места за извођење индуктивних закључака. Уколико бисмо укинули захтев да оправданост неког тврђења почива у релацији нужног следовања, многе од одбрана које су биле разматране и указују на вероватност индуктивних закључака би овај проблем решиле, а како то често бива у филозофији, истина је у пресеку независних лажи, па најбољи принцип оправдања индукције остаје разматрање овог проблема из више перспектива.

-
- ЛИТЕРАТУРА Armstrong, D. M. (1983). *What is a Law of Nature?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Ayer, A. J. (1936). *Language, Truth, and Logic*. London: V. Gollancz.
- Black, M. (1962). *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. Cornell University: Cornell University Press.
- Blek, M. (2005). Оправданје индукције. У: А. Зорић (прир.), *Теорије индукције у двадесетом веку (261–279)*. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.
- BonJour, L. (1998). *In Defense of Pure Reason: A Rationalist Account of A Priori Justification*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burks A. W. (1977). *Chance, Cause, Reason*. Chicago: University of Chicago.
- Carnap, R. (1945). On Inductive Logic. *Philosophy of Science*, 12 (2) стр. 72-97
- Carnap, R. (1950). *Logical Foundations of Probability*. Chicago: University of Chicago Press.

- David, M. (1983). *What is a Law of Nature?*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Godfrey, P. S. (2003). *Theory and Reality: An Introduction to the Philosophy of Science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goodman, N. (1955). *Fact, fiction, & forecast*. Harvard University Press.
- Hacking, I. (2006). *Evidence*. In *The Emergence of Probability: A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harrod, R. (1974). *Foundations of Inductive Logic*. London: The Macmillan Press LTD.
- Hempel, C. G. (1981). Turns in the evolution of the problem of induction. *Synthese*, 46 (3), 389–404.
- Hjum, D. (1983). *Rasprava o ljudskoj prirodi* (prev. Borivoje Nedić). Sarajevo: Veselin Masleša.
- Jacquette, D. (2011). How (Not) to Justify Induction. *Kriterion Journal of Philosophy*. 24(1), стр. 1-18. Salzburg: Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Salzburg.
- Keynes, J. M. (1921). *A Treatise on Probability*. London: Macmillan & Co.
- Lange, M. (2011). *Hume and the Problem of Induction*. *Handbook of the History of Logic*. Amsterdam: Elsevier.
- Laudan, L. (1981). Hume (and Hacking) on Induction. *Science and Hypothesis* стр. 72-85. Dordrecht :Springer.
- Poper, K. (1973). *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit.
- Rasl, B. (1961). *Ljudsko znanje*. Beograd: Nolit.
- Reichenbach, H. (2006). *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge*. Indiana: University of Notre Dame Press.
- Russell, B. (2001). *The Problems of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Russell, B. (1948). *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. London: Allen & Unwin.
- Sextus Empiricus. (1933). *Outlines of Pyrrhonism*. Translated by R. G. Bury. Loeb Classical Library 273. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Strawson, P. F. (1952). *Introduction to Logical Theory*. London: Methuen.

MITAR Z. NEDELJKOVIĆ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

THE PROBLEM OF JUSTIFYING INDUCTIVE REASONING

In this paper, the author considers the classical strategies of defense from Hume's argument against induction, and assesses the extent to which they were found to be successful. Synthetic, linguistic, a priori, pragmatic, and inductive strategies of defending induction are considered, as well as the question of the extent to which the justification of induction is a problem for grounding scientific knowledge. A new argument is introduced for the a priori justification of induction, as well as a critique of the synthetic and inductive defenses of induction by Black and Jacquette.

KEYWORDS: induction; justification; philosophy of logic; philosophy of science.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ,
НАУЧНЕ КРИТИКЕ,
НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ,
ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

ВЕСНА Д. КОСМАЈАЦ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ
КАТЕДРА ЗА РУСИСТИКУ

ЗНАЧАЈ КЊИГА ГОРАЖДАНСКЕ ШТАМПARIЈЕ

(*Биљана Самарцић, Староставне горажданске књиге (ортографија и језик књига Горажданске штампарије), Београд: ИК Филлиј Вишњић, 2019, 424 сџр.*)

Дјело *Староставне горажданске књиге* ауторке проф. др Биљане Самарцић појавило се 2019. године у издању Републичког секретаријата за вјере, у склопу обиљежавања 800 година аутокефалности Српске православне цркве. Књига је објављена у луксузном формату, у тиражу од 1.000 примјерака, на 424 странице. У библиографији је наведено 214 јединица, што свједочи о свеобухватности материје која је истраживана. Поред библиографских података, књига је опремљена и регистром имена. Ауторка је истраживање спровела користећи три извора, односно три књиге штампане у Горажданској штампарији: *Литургија, Псалтир са њоследованијем и Молићвеник*. Дјело се наслања на велики истраживачки пројекат под називом *Горажданска шџампарија 1519–1523*, који је усвојен на сједници Наставно-научног вијећа Филозоф-

¹ vesna.kosmajac@ffuis.edu.ba

Приказ је примљен 10. септембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

ског факултета Универзитета у Источном Сарајеву 2003. године и на којем су радили бројни истакнути научници.

Могуће је издвојити двије кључне тематске цјелине. Прва представља анализу ширег културно-историјског контекста који се може везати уз настанак и дјеловање штампарије уопште, а потом и Горажданске штампарије. Говори се о условима у којима је дјеловала, њеној продуктивности, као и људима који су били најзначајнији за њен постанак и дјеловање. Ауторкин приступ је свеобухватан и широк – од доласка првих штампарија међу словенски свијет и почетка штампања ћириличних књига, преко структуре становништва у Горажду, мотива Божидача Горажданина да отвори штампарију управо у том мјесту, до тога шта се даље догађало са штампаријом, када је она пренијета у Румунију, а све у контексту владавине Отоманске империје на наведеном простору. У првом дијелу књиге под називом „Проналазак штампарства, прве српске штампарије и њихов значај“ дата су поглавља „Културно-историјске прилике у вријеме настанка првих штампарија“, „Пад српских држава под Турке“, „Положај Срба у Отоманском царству и основи турског уређења“, „Општи осврт на језик средњевјековне српске писмености“ и „Инкунабуле и њихов значај“. Послије културно-историјског контекста, ауторка разматра историјско-језички контекст. Наведено поглавље носи наслов „Горажданска штампарија и књиге Горажданске штампарије“ и подијељено је на сљедеће јединице: „Горажданска штампарија: услови и вријеме настанка“, „Штампарија у Горажду“, „Књиге Горажданске штампарије“, „Служабник“, „О Литургији“, „Опште напомене о Служабнику“, „Псалтир“, „Молитвеник“, „Напомене о горажданским књигама“ и „Графика горажданских књига и филигранолошки опис“. Доноси нам објашњење одређених језичко-историјских појава, интерпретира друштвене и културне појаве времена о коме пише, говори о њиховим циљевима. Највише података доноси управо о Горажданској штампарији, приказује фотографије храма Св. Борђа, како је изгледао некада, а како изгледа данас. Биљана Самарџић даје и значајне податке о томе гдје се данас могу наћи примјерци књига штампаних у Горажданској штампарији, као и списак најзначајнијих библиографских јединица које су се појавиле о Горажданској штампарији.

Друга цјелина заснива се на лингвистичкој анализи. Говори се о свакој од три наведене књиге појединачно – *Литургија*, *Псалтир* са *исследованијем* и *Молитвеник*. Описује њихов садржај, наводи

колико имају страница, када су штампане и сл. Излазак поменутих дјела из штампе ауторка је смјестила у историјски контекст, наводећи да се све одвијало у временима веома тешким по српски народ те да због тога дјеловање Горажданске штампарије има још већу вриједност. Обухваћени су сљедећи нивои језичке анализе: ортографски, фонетски, морфолошки и синтаксички. У поглављу „Ортографска анализа“ интерпретира њихову графику. Сматра да нису довољно украшене, јер нису у свему подражавале узусе западне технологије. Користиле су се двије боје – црвена и црна, иницијална слова су величине од 3 до 5 редова и красе их гранчице са цвијећем. Осим оваквог описа, ауторка је у књизи донијела и бројне илустрације страница наведених књига, али и сама се у својој књизи користила сличним техникама (нпр. употребила је украшена иницијална слова). Друго поглавље је „Фонетске и фонолошке одлике“, гдје расправља о вокалском и консонантском систему књига Горажданске штампарије. Након тога слиједи поглавље „Морфолошке одлике“, гдје говори о упрошћавању деклинационог система, падежним наставцима (али не свим него само оним који су били карактеристични на основу издвојених примјера). Ауторка хронолошки прати развој одређених морфолошких црта од старословенског преко српско-словенског, али говори и о томе шта је из народног језика ушло у књижевни. Наредно поглавље је „Из синтаксе“. У њему се говори о аутохтоно словенским (општесловенским и прасловенским) цртама, књижевним неологизмима (калковима и неологизмима насталим под грчким утицајем), о византизмима, грецизмима, балканизмима, о функцији свих падежа понаособ, приједлозима, временским конструкцијама. У поглављу „Огледи из старосрпске зависне реченице“ дају се подаци о различитим типовима реченица (узрочној, погодбеној, поредбеној, намјерној, односној), као и о двојини. У поглављу „Општи осврт на синтаксу“ разматрају се страни, а посебно грчки утицаји на синтаксу и лексику. Посљедње велико поглавље је ауторкин „Закључак“. Она закључује да Горажданска штампарија има посебно и важно мјесто у старом, ћириличном штампарству и изузетно мјесто у српској културној баштини. „Дакле, штампарство код Срба не представља само једно 'техничко откриће' које се користило у пракси, већ много више – цивилизацијско – које јасно показује колико су Срби били далековидан народ утемељен у својој вјери и култури“ (Самарџић, 2019, стр. 370). Послије закључног дијела слиједи напомене уз текст (умјесто фуснота), резиме на руском и њемач-

ком језику, изузетно богат попис коришћених библиографских јединица, рецензије које су писали проф. др Михаило Шћепановић, проф. др Милош Ковачевић и проф. др Милан Стакић, затим регистар имена и подаци о аутору.

Први, историјски дио књиге намијењен је широј читалачкој публици – студентима, средњошколцима, људима различитих занимања које интересује наведена тематика. Писан је питким, разумљивим језиком и доноси обиље података који су важни за општу културу људи са ових простора. Још један доказ у прилог тврдњи да је и сама ауторка први дио књиге намијенила широј читалачкој публици јесте навођење дефиниција одређених појмова који би били сувишни за лингвистички образоване читаоце, али који су веома потребни за разумијевање суштине свим другим читаоцима (као што је нпр. дефиниција диглосије). И својим графичким рјешењима (крупан фонт, украшена иницијална слова, квалитет папира, боја листова) дјело је добило на пријемчивости. За други дио књиге можемо рећи да је профилисан ка лингвистима и зналцима из области дијакхроније српског језика.

Није мање важно поменути ни графичка рјешења за којима је ауторка посегла. Одређене елементе, попут украшених, иницијалних слова и украса при врху странице, изнад наслова, преузела је управо из књига о којима пише и представила их у нешто новијем и модернијем руху. Цјелокупна књига писана је крупним фонтом. Тиме су испуњени графичко-стилски циљеви. Први дио књиге садржи бројне фотографије, илустрације, цртеже, од којих ћемо навести само неке – прва преса за штампање Јохана Гутемберга, изглед Библије као прве штампане књиге, лист Октоиха из Филове штампарије из Кракова, страница из дјела „О писменах“ Црнорисца Храбра, примјер курентних слова и сл. На тај начин могуће је визуелно пратити развој штампарства у свијету и код нас. Приказане су фотографије манастира и храмова, као што су храм Св. Ђорђа у Новом Горажду некада и сада и манастир Милешева. Графички су издвојени цитати који говоре о штампарству и горажданским књигама (Милановић, 2004; Бараћ, 2008; Милићевић, 2014). У другом, лингвистичком дијелу књиге, нема илустрација и фотографија. Он је сачињен од научног текста и примјера из дјела. Ипак, и за њега можемо рећи да није у потпуности лишен графостилема. У том дијелу књиге графички су истакнуте углавном дефиниције.

Уз сваку језичку законитост коју је описивала, ауторка је навела изузетно велики број примјера, што омогућава јасан преглед

изложене материје. Такође, уз свако спорно језичко питање наводила је мишљења свих релевантних аутора попут Милана Решетара, Павла Ивића и сл. Похвално је што по одређеним питањима наводи мишљења различитих лингвистичких школа – руске, пољске, српске. То омогућава систематичан и свеобухватан приступ теми. Грађа је изложена хронолошки. У својој интерпретацији ауторка тежи да између различитих догађаја успоставља узрочно-последичне везе (доноси нам објашњења зашто су инкунабуле важне, зашто су прве инкунабуле у Босни религиозно-теолошког карактера и сл.). Књига је штампана ћирилицом, што се може тумачити као практичан допринос борби за очување ћирилице, на чему ауторка интензивно ради последњих година.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

НЕВЕНА Г. НАСТИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ,

СОЦИОЛОШКЕ МАРГИНАЛИЈЕ НА САВРЕМЕНЕ ТЕМЕ (ОГЛЕДИ)

(Љубиша Митровић, Социолошке маргиналије
на савремене теме, *Нови Саг:*
Прометјеј, 2019, 252 сџр.)

САЖЕТАК. Осврт на ову монографију огледа се у анализи друштава која су у транзицији, као и покушајима да се читаво друштво извуче из раља неолиберализма. У њој је заправо реч о идеји да се савремено друштво мора коначно посветити очувању науке и образовања или ће пропасти. Као што ћемо даље видети, Митровић се залаже за стварање социјалдемократског модела развоја који ће се афирмисати кроз јачање синдиката и нових покрета, где цивилно друштво мора одиграти главну улогу. Такође, на више места провлачи се идеја о борби младих образованих људи у освешћивању јавности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: савремена социологија; култура; образовање; неолиберализам.

Ова монографија Љубише Митровића, угледног професора емеритуса са Филозофског факултета из Ниша, веома је интере-

---

¹ nevenanastic2@gmail.com

Рад је примљен 4. новембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

сантно штиво које се бави првенствено савременом социологијом и савеменим темама које још увек нису тако модерне у ширим друштвеним круговима. Постоје питања која савремено друштво стављају на прекретницу, а то су иста она на која наилазимо у књизи *Социолошке маргиналије на савремене теме*: проблем демонтаже и разарања културе у временима транзиције и глобализације, утицај дигитализације на јавност, проблеми маргинализованих група као што су пензионери, велики број незапослених људи, образовани млади људи који беже из транзиционих друштава и одлазе за бољим животом. У периоду од 2016. до 2019. године професор Љубиша Митровић учествовао је на бројним научним скуповима у земљи и иностранству, али је и написао велики број научних радова. Ова монографија међу својим корицама садржи укупно седамнаест текстова подељених у три тематске целине, на крају књиге налази се списак табела коришћених у радовима, белешке о радовима, а уместо предговора реч захвалности.

Расправа о овој монографији може се повести са више аспеката, првенствено формалистичког, при чему се да уочити да долази до понављања многих идеја које се провлаче кроз бројна његова дела и радове, а које се опет у више наврата провлаче кроз монографију, те самим тим ремете њену концепцију. Друго, у њој се бави појединим темама које су такоређи „исцрпљене“ – транзицијом, утицајем глобализације на људска права и слободе, што даље не значи да је она као све остале студије које се баве овом и сличном тематиком, али и да није посебна и другачија.

Другачија је зато што се бави савременим темама и проблемима са којима се суочава савремени човек, нуди нам решења за бољи живот, са социолошког аспекта, али је писана и са аспекта једног реномираног интелектуалца који је увидео да се друштво у којем живи налази у проблемима који ће нас „појести“ ако се не оствестимо и учинимо нешто за себе.

Једна од теза монографије *Социолошке маргиналије на савремене теме* јесте та што аутор чини посебан осврт на развој социологије у Србији где су „социолози ангажовани на истраживању изборних процеса али и других нараслих социјалних феномена“ (Митровић, 2019, стр. 30). И управо оно што недостаје, сматра Митровић, јесте непостојање критичке мисли у свету и код нас, јер се треба борити са проблемима и судбином младих незапослених који све више одлазе из земље, пензионерима, са све већим нара-

стајућим социјалним неједнакостима, као и улогом медија који, чини се, контролишу ширу јавност.

Намена ове монографије јесте да покаже да постоје они који разумеју проблеме савременог друштва, да у свету данас постоји све већи број критичких социолога који покушавају да укажу на разорне последице по савремено друштво. У то име, аутора ове књиге могли бисмо упоредити са светски признатим социолозима, као што су Пјер Бурдије, Имануел Волерстин или Мануел Ка-стелс.

Полазна тачка је заправо огромна неједнакост у свету, а која настаје кроз напредовање неолибералног модела развоја. Та неједнакост, та социјална неправда, оно је што „боли“ нашег аутора и што свим снагама покушава да приближи читаоцима. Не само у Србији већ свуда широм света, незадовољство је све веће, што, пре или касније, мора довести до тога да бројне државе отворе очи и увиде да се мит о неолиберализму као безалтернативном и савршеном моделу полако руши. Он пише о неолиберализму који доводи до „раста социјално-класних неједнакости“ (Митровић, 2019, стр. 61) и то кроз мишљења Маркса, Бурдијеа и Љубомира Тадића. Знамо да је Балкан заправо раскрсница различитих култура и цивилизација и да су ту „доминантну улогу у стварању политичке климе имале велике силе руковођене својим геополитичким и геостратешким интересима [...], па све до савремених светских моћника“ (Базиић и Перовић, 2016, стр. 110). Друштва која се налазе у транзицији су више од осталих погодна за искоришћавање радника, стварање прекаријата, производњу сиромашних слојева друштва, као и приватизацију која уништава читаве привреде.

Као једно од решења, Митровић нам предлаже стварање нове и савремене левице која мора бити заснована на управо овим проблемима, али и „екологије одрживог развоја, као и борбе за демократију, људска права и мир у животу човечанства“ (Митровић, 2019, стр. 113). Међутим, овде бих отворила питање, да ли је целокупна левица заиста остала верна својим првобитним ставовима и идејама? Јасно нам је да је са успоном неолиберализма дошло до повлачења левице са јавне сцене и до њеног покушаја за преживљавањем. Међутим, левичари који су желели да опстану и остану на власти почели су са, како то назива Митровић, „политичком проституцијом“, пристајући на разне нагодбе и склапајући разне коалиције и на тај начин осрамотили саму првобитну

идеју левице. Да би опстала у савремености, левица се мора прилагодити и модернизовати.

Треба се сложити са Митровићем када пише да је потребно истражити нове начине деловања у борби против неолиберализма на тај начин што ће се створити нови друштвени покрети са акцентом на информатичку и дигиталну културу. Дакле, још једно од решења ове кризе јесте искористити њихово оружје против њих самих, односно, Митровић се залаже за стварање социјалдемократског модела развоја који ће се афирмисати кроз јачање синдиката, нових покрета, где ће наравно цивилно друштво бити један од главних актера. Међутим, дојим се да стварање или пак обнова таквог модела још увек није могућа, првенствено из разлога што су људи исцрпљени и превише уплашени да делују против центара моћи и једног добро организованог система. Још увек смо далеко од праведног и равноправног система. Наравно, то не значи да неће доћи до пуцања овог постојећег система, иако се поверемено се чини као да ће услед превелике халапљивости појести сам себе изнутра.

Професор Митровић указује и на проблем „одлива мозгова“ из Србије, али то није само „српски“ проблем већ проблем глобалних размера. У питању су миграције енормних размера, које се наглашено дешавају у земљама у транзицији. Треба се сложити са професором Митровићем да се решење назире у јачању образовних институција, у држем економском и социјалном развоју земље. На делу је ни мање ни више него отуђење човека, његово отуђење од правде, од других људи – заборавили смо шта су праве вредности и против тог заорава се морамо борити. Не треба дозволити да наука и образовање остану на маргинама. У друштву се дешава насиље, пре свега, економско, насиље над образовањем, али и духовно насиље где се „елита јавља као препрека даровитости, поготово у 'транзицији' садашње прводитне акумулације капитала са елементима робовласничког система“ (Шутовић, 2009, стр. 556).

Професор Митровић пише да у савременом друштву „настаје повлачење и маргинализација друштвено-хуманистичких наука“ (Митровић, 2019, стр. 6) и ако дубље загледамо у ово дело, да се уочити да аутор тежи ка томе да савремена социологија у модерном друштву све више треба да шири своја поља интересовања или ће просто нестати. Јер, данас се друштво све више отвара према глобалним светским проблемима па се у то име и сама социологија мора прилагођавати и мењати. Упркос томе што дола-

зи до убрзаног развоја технологија и науке, до умрежавања друштва, не сме се дозволити, како исправно наводи професор Митровић, њена фрагментација, њено даље цепање, већ мора остати јединствена као једна наука „отвореног ума“.

Као што Маркс у свом *Манифесту* указује на улогу науке која преузима главну улогу у освешћивању пролетеријата, тако се и Митровић залаже за улогу науке и универзитета у преузимању штафете за боље сутра. Он поставља питање одговорности савремених друштвено-хуманистичких наука за лоше стање на универзитетима. На то је подстакнут због појаве бројних облика патологија. Развој науке не треба бити циљ сам по себи, већ циљ мора бити целокупни развој друштва.

Дакле, пре него што закључимо, основна теза коју аутор брани јесте очување социологије не само као еманципаторске већ и борбене дисциплине која ће људима проширити сазнања. Њен циљ не сме бити само образовање! Не треба размишљати у правцу њеног очувања по сваку цену, већ је циљ да је искористимо како би нам пружила истину о постојећем друштву без утицаја са стране. Савремена социологија увек мора бити на путу очувања слободе, истине, али и путу трагања за бољим животом читавог човечанства. Дакле, она треба да остане једна часна и достојанствена професија која ће повратити свој првобитно стечени углед, а који је нарушен од стране оних који су је користили зарад личног интереса, и који раде у име снага крупног капитала, а то се може постићи, наводи професор Митровић, само ангажованом улогом интелектуалаца, који ће тежити да развију критичку свест јавности.

Основни закључак након анализе ове монографије, који се снажно намеће, јесте да треба подстаћи младе интелектуалце као што је препоручивао и горепоменути француски социолог Пјер Бурдије да се укључе са својим истраживањима у јавне дебате и попуне медијски простор како би уздунули јавност због свега лошег што се дешава у друштву, али и подигли свест људи на виши ниво. У овој монографији ради се о једној добро организованој саржини, као што смо и видели, о кључним проблемима са којима се суочавају савремена друштва али и савремена социологија која, између осталих, кроз залагања и улогу бројних истраживача треба да пружи решење за бољи живот. Такође, треба се посветити и развоју демократије где „значајну улогу може и мора одиграти млада генерација, која ће се снагом свог образовања, али и борбености ангажовати у савремености“ (Митровић, 2019, стр.

199). Све у свему, да бисмо очекивали ма какав напредак у друштву и промене на боље потребне су радикалне промене у стратегијама управљања. Акценат се мора ставити на културу, на образовање, а првенствено је потребно народ избацити из раља ове масовне културе, кича и шунда којим нас свакодневно засипају са свих страна, јер данас се тежи обезвређивању свега за шта је некада вредело борити се.

Лепо је опазио Шушњић да „они који желе промену не могу је извести; они који је могу извести – не желе је“ (Шушњић, 1995, стр. 16).

- ЛИТЕРАТУРА Базић, Ј. и Перовић, Б. (2016). Љубиша Митровић о Косову и Метохији. У: Г. Бигић (ур.), *Прометјејска социологија у сиваралаштву Љубише Мишровића* (99–115). Ниш: Филозофски факултет.
- Митровић, Љ. (2019). *Социолошке маргиналије на савремене теме (оіледу)*. Нови Сад: Прометеј.
- Шутовић, М. (2009). Даровитост као друштвена стигма. У: Г. Гојков (ур.), *Даровити и друштвена елија* (545–563). Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Павлов“.
- Шушњић, Ђ. (1995). *Ридари људских душа*. Београд: Чигоја.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

НЕВЕНКА Ј. ПОПОВИЋ ШЕВИЋ¹
ФАКУЛТЕТ САВРЕМЕНИХ УМЕТНОСТИ, БЕОГРАД

НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ – ИЗАЗОВИ И ТЕНДЕНЦИЈЕ

*(Јелена Ђуковић, Нематеријално културно
наслеђе из антрополошке перспективе, Београд:
Универзитет у Београду – Филозофски факултет,
2019, 118 стр.)*

Вишегодишњи научноистраживачки рад Јелене Ђуковић, врне антрополошкиње која се изузетно посвећено бави проблематиком културног наслеђа али и примењеном хуманистичком у регулисању различитих идентитетских питања, резултирао је научном монографијом са темом *Нематеријално културно наслеђе из антрополошке перспективе: репрезентативност, селективност и инструментализација*. Ауторка наставља трагом започетих истраживања и на један свеобухватан начин пружа читаоцу могућност ефикаснијег упознавања са облашћу нематеријалног културног наслеђа, али се фокусира и на терен кад предмет постаје политичко оруђе, када се свесно мења и погрешно интерпретира. Монографија је прилагођена како за едукацију читалаца тако и за академске истраживаче са циљем преиспитивања и

¹ nevenka.popovic.sevic@fsu.edu.rs

Приказ је примљен 24. марта 2021, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 6. јула 2021.

интервенције струке у спречавању честе манипулације појма нематеријалног културног наслеђа.

О систематичности ауторке говоре и њена претходна истраживања која су вешто уоквирена у концепт нематеријалног културног наслеђа са посебним циљем дефинисања вештина и знања, која су се у превасходно изворном облику преносила са генерације на генерацију, са основним мотивом – очувања од заборавља, али и од физичког нестајања. Монографија се састоји од 118 страна стандардног формата, од којих 105 страна чини материју са основним текстом, а остатак списак литературе и осталих коришћених извора. Поглавља су изузетно јасно конципирана и могу представљати потпуно независне целине, где ауторка суштинским приступом и критичким ставом према посматраној материји читаоца подстиче на унутрашње размишљање и дијалог. Књига је састављена из четири поглавља, где нас Јелена Ђуковић након уводног дела циљано упознаје са дефиницијом концепта и контекстуализацијом нематеријалног културног наслеђа виђеним како кроз антрополошку призму тако и од стране Унескове организације. Даље се надовезује поглавље о културном идентитету које ауторка проучава у сфери антропологије, затим у контексту нематеријалног културног наслеђа, Унескових и државних политика, те напослетку и кроз национализам, традиционализам и његову политичку употребу. Финално поглавље више говори о репрезентативности и инструментализацији нематеријалног културног наслеђа посматрано из угла деловања државе.

У уводном делу монографије ауторка даје осврт на тенденције (пост)модерног начина живота у коме се људи крећу у правцу потраге за бољим животним условима и тако, често кореним изменама функционисања сопствене заједнице, дају основ проучавања многим етнолозима и антрополозима. Услед очувања и заштите културног наслеђа, како од промене тако и од нестанка, успостављене су бројне институције али и тимови стручњака који непоколебљиво раде на дефинисању, бележењу и протекцији културних добара на глобалном нивоу. Са међународног становишта, Организација за образовање, науку и културу Уједињених нација Унеско, још 2003. године је установила Конвенцију о заштити нематеријалног културног наслеђа човечанства, којим је дати појам дефинисан као „пракса, приказ, израз, знање, вештина, као и инструмент, предмет, артефакт и културни простори који су с њима повезани – које заједнице, групе и, у појединач-

ним случајевима, појединци, препознају као део свог културног наслеђа“. Занимљиво је приметити да тек у новије доба антропологија активно учествује у раду споменуте институције од општег значаја.

У другом поглављу књиге Јелена Ђуковић најпре представља начин пописа елемената нематеријалног културног наслеђа на државном нивоу кроз тзв. Националне листе и на међународном нивоу кроз Репрезентативне листе. Унеско обавља одабир за Репрезентативну листу једном у току године, претходно спроводећи различите програме са циљем њихове заштите. Ауторка подвлачи важност критеријума поштовања вредности стабилних и мирољубивих друштава, који своје нематеријалне културне вредности чувају на основи поштовања људских права и демократије. Непотпуност горе споменутог критеријума често доводи до ситуације кад Унеско не може да узме у разматрање неке од елемената специфичне културне традиције одређене земље (дестинације), што индиректно претпоставља и њихово препуштање забору. У овом делу монографије ауторка даје осврт и на савремене тенденције у проучавању наслеђа у контексту све веће окренутости ка антропологији и етнологији (Ђуковић, 2019, стр. 26). Тим поводом, она подвлачи да су у првом реду оних који верују у наслеђе управо антрополози, музејски радници и сви у струци који су прихватили да у садејству са претходно датом Унесковом дефиницијом нематеријалног културног наслеђа делују са циљем заштите. Ауторка свесно актуелизује неопходне услове за доспеће на Унескову листу, тј. колико је нематеријално културно наслеђе адекватно представљено, а неизмењено и улепшано. Њена свестрана промишљања на изабрану тему воде до контекста нерепрезентативности и инструментализације културолошке есенције једног народа, о којима конструктивно води дијалог са читаоцем. Колегиница Ђуковић већ овде ставља акценат не толико на разлици која се прави у међународним праксама одабира нематеријалног културног наслеђа, колико на критеријумима у самој политици рада, којом се глобално различито схватају и тумаче локалне културе и нематеријална културна добра. Посебан осврт се даје на то да Унеско ствара својеврсну универзалну слику света, и да га врло брзо претвара у културни релативизам (Eriksen, 2006, стр. 127). Подвлачи се да начин како Унеско презентује светску културну баштину чини заправо идеолошко представљање тзв. исправне културе (Nielsen, 2011) и да је највећи део критике упућен на рачун злоупотребе Унеско-

вог потенцијала кроз политичку и националистичку инструментализацију своје улоге (Миленковић, 2016). Наиме, на различитим светским меридијанима владају асимилационизам (став да сви који живе у једној државној заједници треба да имају јединствену културу) и мултикултурализам – који заступа став вредновања различитости културних вредности (Turner, 1993). Ипак, верује се да је конструктивност институционалне заштите нематеријалног културног наслеђа иницијално битна и мотивишућа за локалне групе и заједнице које желе да очувају свој културни идентитет и различитости (Матић, 2001, стр. 126). Ауторка закључује ово поглавље промишљањем како је нематеријално културно наслеђе заправо својеврстан производ преговарања, тј. непрекидног усаглашавања (Ђуковић, 2019, стр. 37). То даље има за последицу да је нужно обезбедити културу свакој јединки, тј. да сваки појединац има право да изабере културну стратегију која му/јој одговара за један иоле квалитетан живот.

Треће поглавље монографије Јелена Ђуковић започиње дефинисањем културног идентитета у антропологији, а као потврда Унескове тежње да се кроз заштиту наслеђа уједно заштите и културни идентитети. Симболичка антропологија која се устоличила шездесетих година XX века има укорењено схватање сопства одређене групе јединки која је у сагласју са доминантним погледима на свет, вредностима и културом, што за последицу има хомогеност у заједници. Супротно претходном, ауторка књиге наводи и негативан карактер који може изнићи из културног идентитета. По културни идентитет постаје веома опасна идентификација на националној и верској основи, јер се сузбија сваки облик индивидуалности. У једном од својих претходних истраживања културног идентитета ауторка поткрепљује тврдњу тиме што истиче значај укључујућег и искључујућег (Ђуковић, 2017, стр. 52). По томе, подвлачи се значај имплицитних и експлицитних правила унутар једне заједнице, по којима се одређује припадност, али и социјалне категорије које су одређене скупом неких вредности, као нпр. жеље, веровања, морал и слично. Ауторка истиче да групе јединки које се сматрају вечним и непроменљивим заправо могу да послуже као основ за критику група које се сматрају крајње маргинализованим. Јелена Ђуковић даље тумачи да идентитет сам по себи представља одређени концепт, који нема материјалну природу, те се надовезује на следећу дефиницију – „концепти представљају културне когнитивне артефакте, односно својства културе у којој се обликују;

идентитет представља метонимијско означавање других културних садржаја, то јест отелотворује представе које се сматрају битним за изражавање културног себе у некој заједници – по принципу да део представља целину“ (Жикић, 2006, стр. 27). Отуда, што је и закључак, културни идентитет апсолутно треба сматрати нематеријалним културним наслеђем. Ауторка се такође бави дискурсом културног наслеђа кроз призму политичке употребе/злоупотребе, када подвлачи да држава може одређени фактор културног наслеђа да посматра инклузивно (као уједињујући елемент), али истовремено и као ексклузивни (као фактор раздвајања) две или више различитих друштвених групација (стр. 59). У том контексту колегиница Ђуковић наводи пример поистовећивања историје и културног наслеђа у смислу могућег контролисања тренутака из прошлости, али истовремено закључује и да је важно континуирано преиспитивање утврђених сазнања. Национално јединство се може оснажити кроз нематеријално културно наслеђе посредством промоције заједничке историје и традиције, а на начин који ће успешно превазићи потенцијалне културне, етичке и религијске разлике.

У последњем, четвртом, поглављу монографије, ауторка ставља фокус на репрезентативност и инструментализацију нематеријалног културног наслеђа посредством улоге државе. Истиче се податак да је Народна скупштина Србије усвојила Конвенцију о очувању нематеријалног културног наслеђа у мају 2010. године и да је ратификациони документ приложен организацији Унеско исте године. Консеквентно споменутом, Центар за нематеријално културно наслеђе при Етнографском музеју у Београду је отворен 2012. године. Ауторка подвлачи важност културне политике као једне од битнијих смерница за успешну спољну политику целе државе и са правом сматра да Република Србија, поспешујући привреду кроз очување културног наслеђа и инвестирањем у њега, може само да буде на добитку. То се најнепосредније огледа кроз јачање туристичке понуде али и континуирану градњу имиџа и уопште изграђеног идентитета који треба да понесе цела земља. Колегиница Ђуковић у овом сегменту монографије, пишући о религији и наслеђу, посебно издваја славу, као фактор нематеријалног културног наслеђа у нашој земљи, која је првенствено захваљујући струци увршћена на Унескову листу још 2014. године. Представља живи елемент културне заједнице, која се наслеђује породично и колективно. Поред српске славе, ауторка наводи и друге примере који се на Репрезентативној ли-

сти нематеријалног културног наслеђа јављају као декларативно религијског карактера, међу којима су: Мазу веровања и обичаји у Кини, жртвени ритуали у Малавију, Ведско певање, Фестивал постављања крова на светој кући у Малију и друго. Истиче се да је религијско наслеђе дуго времена било непризнато са духовног аспекта, јер су се поштовали само појавни, материјални и религијски елементи културног наслеђа. Јелена Ђуковић у овом сегменту четвртог поглавља књиге истиче вредности славе као религијског наслеђа које се огледа кроз светост и живост, а то извесно представља њена традиција и упражњавање. Такође, ауторка истиче значај славе кроз традиционално заштитарски сегмент, али и туризмолошки, који подразумева популаризацију датих културолошких сегмената једне заједнице (стр. 73–76). Кроз напредни приказ осталих елемената нематеријалног културног наслеђа као што су крвна освета и српске псовке, дата су врло разложна тумачења немогућности да се законски регулише њихов статус при организацији Унеско, јер се не подударају са позитивним правом који подржава ова међународна организација, нити поседују политичку коректност. Управо ово последње назначено је послужило као основ да ауторка да више простора феномену мултикултурализма као политичке опције у вишенационалним срединама. Наиме, колегиница Ђуковић врло аргументовано износи тезу да је политичка коректност средство којим се софистицирано демистификују мањине у вишенационалним државама. Ауторка дубоко верује да је културни диверзитет постао глобална алатка за стапање бројних мањих заједница у веће и економски моћније заједнице, што има и своје културолошке последице. Сматра се да је антропологија специфична дисциплина којом се донекле могу ублажити назначене разлике и постићи разумевање и поштовање међу различитим културолошким заједницама.

У закључним разматрањима, ауторка подвлачи како предности тако и мањкавости нематеријалне културе у контексту да се не могу увек прихватити сви елементи који би подржали претходно као део наслеђа. Ипак сматра важном улогу антрополога и етнолога у борби против светске бирократије и политике, да препознају и изборе се својим искуством и знањем за сваки аспект нематеријалног културног наслеђа. Ауторка сумира да је вештина и значај струке у томе да се добије финална борба против често лоше интерпретације националног идентитета мањина као и њихове културолошке заоставштине. Само на тај начин могу да

се унапреде и подстакну бројне локалне заједнице у јачању сопственог културолошког идентитета и промене свој положај на антрополошкој мапи света.

ЛИТЕРАТУРА Жикић, Б. (2006). Когнитивна антропологија и нематеријална културна баштина. *Гласник етнографској музеја*, 70, 11–25.

Матић, М. (2001). *Концептуализација културе у херитолошкој парадиџми, Музејско надмудривање са материјалним*. Београд: Етнографски музеј, Антропологија.

Миленковић, М. (2016). *Повраћај наслеђу, ојлед из применене хумансике*. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.

Ђуковић, Ј. (2017). (Нематеријално) културно наслеђе као инструмент помирења и решавања културних конфликта. *Антропологија*, 17 (3), 45–46.

Ђуковић, Ј. (2019). *Нематеријално културно наслеђе из антрополошке перспективе: Рејрезентивност, селективност и инструментализација*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију – Центар за антропологију науке и образовања.

Eriksen, T. H. (2006). *Diversity versus Difference: Neo-liberalism in the Minority-Debate*. *Svetska komisija za kulturu i razvoj Naša kreativna raznovrsnost*. Paris: UNESCO.

Nielsen, B. (2011). UNESCO and the „Right“ Kind of Culture: Bureaucratic Production and Articulation. *Critique of Anthropology*, 31 (4), 273–292. <https://doi.org/10.1177/0308275X11420113>

Turner, T. (1993). Anthropology and Multiculturalism: What Is Anthropology That Multiculturalists Should Be Mindful of It? *Cultural Anthropology*, 8 (4), 411–429. <https://doi.org/10.1525/can.1993.8.4.02a00010>

UNESCO, званични сајт, доступно на: <http://en.unesco.org>, приступљено 12. фебруара 2021.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција Зборника радова Филозофској факултету у Приштини разматра за објављивање радове који испуњавају услове наведене у овом упутству.

НАЧИН ДОСТАВЉАЊА РАДА

Рад се доставља електронски, путем налога отвореног у систему за онлајн уређивање часописа Асистент, у складу са Упутством за пријављивање радова у Асистенту. У Асистент се поставља анонимизиран рад. Документ са пуним подацима (види секцију САДРЖАЈ РАДА) доставља се на адресу Зборника

zbornik.ffkm@pr.ac.rs.

Радови не улазе у процес рецензирања док аутори не испуне захтеве наведене у Упутству за ауторе и Упутству за пријављивање радова у Асистенту.

РОКОВИ ЗА ДОСТАВЉАЊЕ РАДОВА

Редакција прихвата радове током целе године. Када се уређивачки процес заврши, након распоређивања у свеску рад добија DOI број. Уредник може да распореди рад у било коју свеску планирану за објављивање.

КАТЕГОРИЈА (ТИП) ЧЛАНКА

Чланци су категоризовани у складу са смерницама важећег Акта о уређивању научних часописа надлежног министарства Републике Србије.

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

На сајту СЦИндекс (који развија и одржава Центар за евалуацију у образовању и науци) у секцији Зборник радова Филозофског факултета у Приштини:

<http://scindeks.ceon.rs/journalDetails.aspx?issn=0354-3293>

уз податке о часопису, доступне су информације о уредништву, упутствима за ауторе, као и актуелна уређивачка политика у којој су прецизирани:

- рецензентски поступак: рецензенти, рецензентски процес, разрешавање несагласности;
- одговорности: аутора, уредништва и рецензена;
- етичност публикација: разрешавање неетичких поступака, спречавање плагијаризма и политика повлачења;
- отворени приступ: политика отвореног приступа, архивирање дигиталне верзије;
- ауторска права и лиценцирање.

Уредништво Зборника чини све што је у његовој моћи да спречи плагирање и објављивање радова у којима се крше одредбе Закона о ауторским и сродним правима Републике Србије. За ове преступе аутору ће трајно бити забрањено објављивање радова у Зборнику.

При достављању прилога, сви аутори секретару достављају потписану Изјаву о ауторству, којом потврђују упознатост са уређивачком политиком часописа, као и да рукопис није плагиран ни у ком облику. Аутори превода обезбеђују право на објављивање превода.

Упркос томе, моралну и законску одговорност за садржину прилога носе сами аутори.

ЈЕЗИК

Радови на српском језику пишу се ћириличним писмом. Часопис прихвата радове написане на другом језику, уобичајеном у међународној комуникацији.

САДРЖАЈ РАДА

Рад мора да има следеће елементе, написане следећим редоследом:

- категорија рада;
- име, средње слово и презиме аутора; адреса електронске поште у подножној напомени; година рођења у посебној напомени на крају рада;

- афилијација, са наведеним пуним називом установе (код установа са сложенем организацијом наводе се сви организациони нивои, од највишег ка најнижем (нпр. назив универзитета, назив факултета, назив катедре или одељења);
- наслов (треба се руководити тиме да наслов одражава садржај рада, али имати у виду начело економичности);
- сажетак (до 300 речи) и кључне речи (од 3 до 7), написани истим језиком као и сам рад;
- текст рада;
- литература;
- извори грађе (уколико је има);
- продужени резиме (Summary) на енглеском језику или, уколико је то научно оправдано, на другом језику уобичајеном у међународној академској комуникацији, са следећим елементима:
  - име, средње слово и презиме аутора (са дијакритикама);
  - наслов
  - ознака Summary;
  - текст резимеа (до 10% обима рада);
  - кључне речи преведене на страни језик;
  - прилози писани на страном језику треба да имају резиме написан на српском, ћириличним писмом, или другом страном језику уобичајеном у међународној комуникацији.

ДУЖИНА

Очекивана дужина рада је до 36.000 карактера са размацама (текст у фуснотама, литература и резиме не урачунавају се у ову бројку).

ФОРМА

Аутори образац за израду радова могу добити од секретара Редакције. Уколико не користе образац, неопходно је водити рачуна о следећем:

ФОРМАТ ДАТОТЕКА	<p>Радови се достављају у doc, rtf или odt формату. Скрећемо пажњу да код docx формата може доћи до губитка форматирања при лектури и уносу у програм за прелом штампе.</p> <p>Цртежи, карте, фотографије и илустрације достављају се као засебне датотеке у JPG или TIFF формату, у резолуцији већој од 200 x 200 тачака по инчу. Векторски цртежи достављају се у SVG, EMF или WMF формату.</p> <p>Цртежи, карте, фотографије и илустрације прилажу се у засебним датотекама, док се у тексту рада пише наслов илустрације на месту на ком треба да се налази, на језику рада и језику резимеа. Графикони састављени у програму за обраду текста остају у тексту, док се они направљени спољним програмом достављају као засебне датотеке.</p>
СЛОВНИ ЛИКОВИ	<p>Писмена која се користе морају бити у уникод (unicode) стандарду, као што су Times New Roman или Arial. Прихватљиви су SIL словни ликови (Charis SIL, Doulos SIL, Gentium plus), који су погодни за транскрипцију дијалекатских текстова и за текстове из фонетике и историјске фонетике. Исто важи и за текстове са одломцима на грчком, црквенословенском или старословенском.</p> <p>У случају да у раду постоје друга писмена неопходно је доставити их као засебну датотеку и интегрисати их у документ (embed).</p> <p>Радови писани нестандартним писменима неће бити прихваћени. Молимо да не користите ascii и uSCII писмена, као ни власничке словне ликове заштићене ауторским правима. Специфично овде указујемо на словне ликове који се обично употребљавају у дијалекатским текстовима, као што су THP, који се не могу користити.</p>
ТАБУЛАТОР	<p>Табулатор се не употребљава у тексту. За увучен први ред пасуса, што није неопходно, у старијој верзији програма Word отворите „Format – Styles and Formatting“. Кликом на „normal“ појавиће се ставка „modify“. У новоотвореном дијалогу отворити „format – paragraph“ за подешавање пасуса. Први ред се увлачи одабиром „first line“ у пољу „Indentation – special“. У новијој верзији програма опција се налази у делу „Home“, поље „Paragraph“, које отвара „Indents and spacing“, унутар којег се налази опција „Indentation“.</p> <p>За текст у две колоне неопходно је направити одговарајућу невидљиву табелу.</p>

НУМЕРИСАЊЕ	Параграфи, наслови и поднаслови се не нумеришу. Потребно је адекватно структурирати рад издвајањем наслова и поднааслова од остатка текста.
НАВОДНИЦИ И ИНТЕРПУНКЦИЈА	Наводнике и интерпункцију потребно је прилагодити језику рада. У радовима на српском језику користе се ресичасти наводници (двојни зарез на почетку, а изврнути двојни апостроф на крају), на пример „овако“.
ЦИТАТИ	Дужи наводи који нису део реченице, издвајају се у нови пасус и пишу се под наводницима, без употребе курзива, са изузетком навода који су изворно написани курзивом. Стихови се пишу курзивом.
ТАБЕЛЕ	Табеле треба да буду једноставне, без боја и сенки. Увлачења и поравнања у табелама морају бити изведена аутоматским формирањем, а не мануелним додавањем размака. Све табеле ће бити преформатиране у Зборнику, због чега им није потребно давати посебан изглед. Свака табела мора да има наслов на језику рада и језику резимеа.
СТИЛОВИ	Уколико користите сопствене стилове именујете их тако да њихова употреба буде јасна.
НАГЛАШАВАЊЕ	За наглашавање користите курзив, док писање великим словима, подебљана и подвучена слова треба избегавати. У случају да је потребно користити више начина наглашавања, редослед је следећи: курзив, мала велика слова, мала велика слова курзивом. У специфичним случајевима, у складу са захтевима научних области, може се користити верзал.
ПОДНОЖНЕ НАПОМЕНЕ	Подножне напомене (фусноте) уносе се искључиво аутоматски, употребом одговарајуће опције за унос у програму за обраду текста. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље. Најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

НАВОЂЕЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ

У одељку Литература наводе се само цитирани, а не и остали извори употребљени приликом припреме рукописа.

Литература се наводи коришћењем АПА стандарда, прилагођеног језику и писму рада.

Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања, у оригиналном писму. Уколико је цитирана литература штампана ћирилицом и референце у парентезама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом.

Наводи се само једно место издања у списку литературе, чак и уколико је у самој публикацији наведено више њих.

НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ

АУТОР(И) У ТЕКСТУ	ПРВО НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ	ДРУГО И ДАЉА НАВОЂЕЊА
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	Бжежински (2001)	Бжежински (2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	Поповић и Станојчић (1994)	Поповић и Станојчић (1994) ^а
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић (2010)	Минић и др. (2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	Хонкинен и др. (2008)	Хонкинен и др. (2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ (САНУ, 2005)	САНУ (2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)

^а У тексту на страном језику може се користити и лигатура & (et). Такође, уместо „и др.“ користи се и латинско „& al.“

Један аутор:

Бжежински (2001), као разлог због кога је...

или

Још је 2001. Бжежински тврдио да је...

Два аутора:

Илић и Петровић (2007) наглашавају њихов велики значај у...

или

И наши аутори (Илић и Петровић, 2007) наглашавају њихов велики значај у...

Више аутора:

Ђорђевић, Илић и Петровић (2007) разматрају питања...

Свако следеће позивање на овај рад у истом тексту:

Илић и др. (2007) разматрају питања...

Приликом позивања истовремено на неколико аутора, према АПА стилу, унутар исте библиографске заграде њихова дела наводе се азбучним, односно абecedним редом.

Они аутори који сматрају да је то прихватљиво (Бенкс, 2008; Lyons, 2005; Симонс, 2003) наглашавају да...

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

АУТОР(И)	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ПРВОМ НАВОЂЕЊУ У ТЕКСТУ	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ДРУГОМ И ДАЉИМ НАВОЂЕЊИМА У ТЕКСТУ
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	(Бжежински, 2001)	(Бжежински, 2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	(Поповић и Станојчић, 1994)	(Поповић и Станојчић, 1994)
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	(Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић, 2010)	(Минић и др., 2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	(Honkinen & al., 2008)	(Honkinen & al., 2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	(Српска академија наука и уметности [САНУ], 2005)	(САНУ, 2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)

У библиографској парентези се број стране одваја запетом, уз навођење скраћенице „*сир.*“: (Бжежински, 2001, стр. 145)

НАВОЂЕЊЕ У БИБЛИОГРАФИЈИ – ПРЕГЛЕД НАЈЧЕШЋИХ ТИПОВА РЕФЕРЕНЦИ

МОНОГРАФИЈЕ Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Назив монографије у курзиву*. Место издања (град): Назив издавача.

Уколико постоји више градова са истим именом у више држава (што у САД није редак случај), после имена града убацује се име државе.

Уколико је монографија доступна онлајн додаје се линк на крају.

Тодоров, Ц. (1987). *Увод у фантастичну књижевност*. Београд: Рад.

Михајловић, Д. (2012). *Психолошке расправе*. Нови Сад: Издавач.

Преузето са: <http://linkknjige.co.rs>

ЗБОРНИЦИ,
ПОГЛАВЉЕ У
КЊИЗИ, АКТА
СА КОНГРЕСА

Презиме, Иницијал имена. (година издања). Наслов рада. У: Иницијал имена и презиме уредника/приређивача (ур. или прир.), *Наслов њудликације у курсиву* (стр. број станица од-до). Место издања: Назив издавача.

Perović, A. (2015). Razumevanje ličnih i povratnih zamenica kod odraslih sa Daunovim sindromom. У: М. Лончар-Вујновић (прир. и ур.), *Сусрети народа и култура: међународни тематски зборник* (271–287). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

ПЕРИОДИКА

Презиме аутора, Иницијал имена. (година издања). Наслов чланка. *Назив часописа у курсиву*, др. вол (број у текућој години), странице на којима је чланак објављен од-до.

Уколико чланак има DOI број, он се наводи на крају.

Уколико чланак преузет из електронског извора нема DOI број, наводи се линк.

Петровић, А. (2014). Философија образовања и људска слобода. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (1), 447–461. doi:10.5937/zrffp44–5873

Марковић, Д. (2013). Компетенција и инвентивност – основне парадигме високог образовања у наступајућем друштву знања. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43 (1), 323–335. Преузето са <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2013/0354-32931301323M.pdf>

ЛЕКСИКОНИ,
РЕЧНИЦИ,
ЕНЦИКЛОПЕ-
ДИЈЕ

Назив одреднице. (година издања). У: Иницијал имена, Презиме (ур. или прир.). *Наслов њудликације у курсиву* (издање, том, страна). Место издања: Назив издавача.

Computers. (1999). In: J. Clute & P. Nicholls (Eds.). *The Encyclopedia of Science Fiction* (2nd. ed, p. 253). London: Orbit.

Мандрагора. (2008). У: П. Ћосић и др. *Речник синонима* (стр. 315). Београд: Корнет.

Пример за онлајн енциклопедију:

Van Gulick, R. (2014). Consciousness. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 ed.). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/consciousness/>

Пример за онлајн издање, без аутора и уредника:

Cyberpunk. (n.d.) *Merriam-Webster's online dictionary*. Preuzeto 8. марта 2017. са <http://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberpunk>

ТЕКСТОВИ ИЗ
ДНЕВНИХ
ЛИСТОВА

Презиме, Иницијал имена. (датум издавања). Наслов текста. *Назив дневној листи* (курзив), број стране.

Ако је аутор непознат ставити Аноним.

Петровић, С. (1992, 12. август). Лепота писане речи. *Дневник*, стр. 14.

Пример за онлајн издање:

Радовић, Д. (2008, 11. март). Од Пикаса до Марине Абрамовић. *Политика*. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/35894/Од-Пикаса-до-Марине-Абрамовић>

НЕОБЈАВЉЕНЕ
МАГИСТАРСКЕ
ТЕЗЕ И
ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Презиме, Иницијал имена. (година). *Наслов дисертације или тезе у курзиву* (одбрањена докторска дисертација у рукопису/магистарска теза). Назив институције, Место.

Iričanin, G. (1983). *Stepen interferencije pri usvajanju rečeničnih obrazaca u nastavi nemačkog jezika* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Novi Sad.

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис [или Рукопис у припреми за штампу].

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ СА
АФИЛИЈАЦИЈОМ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис, Катедра, Факултет Универзитета, Град, Држава.

АУДИОВИЗУАЛНИ МЕДИЈИ

Филм

Презиме продуцента, Иницијал имена (продуцент), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година). *Назив филма у курзиву* [филм]. Земља порекла: Студио.

Петровић, Д. (продуцент), & Бјелогрлић, Д. (режисер). (2010). *Монтевидео, Бог те видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network, Радио телевизија Србије.

ЕПИЗОДА
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ
СЕРИЈЕ Презиме сценаристе, Иницијал имена (сценариста), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година емитовања). Назив епизоде [епизода телевизијске серије]. У Иницијал имена, Презиме (извршни продуцент), *Назив серије у курсиву*. Град: Медијска кућа.

Перишић, П. (сценариста), & Вукобратовић, М. (режисер). (1993). *Мушка мама* [епизода телевизијске серије]. У Синема дизајн (извршни продуцент), *Полицајац са Петовог брда*. Београд: Радиотелевизија Београд.

ВИДЕО ЗАПИС Презиме аутора, Иницијал имена. ИЛИ Назив записа на екрану. (година, дан и месец постављања записа). Назив видео записа [Видео запис]. Преузето са адреса записа

Лулић, Ј. (2013, 26. новембар) *Драма као књижевни род* [Видео запис]. Преузето са https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ

РАЧУНАРСКИ ПРОГРАМИ ЗА ЦИТИРАЊЕ

Већина савремених текст процесора омогућава организацију цитата и аутоматску примену стилова цитирања. У програму Word, од верзије 2007, могуће је парентезе и литературу аутоматски обликовати према АПА стилу.

Од самосталних апликација, Zotero је бесплатан, локализован и може се користити у скоро свим програмима за обраду текста. Погодни за коришћење су и Mandeley и Qiqqa.

DOAJ

SCINDEX

ERIH PLUS

ROAD

CROSSREF

GOOGLE SCHOLAR

MIAR

OPENAIRE

CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

Зборник радова
Филозофског факултета Универзитета у Приштини
Број LI (2), 2021. година

Лектура и коректура
Анија Јанковић
Душан Сиџефновић
Сузана Сијојковић

Ликовно решење корица
Мирослава Карајанковић, академски сликар

Слог
Бодан Сијанојевић

Штампа
Graficolor DOO
Краљево

Тираж
80 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378:159.9

ЗБОРНИК радова Филозофског факултета /

Универзитет у

Приштини = Recueil de travaux de la Faculté de philosophie / Université de Priština = Collection of papers of the Faculty of philosophy / Faculty of Philosophy ; главни и одговорни уредник Звездан Арсић. – 1990, бр. 20- . – Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 1990- (Краљево : Graficolor). – 25 cm

Тромесечно. – Текст на више светских језика; од 2015. год. бр. 3 увек на енгл. језику. – Је наставак: Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik = ISSN 0351-3750. – Преузео је: Зборник Филолошког факултета у Приштини = ISSN 0354-7795. – Друго издање на другом медијуму: Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини (Online) = ISSN 2217-8082

ISSN 0354-3293 = Зборник радова Филозофског факултета –
Универзитет у Приштини

COBISS.SR-ID 10455311